

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTUET

Marija Đ. Ljuština

**STRATIGRAFIJA NASELJA I
PERIODIZACIJA VATINSKE KULTURE U
VOJVODINI**

doktorska disertacija

Beograd, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Marija Đ. Ljuština

**STRATIGRAPHY OF SETTLEMENTS
AND PERIODIZATION OF THE VATIN
CULTURE IN VOJVODINA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

Mentor:

dr Miloš Jevtić, docent,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Komisija:

dr Dušan Mihailović, vanredni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Rastko Vasić, naučni savetnik,
Arheološki institut, Beograd

dr Miloš Jevtić, docent,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane:

Stratigrafija naselja i periodizacija vatinske kulture u Vojvodini

Rezime

Bronzanodopska vatinska kultura u arheologiji je poznata, u smislu kulturne pojave izdvojene na osnovu specifične materijalne kulture, već od početka XX veka. Tome je na prvom mestu svojim radom doprineo F. Milleker, kustos Gradskog muzeja Vršac i istraživač eponimnog i brojnih drugih lokaliteta u južnom Banatu. Pokretni materijal na osnovu kog je vatinska kultura definisana, a pre svega keramički materijal sa svojim specifičnim stilom, potiče najvećim delom sa nalazišta naseobinskog karaktera. S obzirom da se teritorija Vojvodine izdvaja solidnom istraženošću naselja i smatra ključnom za rešavanje problema vatinske kulture, stoga su upravo naselja iz ove regije i njihova stratigrafija predmet istraživanja ovog rada. Ciljevi rada su da se primenom stratigrafskog metoda na materijalu koji potiče sa naseobinskih lokaliteta ove kulture, dođe do konkretnijih zaključaka o genezi, definisanju determinanti i razvoju stila, hronološkim okvirima i internoj periodizaciji.

Osnovni metodološki princip rada jeste primena stratigrafskog metoda na pokretnom materijalu iz slojeva sa naseobinskih lokaliteta vatinske kulture, na kom je prethodno izvršena stilsko-tipološka analiza. Tipološkim metodom artefakta su prvo raspoređena u hronološke i razvojne sekvence, a zatim su ovako dobijen rezultati izloženi proveriti metodom stratigrafije na lokalitetima za koje postoje stratigrafski podaci. Keramički materijal sa lokaliteta opredeljenih u vatinsku kulturu, bilo da su na njima vršena arheološka iskopavanja ili su poznati samo zahvaljujući rekognosciranju, analiziran je primenom jedinstvenog tipološkog sistema. U analizi su korištene osnovne tipološke kategorije, kao što su oblik posude i način ornamentisanja (ornamentalne tehnike i motivi), uz manji osvrt na tehničko-tehnološka svojstva analizirane keramike.

Najdetaljnije je urađena studija slučaja lokaliteta Židovar, gde je u fokusu istraživanja bila stratigrafska sonda 1/1997. Istraživanja ove sonde u periodu 1997.-1999. g., praćena

dobrom tehničkom dokumentacijom, omogućila su da se u vertikalnoj stratigrafiji izdvoje posebni horizonti ranog bronzanog doba i vatinske kulture srednjeg bronzanog doba, a nakon izvršene stilsko-tipološke i statističke analize celokupnog keramičkog korpusa. Stratifikovani materijal koji je poticao sa starih iskopavanja, takođe je vezan za ove horizonte. U vertikalnoj stratigrafiji Židovara prepoznat je horizont ranog bronzanog doba, označen kao Židovar I, i tri razvojne faze naselja vatinske kulture (horizonti Židovar IIa, IIb i IIc).

Na teritoriji Vojvodine prepoznate su tri regionalne grupe vatinske kulture: pančevačko-omoljička, Kornešti-Crvenka i sremsko-slavonska. Za sada se ovaj pristup, sa izdvajanjem regionalnih varijanata, pokazao kao najsvrsishodniji. Kada se bude raspolagalo zadovoljavajućim serijama radiokarbonskih datuma, ovaj metod će biti na proveru i tek tada će moći da se zaključuje o stepenu njegove pouzdanosti. Za sada se primat u rešavanju pitanja formalnih različitosti, prvenstveno u keramičkom stilu, daje regionalnim specifičnostima, nastalim usled različitog supstrata i kasnijih uticaja sa strane, a ne hronološkoj različitosti.

Ako se kao najčistiji izraz stila vatinske kulture uzme pančevačko-omoljička grupa, onda se teritorija rasprostiranja ove grupe mora prihvatiti kao jezgro vatinske kulture. Stoga je južni Banat u fokusu interesovanja i kada je geneza ove kulture u pitanju. Rano bronzano doba u Banatu karakterišu elementi kultura Makó-Kosihi-Čaka, Šomođvar-Vinkovci, Moriš I, nalazi tipa Sânpetru German-Pančevo Vatrogasni dom i grupa Gornea-Orlești. U vertikalnoj stratigrafiji naselja na Židovaru nađena je stratigrafska potvrda da upravo horizont ranog bronzanog doba sa obeležjima horizonta Pančevo-Vatrogasni dom i Gornea-Orlești generiše najraniju fazu vatinske kulture, karakterisanu odrednicama stila vatinske kulture.

Iako malobrojni i teritorijalno neujednačeno raspoređeni, radiokarbonski datumi sa lokaliteta vatinske kulture, udruženi sa serijama datuma sa lokaliteta drugih bronzanodopskih kultura Karpatskog basena sa kojima je vatinska kultura bila u

komunikaciji, pružaju osnovu za apsolutnu hronologiju. Kalibracija ovih datuma vatinsku kulturu ugrubo smešta u prvu polovinu II milenijuma pre nove ere.

Stratigrafija naselja na Feudvaru i Židovaru ukazuje na opravdanost tripartitne relativne hronologije za srednje bronzano doba (faze I, II i III) i analogno vatinske kulture (rana, klasična ili faza procvata, i kasna faza). Kao što je već rečeno, razlike u sadržaju materijalne kulture bilo koje od ovih faza, uslovljene su različitim suptratima na kojima se kultura razvijala u određenoj geografskoj regiji, kao i različitim uticajima iz drugih sredina koje su naselja primala tokom života. Prihvatanjem ovih principa apsolutne hronologije i tripartitne relativne hronologije, mogao bi se uspostaviti zajednički hronološki jezik za čitav jugoistočni deo centralne Evrope. Tako bi se mnogo lakše mogle uspostaviti pozdane veze sa kulturnim okruženjem zapadne Evrope, balkanskog i egejskog sveta.

Ključne reči: bronzano doba, naselja, periodizacija, stratigrafija, vatinska kultura, Vojvodina, Karpatski basen

Naučna oblast: arheologija

Uža naučna oblast: praistorijska arheologija

UDK broj: 903.4(497.113)“637“

Stratigraphy of Settlements and Periodization of the Vatin Culture in Vojvodina

Summary

The Bronze Age Vatin culture has been known in archaeology as a cultural phenomenon distinguished by a specific material culture already at the beginning of the 20th century. The greatest contribution to this research was provided by the work of F. Milleker, custodian of the Municipal Museum of Vršac and researcher of the eponymous site and many other sites in southern Banat. The finds according to which the Vatin culture has been defined, especially the pottery material with its specific style, originate mostly from settlement type sites. Taking into account that Vojvodina stands out as a territory with well researched settlements and that it is considered to be the key area for solving the problem of the Vatin culture, it is exactly the settlements from this region and their stratigraphy that are the subject matter of the research presented in this work. The aim of the work is to use the stratigraphic method on the material originating from the settlement sites of this culture in order to provide more detailed conclusions on the genesis, definition of determinants and development of the style, as well as on the chronological framework and internal periodization.

The basic principle of this methodology is to apply the stratigraphic method on the finds originating from the layers of the Vatin culture settlement sites, which have already been subject to a typology and style analysis. According to the typology method, the artifacts were first divided into chronological and development sequences, and then, such results were checked by stratigraphic method on the sites for which stratigraphic data already existed. The pottery material from the sites belonging to the Vatin culture, whether it was subject to archeological excavations or it was discovered during a field survey, was analyzed by the use of a unique typological system. The analysis used the basic typological categories, such as the form of a vessel and the manner of decoration (ornamental techniques and motives), with a slight overview of technical and technological characteristics of the analyzed pottery.

The most detailed study is the case study of the site of Židovar focused on the stratigraphic trench 1/1997. The excavations of this trench realized from 1997 to 1999 and followed by a good technical documentation, allowed defining distinct horizons of the Early Bronze Age and the Middle Bronze Age Vatin culture within the vertical stratigraphy, once the typology and style analysis and statistical analysis of the entire pottery corpus had been done. The stratified material, originating from the previous excavations, is also connected to these horizons. In the vertical stratigraphy of Židovar, there was found a horizon of the Early Bronze Age, marked as Židovar I, as well as three development phases of the Vatin culture settlements (horizons Židovar IIa, IIb and IIc).

Three regional groups of the Vatin culture have been recognized on the territory of Vojvodina: Pančevo-Omoljica, Cornești-Crvenka and Sarmia-Slavonia. So far, this approach, distinguishing regional variants, has proved to be the most relevant. Once the satisfactory series of radiocarbon dates are available, this method will be checked and only then will we be able to define its degree of reliability. So far, when dealing with problems of formal differences, especially regarding pottery styles, the priority has been given to regional specificities, produced by differences in substrates or later external influences, and not to chronological diversity.

If the Pančevo-Omoljica group is considered to be the purest expression of the Vatin culture, then the area of spreading of this group shall be accepted as the nucleus of the Vatin culture. Therefore, southern Banat is once again in focus of interest when we are talking about the genesis of this culture. The Early Bronze Age in Banat was marked by the elements of the cultures Makó-Kosihi-Čaka, Šomođvar-Vinkovci, Moriš I, finds like Sânpetru German-Pančevo Vatrogasni dom and Gornea-Orlești group. In vertical stratigraphy of the settlements on Židovar, the stratigraphy has confirmed that it was the horizon of the Early Bronze Age with marks of the horizon Pančevo–Vatrogasni dom and Gornea-Orlești that generated the earliest phase of the Vatin culture, showing characteristics of the Vatin culture style.

In spite of being rare and non-uniformly distributed, radiocarbon dates from the sites of the Vatin culture, together with series of dates from the sites of other Bronze Age cultures in the Carpathian basin, with which the Vatin culture used to communicate, have provided a basis for the absolute chronology. Calibration of these dates roughly sets the Vatin culture in the first half of the 2nd millennium B.C.

The stratigraphy of settlements found on Feudvar and Židovar has confirmed the adequacy of the tripartite relative chronology regarding the Middle Bronze Age (phases I, II and III) and, by analogy, the Vatin culture (Early, Classical or Apogee phase, and Late phase). As cited above, the differences regarding the contents of the material culture of any of these phases are due to the diversity of substrates on which the culture was developing in a certain geographic region, as well as to the different influences from other environments the settlements were being exposed to during their lifetime. If these principles of absolute chronology and tripartite relative chronology are accepted, there could be established a common chronological language for the whole southeast part of the Central Europe. Therefore, this would facilitate making reliable connections with the cultural environment of the Western Europe, the Balkan and Aegean world.

Key words: Bronze Age, settlements, periodization, stratigraphy, Vatin culture, Vojvodina, Carpathian basin

Scientific field: archeology

Narrow scientific field: prehistoric archeology

UDK number: 903.4(497.113)“637“

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1. 1. Materijal i metode rada.....	3
1. 2. Geografske karakteristike Vojvodine.....	5
1. 3. Istorijat istraživanja vatinske kulture.....	12
2. Naselja vatinske kulture u Vojvodini.....	34
2. 1. Barice, lokalitet Bugarska humka.....	34
2. 2. Belegiš, lokalitet Šančine.....	36
2. 3. Dobanovci, lokalitet Dobanovačka petlja.....	40
2. 4. Hrtkovci, lokalitet Gomolava.....	41
2. 5. Kać, lokalitet Popov salaš.....	47
2. 6. Jasenovo, lokalitet Široka bara-Novo naselje.....	49
2. 7. Mošorin, lokaliteti Feudvar, Dukatar, Stubarlija, i Titel, lokaliteti na Titelskom platou.....	50
2. 8. Novi Beograd, lokalitet Bežanija–Stara pista aerodroma.....	66
2. 9. Omoljica, lokalitet Zlatica.....	67
2. 10. Orlovat, lokalitet Podumka.....	70
2. 11. Pančevo, lokalitet Najeva/Donjovaroška ciglana.....	72
2. 12. Pavliš, lokalitet Beluca.....	78
2. 13. Starčevo, bez tačne lokacije.....	78
2. 14. Starčevo, lokalitet Sedlar.....	80
2. 15. Tomaševac, lokalitet Desna obala Tamiša.....	80
2. 16. Vatin, lokalitet Bela bara.....	81
2. 17. Vatin, lokalitet Železnička stanica.....	88
2. 18. Vršac, lokaliteti Crvenka i At.....	89
2. 19. Orešac, lokalitet Židovar.....	93
3. Lokalizeti koji su važni za istorijat istraživanja, genezu i teritorijalno razgraničenje vatinske kulture.....	120

3. 1. Batrovci, lokalitet Gradina na Bosutu.....	120
3. 2. Belegiš, lokalitet Stojića gumno.....	123
3. 3. Dupljaja, lokalitet Rivače.....	125
3. 4. Jabuka, lokalitet Leva obala Nadele.....	126
3. 5. Pančevo, lokalitet Vatrogasni dom/Donja Varoš.....	127
3. 6. Stari Slankamen.....	130
3. 7. Vršac, lokalitet Ludoš.....	130
4. Tipološka analiza keramike vatinske kulture na teritoriji Vojvodine.....	133
4. 1. Forme.....	133
4. 2. Ornamentalne tehnike i motivi.....	139
5. Vatinska kultura na tlu Vojvodine: geneza, regionalne grupe, stratigrafija naselja, periodizacija i hronologija.....	141
5. 1. Geneza vatinske kulture i odnosi sa kulturama ranog bronzanog doba.....	141
5. 2. Regionalne grupe unutar okvira vatinske kulture.....	148
5. 2. 1. Sremsko-slavonska grupa.....	148
5. 2. 2. Pančevačko-omoljička grupa.....	150
5. 2. 3. Grupa Kornešti-Crvenka.....	152
5. 2. 4. Moravska i zapadnosrpska grupa.....	153
5. 3. Odnos vatinske sa moriškom kulturom.....	157
5. 4. Odnos vatinske kulture sa kulturama Verbićoara i Otomani.....	161
5. 5. Odnos vatinske kulture prema kulturama Szeremle-Bijelo Brdo, Dubovac-Žuto Brdo i Belegiš.....	165
5. 6. Hronološko opredeljenje i periodizacija vatinske kulture.....	172
5. 7. Vatinska kultura i višelojna naselja tipa „tell“.....	180
6. Zaključak.....	187
7. Literatura.....	193
8. Prilozi.....	213

1. Uvod

Arheološka slika Karpatske kotline na prelazu ranog u srednje bronzano doba veoma je šarolika. Čini je veći broj kultura, definisanih na prvom mestu na osnovu razlika u keramičkom stilu. Bez obzira da li se prihvati kao ispravan koncept koji su izneli K. Kristiansen i T. B. Larsson (Kristiansen, Larsson 2005: 125) o tome da razlike u keramičkom stilu označavaju političke teritorije, odražavajući političke entitete od generalno uzevši 100-200 km u prečniku, i daju nazive lokalnim kulturama kao što su Vitenberg (Wietenberg), Vaća (Vatya), Veterov, Otomani (Otomani/Ottomány) i Mađarovce (Mad'arovce/ Magyarád), svoje mesto među ovim „keramičkim kulturama“ ima i vatinska kultura.

Koncept kulture poprište je sukoba među različitim teoretskim režimima u istorijatu antropologije i arheologije. Takve debate su stoga istorijski „barometar zdravlja“ i polemička snaga ovih disciplina. One su do sad često bile postavljene u okvire konceptualne strategije opozita, i tokom godina je bilo proizvedeno nekoliko sistema i teoretskih okvira (Kristiansen 1998, Fig. 14; Jones 2004; Kristiansen 2004: 259-278). Ako se skup predmeta različitih tipova koji su u uskoj asocijaciji i koji pokrivaju čitav spektar ljudskih aktivnosti dosledno ponavlja u ograničenoj oblasti i u okvirima datog perioda (tj. ako ima ograničenu distribuciju u prostoru i vremenu), on može definisati kao kultura i uzima se kao karakterističan za određeno ljudsko društvo (cf. Bray, Trump 1982: 25; Renfrew, Bahn 2004: 118). Ovakva široka definicija kulture, postulirana još 20-tih godina XX veka od strane V. G. Childe-a, podrazumeva da su u tom slučaju nematerijalna svojstva kulture jednako značajna kao i materijalna, iako se jedino materijalna svedočanstva mogu arheološki ponovo uspostaviti. W. Bray i D. Trump (Bray, Trump 1982: 25, 70) slikovito opisuju praistoriju kao građevinu čiji su gradivni elementi praistorijske kulture. Mora se priznati da ti elementi nisu čvrsti u onoj meri, u kojoj bismo želeli. Primeri iz istorijskih vremena ili etnografije pokazuju da izjednačavanje kulture sa društvom nije savršeno, premda je to najbolje što arheolog može dostići bez pomoći drugih disciplina. Bitke oko prirode materijalne kulture bile su povezane sa cikličnim promenama u dominantnim

teoretskim okvirima arheologije, ali je vremenom postajalo sve jasnije da su se parovi pojmova koji su se koristili u opoziciji (na primer: idealizam nasuprot materijalizmu, normativne ideje nasuprot socijalnoj funkciji, aktivno mišljene nasuprot pasivnom simbolu, praksa nasuprot predstavi) verovatno odnosili na komplementarna svojstva kulture i društva. Iz ovog shvatanja tokom 90-ih godina XX i početkom XXI veka poteklo je sve veće interesovanje da se uhvati u koštac sa centralnim svojstvom arheološkog svedočanstva - materijalnom kulturom (Kristiansen 2004: 259-260).

Bronzanodopska vatinska kultura u arheologiji je poznata, u smislu kulturne pojave izdvojene na osnovu specifične materijalne kulture, već od početka XX veka. Tome je na prvom mestu svojim radom doprineo Feliks Mileker (Felix/Bódog/Srećko Milleker), kustos Gradskog muzeja Vršac i istraživač eponimnog i brojnih drugih lokaliteta u južnom Banatu. Pokretni materijal na osnovu kog je vatinska kultura definisana, a pre svega keramički materijal sa svojim specifičnim stilom, potiče najvećim delom sa nalazišta naseobinskog karaktera. S obzirom da se teritorija Vojvodine izdvaja solidnom istraženošću naselja i smatra ključnom za rešavanje problema vatinske kulture, stoga su upravo naselja iz ove regije i njihova stratigrafija predmet istraživanja ovog rada. Ciljevi rada su da se primenom stratigrafskog metoda na materijalu koji potiče sa naseobinskih lokaliteta ove kulture, dođe do konkretnijih zaključaka o genezi, definisanju determinanti i razvoju stila, hronološkim okvirima i internoj periodizaciji.

Premisa o postojanju razlike u keramičkom stilu kako u smislu izdvajanja jedne kulture u odnosu na ostale, tako i unutar jednog kulturnog entiteta (regionalne varijante i/ili hronološke kategorije), obavezuje da se stil definiše. Stil je kompleksan koncept koji se primenjuje u većem broju disciplina i teško ga je precizno definisati. Ovaj termin se možda najčešće koristi u umetnosti i književnosti, gde ima dva primarna značenja: način izražavanja (za razliku od sadržaja ili izraženih ideja), i različitost, originalnost i karakter tog izražavanja. Pa ipak, u antropologiji i arheologiji, posebno u okviru proučavanja keramike, ovo odvajanje sadržaja i izrade (ili tehnike) u definicijama stila nije održano (Rice 2005: 244). Prema istoričaru umetnosti E. Gombrihu (Ernst Gombrich), stil je bilo

koji osoben i stoga prepoznatljiv način na koji je neko delo izvedeno ili načinjeno. Arheolozi i antropolozi definišu „stilističke zone“ kao prostorne jedinice predstavljene zajedničkim načinima proizvodnje i ukrašavanja artefakata (Renfrew, Bahn 2004: 586).

Očito je da arheolozi i antropolozi koriste termin stil primarno u smislu dekorativnog stila, u značenju površinskog doterivanja predmeta. Drugi elementi stila, kao što su tehnike izrade, takođe su značajni, ali još uvek nisu sistematski istraženi u studijama keramike. Za arheologe su stilovi – naročito keramički stilovi – dugo bili važni za rekonstruisanje istorijskog i kulturnog odnosa ljudi koji su naseljavali arheološke lokalitete; studija slučaja Panonske nizije u ranom i srednjem bronzanom dobu, sa nizom „keramičkih kultura“ odličan je primer za to. Premda su druga artefakta, kao što su ostaci arhitekture, kamena industrija, ili tekstil, važna za ove radove, keramika je igrala najvažniju ulogu. Njena sveprisutnost na arheološkim lokalitetima osnovni je razlog za to. Druga pogodnost koju keramika nudi jeste činjenica da koraci u izradi i ukrašavanju keramike stvaraju kumulativno svedočanstvo o izborima i procedurama koje grnčar bira tokom procesa izrade. Što je veće svedočanstvo o izborima, to je veći potencijal za rešavanje kompleksnosti stilističkog ponašanja (Rice 2005: 245).

Kao što je P. M. Rice (2005: 245) tačno primetila, arheolozi imaju tendenciju da izbegavaju eksplicitne definicije stila, pa je stil često efektivno ili nedefinisan ili negativno definisan. Istorijat istraživanja vatinske kulture dobar je primer kako upravo nedovoljno precizno definisan stil može dovesti do proizvoljnog tumačenja kulturnih manifestacija, pa čak i njihove zloupotrebe.

1. 1. Materijal i metode rada

Osnovni metodološki princip rada jeste primena statigrafskog metoda na pokretnom materijalu iz slojeva sa naseobinskih lokaliteta vatinske kulture, na kom je prethodno izvršena stilsko-tipološka analiza. Tipološkim metodom artefakta su prvo raspoređena u

hronološke i razvojne sekvence, a zatim su ovako dobijeni rezultati izloženi proveriti metodom stratigrafije na lokalitetima za koje postoje stratigrafski podaci.

Keramički materijal sa lokaliteta opredeljenih u vatinsku kulturu, bilo da su na njima vršena arheološka iskopavanja ili su poznati samo zahvaljujući rekognosciranju, analiziran je primenom jedinstvenog tipološkog sistema. U analizi su korištene osnovne tipološke kategorije, kao što su oblik posude i način ornamentisanja (ornamentalne tehnike i motivi), uz manji osvrt na tehničko-tehnološka svojstva analizirane keramike. Za razradu tipologije smernice su preuzete iz nepublikovane doktorske disertacije C. Ihdea (Ihde 2001) o rano- i srednjebronzanodopskoj keramici sa Feudvara, koja je dobijena na uvid ljubaznošću mentora prof. dr B. Hänsela i uz saglasnost autora. Na istim osnovama sačinjena je tipologija za materijal vatinske kulture sa lokaliteta Vinča-Belo brdo (Ljuština 2006).

Stratigrafija predstavlja proučavanje i proveru valjanosti stratifikacije. Stratifikacija je deponovanje slojeva, odnosno depozita, jednog iznad drugog. Sled slojeva trebalo bi da obezbedi relativnohronološke sekvence, sa najranijim na dnu i najkasnijim na vrhu. Stratigrafijom se vrši analiza u vertikalnoj, vremenskoj dimenziji, niza slojeva u horizontalnoj, prostornoj dimenziji (iako je u praksi vrlo malo slojeva baš horizontalno). Arheološki slojevi, nastali nagomilavanjem kulturnih ili prirodnih ostataka i vidljivi u profilu na ma kom iskopavanju, akumuliraju se tokom znatno kraćih vremenskih perioda nego što je to slučaj sa geološkim slojevima, ali se ipak povinuju istom zakonu superpozicije. Jednostavno rečeno, kada jedan sloj leži preko drugog, donji je deponovan pre. Zakon superpozicije odnosi se samo na redosled deponovanja, ne na starost materijala u različitim slojevima. Sadržaj donjih slojeva obično je stariji nego sadržaj gornjih, ali arheolog ne sme da to uzme kao datost. Jame ukopane sa višeg nivoa ili aktivnost životinja koje riju mogu uneti kasniji materijal u niže slojeve (Renfrew, Bahn 2004: 26,110, 122, 586). Recentna aktivnost ljudi takođe može biti uzrok pojave poremaćaja stratigrafskih pozicija arheološkog materijala.

S obzirom da za većinu lokaliteta vatinske kulture sa teritorije Vojvodine nedostaje potpuna publikacija, deo rada je posvećen bibliografskom istraživanju i sistematizaciji publikovane građe. Kada su u pitanju jednoslojna naselja, pokretni arheološki materijal (na prvom mestu keramički materijal) je stilsko-tipološki analiziran, uz eventualno izdvajanje arhitektonskih celina. Ako su uz keramički materijal pronađeni hronološki osetljivi predmeti od metala, oni su upotrebljeni za okvirno datovanje nalaza. U slučaju višeslojnih lokaliteta, uspostavljena je vertikalna stratigrafija na osnovu podataka iz publikacija ili uvidom u originalnu dokumentaciju i pokretni materijal; za analizu pokretnog materijala i objekata korišteni su isti metodi kao u slučaju jednoslojnih naselja. Najdetaljnije je urađena studija slučaja lokaliteta Židovar, gde je u fokusu istraživanja bila stratigrafska sonda 1/1997. Istraživanja ove sonde u periodu 1997.-1999. g., praćena dobrom tehničkom dokumentacijom, omogućila su da se u vertikalnoj stratigrafiji izdvoje posebni horizonti ranog bronzanog doba i vatinske kulture srednjeg bronzanog doba, a nakon izvršene stilsko-tipološke i statističke analize celokupnog keramičkog korpusa. Stratifikovani materijal koji je poticao sa starih iskopavanja B. Gavele takođe je vezan za ove horizonte.

Matičnost teritorije Vojvodine je neosporna kada je u pitanju vatinska kultura, ali ova teritorija ne pokazuje jedinstvenu sliku tokom perioda nastanka i razvoja ovog kulturnog fenomena. Stoga je važno obratiti pažnju na regionalne specifičnosti, u smislu specifičnih geomorfoloških uslova, povoljnih komunikacionih ruta i otvorenosti prema određenim susednim područjima, čijim postojanjem i se mogu objasniti neke promene u materijalnoj kulturi, pre svega različitosti u keramičkom stilu.

1. 2. Geografske karakteristike Vojvodine

Vojvodina leži na severu Republike Srbije i u pravnom, ali i geografskom smislu sastoji se od tri regije - Srema, Bačke i Banata. Na zapadu je od Hrvatske odeljena suvozemnom granicom i Dunavom, a na jugu prema Bosni i Hercegovini rekom Savom. Granica prema Mađarskoj ide delom preko peščanih brežuljaka i udolina, a delom rečnim dolinama

Plazovića i Kiriša. Južno od Baje granična linija poprečno seče dolinu Dunava, a južno do Segedina dolinu Tise. Prema Rumuniji granica je povučena pravcem severozapad-jugoistok preko nižih i močvarnih predela Banata (Букуров 1968: 11-12).

Na povoljnost geografskog položaja Vojvodine na prvom mestu utiče činjenica da su Bačka i Srem prava međurečja: Bačka leži između Dunava i Tise, dok se Srem prostire između Dunava i Save. Banat je takođe ograničen rekama – Tisom i Dunavom – ali ne predstavlja međurečje u geografskom smislu. Pored toga, Vojvodina je presečena znatnim brojem kanala, od kojih je jedan broj plovnih. Sve velike reke Vojvodine imaju izvorišta gotovo u središtu Evrope. Dunav je bez sumnje jedan od glavnih vodenih puteva evropskog kontinenta, kojim je Vojvodina povezana sa srednjom i severnom Evropom, a na istoku sa zemljama oko Crnog mora. Od 590km, kolika je dužina Dunava u Srbiji, Vojvodini pripada u potpunosti 360km. Osim Dunava, mrežu plovnih puteva u današnjoj Vojvodini čine 164km plovne Tise, 210km plovne Save, 123km plovnog Velikog kanala i 74km kanalizovanog Begeja. Pomenute velike reke susičaju se u Vojvodini, tekući u pravcu Beograda i zone tzv. “beogradskih stava” (belgrader Konfluenz). Upravo na tromeđi Srema, Banata i Šumadije, ukrštaju se dva glavna puta jugoistočne Evrope – moravsko-varcarska udolina i dolina Save. Posmatrajući kartu jugoistočne Evrope, primećuje se da je severna granica Balkanskog poluostrva gotovo potpuno otvorena prema Panonskom basenu. Vezano širokim pojasom za evropski kontinent, Balkansko poluostrvo nije odvojeno od ostale Evrope visokim planinama kao Pirinejsko i Apeninsko. Ono se nastavlja u široku panonsku ili dalje na istoku u rumunsku ili pontijsku niziju, budući potpuno otvoreno na severu. Vojvodina se nalazi upravo na mestu gde se severna granica Balkana široko otvara prema Panonskom basenu (Бујевић 1939: 1; Букуров 1968: 11-12; Гарашанин М. 1984: 6; Цвијић 1991: 22, 25-26).

Druga činjenica koja određuje povoljnost geografskog položaja Vojvodine jeste to što je ona po sastavu i obliku zemljišta jedna od najplodnih oblasti u regionu. Međutim, i pored velike plodnosti zemljišta, klimatske prilike u Vojvodini nisu takve da bi se ono moglo lako iskoristiti (Бујевић 1939: 1).

Geomorfološki posmatrano, Vojvodina je u celini izrazita nizija. Ona pripada južnom delu Panonskog basena i uglavnom je nagnuta ka jugoistoku. Prema geološkim profilima utvrđeno je da se panonski basen spuštao i da su uzrok tome rasedi u ivičnim krajevima basena. Na teritoriji Vojvodine, rasedi su utvrđeni kod Vršca, po obodu Fruške gore, a spuštanje panonskog basena traje i dalje. Stalno spuštanje dna nekašnjeg Panonskog mora upravo je i uzrok što Vojvodina danas predstavlja izrazitu niziju (Byjeviћ 1939: 3-4).

Veliku vojvođansku ravnicu sastavljaju rasprostranjene serije diluvijalnih (uglavnom eolskih) i aluvijalnih naslaga (prilog 1/1). Ova prostrana ravnica se u vidu stepenastih površina postupno spušta u najniža zemljišta oko reka. S obzirom da su visinske razlike između ovih stepenica veoma male (desetak-dvadesetak metara), one se jedva i primećuju. Među ove stepenaste celine dolaze lesne zaravni i peščare, zatim lesna terasa i, najzad, aluvijalne ravni. U perifernim krajevima Vojvodine, koji su ostali suvi po povlačenju Panonskog mora, počeo se pod uticajem vetra taložiti po dnu les, sastavljen od čestica osušenog morskog mulja. Taj proces je naročito intenzivan za vreme virmskih interglacijacija, čemu je znatno doprinela niska vegetacija, zadržavajući i vezujući čestice lesne prašine. Svi krajevi Vojvodine postepeno su navejavani ovim prašinastim nanosom, uključujući i Frušku goru. I plitke bare bile su ispunjene lesom, tako da su se do danas očувale samo dublje, koje nisu u potpunosti zapunjene. I veće reke, kao što su Bosut, Tamiš i Begej, sprečavale su navejavanje lesa. One su, naprotiv, svojim promenljivim tokom, smanjile i površinu već nasutih krajeva. To isto su činili, a čine i danas bočnom erozijom, Dunav, Tisa i Sava. Les se, morfološki, javlja u vidu nižih zaravni ili ploča sa neznatnim uzvišenjima i udubljenjima po površini, kao plitke, tanjiraste lesne vrtače. Zaravni se po ivicama oburvavaju, stvarajući okomite odseke (Byjeviћ 1939: 4; Букуров 1968: 13).

Lesom je pokriven ceo severni deo Srema, dopirući na severu i istoku do Dunava, na jugu do linije Šid-Ruma-Indija-Dobanovci-Zemun. Debljina tog lesnog pokrivača je različita. Ujednačenija je jedino na južnim zaravnima, uz izuzetak Fruške gore, gde je kiša najviše lesa sprala sa većih visina. Fruškogorska lesna zaravan opkoljava Frušku goru. Svojim

prilično ravnim površinama ona je od viših delova Fruške gore odvojena 80-100m visokim odsecima iznad kojih se uzdiže najniža fruškogorska stepenica. Na površini lesne zaravni pojavljuju se mestimično vrlo pravilne utoleglice, slične onima na Telečki, i mnogobrojne potočne doline. Fruškogorska lesna zaravan blagim padinama, visine 10-15m, prelazi na niže lesno zemljište – lesnu terasu. Bežanijska kosa ili zemunska lesna zaravan vrlo je slična Titelskom bregu: pruža se pravcem zapad-istok sve do Dunava, gde se završava vrlo strmim odsecima. Najviša je na ivici, od Zemuna do Surčina, sa apsolutnom visinom od 109-115m, odakle se spušta ka zapadu, prema unutrašnjosti Srema. U Bačkoj se kao velika lesna zaravan održala samo Telečka. Zapravo, centralne predele severne Bačke zauzima lesna zaravan čiji se južni delovi nazivaju Telečka, a istočni Žuti breg ili Gornji breg. Granica Telečke na istoku jugu i zapadu je izražena kosama, visokim 10-30m, ali na severu preko jedne šire zone peska i lesa ona prelazi u Subotičku peščaru. Posle nagomilavanja lesa, Telečka je bila izložena radu spoljašnjih sila, od kojih su najvažniji vetrovi i atmosferski talozi, zahvaljujući čemu je dobila svoj talasasti površinski izgled (Бујевић 1939: 4; Букуров 1968: 31-33).

Manja oblast lesa je nerazudeni Titelski breg ili Titelska lesna zaravan u jugoistočnoj Bačkoj. Ona zauzima usamljenu elipsastu površinu blizu ušća Tise u Dunav, između linije Titel-Vilovo-Mošorin, i Tise. Ova zaravan je blago nagnuta od istoka prema zapadu, a iznad okolne ravnice izdiže se na 40-55m; na istočnoj i severoistočnoj strani, gde je korito Tise, javljaju se odseci s visinom od preko 50m, a na jugu, prema Titelu, visina padine iznosi 30m. U visinskom pogledu Titelski breg je visoravan, koja je manje ili više zatalasana i na mnogo mesta izljebljena predolicama (plitka tanjirasta udubljenja u prečniku od nekoliko desetina do nekoliko stotina metara, sa dubinom 2-5m) i drugim lesnim oblicima (doline, lesne piramide, viseće doline, provalije)(Бујевић 1939: 4; Букуров 1968: 13, 29-30).

U Banatu postoje dve veće lesne zaravni – deliblatska i tamiška - i dosta manjih, koje nisu svuda podjednako razvijene. Deliblatska lesna zaravan zahvata jugoistočni Banat i u centralnim delovima je ispunjena peskom. Od nižeg lesnog zemljišta je odeljena strmijim

ili blažim odsecima i kosama. I ova lesna zaravan ima na površini predolice i lesne dolove. Najčistiji je les u okolini sela Dolova. Tamiska lesna zaravan zauzima položaj između Tamiša i Begeja. Strmim odsecima ona se spušta u močvarnu dolinu Tamiša (Byjević 1939: 4, 6; Букуров 1968: 13, 29-33).

Kao što je slučaj i sa lesom, uticajem vetrova počelo je naveljavanje panonske ravnice živim peskom. Njime je pokriven znatan deo Banata, u Bačkoj deo severno od Subotice, prekrivajući lesnu zaravan. Naslage ovog peska se istanjuju od severa prema jugu, a ceo taj kraj ima izgled duguljastih peščanih brežuljaka, dina, koje su odvojene manjim lesnim zaravnima. Na taj način je izgled čitavog tog zemljišta postao valovit, gde su dine za 10-20m više od okolnog lesnog zemljišta. Mnogo je veća i značajnija Deliblatska peščara, koja je od pomenute severnobačke udaljena oko 150km i od nje odvojena plavinama Tise i petrovaradinskom lesnom zaravni. Deliblatska peščara se pruža od jugoistoka prema severozapadu, odgovarajući pravcu duvanja košave, a leži između Alibunara, Nikolinaca, Kajtasova, Dubovca, Deliblata i Vladimirovca. Peščara je eliptičnog oblika, duga oko 38km, široka do 17km. Niži brežuljci vezanog i živog, nevezanog, peska nastavljaju se i dalje na severozapad, otprilike odo Uzdina, kao i na jugozapad, tako da joj se dužina povećava do 60km, širina do 24km, a površina cele peščare doseže 1100km². To je jedno od najizrazitijih i najvećih polja živog peska u Evropi (Byjević 1939: 5-6; Букуров 1968: 14).

Sve velike dine u Deliblatskoj peščari su brda od peska pravca jugoistok-severozapad, uporedna sa pravcem duvanja košave. Kod dina je vetru izložena strana blagog nagiba, a suprotna je stma. Stoga je reljef Deliblatske peščare valovito brežuljkast: između izduženih viših i nižih dina nalaze se pliće ili dublje izduvine, uvale, različite širine. Peščane dine leže na pliocenskim sedimentima – peskovima i peskovitoj glini. Pesak Deliblatske peščare je vrlo sitan, oko 0,026mm u prečniku, i najbogatiji je hranljivim mineralnim materijama za vegetaciju od svih evropskih živih peskova. Iz tih razloga je flora ovog kraja vrlo bogata i raznovrsna. Vezivanje živog peska sađenjem trava i drugih biljaka otpočelo je 1818. godine (Byjević 1939: 6). Ovaj proces traje i danas.

Od ivica lesnih zaravni i od ivica peščara nastaju aluvijane naslage, nepropusni rečni sedimenti u vidu muljevitog peska i lesu slične gline, ilovače. Oni pokrivaju veliku površinu Vojvodine, naročito južnu Bačku između kanala DTD, Dunava i Tise, ceo južni Srem, ceo jugozapadni Banat i kraj između Begeja, Tamiša i Vršačkog kanala. Zemljište je u ovom krajevima gotovo potuno ravno. Oštra granica između diluvijalnih i aluvijalnih tvorevina javlja se samo na obodima lesnih zaravni; nju predstavljaju viši i niži lesni odseci. Lesna terasa u Bačkoj, Banatu i Sremu za dvadesetak metara je niža od lesnih zaravni i predstavlja nižu stepenicu koja opkoljava ove zaravni. Najniža zemljišta u Vojvodini su aluvijalne ravni u kojima su reke usekle svoja široka i plitka korita. Njihove nadmorske visine za desetak metara su niže od nadmorske visine lesne terase, i kreću se između 66 i 85m. Aluvijalne ravni mnogo su više poznate pod imenom ritovi (od nemačkog das Ried – močvara; trska), koje se odomaćilo u Srba i Mađara. I lesne terase i aluvijalne ravni su vrlo blago nagnute prema rečnim tokovima i u pravcu oticanja reka (Byjebvih 1939: 7; Букуров 1968: 14).

Vršačke planine i Fruška gora spadaju u niske planine. Gudurički vrh (641m) najviši je vrh na Vršačkim planinama, a u isto vreme i najviši vrh u Vojvodini. Crveni čot (539 metara) najviši je vrh Fruške gore. Osnovnu masu Fruške gore čine paleozojski kristalasti škriljci (najviše filiti), među koje su umetnute vulkanske stene (dioriti, amfiboliti, serpentiniti i glaukofaniti). Mezozojske stene su zastupljene opet škriljcima, zatim peščarim i mrkim krečnjacima, sivim glicima i laporovitim škriljcima, među koje su umetnuti serpentiniti i trahiti. Od kenozojskih tvorevina ima slatkovodnih sočanskih naslaga, zatim krečnjaka, lapora i slojeva sa lignitom. Od eruptivnih stena zastupljeni su rioliti i kvarcitrahiti. Od mlađih stena ima lesa, peska i šljunka, i velikih plavina fruškogorskih potoka. Starije geološke tvorevine zauzimaju centralni položaj, a mlađe opkoljavaju ove starije u vidu koncentričnih prstenova, tako da najmlađe stene opkoljavaju Frušku goru u najnižim delovima (Букуров 1968: 13, 25).

Vršačke planine su sastavljene od starih kristalastih škriljaca (gnajsevi), čiji su slojevi nakoso postavljeni. Škriljci se pružaju uglavnom pravcem sever-jug i nagnuti su prema istoku, dok je uzdužna osovina Vršačkih planina izdužena u pravcu zapad-istok. Prema tome, sadašnji izgled i pravac pružanja planine nije u saglasnosti sa unutrašnjom strukturom. Četiri čuke (Vršačka kula, Vršački vrh, Gudurički vrh i Donji vršišor) od koje su sastavljene Vršačke planine, sastavljene su od granita i drugih čvrstih stena. Vršačke planine veoma su oskudne rudnim blagom. Eksploatiše se jedino granit. Nešto se eksploatiše i ilovača za proizvodnju cigala. Moguća je i eksploatacija kristalastih škriljaca (Букуров 1968: 22-23).

Naročiti geografski oblik Vojvodine predstavljaju mnogobrojne pustare, panonske stepe, kao obeležje klimata sa velikim godišnjim kolebanjem temperature, ostrim zimama, a vrlo toplim i suvim letima (Бујевић 1939: 8).

Na osnovu pomenutog može se reći da je reljef zemljišta u Vojvodini neizrazit. To je nepregledna ravnica, sa blago zatalasanom površinom u oblastima lesa i živog peska. Deliblatska peščara je kraj sa istaknutijim, ali nepostojanim reljefom, dok se jedino Fruška gora odlikuje izrazitom oblicima zemljine površine, jer predstavlja timor, omeđen rasedima, duž kojih se okolno zemljište spustilo, u vezi sa spuštanjem čitavog Panonskog basena. Na teritoriji Vojvodine najvažnija površina za život ljudi jeste lesna terasa. Ona je za 10-20m niža od lesnih zaravni. Sastavljena je od suvozemnog, barskog i pretaloženog lesa. Lesna terasa zbog veće nadmorske visine nije bila plavljena visokim vodama. Zbog poroznosti ona je suva i na njoj zato rastu više stepske biljke. To su površine na kojima se prvo i razvila poljoprivreda. Bačka lesna terasa ispunjava čitavu južnu Bačku, uski deo zapadne i istočne Bačke. Sremska lesna terasa je veoma razuđena i samo su mestimično očuvani njeni delovi. Banatska lesna terasa je takođe veoma razuđena, pošto su je na više mesta ispresecale banatske reke i među njenim delovima urezale svoje uže ili šire aluvijalne ravni (Бујевић 1939: 7; Букуров 1968: 40-41). U ovakvom prirodnom okruženju odvijao se život nosilaca vatinke kulture.

1. 3. Istorijat istraživanja vatinske kulture

Istorijat istraživanja vatinske kulture izuzetno je zanimljiv i u potpunosti odslikava razvoj srpske arheologije, a do izvesne mere i razvoj arheologije u drugim zemljama bivše Jugoslavije, kao i u Rumuniji tokom XX veka. Najveći doprinos istraživanju istorijata vatinske kulture dao je F. Gogâltan, posebno u svom radu o srednjem bronzanom dobu u Banatu i grupi Kornești-Crvenka (Cornești–Crvenka)(Gogâltan 2004), gde je dao kritički prikaz trenutnog stanja istraženosti i interpretacije nalaza vatinske kulture. Stoga je rad F. Gogâltana poslužio kao inspiracija za nastavak istraživanja o tome kako je vatinska kultura tretirana u radovima istraživača bronzanog doba jugoistočne Evrope tokom perioda proučavanja dužeg od jednog veka (Ljuština 2011).

Kako je već izneto, radovi F. Milekera sa kraja XIX i početka XX veka postali su osnova za dalje proučavanje. Bibliografiju F. Milekera o praistoriji Banata, zaključno sa 1928. g. detaljno je izložio O. Menghin (1928: 15-17). Treba zapaziti da su Milekerova otkrića, a na prvom mestu monografija o „vatinskom starom naselju“ (Milleker 1905), dovela istraživače koji su se kasnije bavili bronzanim dobom do toga da u stručnoj literaturi koriste termin kultura ili grupa tipa Vatin. Dakle, vatinska kultura F. Milekeru duguje svoj naziv, ali ne i hronološko opredeljenje, s obzirom da naselje na Vatinu stavlja na kraj bronzanog doba, tačnije u svoj „period procvata“, u halstatski period sa apsolutnim datumima IX-V vek p. n. e. (Milleker 1905: 67-68). U kasnijem pregledu o praistoriji Banata, Mileker (Milleker 1942: 17-42) vatinsku kulturu (nazivajući je vršačkom) tretira u okviru odeljka o procvatu bronzane, gde daje samo kratak istorijat istraživanja, pregled utvrđenih naselja (od kojih je za neke pripadnost ovoj kulturi sporna), i metalne nalaze.

Ispravno hronološko opredeljenje vatinske grupe u srednje bronzano doba izneo je 1928. g. O. Menghin, ali je diskutabilno šta pod terminom vršačka ili vatinska grupa podrazumeva ovaj autor. Menghin (Menghin 1928: 25) u fusnoti 2 navodi da ovaj kulturni fenomen vatinskom grupom naziva 1916. g. K. v. Miske (u radu: Versuch eines chronologischen Systems der ungarischen Bronzezeit. Archiv f. Anth. XV, 1916, 253). Pošto Menghin

(Menghin 1928: 24-25) navodi da nalaza iste kulture ima još dosta u vršačkom muzeju (nekropole sa urnama u Tolvadiji, Munaru Sv. Petar, Dubovcu, Palanci, zatim naselja u Munaru Sv. Petar, Gaju, Vršcu-Füzestalu i Temesu-Nagyfalvi, odakle potiče i jedna ostava), može se zaključiti da je obim pojma vatinske kulture za njega bio znatno širi nego danas, i da je obuhvatao i nalaze žutobrdske, belegiške i grupe Seremle (Szeremle)-Bijelo Brdo. Ne treba da čudi to što za Mengina (Menghin 1928: 26) vršačka/vatinska kulturna grupa čini jednu podgrupu „ugarske“ provincije bronzanog doba, za razliku od „panonske“ kulture. Tzv. panonska keramika je grupni naziv za niz keramičkih grupa, predložen od strane F. Romera još 1876. g., i široko prihvaćen u tadašnjoj arheologiji. Tokom decenija je primetan rad na izdvajanju nekoliko glavnih grupa i njihovom boljem definisanju (cf. Vinski 1958: 21). Otuda Menginov pokušaj da spiralnu dekoraciju i idole sa suknjom vršačke/vatinske kulturne grupe posmatra u svetlu novih podstreka iz Egeje pre nego kao tradicije kultura trakaste keramike iz Rumunije i Bugarske (Kukuteni i bugarska tell-kultura)(Menghin 1928: 26).

Istovremeno V. G. Čajld (Childe 1928: 53) navodi da je našao keramiku sličnu onoj iz polja sa urnama gornjeg Dunava (stupnjevi Hötting i Knovitz) među urnama iz Surčina i Dubovca. On prepoznaje da ta keramika pripada jednom docnijem stepenu nego panonska, u kojoj implicitno treba tražiti i vatinsku, i kličevačka; kličevački stepen je hronološki opredeljen do polovine II milenijima pre n. e. U metodološkom smislu jako je važna Čajldova ograda od iznete konstrukcije u kojoj vatinska kultura prethodi dubovačko-žutobrdske i belegiške; konstrukciju uzima kao održivu jedino ako se može dokazati stratigrafski. Ovaj naučnik (Childe 1928: 53) završava svoj prilog o značaju Srbije za praistoriju Evrope fantastičnom opaskom da je *“sve prethodno izloženo čista teorija i da se mora naći ma gde u današnjoj Srbiji jedan drugi Perjamoš (mислеći na neki lokalitet tel-tipa) gde bi se mogao kontrolisati red slojeva koji se nalaze u Vinči III i gde bi se odnos pomenute keramike (navodeći da su tipovi iz Kličevca i panonskih polja sa urnama sjajno zastupljeni, iako u poremećenim gornjim slojevima lokaliteta Vinča-Belo Brdo) mogao tačno odrediti prema ostaloj panonskoj keramici”*.

Bronzanodopska inkrustovana (?) keramika vatinskog tipa iz gornjih slojeva na Vinči privukla je i pažnju F. Holstea (Holste 1939: 5, 20), ali samo uzgred. Sa današnje tačke gledišta čini se važnim Holsteovo zapažanje o jednoj posudi sa Vinče. Prema ovom autoru (Holste 1939: 21), jedna posuda, nađena na dubini 1,70 m na Vinči (IV, 198b), odgovara posudama koje su tipične za bronzanodopsku kulturu zapadne Mađarske sa najstarijom inkrustovanom keramikom. Uvidom u primarni izvor (Васић 1936: 119) ispostavilo se da posuda o kojoj je reč, tj. pehar na slici 198 (pehar je ceo, sivo-crno pečen, uglačane sjajne površine, visine 7,4 cm, loptastog trbuha, konkavnog vrata sa razgrnutim obodom i vertikalnom drškom koja spaja trbuh i obod), nije uvršten u "panonsku keramiku". M. Vasić je ovaj oblik pehara doveo u vezu sa vinčanskim amforicama sa ugnutim vratom, ali je već i on naveo da drška ukazuje na uticaj "panonske keramike". Iz današnje vizure forma ove posude najviše odgovara formi pehara tipičnog za morišku kulturu (cf. Girić 1984), iako se vezuje za naselje vatinske kulture na ovom lokalitetu (Tasić 1977; Tasić 1984a; Тасић 1984d; Ljuština 2006). Ovaj nalaz je veoma dragocen za uspostavljanje relativnohronoloških odnosa između ova dva kulturna entiteta.

Svoje mišljenje o poziciji vatinske kulture u odnosu na "panonsku" izneo je i B. Jankulov. Za ovog autora keramika sa Vatina kod Vršca predstavlja dosegnut vrhunac bogatstva i lepote bronzanodopske keramičke proizvodnje. On zato predlaže alternativni naziv "vatinska" u odnosu na "panonska" – termin predložen od strane F. Romera (Јанкулов 1936: 6-7). Pokušavajući da stvori zaokruženu sliku o genezi vatinske kulture, Jankulov (Јанкулов 1936: 10-11) navodi da je mešovita vatinska keramika nastala ukrštanjem dveju keramičkih tradicija – tračke (trakasta, bojena keramika) i ilirske (inkrustovana, sa geometrijskim ornamentom). Ovaj koncept je dalje razvijen zamišlju da su Iliri verovatno potisnuli agrikulturne Tračane na istočne, više krajeve Banata, a sami, kao ribari, zaposeli barovite nizije. Ako se izuzmu etničke konotacije, čini se ispravnim mišljenje ovog autora da se donjobanatska vatinska mešovita keramika širila, idući Dunavom do Oršave, a sa druge strane, preko sremskih nalazišta, uz Dunav. On je prepoznao južni Banat kao matičnu teritoriju vatinske kulture, oblast Đerdapa kao zonu kontakta sa drugim kulturnim

fenomenima, i oblast Srema uz Dunav kao regiju gde takođe treba tražiti vatinske lokalitete.

Prvi veliki doprinos poznavanju vatinske kulture dao je svojim delom Miodrag Grbić. Za Međunarodnu uniju akademija Grbić je, u zajednici sa N. Vulićem, izdao svesku o Muzeju princa Pavla (Narodnom muzeju) u Beogradu – „Corpus Vasorum Antiquorum“ (Vulić, Grbić 1937). U odeljku posvećenom bronzanom dobu nalazi se publikovana keramika vatinske kulture, pripisana stilu B. U beogradskom Muzeju princa Pavla materijal stila B sa teritorije Vojvodine potiče sa lokaliteta Omoljica i Pančevo. Karakteristične forme su lončići/pehari sa dve drške, čiji ornament čine kanelure, girlande i vreže. Stil C predstavlja razvoj stila B, obogaćen belom inkrustacijom (Vulić, Grbić 1937: 5). D. Gačić u radu posvećenom liku i delu M. Grbića (Гачић 2005: 19) navodi da, iako je 1931. g. Grbić (zajedno sa N. Vulićem) pripremio za CVA svesku muzeja u Vršcu, ona se neobjavljena nalazi u Grbićevoj zaostavštini u Arhivu SANU u Sremskim Karlovcima. Očigledno da je Grbićeva dobra upućenost u nalaze iz vršačkog muzeja uticala na njegove stavove iznete u obimnoj monografiji o Vojvodini (Грбић 1939).

Grbić u prilogu o praistoriji Vojvodine navodi tri kulture bronzanog doba: mokrinsku, vatinsku i vršačku. Na taj način on pravi razliku između otkrića u Vatini i Vršcu. Bez previše razrađenih kriterijuma za determinisanje, Grbić je pripisao vatinskoj kulturi nalaze iz Pančeva (Грбић 1939: Т. III/8-10, 13) i Omoljice (Грбић 1939: Т. III/7,11, 12), a vršačkoj kulturi nalaze iz okoline samog Vršca (Грбић 1939: Т. III/14-16). Tri posude date za ilustraciju vršačke kulture zapravo su sa nepoznatog nalazišta; iz današnje perspektive, posude 14 i 15 pripadale bi belegiškoj kulturi, a peharčić 16 – grupi Kornešti-Crvenka. Za vatinsku kulturu Grbić (Грбић 1939: 57) navodi da je dobila je ime po velikoj nekropoli kod Vatina u blizini Vršca, i da se njen razvoj može pratiti na osnovu keramike sa eponimnog lokaliteta, koje ima i mlađu fazu. On ističe da se pre I svetskog rata smatralo da je vatinska kultura ograničena samo na južni deo Panonske nizije, ali da je kasnijim radovima ona otkrivena i u unutrašnjosti Srbije. Centar vatinske kulture smešta u srpsko Podunavlje. Kada su u pitanju ostaci na naseobinskim lokalitetima, pominje zemunice i

staništa od mekog materijala, kao i otpadne jame i silose. Naselja se utvrđuju, a za naseljavanje se biraju prirodna uzvišenja. Pomenuta je biritualnost na nekropolama (Грбић 1939: 57).

Kada su u pitanju determinante za vatinsku keramiku, Grbić je izdvojio sledeće karakteristike forme i ornamentike. Keramika je, u odnosu na morišku, bogatija i formama i dekorom. Tipični su pehari (naziva ih lončićima) sa dve „zečije uške”, što su visoko modelovane i ostro prelomljene drške polumesečastog preseka, tipa *ansa lunata*. Pomenuti su i različito modelovani obodi (elipsoidno izvučeni), jednouhe šolje sa koso postavljenom drškom, čunaste posude, keramičke kašike, kao i statuete životinja. Ornament se sastoji iz urezanih paralelnih linija, sa karakterističnim girlandama i vrežama. Bronzanih predmeta nema mnogo, a hronološki se vezuju za srednje bronzano doba. Sačuvali su se u upotrebi kameni bušeni čekići, zaobljeni i glačani, a u upotrebi su i kremenom i koštano oruđe (Грбић 1939: 57). Na sličan način su prezentovani elementi vatinske kulture i u kasnijim radovima, uz manje dopune. U ornamentici se pominju horizontalne kanelure na trbuhu posude, kao i ređe prisutne vertikalne i tordirane kanelure. Ima redova sa tačkicama, trougaonih zareza, vertikalnih snopića i okruglih širokih udubljenja. Takođe su naznačena jezičasta i bradavičasta ispupčenja, kao i manje ušice. Ima grubih velikih lonaca. Tipično je da se u ornamentici nigde ne pojavljuje inkrustacija (Грбић 1953: 74)

Grbić u radu iz 1939. g. (Грбић 1939: 58) vatinsku kulturu opredeljuje u srednje bronzano doba. Vršачku kulturu smatra produženjem vatinske tradicije. Promene u keramičkom stilu su transformacija drški tipa *ansa lunata* u drške tipa *ansa cornuta*, i obogaćenje ornamenta novim motivima i belom inkrustacijom. U opisima vršачke keramike mogu se prepoznati odlike keramike žutobrdske i belegiške kulture.

Grbićevi članci iz 50-ih godina XX veka (Grbić 1953; Грбић 1956; Грбић 1958) odredili su čitavu problematiku vatinske kulture: poreklo, prostiranje, hronologiju. Polazeći od rezultata novih istraživanja u Ilandži, on aktualizuje ideju o postojanju dve grupe koje slede jedna drugu. Prva je definisana nalazima sa iskopavanja iz Pančeva i Omoljice, a druga

kroz korišćenje belo inkrustovane keramike. Pominjući malo iskopavanje nekropole sa urnama u Ilandži u Banatu 1948. godine, vođeno od strane M. Slavnić, čije će rezultate tek nekoliko godina kasnije publikovati M. Marijanski (Маријански 1957), M. Grbić (Грбић 1953: 73) naglašava da keramički sadržaj, u smislu forme i dekoracije, iz više grobova na toj nekropoli nosi i vatinske i dubovačke elemente. Odmah se pojavilo pitanje da li to označava vremenski, tj. vršački prelaz iz starije vatinske faze u mlađu dubovačku, ili teritorijalni spoj oba pomentuta stila koja su se na tom području sretala i mešala. Za nekropolu u Ilandži pravilno je pretpostavio da će poslužiti definisanju fenomena banatske keramike sa otiskom vrpce, koja je kasnije definisana kao belegiška kultura. Za vršačku keramičku grupu se pretpostavljalo da predstavlja prelazni tip između vatinske i dubovačke, i da ujedno označava vremenski fazu u relativnoj hronologiji panonske keramike, a ne teritorijalnu mešavinu. Nalazi iz Ilandže su s jedne strane potvrdili ovu pretpostavku, ali se sa druge strane pojavila sumnja da se radi o spoju dve susedne i istovremene keramičke grupe, a ne o prelazu između dve vremenski odeljene faze. Grbić je ipak bio skloniji da nekropolu u Ilandži ne tumači kao potvrdu interakcije dve zajednice koje su bile nosioci različitih keramičkih stilova (Грбић 1953: 73-75). Danas je mnogo jasnije da Ilandža predstavlja poligon za razmišljanje o relacijama dubovačko-žutobrdске i belegiške kulture. Detaljnu studiju o ovim odnosima načinio je A. Szentmiklosi (cf. Szentmiklosi 2006).

Kada je u pitanju hronološko opredeljenje vatinske kulture, Grbić (Грбић 1953: 75) postavlja dvostuko pitanje: počinje li vatinska grupa već u ranom bronzanom dobu, a sigurnih dokaza za to nema, ili tek u srednjem, i završava li se u prvom slučaju pre srednjeg bronzanog doba, ili se nastavlja. Argumentacija koju iznosi utvrđuje ga u stavu da je ona trajala tokom srednjeg bronzanog doba (Грбић 1953: 75; Грбић 1958: 37).

Imajući u vidu da je teritorija prostiranja vatinske kulture obuhvatila Banat, jedan deo Srbije, Slavonije i Bosne, Grbić (Грбић 1956: 21; Грбић 1958: 36-37) je došao do zaključka da ova manifestacija srednjeg bronzanog doba nije u stvari jedna „panonska“ kultura, nego „ilirska“. Grbić (Грбић 1956: 19-21) ističe da materijal sa Ljuljaka predstavlja prevatinsku fazu u Šumadiji. Prevatinska keramika se razvila u vatinsku u

srednjem bronzanom dobu, sa vrlo malo tipova, od kojih je najrasprostranjeniji dvouhi pehar. Ove drške su se kasnije razvile u tzv. “zečije uške”. Argumentacija da vatinska keramika nije panonska, sastoji se iz tvrdnje da se ona u Panoniji nalazi samo izuzetno i u kasnijoj fazi. U Banat dospeva sa zapada, iz Srbije i Bosne, i dovedena je u vezu sa novom ekspanzijom Ilira. Ona se genetski razvija kasnije u keramici vršačkog tipa kasnog bronzanog doba. Iz tog razloga njeno poreklo treba tražiti na Balkanu (horizont Armenohori), a ne na srednjem Dunavu (Грбић 1958: 37). Samo nalazište u Vatinu, zbog mešanih elemenata keramičkog stila, ostavljeno je po strani prilikom traženja tipoloških paralela (Грбић 1953: 74).

Forsirajući “ilirsku” komponentu u genezi vatinske kulture, Grbić (Грбић 1958: 35) opovrgava tezu o genetskoj povezanosti vatinske i moriške kulture. Analizirajući keramiku, zaključuje da su jedino dvouhi pehari tipološki slični i pružaju uslove za genezu, uz podvlačenje da nema stratigrafske potvrde za genetsku vezu. Vatinska keramika je rasprostanjena na jugozapadu od moriške. Vatinska i moriška grupa teritorijalno se ne pokrivaju, te Grbić ostavlja otvorenu opciju međusobnih uticaja ovih dveju kultura, ako već nisu genetski vezane, a dodiruju se na uskom pojasu (Грбић 1958: 36, 38).

Pošto u vreme kada Grbić piše svoje radove tzv. prevatinska keramika još nije bila nađena u Banatu, gde se pojavljuju već jasno definisani vatinski oblici, ovaj autor je pronašao dovoljno elemenata za rekonstrukciju zbivanja na prelazu III u II milenijum pre n. e. na sledeći način. Vatinska keramika je kao već definitivno formirana prodrila u Banat na početku ranog bronzanog doba oko 2000. g. p. n. e. i trajala sve do oko 1500. g. p. n. e. U pogledu materijalne kulture ona je nastala spontano u planinama zapadno od Morave i Vardara kao Prevatina između 2500. i 2000. g. p. n. e. Ona je zato ilirska po geografskoj rasprostranjenosti i po kasnijoj etničkoj pripadnosti. Njena ekspanzija u Banat samo je jedna epizoda u nizu čestih pohoda planinskih kultura formiranih u brdskim predelima između Morave i Vardara sa jedne strane, i jadranske i jonske obale sa druge. Ova ekspanzija oko 2000. g. p. n. e. na istok u Podunavlje dospela je samo do oblasti Đerdapa i već je na bugarskoj i rumunskoj teritoriji nema (Грбић 1958: 37).

Za dubovačko-žutobrdsku keramiku, za koju smatra da je genetski preko vršačke faze vezana za vatinsku kulturu, M. Grbić (Грбић 1958: 37-38) otvara pitanje da li pojava ove keramike u tim krajevima (pošto ovaj kulturni fenomen prodire i dalje na istok, u Bugarsku i Rumuniju) znači novu kulturnu i etničku ekspanziju iz pomenutih planinskih krajeva, ili je to buduća kulturna osnova tračkih plemena, koja su oko 1500. g. p. n. e., u obrnutom smeru, počela da nadiru u ilirske krajeve prema zapadu. Na ovom mestu se Grbić zapleo u etničke konotacije nečega što je u datom trenutku imao definisano samo kao keramički stil. Ako je vatinska kultura ilirska, a dubovačko-žutobrdska tračka, i ako su one u genetskoj vezi, onda su Iliri preci Tračana, pa čitava konstrukcija deluje gotovo kao genealogija kod Apijana.

Bez obzira što danas ovakve konstrukcije deluju naivno, zadržavajuće je kako je Grbić potpuno intuitivno, bez pomoći egzaktnih disciplina kakva je fizika i datovanje radioaktivnim ugljenikom, polazeći od premisa koje više ne opstaju, došao do zaključaka, kao što je hronološko opredeljenje, na čijem tragu se nalazi današnja nauka. Ogroman kvalitativni doprinos poznavanju vatinske kulture Grbić je dao čak i jednom fusnotom, na koju se autor ovog rada veoma često poziva. Na tom mestu (Грбић 1958: 37, fusnota 16) Grbić polemizuje sa stavovima D. Garašanin i M. Garašanina iznetim u „Radu vojvođanskih muzeja 3“ (Гарашанин Д. 1954; Гарашанин М. 1954). On kaže da ovi radovi uspešno proširuju veze i paralele za bronzano doba Vojvodine, ali da u veoma maloj meri dodiruju pitanje porekla vatinske keramike. U članku D. Garašanin (Гарашанин Д. 1954) ukazuje na zajedničke elemente bronzanog doba Srbije i Vojvodine, pokušavajući da načini korak ka rešavanju relativnohronološkog odnosa lokalnih grupa ovog perioda, tretirajući nove nalaze iz humke u Dobrači i Belotiću, kao i grobni nalaz iz Starčeva i materijal iz Belegiša. Najstariji bi bili nalazi iz Belotića, dok bi grob iz Starčeva predstavljao najmlađu etapu u razvoju koji se prati. Ovaj grob je opredeljen u vatinsko-vršačku fazu; danas je jasno da se radi o Belegišu I. Za ovaj kulturni fenomen je D. Garašanin ispravno pretpostavila da je bio delimično paralelan sa dubovačko-žutobrdskom grupom (Гарашанин Д. 1954: 71). M. Grbić naglašava da takvim identifikovanjem vatinske i vršačke grupe M. i D. Garašanin

unose zabunu, jer se to identifikovanje odnosi samo na konkretne lokalitete i nikako ne na grupe. Tzv. vatinska grupa stvarno je čista na nalazištima u Pančevu i Omoljici, dok je u samom Vatinu već bliska Vršcu. To još ne opravdava promenu naziva jedne kulture, koji je uobičajen i koji je u dotadašnjim publikacijama upravo prikazan materijalom iz Pančeva i Omoljice. O dalekosežnim posledicama ove fusnote biće još reči u ovom radu.

Iako se u istorijatu istraživanja vatinske kulture ime B. Gavele ne izdvaja kao ime autora koji je dao važan doprinos njenom definisanju, periodizaciji ili hronologiji, potrebno je obratiti pažnju kako je on tretirao nalaze sa Židovara, bez sumnje jednog od najvažnijih lokaliteta ove kulture. U monografiji „Keltski oppidum Židovar“ (Gavela 1952b), Gavela je publikovao keramičke posude vatinske kulture pod zajedničkim nazivom „panonska keramika“. Međutim, već u prvom izveštaju sa obnovljenih iskopavanja, navodeći kao jedan od razloga za dalja istraživanja na Židovaru potrebu da se razjasni i potpunije rasvetli poreklo panonske keramike u kulturnoj stratifikaciji ovoga naselja, Gavela (1964: 40, 43) ističe kako ta vrsta pokretnog materijala pripada vršačko-vatinskoj grupi, odnosno ilirskoj (rukovodeći se tezama M. Grbića) ili trako-ilirskoj kulturnoj komponenti. Tokom prvih iskopavanja, vođenih 1948. i 1949. godine, otkriven je samo pokretni materijal vršačko-vatinske grupe, da bi već tokom kampanje 1964. g. za ovaj kulturni fenomen bili vezani i ostaci nadzemnih objekata. Doduše, tom prilikom je ovaj autor pogrešno pripisao otkriće gvožđa i gvozdene zgre nivoima starijeg židovarskog naselja vršačko-vatinske grupe i njeno datovanje pomerio u periode starijeg gvozdenog doba (Gavela 1964: 44-45). To nisu bili dovoljno jaki argumenti za hronološko opredeljenje, s obzirom da u svojim kasnijim radovima vršačko-vatinske nalaze tretira kao bronzanodopske (Гавела 1970: 120-121).

M. Garašaniin se vatinskom kulturom bavio kako u studijama posvećenim nekim posebnim problemima, kao što je hronologija, tako i u delima koja predstavljaju sinteze o bronzanom dobu (Гарашанин М. 1951; Garašaniin M., Garašaniin D. 1951; Гарашанин М. 1953; Гарашанин М. 1954; Гарашанин М. 1956; Garašaniin M. 1958; Гарашанин М.1973; Garašaniin M. 1983a; Garašaniin M. 1983b). D. Garašaniin je u svojim i zajedničkim delima sledila zamisli M. Garašaniina o razvoju i periodizaciji vatinske kulture (Garašaniin M.,

Garašanin D. 1951; Гарашанин Д. 1952; Гарашанин Д. 1954; Garašanin D.1967; Гарашанин Д. 1972; Гарашанин Д. 1975).

M. Garašanin je već u svojim ranim radovima kritički pristupio periodizaciji bronzanog doba Vojvodine iznetoj od strane Vulića i Grbića (Vulić, Grbić 1937: 3, 5), zasnovanoj na tipološkim odlikama keramike. Ova periodizacija se kao sistem tesno vezuje za hronologiju bronzanog doba Mađarske koju je stvorio V. G. Childe (1929). M. Garašanin je svoj doprinos dao unoseći studiju metalnih predmeta kao važan element za uspostavljanje hronoloških sistema (Гарашанин М. 1951: 46-47). U radu iz 1951. M. Garašanin (Гарашанин М. 1951: 48-49) izdvaja tri velike oblasti (podunavsko-posavska, pomoravska i zapadna Srbija) u kojima se u praistoriji kultura razvijala uporedo, ali sa lokalnim specifičnostima. Zanimljivo je da vatinsku kulturu ni pod nazivom vojvođansko-panonska grupa bronzanog doba Garašanin u nastavku teksta ne pominje, ni u odeljku teksta o ranom bronzanom dobu (osećajući da se u Podunavlju radi o nečemu što je post-vučedolsko), a ni u odeljku o srednjem bronzanom dobu, baveći se isključivo dubovačkom grupom.

Razmatrajući hronologiju bronzanog doba u Banatu, M. Garašanin je izdvojio dve evolutivne etape vatinske kulture: rana je označena kao Pančevo-Omoljica, a kasna - kao Vatin-Vršac (Гарашанин М. 1954: 59; Гарашанин М. 1956: 7-9; Garašanin 1958: 78). U okviru balkansko-anadolskog kompleksa ranog bronzanog doba, koji je izdvojio, M. Garašanin (Гарашанин М. 1956: 5-9) primećuje tipičnu formu sudova sa dve naspramne drške, koja se na početku metalnog doba nalazi na celom jugoistoku šireći se i u Potisje, istočni deo srednje Evrope i donje Podunavlje. Ovi sudovi po pravilu su pehari kod kojih drške povezuju obod i trbuh suda, no koji se u detaljima svoje izrade i forme razlikuju. Sud sa dve drške nalazi se i u vatinskoj grupi, u obe njene faze, pančevačko-omoljičkoj i vatinsko-vršačkoj, sa specifičnim varijantama forme i ornamentike. M. Garašanin (Гарашанин М. 1956: 10) smatra da je impuls za ovu novu formu materijalne kulture došao sa jugoistoka, ostavljajući mogućnost jedne ili više faza tog impulsa.

Prema novijim proučavanjima M. Garašanina (Гарашанин М. 1973: 335, 626; Garašaniin М. 1983а: 506, 516), nakon ove dve faze koje pripadaju srednjem bronzanom dobu, sledi još jedna, kasna faza vatinske kulture koju karakterišu nekropole tipa Ilandža. По М. Garašaninu (Гарашанин М. 1973; Garašaniin М. 1983а) i D. Garašaniin (Гарашанин Д. 1972: 17-18, 37; Гарашанин Д. 1975: 47), ovim trima stilskim fazama (Vatin I-III) obuhvaćena je kompletna evolucija vatinskog kulturnog fenomena. Materijal kasne faze, nazvane Belegiš-Ilandža, naknadno je redefinisani i izdvojen kao poseban kulturni fenomen Belegiš od strane N. Tasića (Тасић 1962b). Prihvatljivo je mišljenje koje je izneo F. Gogâltan (2004: 85-86) da dve faze evolucije vatinske kulture uvedene od strane M. Garašanina 1954. godine, zapravo predstavljaju regionalni razvoj istovetne kulture. Gledano iz današnje vizure, treba naglasiti da su postavke M. Garašanina bile bazirane na malobrojnim do tada istraženim nalazištima sa izraženom vertikalnom stratigrafijom. Dobar primer predstavlja insistiranje na promenama u stilu zabeleženim u stratigrafiji lokaliteta Zlatica u Omoljici, gde se revizionim iskopavanjima V. Trbuhovića došlo do podataka o superpoziciji keramike sa žljebljnom volutom u odnosu na keramiku ukrašenu kanelurom (Trbuhović 1968b: 95). Zanimljivo je napomenuti da Trbuhović keramiku vatinske kulture opredeljuje u grupu keramike sa žljebljenim ornamentom – tzv. vojvođansko-panonsku grupu (Trbuhović 1968b: 62), ističući neopravdanost njenog naziva “vatinska” od strane M. Grbića.

Uz istraženost lokaliteta kakva je postojala početkom 70-ih godina XX veka, M. Garašaniin (Гарашанин М. 1973: 320) je teritorijalno rasprostranjenje vatinske kulture video u oblasti Vojvodine, pri čemu se njeno jezgro sigurno nalazilo u oblasti jugoslovenskog i rumunskog Banata. Ipak je u ovom području teško uvek izvršiti sasvim precizno razgraničenje. Sigurno je da na istoku, prema Olteniji, vatinska grupa dolazi u dodir sa grupom Verbicioara, čiji se elementi nalaze i u srpskom Podunavlju. Prema severu razgraničenje je prilično nejasno, pa se ovoj grupi svakako ne smeju sa sigurnošću pripisati izvesni nalazi is severnog Banata, na pr. nalazi iz oblasti sela Rabe (cf. Грчки-Станимиров, Станимиров-Грчки 1998, sa starijom literaturom). Na jugu je prilično nejasan odnos prema dubovačko-žutobrdskoj grupi, čiju plastiku, u nekropoli u Vršcu i naselju u Dupljaji, nalazimo na pretpostavljenoj

klasičnoj teritoriji vatinske grupe. M. Garašanin ne isključuje mogućnost da se radi o izvesnim pomeranjima granica pojedinih grupa u toku njihovog makar delimično sinhronog razvoja. Sigurno je da na zapadu ova grupa obuhvata celu teritoriju južnog Srema, šireći se prema severu i u Bačku, kako pokazuju nalazi iz Kaća, dok se u istu grupu bez sumnje treba uvrstiti i niz lokaliteta istočne Slavonije. Važno je podvući to što M. Garašanin, za razliku od M. Grbića, ne prepoznaje vatinsku kulturu u centralnom delu Srbije. Prema Garašaninovom mišljenju, vatinska kultura ne prodire dublje na jug od dunavske doline, gde se na desnoj obali Dunava nailazi na njene elemente, kao što je to slučaj sa lokalitetom Vinča-Belo brdo (cf. Васић 1936; Jovanović 1961). Naprotiv, dalje na jugu razvija se u isto vreme paraćinska grupa, dok se elementi koji mogu biti vezani za vatinsku javljaju na toj teritoriji tek sporadično i kao sasvim retke pojave (Гарашанин М. 1973: 321).

Kada su u pitanju regionalne specifičnosti unutar vatinske grupe, D. Garašanin (Гарашанин Д. 1972: 18) je, rukovodeći se stavovima Z. Vinskog o regionalnom grupisanju nalaza u sremskoj i istočnoslavonskoj zoni (regionalna podgrupa panonske keramike ili tip Lovas), iznetim o radu o ostavama iz Lovasa i Vukovara (Vinski 1958: 23), istakla da se vatinska grupa teritorijalno širi i u Srem, gde je zastupljena u jednoj posebnoj varijanti. M. Garašanin (Гарашанин М. 1973: 320) ne pokazuje toliku sklonost da sremsku varijantu izdvoji iz celine vatinske kulture. Zanimljiv je podatak pronađen kod N. Majnarić-Pandžić (1984: fusnota 72) da je S. Dimitrijević slavonsko-sremsku grupu vatinske kulture, zapazivši njen regionalni karakter, nazvao hrtkovačkom varijantom. Ovaj podatak potiče iz neobjavljenog rukopisa S. Dimitrijevića, predatog Institutu za hrvatsku povijest za I svezak „Povijesti hrvatskog naroda“.

D. Garašanin već u radu iz 1972. g. posebno tretira zapadnosrpsku varijantu, kojoj, uprkos uskoj povezanosti sa vatinskom grupom, zbog specifičnog načina sahranjivanja – grobova pod humkama, treba dati nešto drugačiju etničku interpretaciju (Гарашанин Д. 1972: 18; Гарашанин Д. 1975: 47-48).

Zasluga za izdvajanje tzv. zapadnosrpske varijante vatinske kulture ipak se pripisuje M. Garašaninu (Гарашанин М.1973; Garašaniin M. 1983b). Garašaninov izbor da lokalitete iz zapadne i centralne Srbije izdvoji ne kao grupu ili fazu vatinske kulture, već kao varijantu (termin „varijanta“ retko se koristi u srpskoj arheologiji) svedoči o tome da je i M. Garašaniin implicitno nagovestio da se radi o zasebnom kulturnom entitetu. Ovakav koncept je znatno kasnije eksplicirao F. Gogâltan (2004: 85-86). Međutim i dalje ostaje otvoreno pitanje koji je najmanji zajednički imenitelj u materijalnoj kulturi (najočitije u keramičkom stilu), čije bi postojanje ovu „varijantu“ zadržalo u okvirima vatinske kulture.

Radovi N. Tasića (Tasić 1971c; Tasić 1974; Tasić 1976; Тасић 1983; Tasić 1984a; Tasić 1984b) predstavljaju još jedan ključni momenat u određenju pojma vatinske kulture. U pregledu bronzanodopskih kultura na području Vojvodine, Tasić jasno odvaja pančevačko-omoljičku od vatinske kulture, ističući da rano bronzano doba karakterišu mokrinsko-perjamoška, Verbićoara, vinkovačka i pančevačko-omoljička kultura, dok se u srednjem bronzanom dobu javljaju vatinska, kultura inkrustovane keramike i rana faza kulture Belegiš. Pored toga, može se računati i sa jednim prodorom kulture grobnih humki (Hügelgräberkultur), iz centralnih i severnih oblasti Panonske nizije (Tasić 1971c: 13; Tasić 1974: 187). U svojim kasnijim radovima ovaj autor hronološke okvire vatinske kulture pomera dublje u prošlost: horizont kultura Vinkovci, Mokrin i Vatin predstavlja terminus post quem za kulture srednjeg bronzanog doba jugoslovenskog Podunavlja, te tako vatinska kultura ne traje duže od kraja Bz A2 i početka srednjeg bronzanog doba (Bz B1 P. Reinecke)(Tasić 1989: 92, 100-101; Tasić 1995: 7). Kada je u pitanju teritorijalno opredeljenje vatinske kulture, N. Tasić, analizirajući stavove drugih koji su se ovom problematikom bavili (Гарашанин 1973: 320-321; Morintz 1978: 21-22), prihvata suženiju teritoriju, koja zahvata južne oblasti Banata, deo Srema i Bačke, kao i severozapadne i severne oblasti uže Srbije, obuhvatajući i područje Đerdapa (Ostrovul Moldova, Manastir kod Gospođinog Vira)(Tasić 1974: 207, 220; Тасић 1983: 59).

N. Tasić je jedan od prvih autora koji je pokušao da se izbori sa problemima terminološke prirode koji prate vatinsku kulturu. Tasić (1974: 208, 254) ističe da je termin vršačko-

vatinska grupa pogrešan, jer su u pitanju dve različite kulturne grupe koje se razvijaju i u različitom vremenu, kao što je slučaj i sa terminom vršačko-žutobrdska grupa. V. Trbuhoviću (cf. Трбуховић 1959: 200; Trbuhović 1968b: 62, 75) zamera što upotrebljava najpre termin vršačko-žutobrdska grupa, a zatim vojvođansko-panonska grupa; Tasić na ovom mestu pogrešno navodi Trbuhovića, koristeći termin vršačko-dubovačka, dok Trbuhović koristi termin vršačko-žutobrdska, ali prepoznaje da ti skupni nazivi označavaju materijal vatinske, Verbićoara (iza čega se u najvećem broju slučajeva krije grupa Kornešti-Crvenka), dubovačke i starije belegiške grupe. Tasić analizira i uopštene termine „panonski pehari“ ili “panonska kultura” (cf. Childe 1928: 53; Гавела 1953: 59, 63), za koje navodi da se upotrebljavaju bez dovoljne determinacije, označavajući pehare međusobno različitih kulturnih grupa (vatinske, dubovačke, belegiške).

Publikujući seriju materijala iz srpskog Banata, Tasić je pravio razliku između lokaliteta koji su pripadali vatinskoj kulturi i onih karakterističnih za kulturu Verbićoara (Verbicioara). B. Brukner je bio jedan od prvih koji je prihvatio ovakvo viđenje (Brukner 1974: 7; Brukner 1978: 338), a potom drugi stručnjaci iz bivše Jugoslavije. Lokaliteti iz okoline Vršca smatrani su lokalitetima kulture Verbićoara, a granica između vatinske i kulture Verbićoara išla je nešto istočnije od linije koja bi spajala lokalitete Vršac, Vatin i Židovar (Tasić 1974). Takvo kulturno određenje zasnovano je na činjenici da je postojao keramički materijal, posebno u okolini Vršca, koji se lako razlikuje od materijala iskopanog na samom jugu srpskog Banata, u južnoj Bačkoj, Sremu ili Šumadiji. Integracija ovih dveju kultura u jedan kulturni kompleks posledica je činjenice da se, naročito na teritoriji Banata, srpskog i rumunskog Podunavlja, do te mere meša keramika ova dva stila, da je teško izdvojiti šta pripada jednoj, a šta drugoj kulturi. Tako su i nastala mišljenja o njima da su to „dve sestrinske kulture“ (Berciu 1961: 159), da su dve faze jedne kulture ili da su to dve kulture jednog kulturnog kompleksa (Tasić 1974: 223; Тасић 1983: 58).

Fokusirajući se na grupu Kornešti-Crvenka (Cornești-Crvenka) F. Gogâltan (2004: 87) primećuje da je Tasić je govorio o nalazima tipa Kornešti-Crvenka kao o grupi materijala koji ne pripada vatinskoj kulturi i u kom preovlađuju elementi Verbićoare. Ova grupa je

smatrana za lokalnu manifestaciju, jedan evoluirani aspekt kulture Verbićoara, koji se hronološki postavlja na kraj njene evolucije. Na taj način bi se o otkrićima sa juga Banata moglo govoriti kao o „Verbićoara-Vatin“ keramici. Problematičan je bio i sam eponimni lokalitet Vatin-Bela Bara. Posmatrajući materijal koji je Milleker publikovao i poštujući Tasićevu argumentaciju, prema kojoj su kanelure, volute, spirale i njihovi derivati karakteristika keramičkog stila vatinske kulture, a ornamenti u vidu linija koji formiraju trouglove, girlande ili polumesečaste segmente pripadaju motivima Verbićoare, moglo bi se dokazati da lokalitet Vatin-Bela Bara pripada kulturi Verbićoara. Apsurdnost situacije da eponimni lokalitet pripada drugoj kulturi F. Gogâltan rešava upravo uvodeći regionalne grupe unutar najopštije shvaćene vatinske kulture. Prema mišljenju ovog autora (Gogâltan 2004: 88), lokalitet Vatin-Bela bara jeste reprezentativni lokalitet vatinske kulture, koji se nalazi ne na periferiji ove kulture, već u njenom epicentru.

Razmatrajući problematiku geneze vatinske kulture, N. Tasić (Тасић 1983: 58-59) primećuje da je u južnom delu Banata, koji bi trebalo da bude ključan za formiranje vatinske kulture, nejasna situacija na samom početku bronzanog doba. Između eneolitskih nalazišta (badenska i kostolačka, pošto na ovoj teritoriji nema nalaza vučedolske kulture) i nalazišta vatinske kulture postoji znatna vremenska distanca, za koju Tasić početkom 80-ih godina nije imao materijala za “popunjavanje” ove praznine. Iako uvažava stav M. Grbića i drugih istraživača o južnim delovima Šumadije kao mogućem centru formiranja protovatinskog kulturnog fenomena, iz kog bi evoluirala vatinska kultura, Tasić se ipak ne priklanja ovakvom konceptu. Otvorenost za drugačije poimanje on pokazuje uzimajući u razmatranje kasnije otkrivenu banatsku predvatinsku kulturu, još nedovoljno izdiferenciranu na osnovu materijala sa iskopavanja u Pančevu, na lokalitetu Vatrogasni dom. U radu iz 1995. g. (Tasić 1995: 30) ostavlja mogućnost da upravo taj horizont keramike sa metličastim ukrasom (Besenstrich) bude označen kao protovatinski. Na istom mestu ovaj autor pokazuje pomak u svom poimanju hronološke pozicije vatinske kulture, dopuštajući da ona delom pripada početku srednjeg bronzanog doba. Zanimljiva je karta publikovana u ovom radu (Tasić 1995: 27). Među nalazištima protovatinske i vatinske kulture su: Vinča, Omoljica, Popov Salaš, Židovar, Vatin, Ostrikovac-Đula, Ljuljaci-

Gradina i Gospođin Vir u Đerdapu, dok su Gradina na Bosutu i Belegiš-Gradina označeni kao lokaliteti vinkovačke kulture.

Dalji razvoj Tasićevog poimanja geneze i hronologije vatinske kulture može se pratiti u radu o istorijskoj slici razvoja kultura bronzanog doba u Vojvodini (Tasić 2004). Kada analizira međusobni odnos vatinske i belegiške kulture, Tasić (Тасић 2002: 170) dolazi do prilično radikalnog zaključka da, pored toga što u svojoj ranoj fazi belegiška kultura nasleđuje neke elemente starije vatinske kulture, ona predstavlja samostalnu pojavu bez izrazitih genetskih veza. To znači da vatinska kultura nije značajnije uticala na formiranje belegiške kulture. Pominjanje uticaja vatinske kulture u formiranju belegiške kulture za ovog autora je spekulativnog karaktera i zasnovano na pojavi tzv. vatinskih pehara na nekropolama i naseljima belegiške kulture. Ako se pogledaju pehari „vatinskog stila“ sa Stojića gumna u Belegišu, ounačenih kao tip 1 (iz grobova 92 i 154)(Вранић 2002: 97-99), zaključuje se da nije reč o vatinskim oblicima, već o nešto mlađoj pojavi koju je I. Bóna (1975: 179) nazvao grupom Gerjen, a koja je na tlu Srbije poznata sa nekropole kod Ostojićeva (Girić 1995; Girić 1996). Ostali pehari (tip 2a i 2b kod Вранић 2002: 97-99) su tzv. panonskog tipa; u literaturi se sreću kao „vršačko-vatinski“, a u poslednje vreme isključivo kao belegiški (Тасић 2002: 175).

Pominjanje fenomena grupe Gerjen u kontekstu vatinske kulture direktno vodi uticaju koji je I. Bóna imao u istorijatu istaživanja vatinske kulture. Prilikom proučavanja srednjeg bronzanog doba Mađarske i odnosa sa jugoistokom I. Bóna (1975) u poglavlju o „kantharos keramici“ diskutuje o kulturi Verbićoara i vatinskoj kulturi, čije poreklo ne dovodi u direktnu vezu sa ranobronzanodopskom osnovom sa teritorije Balkanskog poluostva i čiju južnu komponentu svodi na minimum. Sa druge strane, ne spori da je vatinska kultura bila u vezi sa egejsko-anadolskom civilizacijom, kao važna stanica na trgovačkom putu između severa i juga (Bóna 1975: 187-189). Ovakvu postavku o vatinskoj kulturi kao kulturnom fenomenu jugoistoka centralne Evrope, podržao je i F. Gogáltan (1999a; 2004), a sa njom se slaže i autor ovih redova.

Znatno je problematičnije zauzeti stav prema Boninoj grupi Gerjen, i tu se čini logičnim prikloniti se argumentaciji koju iznosi N. Majnarić-Pandžić (1984). Iz poglavlja posvećenog tada novoizdvojenoj grupi Gerjen (Bóna 1975: 111-119), zaključuje se da je deo materijala, koji N. Majnarić-Pandžić (1984: 66) tretira u okviru sremsko-slavonske regionalne varijante vatinske grupe, Bóna odredio kao gerjenski. Bóna je u definisanju te nove grupe vrlo veliku važnost pridao upravo materijalu i nalazištima iz severne Hrvatske. Grupu smatra srodnom perjamoškoj, a vidi je u povlačenju pred prodorom nosilaca vatinske kulture. Bóna je i najluksuzniji nalaz sa početka srednjeg bronzanog doba u južnoj Panoniji - narukvicu iz Bilja u Baranji (Vinski 1959) pripisao „gerjenskoj aristokratiji“, ali se N. Majnarić-Pandžić (1984: 77) od toga ograđuje i ističe da je teško odrediti nosioce tog nakita, a da je Bonina identifikacija potpuno spekulativna. Za nju taj nalaz predstavlja još jedan dokaz veza južnapanonskog područja sa radionicama Hajdusamson-Apa stila iz Karpatske kotline, na šta su ukazali i nalazi mača tipa Apa iz Donje Doline i ostava iz Vajske u Bačkoj. Narukvica iz Bilja je savremena ranoj fazi vatinske kulture u slavonsko-sremskom području. Prema N. Majnarić-Pandžić (1984: 77), kompletan razvoj gerjenske grupe u četiri faze odvijao se u hronološkim okvirima pančevačko-omoljičke faze vatinske kulture.

Važna je činjenica da oblici i ornamenta vezani za Boninu grupu Gerjen pokazuju vrlo mnogo sličnosti sa slavonsko-sremskom varijantom vatinske kulture. Nema spiralnog i uopšte krivolinijskog ukrašavanja, forme su stroge, a nastavljaju se tradicije perjamoške i rane grupe Sereg (Szöreg). S obzirom na teškoće oko zadovoljavajućeg definisanja grupe Gerjen, ne može se govoriti ni o njenom razgraničenju, ni o kontaktima sa slavonsko-sremskom grupom vatinske kulture. Ako se pokaže opravdano izdvajanje grupe Gerjen iz Szöreg-Pecica kompleksa, kako je to predložio I. Bóna, neophodno je da se jasno definišu karakteristika te grupe. Svakako je područje oko Gerjena (Gerjen se nalazi na Dunavu, u okrugu Tolna, severoistočno od mesta Tolna, oko 30km uzvodno od Baje) vrlo važno i za proučavanje kulturnog razvoja na tlu Slavonije i Srema, jer se preko tog prostora morao odvijati kontakt severnije pozicioniranih kulturnih grupa (Mad'arovec, Vatyá, grupe panonske inkrustovane keramika) sa jugom Panonije. Kulturu na području oko Gerjena

treba posmatrati povezano sa nalazištima iz Pomorišja. Pojedini primeri prisustva vatinskog materijala i uticaja na Gerjenu ukazuju na delimično sinhronu i na izvestan način povezanu egzistenciju svih pomenutih grupa (Majnarić-Pandžić 1984: 77-78).

Kao što se iz prethodnog dela može zaključiti, poznavanju zapadnog areala vatinske kulture doprineli su svojim istraživanjima na prvom mestu N. Majnarić-Pandžić, kao i B. Hänsel i P. Medović. N. Majnarić-Pandžić opravdano smatra da je ova manifestacija srednjeg bronzanog doba u Slavoniji i Sremu imala različitu evoluciju u odnosu na istok. U vreme formiranja i trajanja pančevačko-omoljičke faze u Banatu, razvoj u Sremu, južnoj Bačkoj i istočnoj Slavoniji teče nešto drugačije. Keramički stil koji se razvija na ovom prostoru prati razvoj pančevačko-omoljičke keramike, ali oslanjajući se na perjamoško-mokrinske izvore i zadržavajući tradionalnije forme i ukrase. Preko Dunava i južne Bačke se održavaju veze sa razvojem materijalne kulture u jugoistočnoj Mađarskoj. Oblikovanje i dekoracija karakterističnih pehara znatno su skromniji nego na pančevačko-omoljičkoj keramici. Gotovo u potpunosti nedostaju spiralni i volutni ukrasi, kanelura i oštra profilacija poznata u Pančevu i Omoljici. Nalazi iz Gerjena (cf. Bóna 1975: T. 131/2, 11, 12) pokazuju da je sremsko-slavonska grupa rane vatinske kulture otvorena ne samo preko Bačke prema Pomorišju nego i prema Transdanubiji (Majnarić-Pandžić 1984: 64, 78; Majnarić-Pandžić 1998: 179-180).

Važno je pomenuti kakav stav iznosi N. Majnarić-Pandžić o odnosu vatinske i belegiške kulture. Ovo stanovište oprečno je u odnosu na stav koji u svojim poslednjim radovima iznosi N. Tasić. Prema N. Majnarić-Pandžić (1984: 78-79), arheološki podaci govore u prilog tome da se nastanak belegiške keramike odvijao u krilu vatinske kulture. Vatinska kultura je u istočnoj Slavoniji došla u kontakt sa licenskom keramikom, što je rezultiralo nastankom tzv. belegiške keramike ukrašene u pseudovrpčastom stilu (ukras izveden pomoću nekoliko tehničkih postupaka: točkićem, namotanom i spletenom žicom i sl.). Nastanak belegiške keramike trebalo bi da bude najkasnije na prelazu faza Bz B1 u B2 P. Reinecke. U toku faze B1 sreću se licenski i ranobelegiški tipovi keramike povezani sa importovanom panonskom inkrustovanom keramikom (Podgorač, Belegiš, Gomolava,

Novigrad). Procvat te faze, nazvane vatinsko-belegiškom, pripada vremenu Bz B2-C1 P. Reineckeae, odnosno fazi III B. Hänsela (Majnarić-Pandžić 1984: 78-79).

Na osnovama koje je postavila N. Majnarić-Pandžić nastavlja svoja istraživanja i M. Dizdar (cf. Dizdar 1996). B. Hänsel, P. Medović i njihovi saradnici u seriji članaka kojima su prezentovali rezultate višegodišnjih istraživanja Feudvara sa okolinom donose važna razjašnjenja u vezi sa vatinskom kulturom, bar kada je u pitanju mikroregija ušća Tise u Dunav. Na Feudvaru je identifikovano više stambenih horizonata pripisanih ranoj etapi vatinske kulture, zatim klasičnoj fazi, pa potom jednoj sekvenci u kojoj postoji tzv. pančevačko-omoljički stil, i konačno horizontu kasnog Vatina (Медовић, Hänsel 1988-1989; Hänsel, Medović 1991a; Hänsel, Medović 1991b). Ovakva vertikalna stratigrafija može se primeniti isključivo kao paradigma za regionalnu grupu kojoj bi pripadao lokalitet Feudvar (nazovimo je zapadna ili sremsko-slavonska, premda se sam Feudvar nalazi u južnoj Bačkoj), a na način kako regionalne grupe vatinske kulture definišu C. Ihde (2001) i F. Gogâltan (2004). Keramički stil ne nosi nužno hronološke konotacije, pa je stoga moguće da na Feudvaru materijal sa karakteristikama klasičnog vatinskog stila i materijal pančevačko-omoljičkog stila budu postavljeni u inverziji u odnosu na situaciju u napr. Omoljici u južnom Banatu. Konačno, i sam P. Medović (Медовић 1992: 7) iznosi svoje nezadovoljstvo stepenom poznavanja vatinske kulture. Pogrešna i pojednostavljena slika ove kulture ukazuje na njeno vrlo skromno poznavanje. Ova opaska shvaćena je upravo kao otpor nastojanju da se stratigrafska situacija zatečena na jednom lokalitetu nekritički uopštava i primenjuje na čitavoj teritoriji.

Publikacije rumunskih autora, koje su iznosile građu, ali i davale njenu interpretaciju, u periodu 70-ih godina XX veka doprinele su definisanju vatinske kulture, ali ponekad stvarale konfuziju oko toga šta ko od autora podrazumeva pod ovim kulturnim entitetom.

Materijal sa lokaliteta iz regiona Đerdapa od strane jednih autora opredeljen je u kulturu Verbićoara (Boroneanț 1976), dok su nalazi identični onima koje je N. Tasić opredelio u kulturu Verbićoara od strane drugih autora (Lazarovici 1977; Lazarovici, Săcărin 1979) definisani kao vatinski. S. Morintz (1978: 17, 22), navodeći lokalitete vatinske i kulture

Verbićoara, ne objašnjava zašto se teritorija ovih sinhronih kultura u znatnoj meri preklapa. Ista zamerka stoji i za stav srpskog arehologa J. Uzelca (Узелац 1991: 24; Uzelac 1996: 23-42), čiji je doprinos poznavanju bronzanog doba Banata neosporan, ali iz čijeg se teksta i karata rasprostiranja pojedinih kulturnih fenomena, može jedino zaključiti da istok srpskog Banata pripada koliko vatinskoj kulturi, toliko i kulturi Verbićoara.

Kao što je već naglašeno, u poslednje vreme najveći doprinos boljem definisanju vatinske kulture dao je svojim radovima F. Gogâltan (2004, sa literaturom). Pokušavajući da izbegne konfuziju napravljenu oko definisanja pripadnosti određenih nalaza iz srednjeg bronzanog doba Banata kulturama Vatin ili Verbićoara, Gogâltan je na početku koristio nazive materijala tip Kornešti ili Sokodor. Potom je predložio da se nalazi koji su srpskoj literaturi definisani ili kao kultura Verbićoara (nalazi tipa Kornešti-Crvenka) ili kao etapa Vatin-Vršac vatinske kulture, a od strane rumunskih stručnjaka kao vatinska kultura, nazovu Kornešti-Crvenka po dva lokaliteta koja je smatrao najreprezentativnijim - Cornești-Dealul Cornet u Rumuniji i Vršac-Crvenka u Srbiji. Prema mišljenju F. Gogâltan-a (2004: 93) grupa Kornešti-Crvenka je deo jedne kulture za koju se može sačuvati, u svrhu tradicije, naziv vatinska kultura. Kultura Verbićoara je manifestacija srednjeg i kasnog bronzanog doba Oltenije, a kontaktna zona između te dve kulture je Đerdap, gde i sa jedne i sa druge strane Dunava postoje lokaliteti koji se teško mogu kulturno odvojiti. Zanimljivo je primetiti da je M. Gumă (1997: 43), poznajući sav materijal i argumente koje je zastupao Gogâltan, preuzeo naziv grupa Kornešti-Crvenka, ali je ova grupa u njegovoj interpretaciji nezavisna kulturna manifestacija vatinske kulture, koja se prostirala na istoku srpskog Banata, u rumunskom Banatu i na sever na teritoriji od Mureša do Sokodora.

Ako se posmatraju prilozi poznavanju vatinske kulture dati od strane srpskih autora tokom poslednje decenije, zaista se postavlja pitanje načina na koji je ona definisana. Interesovanje za ovaj kulturni fenomen nije bilo veliko, ali je kod autora koji su se njime bavili primetna velika proizvoljnost kako u metodološkom pristupu, tako i u interpretaciji, što neumitno vodi do pogrešne upotrebe, na granici sa zloupotrebom. Interpretacije koje se tiču mesta i uloge vatinske kulture variraju od onih koje je tretiraju kao lokalnu grupu ili

čak samo kao keramički stil, do onih koji u njoj prepoznaju veliki kulturni kompleks, koji se prostire na čitavom centralnom Balkanu i koji je važan za etnogenezu paleo-balkanskih naroda.

R. Vasić (2006) je bio poslednji koji je dao kratak kritički prikaz trenutnog stanja istaženosti, ali je on vešto izbegao da da konačna rešenja pojedinih problema. Karta na kojoj je prikazana distribucija vatinske keramike (Vasić 2006: 405, Fig. 1) indicira da je ovim kulturnim fenomenom bio zahvaćen veći deo današnje Srbije, ali ne obezbeđuje informacije o tome koji od lokaliteta zaista pripada vatinskoj kulturi. Baveći se hronologijom ove kulture, Vasić (2006: 406), pokušava da je učini čvršćom uz pomoć metalnih nalaza. On je skeptičan kada se njeno postojanje hronološki određuje isključivo u srednje bronzano doba, uprkos svim solidnim argumentima koje je F.Gogâltan izneo već u svom prilogu iz 1996. g. (Gogâltan 1996: 46-47), počevši od osnove u kulturi Gornea-Orlești (Gornea-Orlești) koja je datovana u kraj ranog bronzanog doba. Vasić je kritičan prema recentnim radovima M. Stojića; kritičan stav o Stojićevim radovima o vatinskoj kulturi je u monografiji o paraćinskoj kulturi izneo i M. Peković (2007: 54). Pošavši od inicijalno prihvatljive ideje da vatinska kulturna grupa u Pomoravlju (srednjem, a verovatno i u čitavom basenu Velike Morave) ima regionalna obeležja koja su posebno vidljiva u keramici, što je svakako dobrim delom uslovljeno prethodnim kulturnim tradicijama (Стојић 1992: 218), M. Stojić (1998: 81-104) je pobrojao više od 70 lokaliteta sa nalazima vatinske keramike južno od Dunava i Save, uključujući nalazišta sa pojedinačnim nalazima vatinske keramike, vatinskim slojevima na višeslojnim lokalitetima, kao i nekropole, koje su osim vatinske keramike imale i elemente drugih kulturnih grupa. Njegova hronološka podela na šest faza (dve protovatinske i četiri vatinske), zasnovana na keramici sa jednoslojnih naselja i iz zatvorenih celina, nije ubedljiva. Još je manje ubedljiva ideja o prisustvu vatinske kulture na teritoriji čitave Srbije, primera radi čak i u okolini Leskovca u južnoj Srbiji (Стојић 2004: 193-215; Стојић, Јаџановић 2008: 54). Začuđujuće je što postoji određen broj kolega koji koncepte M. Stojića uzimaju kao prihvatljive (cf. Ljuština 2011, sa literaturom).

Vertikalnu stratigrafiju veoma je teško, gotovo nemoguće, uspostaviti isključivo na osnovu jednoslojnih nalazišta. Nepostojanje jednog nalazišta koje ilustruje pomenutu podelu vatinske kulture na šest razvojnih faza („jedan drugi Perjamoš“ V. G. Čajlda) onemogućava da se pomenuta jednoslojna nalazišta sa sigurnošću svrstaju u neprekinut hronološki sled.

Imajući uvid u tako zbunjujući korpus publikovanog materijala, nije čudno što je R. Vasić (2006: 452) zaključio da ne postoji jasna slika o tome šta vatinska kultura zaista predstavlja u ovom trenutku. Nedostaju neki elementi od suštinskog značaja. Ni jedno naselje ne može se identifikovati kao vatinsko *sensu stricto*. Istraživanja na Feudvaru nisu sprovedena do kraja. Još uvek ne postoji publikacija istraživanja stratigrafske sonde na Židovaru, čija će vertikalna stratigrafija sigurno osvetliti poziciju vatinske kulture u južnom Banatu. Ovaj rad čini doprinos upravo na ovom polju.

U međuvremenu su istraživači pokušavali da se izbore sa sopstveni specifičnim problemima, koji su potekli usled želje da publikuju materijal sa novih iskopavanja ili da izvrše reviziju već publikovane građe, svako na svoj način. Navešću samo nekoliko primera, među njima i sopstveni. S. Marinković (2007: 44) se, publikujući nalaze sa lokaliteta Orlovat-Podumka, držala konceptata postavljenih od strane N. Tasića i M. Garašanina. U njenoj interpretaciji nalaza iz srednjeg Banata pojavljuju se kulture Vatin i Verbićoara. Baveći se importima iz kulture Verbićoara na području kulture Vitenberg (Wietenberg) A. Szentmiklosi i S. Tincu (Szentiklosi, Tincu 2010: 11-14) vrlo odlučno prepoznaju elemente vatinske kulture. Ovi autori kao izrazito vatinsku izdvajaju sklonost ka oštrijoj profilaciji posuda, odnosno bikoničnom modelovanju recipijenata. Iz tog razloga vatinskoj kulturi pripisuju blagobikoničnu amforicu (definisano kao viseća ili posuda za kačenje Hängegefäße), za koju analogije nalaze u keramičkom reperotaru sa lokaliteta Vatin, Vršac-Crvenka i Kornešti (Cornești). Vredno je pomena da navedene analogije pripisuju fazi Vatin-Vršac u razvoju vatinske kulture, očito ne prihvatajući stav F. Gogâltana i C. Ihdea o postojanju regionalne grupe Kornešti-Crvenka. Otuda manir ornamentisanja keramike urezivanjem izduženih šrafiranih trouglova zadržavaju u okvirima kulture Verbićoara (premda prisutan na posudi vatinske profilacije), i mikro-regiju južnog

Banata u okolini Vršca tretiraju kao kontaktnu zonu kultura Verbićoara i Vatin, baš kao i oblast Đerdapa. Uprkos pokušaju revizije publikovanog bronzanodopskog materijala sa lokaliteta Sokolica u selu Ostra (Стојић 2000: 15-20), autor ovih redova, zajedno sa kolegicom K. Dmitrović (Дмитровић, Љуштина 2007; Ljuština, Dmitrović 2009; Ljuština 2011), nije načinila značajan korak napred u definisanju tih bronzanodopskih nalaza na neki drugi način; materijal iz srednjeg bronzanog doba sa ovog gradinskog naselja iz centralne Srbije (Moravički okrug) pripisan je vatinskoj kulturi. Alternativa takvom prepoznavanju kulturne realnosti jeste definisanje nove grupe Bujanj Hum IV-Ljuljaci, čiju osnovnu karakteristiku predstavljaju tzv. pehari tipa Ljuljaci (Булатовић, Станковски 2012: 241, 260, 343, Т. 14). Ovakvom interpretacijom A. Bulatović i J. Stankovski načinili su značajan kvalitativni pomak u definisanju vatinske kulture, makar i negativnom definicijom, tj. ne prihvatajući postojanje vatinske kulture u užem smislu reči južno od Save i Dunava.

2. Naselja vatinske kulture u Vojvodini

2. 1. Barice, lokalitet Bugarska humka

Lokalitet se nalazi jugoistočno od sela Barice u Banatu, na letnjem putu od Margite za Lokve i Alibunar. Neposredno do lokaliteta ovaj put se spaja sa letnjim putem iz Barica, a u blizini kamenog spomenika kojim je obeleženo nekadašnje selo. U prvoj polovini 1971. g. ovaj tel je korišćen kao pozajmište zemlje za nasipanje rampe preko kanala Moravice. Nekoliko meseci kasnije, vršački muzej je obavešten o ovim radovima. Prilikom obilaska, utvrđeno je da je tel presečen celom širinom puta, oko 10m. U profilu puta, kao i oko njega, nađena je veća količina praistorijske keramike, komada zapečenog kućnog lepa, delovi ognjišta i fragmentovane životinjske kosti. Rekognosciranjem je procenjeno da se lokalitet prostire na površini od približno 3ha. Na površini, u njivama, nađene su cele posude, od kojih je jedna, prema rečima vlasnika njive, bila pomešana sa ljudskim kostima. Narednih

godina sakupljen je materijal sličan onom iz 1971. g. (Гачић 1987: 5), ali na lokalitetu do danas nisu sprovedena arheološka iskopavanja.

Đ. Gačić (Гачић 1987) je, publikujući deo prikupljenog keramičkog materijala, nalazište hronološki opredelio u bronzano doba, u grupu Verbićoara. Takvo opredeljenje prihvatio je i J. Uzelac (1996: 27-29, Map 2/9). Ovo stanovište je revidirano, pa se lokalitet može pripisati grupi Kornešti-Crvenka.

Bez preciznih stratigrafskih podataka, za kulturno i hronološko opredeljenje naselja na Bugarskoj humci, kao što je slučaj i sa nalazima sa Ata i Crvenke, Đ. Gačiću (Гачић 1987: 5) je preostao nesiguran metod tipoloških paralela, ali ga on sprovodi veoma detaljno i sa oprezom. Izdvojio je tipološki stariju grupu keramike, koju čine pehari i šolje sa jednom uškom (prilog 8/1-3, 6; 9/1) i ulomci posuda sa duboreznom ornamentikom. Analogije za navedene tipove posuda (nekropole moriške kulture Mokrin, Sereg i Desk) pripadaju trećem periodu razvoja moriške grupe, a nekropolama Desk i Sereg mlađim grobovima (Tasić 1974: 204; Гачић 1987: 5). Iako se kreće u okvirima kulture Verbićoara, Gačić uočava da, u odnosu na izgled pehara prve faze ove kulture (Morintz 1978: 23 – oštra profilacija, sočivaste aplikacije na trбуhu), pehari sa Bugarske humke pokazuju znatnu razliku. Pri formiranju stila najstarije keramike sa Bugarske humke, kao i na nalazištima At i Crvenke, pored autohtonog supstrata, verovatno su uključeni i impulsi ranog bronzanog doba Potisja i Pomorišja, a treba imati u vidu i prisustvo elemenata ranovatske kulture (Tasić 1983: 68). Gačić (Гачић 1987: 5-6) posebno naglašava fragment pehara sa Ata (prilog 75/8, sa trouglastim ubodima) i donji deo posude sa Bugarske humke (prilog 9/5 – posuda je u najnižem delu ukrašena horizontalnim kanelurama, a na gornjem konusu „lestvicama“ postavljenim horizontalno, vertikalno i koso – analogije za ovaj “lestvičasti ornament” mogu se naći na drugim lokalitetima grupe Kornešti-Crvenka, tako da bi ovaj tip keramike možda ipak trebalo pridružiti mlađoj grupi nalaza), koji su ornamentisani duboreznom tehnikom. Isti autor je izdvojio i posude sa metličastim ornamentom (prilog 8/9; 9/5, 7; 10/7), koje vezuje za taj isti, raniji horizont. Potvrda ovakvog mišljenja može se naći u vertikalnoj stratigrafiji Židovara, gde se takođe u horizontu ranog bronzanog doba

(koji bi odgovarao fazi rano bronzano doba Banata III – Gogâltan 1996) zajedno nalaze fragmenti horizontalno zaravnjenih oboda, sa ili bez dekoracije u vidu sitnih zarezâ, i trbuha ukrašenih metličastim ornamentom (prilog 124/1-3, 5, 8; 125/1-4, 6-8; 126/3); sa Bugarske humke potiče fragment duboke zdele, koja ima zaravnjen i nareckan obod i metličasti ornament na trbuhu (prilog 10/7)

Mlađu fazu karakteriše bogatstvo keramičkih tipova i načina ukrašavanja: duboke zdele razgrnutog oboda (prilog 8/8), pehari sa visokim levkastim vratom (prilog 8/4), viseće amforice sa poklocom (prilog 8/7; 9/7), sa osnovnom ornamentalnom tehnikom u vidu žljebljenja, što Gačić ističe kao razliku od vatinskog urezivanja, i šrafiranim rombovima i trouglovima u nizu (prilog 8/8; 9/2; 10/1; 11/3) kao motivima. Posude ove druge, mlađe faze, iz zatvorenih kućnih celina sa Crvenke, objavljene su na više mesta (cf. Tasić 1974: sl. 139-146; Гачић 1987: 6). Kroz neke forme i ornamente na keramici sa Bugarske humke uočavaju se sličnosti sa vatinskim posudama (“zečija uška” i urezana voluta)(prilog 11/1), što Gačić (Гачић 1987: 6) uzima kao potvrdu mogućnosti zajedničkog života Vatina i Verbićoare, ali ipak insistira na razlikama. Ako se ovi zaključci prevedu u terminologiju vatinske kulture, može se reći da navedene forme posuda i njihova ornamentika predstavljaju upravo pojmove za definisanje grupe Kornešti-Crvenka (cf. Gogâltan 2004: T. III-XV). Tako bi Bugarska humka predstavljala tipičan lokalitet ove regionalne grupe sa početka srednjeg bronzanog doba, sa manjinskim elementima klasičnog Vatina, tj. pančevačko-omoljičkog regionalnog stila. Prepoznati su elementi ranije faze u razvoju grupe Kornešti-Crvenka – kulturne grupe Gornea-Orlešti ranog bronzanog doba III.

2. 2. Belegiš, lokalitet Šančine

U neposrednoj okolini sela Belegiš u Sremu, posebno uz obalu Dunava, zabeležen je niz lokaliteta (Gradac, Šančine, Brodić, Čobanovića surduk)(prilog 12/1), a neki od njih su u većoj ili manjoj meri istraženi. Od 1954. g. sa manjim prekidima do 1965. godine vršena su arheološka istraživanja na sektorima Šančine, Gradac i Stojića gumno. Materijal sa ovih

istraživanja se nalazi u Zavičajnom muzeju u Zemunu, koji je danas u sastavu Muzeja grada Beograda. Kao inspiracija V. Trbuhoviću za prva rekognosciranja ovog terena poslužio je jedan nalaz iz Belegiša, koji je čuvan u lokalnoj školi i koji je ukazivao na postojanje nekropole spaljenih pokojnika. Prema podacima dobijenim od učitelja – nalazača, u pitanju je bio grob sa urnom i keramičkim grobnim inventarom. Ceo nalaz opredeljen je u rano bronzano doba (Трбуховић 1956: 147-149, sl. 6; Tasić 1971a: 19).

Iskopavanja u sektoru Šančine-Gradac-Stojića gumno odvijala su se u okvirima kompleksnog proučavanja teme „Kulture ravnih polja sa urnama u Vojvodini“. Tokom istraživanja nekropole na Stojića gumnu 1954. i 1955. g., vršeno je i rekognosciranje ostalih lokaliteta u cilju utvrđivanja naselja koje bi bilo vezano za ovu nekropolu. Tada je utvrđeno da se nekropola sa sigurnošću može vezati za zemljano utvrđenje na lokalitetu Šančine, koji je udaljen oko 500m. Na tom mestu nalaženi su kao površinski materijal fragmenti keramike i drugi objekti materijalne kulture koji ukazuju na život naselja od neolita do turskog perioda (XVII vek)(Трбуховић 1961: 163; Tasić 1971a: 19; Вранић 2002: 9).

Manja zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Belegiš-Gradac, koje je od Šančina odvojeno samo jednim usekom, koji je verovatno novijeg datuma i koji se spušta prema Dunavu, izvedena su 1954. g., da bi se u narednim kampanjama prešlo na istraživanje naselja na Šančinama. Na Gracu je istražena nekropola spaljenih pokojnika sa biritualnim načinom sahranjivanja, hronološki opredeljena u rano bronzano doba, a kulturno opredeljena kao vinkovačka. Pored nekropole konstatovani su pojedinačni nalazi vučedolske kulture i ostaci jednog naselja sa kraja bronzanog doba (Ha A-B)(Трбуховић 1956; Tasić 1962a: 47; Tasić 1964b: 25-26; Tasić 1971a: 19).

Na lokalitetu Šančine (Čuke) iskopavanja su tokom kampanja 1961-1963. g. vršena na mestu na kome ranije nije bilo nikakvih iskopavanja, ali sa koga potiču dva suda koja se nalaze u Arheološkom muzeju u Zagrebu (Трбуховић 1968a: Т. I/5)(prilog 12/2, 3). V.

Trbuhović (Трбуховић 1968a: 175) je oba suda hronološki opredelio u srednje bronzano doba, a kulturno determinisao kao vatinske.

Lokalitet Šančine je „gradac“ – uzdignuti lesni plato iznad same obale Dunava, sa strmim odsecima koji su potencirani veštački iskopanim šančevima. Dva takva šanca lučno opasuju uzdignut plato i idu od obale Dunava prema kopnu, da bi se opet završila prema Dunavu, što čitavom kompleksu naselja daje odbrambeni karakter (Tasić 1961: 35; Tasić 1962a: 46-47; Медовић 1992: 8-11). V. Trbuhović (Трбуховић 1968a: 175) pretpostavlja da je taj sistem utvrđenja nastao već u vreme formiranja naselja vučedolske kulture.

Prema V. Trbuhoviću (Трбуховић 1968a: 177; Trbuhović 1968b: 95), otkrivena je prilično neobična stratigrafska situacija (prilog 47/ 3): 12cm iznad nivoa velike pravougaone zgrade vučedoske kulture nađen je na nabijenom sloju zemlje, koji je pokrивao ruševinski sloj, jedan pitos karakterističan za vatinsku kulturnu grupu. Pitos je bio ornamentisan jednom horizontalnom kanelurom na ramenu suda, koja karakteriše ranu vatinsku keramiku. Položaj pitosa ukazuje da se nalazio na podu kuće. Jedna peć je konstatovana u sloju, kome je pripadala podnica sa vatinskim pitosom, armirana fragmentima vučedolske keramike. 32cm iznad nivoa ovog poda nalazi se novi pod, oštećen kasnijim gradnjama, na kome je ponovo ležao materijal vučedolske kulture. Sigurno je u pitanju horizontalna dislokacija ove tri podnice, iako Trbuhović (Трбуховић 1968a: 179) ovakvu stratigrafsku situaciju objašnjava privremenom infiltracijom iz Banata invazivnih nosilaca vatinske kulture, u osvajačkom pohodu. Na neodrživost ovakve konstrukcije ukazuje vremenski jaz od pola milenijuma između vučedolskog i vatinskog naselja. Prema opservacijama V. Trbuhovića (Трбуховић 1968a: 177), u Belegišu se naizmantično pojavljuju vučedolski, pa rani vatinski, pa ponovo vučedoski horizont, koji je završen jednim mešanim slojem, u kome se ponovo javlja vatinska keramika, ali sa karakterističnim volutnim žljebljenim ornamentom, za koji paralelu nalazi u sloju V u Omoljici. Trbuhović ipak ispravno primećuje da se u Banatu nalazio centar kulturne grupe sa žljebljenom ornamentikom, koja je na području Srema došljačka, a ne autohtona.

Ispravnije stratigrafske opservacije potiču od N. Tasića. Prema ovom autoru (Tasić 1961: 36; Tasić 1971a: 19), kulturni sloj na Šančinama mestimično doseže debljinu od 3,5m. Najstarije naselje, koja karakterišu nalazi iz jama, pripada tisapolgarsko-bodrogkeresturskom kulturnom kompleksu. Iznad tankog sterilnog sloja nalazi se horizont vučedolskog naselja (najintenzivniji stambeni horizont, sa većim nadzemnim građevinama i rustičnom keramikom sa elementima kostolačkog stila), a zatim sloj sa vatinskom keramikom. Na žalost, vatinski sloj je dobrim delom oštećen ukopavanjima iz mlađih perioda. Najmlađi praistorijski sloj sa materijalom bosutske grupe (Basarabi faza) i mlađom latenskom keramikom, dosta je oštećen ukopavanjem temelja austrougarske carinarnice.

Nalaze iz vatinskog sloja predstavljali su: dublje posude sa plastičnim ornamentom i urezanim girlandama i veći pitos otkriven na podu vatinske kuće, koja nije u potpunosti otkrivena (Tasić 1961: 37-38; Tasić 1962a: 46-47)(prilog 13 i 14). Na podu vatinske kuće nađene su blago profilisane drške tipa *ansa lunata*, a iz sloja potiču fragmenti zdela-kantarosa (prilog 13/2), bikoničnih zdela (prilog 13/3), blagobikoničnih kantarosa (prilog 13/8), dvojnih posuda (prilog 14/6). Uz horizontano kanelovanje (prilog 13/5), ornamentika sadrži urezivanje, koje se u izvesnim slučajevima prepoznaje i kao žljebljenje (prilog 13/4), sa prepoznatljivim ornamentalnim motivima spirale, volute, girlande, šrafiranih trouglova, koje karakterišu dunavsku regiju pančevačko-omoljičkog stila, koji je zapravo klasičan vatinski. Najbliže analogije dolaze sa lokaliteta iz regije ušća Save u Dunav, kao što su Vinča-Belo brdo (Tasić 1977; Тасић 1984d) i Novi Beograd-Bežanija (Bojović 1968). Na osnovu malog uzorka nepublikovanog materijala, čija dokumentacija je dobijena na korisćenje ljubaznošću kolega iz Muzeja grada Beograda, može se zaključiti da keramika sa ovog naselja ne nosi obeležja stila sremsko-slavonske grupe. Ovom stilu pripadali bi pehari tipa 1 sa nekropole na Stojića gumnu, koji potiču iz grobova 92 i 154 (prilog 15/5, 7), u kojima su bili u funkciji urne. Oba pehara su ukrašena urezanim linijama, horizontalnim i vertikalnim, čime se postiže metopiziranje, i šrafiranim trouglovima. U metopama pehara iz groba 154 nalaze se i ornamenti u vidu okruglih jamica, okruženih polumesečastim ubodima. Drške ne prelaze (154) ili jedva prelaze obod i završene su bradavičastim ukrasima (92)(Вранић 2002: 97-99). Zanimljivo je da N. Tasić (Тасић 2002: 175) za ove pehare tipa

1 zaključuje se da nije reč o vatinskim oblicima, već o nešto mlađoj pojavi koju je I. Bóna (1975: 179) nazvao grupom Gerjen, a koja je na tlu Srbije poznata sa nekropole kod Ostojićeva (Girić 1995; Girić 1996). Sudeći prema prethodno navedenom opredeljenju pehara iz grobova 92 i 154 kao sremsko-slavonskih, u okviru vatinske kulture, očito je da piscu ovih redova logičnije deluje argumentacija koju je navela N. Majnarić-Pandžić (1984: 66, 77-78).

Stilski bi se za materijal iz naselja na Šančinama mogli uslovno vezati ognjišna posuda i zdela iz groba 78 (prilog 15/1, 2), u kome se nalaze i dva pehara kulture inkrustovane keramike južne Transdanubije, i nalaz iz groba 100 (prilog 15/6). U grobu 100, uz kruškoliku urnu ukrašenu urezanim i žigosanim ornamentima, pronađen je i fragment pehara ukrašen dvostrukim urezanim girlandama i okruglim ubodima (Вранић 2002: 146-147). Pehar je u crtežu rekonstruisan kao tipičan vatinski: bikoničan, sa rombično izvučenim obodom i dvema zečijim uškama tipa *ansa lunata*, ornamentisan girlandama i volutama, tačkastim ubodima i bradavičastim aplikacijama na donjem konusu. Na žalost, ovakva rekonstrukcija je u dobroj meri proizvoljna, s obzirom da veći deo elemenata za rekonstrukciju nedostaje.

2. 3. Dobanovci, lokalitet Dobanovačka petlja

Prilikom gradnje auto-puta Beograd-Zagreb, kod sela Dobanovci u Sremu, 1982. g. rađena je veća petlja. Tom prilikom je, upotrebom građevinske mehanizacije, došlo do oštećenja kulturnih slojeva za koje se znalo da na tom mestu postoje još od vremena gradnje starog puta. Ekipa Muzeja grada Beograda izlazila je na teren, ali bez tehničkih mogućnosti da preduzme bilo šta, osim prikupljanja pokretnih nalaza, razbacanih unaokolo. Bilo je izvesno da na tom prostoru neće biti moguća ni naknadna iskopavanja, jer bi se njima mogla ugroziti bezbednost saobraćaja budućeg auto-puta. Sudeći po broju nađenih fragmenata keramike, njihovoj tipološkoj i hronološkoj raznovrsnosti, zaključeno je da se na tom prostoru naselje protezalo na velikoj površini i to od kasnovinčanskog perioda do srednjeg

veka. Za period bronzanog doba vezuju se nalazi drški lonca i bikoničnih posuda (zdela i pehara), dobre fakture i pečenja, sivkaste boje, ali bez ikakvih detalja o uslovima nalaza (Mrkobrad 1985: 21-23). Postojanje jednog naselja vatinske kulture je nesumnjivo, s obzirom na profilaciju posuda, a naročito na postojanje drški tipa *ansa lunata*, čak i u razvijenoj varijanti “zečijih uški” (prilog 16/1-3). Iako su podaci o ovom lokalitetu minimalni, a keramika malobrojna, ono se oprezno može pripisati grupi naselja oko ušća Save u Dunav (Vinča, Bežanija, Belegiš), čiji keramički stil se opredeljuje kao pančevačko-omoljički, bez prisustva elemenata sremsko-slavonske grupe vatinske kulture.

2. 4. Hrtkovci, lokalitet Gomolava

Višeslojni arheološki lokalitet Gomolava nalazi se na samoj obali Save u južnom Sremu, nedaleko od Rume, na periferiji sela Hrtkovaca. To je uzvišenje izduženog oblika koje deluje kao prirodna tvorevina, a zapravo je nastalo isključivo ljudskom rukom, taloženjem praistorijskih i istorijskih naselja jednog nad drugim. Na taj način konfiguracija nalazišta se menjala tokom dugih kulturnih razdoblja dobijajući u visini, ali izložena i приметnim nivelacijama kod izgradnje novih naselja. Položaj Gomolave u širem geografskom smislu bio je veoma povoljan, pošto se u ovoj regiji susište najpovoljniji komunikacioni pravci, kako rečni, tako i kopneni, između jugozapadne Panonije i centralnobalkanskih oblasti (Brukner B. 1971: 26; Petrović 1984: 7-10).

Gomolavu nisu toliko ugrozila stalna rušenja starijih naselja i izgradnja novih, već pomeranje korita Save. U doba osnivanja najstarijeg naselja iz mlađeg neolita to je bila samo niska lesna greda, postala od nanosa rukavca Vranj, danas pretvorenog u kanal, u blizini njegovog nekadašnjeg ušća u Savu. Okruženo tako sa svih strana močvarama i vodom, ovo uzvišenje pružilo je sigurno utočište prvim naseljenicima, pripadnicima vinčanske kulture. Da je njen položaj bio veoma povoljan pokazuje i život koji je ovde trajao gotovo šest hiljada godina, što je rezultiralo formiranjem kulturnog sloja debljine 5,5-6,5m. Pravu veličinu Gomolave u vreme prvih naselja danas je nemoguće odrediti. Matica

Save je uništila veliki deo nalazišta, pa se može smatrati da je ostala samo jedna njegova trećina, a možda tek četvrtina. Proces stalnog uništavanja ovog spomenika kulturne prošlosti nažalost se ne može zaustaviti. Gomolava se danas nalazi na samom vrhu ogromnog savskog meandra, gde korito ove reke menja svoj tok neprekidno ka Hrtkovcima, nasipajući svoju desnu obalu (Petrović, Girić 1974: 21-22; Petrović 1984: 7-10).

Prvi podaci o Gomolavi nalaze se u izveštajima M. Vohalskog iz 1898. godine. Približno u isto vreme Arheološki muzej u Zagrebu dobija prve eksponate sa ovog lokaliteta, zahvaljujući činjenici da su poverenici Arheološkog muzeja iz Zagreba obratili su pažnju na arheološki materijal prikupljen sa obalskih profila. Bogatstvo ovih slučajnih nalaza pobudilo je odmah zanimanje saradnika zagrebačkog muzeja, te ubrzo dolazi do arheoloških iskopavanja. 1904. g. poverenik Arheološkog muzeja u Zagrebu kopa na južnom delu tela. J. Brunšmit sondira lokalitet 1908. g. Prva arheološka iskopavanja većeg obima sprovedena su u periodu 1953.-1957. g., da bi se sa sistematskim zaštitnim iskopavanjima nastavilo 1965. g. sve do 80-tih godina XX veka. Tokom tog perioda Vojvođanski muzej u Novom Sadu ostvario je saradnju sa brojnim domaćim i stranim institucijama (Рашајски 1954; Гирић, М. 1965; Тасић 1965b; Brukner В. 1971: 25; Petrović, Girić 1974: 21-22; Petrović 1984: 10-11; Медовић 1992: 8-11).

Kada je u pitanju impozantna vertikalna stratigrafija Gomolave (prilog 17/1), u njoj horizont vezan za vatinsku kulturu (Gomolava IVa) dolazi nakon horizonta vučedolske keramike (Gomolava IIIc), a iznad njega izdvojen je stambeni horizont grupe Belegiš I (Gomolava IVb) (Јовановић 1971: 100; Petrović, Girić 1974: 21-22).

Poremećaji u stratigrafiji kulturnog sloja na Gomolavi zahvatili su i horizonte bronzanog doba. Materijalni ostaci kultura bronzanog i starijeg gvozdenog doba su izmešani i ne mogu se međusobno razdvojiti po strožem stratigrafskom principu, iako među njima postoje veći vremenski razmaci. Ovakva situacija posledica je složenijih nivelacionih radova iz mlađih perioda. Površina Gomolave nikada nije bila potpuno zaravnjena, iako je horizontala za

podizanje naselja uglavnom bila obezbeđena nasipanjem. Dakle, niko nije iznosio ostatke građevina ili keramike prethodnih kultura, već ih je nivelisao, ili koristio kao građevinski materijal za armaturu podnica peći i zgrada za stanovanje. Takva mešavina keramike, uz mestimično očuvana jezgra srušenog zidnog lepa ili manje površine dobro zapečenih peći, kao i pojedinačnih, uglavnom plićih jama, mogla se dobiti jedino stalnim izmenama sukcesivnih naselja razvijenih metalnih doba (Jovanović 1969: 26; Јовановић 1971: 99; Petrović 1984: 68; Petrović 1986: 31).

Keramički materijal ukazuje na stalna naselja iz dve različite faze prelaza iz ranog u srednje bronzano doba i iz vremena polja sa urnama (kasno bronzano doba). Građevinski objekti nisu bili ustanovljeni, ali su ipak izdvojene zatvorene celine iz pojedinih jama. Tim putem je ustanovljeno zajedničko prisustvo vatinske i inkrustovane južnotransdanubijske keramike (Gomolava IVa)(cf. Тасић, Н. 1965a), za šta je instruktivan nalaz etažnog pehara sa oštećenom jednom drškom, ukrašenog inkrustovanim koncentričnim krugovima na širom levkastom vratu i naspramno na gornjem konusu (prilog 20/2). J. Petrović (1984: 35-36) naglašava da je pojava inkrustovane keramike kvantitativno izrazitija nego što bi se očekivalo za importovanu keramiku. Stoga dolaze pre u obzir stalni kontakti sa područjem oko Balatonskog jezera, odakle potiče transdanubijska inkrustovana keramika pronađena na Gomolavi. Na ovom mestu J. Petrović se poziva na sl. 31 na kojoj se nalazi skeletni zgrčenac, koji leži na levom boku, sa posudom pored lobanje, opredeljen u rano bronzano doba. Autor nije naznačila na osnovu čega dovodi u direktnu vezu pomenuti grob i oblast Balatona, s obzirom da u prilogu nije data uvećana posuda iz groba. Sa fotografije se prepoznaje da je u pitanju jednouhi pehar loptastog recipijenta i razgrnutog oboda. Među uobičajenim formama transdanubijske inkrustovane keramike izdvajaju se manje etažne amfore, amfore sa levkastim vratom i profilisanim obodom kao i razne varijante zdela sa tunelastim drškama (obično četiri) koje spajaju obod i rame suda. Utisnuti ili žigosani geometrijski motivi ispunjeni su belom inkrustacijom (prilog 18/5; 19/6, 7; 20/2; 21/1-5)(Petrović 1984: 35; Petrović 1986: 31).

Među keramikom pripisanom vatinskoj kulturi posebno su brojni pehari sa dve trakaste drške, koje neznatno nadvisuju obod ili sa njega polaze (prilog 18/4, 7-9; 19/1-5, 11; 21/7, 8). Rađeni su u finoj fakturi, imaju tanke zidove i dobro uglačanu površinu. Ukrašavanje je izvedeno vertikalnim i horizontalnim urezanim trakama, prelom konusa je veoma izrazit i pojačan sa četiri simetrično postavljena ukrasa. Neki od ovih pehara nađeni su neštećeni *in situ*, što je zanimljiva pojava za kulturni sloj lišen arhitektonskih objekata. To znači da su mestimično ostali očuvani manji delovi građevina, ili plitkih jama, u kojima su ovi pehari ostali očuvani. Mesta nalaza ovih pehara verovatno su bila zaštićena ruševinama građevinskih objekata uklonjenih tokom nivelacije terena za izgradnju naselja iz sledeće faze – kasnog bronzanog doba (Petrović 1984: 35-37; Petrović 1986: 31).

Vatinskoj fazi na Gomolavi pripada i zlatna navojnica za kosu (Lockenring)(prilog 20/1), jedan od retkih nalaza te vrste, kao i pojedini bronzani predmeti koji upućuju na razvijenu metalurgiju bronzne na ovom nalazištu: specifični oblici igala, kao što su igla sa krilcima (Flügelkopfnadel)(Tasić 1996: T. VI/4), igla sa tordiranim donjim delom i čaurastom glavom (Hülsekopfnadel)(prilog 21/6), zatim ukrasna ploča/tutul sa trnom u sredini (prilog 21/9), delovi bodeža, bronzane sekire i još neki predmeti koji pružaju mogućnost tačnog hronološkog opredeljenja sloja i kulture kojoj nalazi pripadaju (Petrović 1984: 37-38; Petrović 1986: 34; Tasić 1988: 57). Iako Hülsekopfnadel (igle sa čaurastom glavom) pripadaju mlađoj fazi ranog bronzanog doba (Bz A2 prema P. Reinecke-u), igla sa čaurastom glavom nađena u sloju vatinske kulture na Gomolavi ne može biti ranija od početka srednjeg bronzanog doba (Vasić 2003: 15-16). Igla sa krilcima sa Gomolave je veoma oštećena, ali se verovatno može svrstati u varijantu 2 i srednje bronzano doba (Vasić 2003: 18). Tutul od bronzanog lima takođe je opredeljen u ranu fazu srednjeg bronzanog doba srednjeg Podunavlja (Hänsel 1968: 112; Majnarić-Pandžić 1971: 15). Svi ovi nalazi hronološki su vezani za srednje bronzano doba, tako da se hronološko opredeljenje igala u rano bronzano doba (faze Br A1-2 periodizacije P. Reinecke-a), koje je predložio n. Tasić (1988: 57) smatra suviše ranim.

Druge dve etape bronzanog doba na Gomolavi podrazumevaju u većoj meri razvoj lokalnih kultura Belegiš I i II, takođe bez odgovarajućih arhitektonskih objekata na ovom lokalitetu. Starija etapa Belegiš I – Gomolava IVb izdvojena je prema sudovima ukrašenim plitkim pritiskivanjem vrpce (lažna vrpčasta tehnika), kao i peharima čije se trakaste drške završavaju ispupčenjima (bilo kao konični, bilo kao volutni butoni). Mlađe razdoblje ove kulture – Belegiš I – Gomolava IVc – karakteriše crnoglačana keramika (Petrović 1984: 38; Petrović 1986: 31, 34; Tasić 1988: 57-58).

Razmatrajući položaj Gomolave kao lokaliteta vatinske kulture, važno je osvrnuti se na tumačenja tokom istraživanja. B. Jovanović u svom izveštaju iz 1969. g. (Jovanović 1969: 26) u keramičkim nalazima tada opredeljenim u rano bronzano doba, prepoznaje tzv. razvijenu omoljičku varijantu vatinske kulture. Međutim, N. Tasić kasnije posebno naglašava (Tasić 1988: 58) da se na Gomolavi ne vidi klasična vatinska kultura, kakva je poznata sa drugih lokaliteta u Banatu i jugoslovenskom Podunavlju (za primer navodi lokalitete Popov Salaš, Vinču i Gradinu u Starom Slankamenu). Keramika sa Gomolave se razlikuje od osnovnih, karakterističnih tipova i ornamentike u okvirima klasične faze vatinske kulture (pehari sa zečijim uškama, kanelurama, spiralama). U pitanju je jedna varijanta vatinske kulture, koja se može nazvati zapadnom varijantom vatinske kulture ili sremskom varijantom vatinske kulture. Spušteni trbusi bikoničnih pehara i dekorativni stil u kom dominira metopiziranje (prilog 18/1, 2, 7; 19/2, 3, 11; 21/7, 8) potvrđuju opravdanost ovog mišljenja, tj. svrstavanje vatinskog naselja na Gomolavi u sremsko-slavonsku grupu ove kulture. N. Tasić 2002. g., imajući doduše u fokusu belegišku kulturu, donekle koriguje ovakvo mišljenje. Ukazujući da veza između vatinske i belegiške kulture može da bude jedino posredna, odnosno tako što je vatinski uticaj dospeo u belegišku kulturu kao ostatak prethodnog vremena, Tasić se poziva na stratigrafija na Gomolavi. U sloju IV, u horizontu IVa, pojavljuje se pozna „vatinska“ (ili bolje postvatinska) keramika izmešana sa keramikom koja je poznata kao transdanubijska inkrustovana keramika (tip Szeremle). Iznad tog sloja se formira sloj belegiške kulture sa svoje dve faze, kojima odgovaraju horizonti IVb i IVc (Tasić 2002: 175). Očito da je ovaj autor tada našao dovoljno elemenata da specifičnostima u stilu pripiše hronološke konotacije, opredeljujući

ceo nalaz kao pozan u odnosu na ukupno pretpostavljeno trajanje vatinske kulture, i čak ga odvajajući od ovog kulturnog entiteta (stavljanje prideva vatinski pod navodnike). U radu iz 2006. g. N. Tasić još jednom revidira svoje stavove o vatinskom naselju na Gomolavi. On pokušava da neke praznine u stratigrafiji Gomolave popuni podacima sa istraživanja drugih lokaliteta, što se posebno odnosi na faze koje su dale nedovoljno materijala za odgovor na pitanja o odnosu između vinkovačke, ranovatinske i rane faze grupe sa inkrustovanom keramikom u okviru horizonta ranog bronzanog doba. Prema mišljenju ovog autora, u periodu ranog bronzanog doba II u Sremu dolazi do prodora i mešanja mnogih kultura različitog porekla, pre svega vatinske kulture sa istoka i rane kulture inkrustovane keramike iz Panonske nizije. Pojava različitih stilova unutar zatvorenih celina (jama ili grob) na Gomolavi ili nekim drugim lokalitetima u Sremu potvrđuje njihovi istovremenost (Tasić 2006: 7-8).

Dalje razvijajući svoje ideje o zbivanjima tokom ranog bronzanog doba na teritoriji Srema, N. Tasić (2006: 10-11) izdvaja nove potfaze u stratigrafiji Gomolave. Ranom bronzanom dobu pripadale bi potfaze, odnosno stratumi Gomolava IVa1 i IVa2-b1. Ovakav stratigrafski sled odslikava situaciju u kojoj je u periodu formiranja vinkovačke kulture na osnovama finalnog Vučedola, u Sremu posvedočen prodor i ranovatinske i kulture inkrustovane keramike (Tasić hronološki primat daje nalazima tipa Szeremle, u odnosu na materijal transdanubijskog tipa). Ova mešavina kultura je na Gomolavi posvedočena u horizontima IVa1 i IVa2 i njen kraj je došao sa prodorom inkrustovane keramike na kraju ranog bronzanog doba (Gomolava IVb1). Ostali lokalitetu u Sremu pokazuju sličnu sliku. Na Gradini na Bosutu u okviru horizonta III postoji prilično moćan sloj sa zemunicama i jamama u kojima se kasna vinkovačka, vatinska i transdanubijska inkrustovana keramika pojavljuju zajedno. Iz istog sloja potiče i ostava zlatnih nalaza (Tasić 1984c: 22). Materijal ovih triju kultura različitog porekla i stila takođe je nađen u vezi sa skeletnom sahranom i u nasebinskom horizontu na Golokutu (Петровић 1980: 57-46). Osim u Sremu, kontakti između vatinske i kulture inkrustovane keramike zabeleženi su u ranobronzanodopskom sloju na Popovom salašu kod Kaća u južnoj Bačkoj (Medović 1996: 163-183), gde se u ranovatinskom sloju sa kućama i jamama pojavila keramika ukrašena u ranom stilu

panonske inkrustovane keramike. Većina nalaza potiče iz vremena koje neposredno prethodi prodoru kulture Seremle u srpsko Podunavlje, uključujući i južni Banat (Tasić 2006: 10-11). Iako je čitava konstrukcija logično osmišljena, apsolutna hronologija pomenutih zbivanja je veoma nategnuta. Ako se prihvati mišljenje F. Gogâltana (Gogâltan 1996: 46-47) da se najranija pojava vatinske kulture u Banatu može vezati tek za početak srednjeg bronzanog doba, gotovo je nemoguće da vinkovačka kultura u Sremu dočeka vatinsku, koja dolazi sa istoka, sa područja južnog Banata, koje samim tim ima i hronološki primat. Kontakti banatskog prostora sa prostorom vinkovačke kulture potvrđeni su znatno ranije, u fazi rano bronzano doba IIb (Gogâltan 1996: 47).

2. 5. Kać, lokalitet Popov salaš

U ataru sela Kać u južnoj Bačkoj, u blizini Rimskih Šančeva, 1960. g. otkriven je praistorijski lokalitet prilikom rekognosciranja terena ugroženog dubokim oranjem. Lokalitet se nalazi na potesu zvanom Čot, desno od puta Rimski Šančevi - Kać, udaljen od Rimskih Šančeva oko 2km. Smešten je na južnoj ivici uzdignutog platoa bačke lesne terase, koja je u stvari leva obala starog korita Dunava. Južno od ove terase je rit, niži od obale za 8-10m. Stevan Popov, vlasnik ovog zemljišta, prilikom rigolovanja vinograda iskopao je zemljano posuđe, jelenske rogove i druge predmete, kao i skeletne grobove. Lokalitet pre toga nije bio poznat u arheološkoj literaturi, a od 1960. g. vodi se pod nazivom Popov salaš. Iste godine izvršeno je probno iskopavanje. Radovima je rukovodio P. Medović, uz učešće M. Girića. Tokom kampanje 1960. g. istraživani su samo ostaci naselja starijeg (bosutske grupe) i mlađeg gvozdenog doba (Medović 1960: 77-78; Вилотијевић 1965: 256).

Zaštitni radovi su vršeni i 1961. g., a sistematski u periodu 1962.-1965. g. U toku ovih radova ispitana je površina od oko 1000m² (prilog 22/1). Utvrđena je horizontalna rasprostanjenost naselja, koje se prostire na površini od oko 4 hektara, a debljina kulturnog sloja iznosila je 0,40-1m. Manjim ispitivanjem u neposrednoj blizini utvrđeno je i postojanje nekropole. Materijal i dokumentacija se nalaze u Muzeju grada Novog Sada

(Medović 1962: 82-84; Vilotijević 1971: 34; Petrović, Girić 1974: 42-44; Медовић 1992: 8-11).

Najstariji horizont čije postojanje je utvrđeno na ovom višeslojnom naselju jeste bronzanodopski stambeni horizont, pripisan vatinskoj kulturi. Vatinsko naselje sadržavalo je sve elemente stalne arhitekture: podnice kuća, zemunice, delove nadzemnih građevina, ognjišta. Jedna od podnica bila je znatno oštećena, dok je druga sačuvana u celini. Očuvana podnica se sastojala iz dva sloja nabijene zemlje i njena debljina je iznosila 10 do 15cm. Pod je bio znatno nagnut od severa prema jugu, sa ognjištem na jugozapadnoj periferiji. Posebno je interesantan keramički materijal koji se nalazio ispod poda, u jamama, kao i materijal u lepu, severno od kuće. Preovlađuju vatinski oblici bez ornamentike – šolje i pehari sa jednom ili dve drške (prilog 22/2, 3, 7; 23/5, 6), a izdvajaju se i poklopci (prilog 22/4, 23/3) i stočić-zrtvenik sa četiri stilizovane nožice (prilog 22/8). Pod drugog objekta je znatno oštećen i o njegovom pravom obliku se ne može ništa pouzdanije reći. U srušenom kućnom lepu, na oštećenom podu, nađeni su prvi metalni predmeti na ovom naselju. Radi se o udici, narukvici, dletu, sekiri (prilog 23/12), bodežu (prilog 23/11) i igli od bronce (23/13)(Medović 1963: 25-26; Vilotijević 1971: 34; Petrović, Girić 1974: 42-44; Тасић 1983). Iгла sa krilcima sa Popovog salaša pripada varijanti 1 (Vasić 2003: 18). Varijanta 1 je najstarija u razvojnom sledu igala sa krilcima, i ne može se datovati ranije od srednjeg bronzanog doba. Primerak sa Popovog salaša je nešto mlađi i pripada horizontu Kosider. Bodež i sekira sa povijenim ivicama (Randleistenbeil) koji su nađeni zajedno sa ovom iglom, imaju paralele sa ostavom II iz Dunaújváros-Kosziderpadlás-a (Vasić 2003: 19).

Materijal iz naselja vatinske kulture daje veoma šaroliku sliku. Uz pomenute nalaze, autori (Vilotijević 1971: 34; Petrović, Girić 1974: 42-44) ističu da iz sloja potiču binokl-vaze/dvojne posude i ornamentika karakteristična za vatinsku grupu. Verovatno je da su ovi autori pod karakterističnom vatinskom ornamentikom podrazumevali urezane motive spirale i volute, kakve su pojavljuju na blago profilisanom peharu sa „zečijim uškama” (prilog 23/8), koji je tipičan reprezent keramičkog stila pančevačko-omoljičke grupe. Međutim, upadljivo je prisustvo keramičkih pehara sa odlikama stila sremsko-slavonske

grupe vatinske kulture, sa bikoničnim recipijentima spuštenog trbuha, spuštenih drški koje jedva prelaze obod, sa ornamentikom u kojoj dominira metopiziranje, a prisutni su i „solarni motivi” udubljenog kružića okruženog tačkama (prilog 23/1, 4), što bi naselje na Popovom salašu priključilo ovoj regionalnoj grupi. Opštevatinske su forme grubih jajolikih pitosa (prilog 23/7) i čunastih posuda (prilog 22/6). U najnižim slojevima naselja pojavljuje se import stranih kultura – kulture Otomani (prilog 23/2)(cf. Kovács 1984a: T. LXVI/8) i u znatnom obimu kulture inkrustovane keramike južne Transdanubije (prilog 23/9-10)(cf. Bándi, Zoffmann 1966: T. V/4, 7, XII/7)(Vilotijević 1971: 34; Petrović, Girić 1974: 42-44; Medović 1996: 163-183). S obzirom na veliki udeo inkrustovane keramike u ukupnom keramičkom korpusu (materijal nije obrađen i publikovan, ali se procene tog udela kreću oko 20%), moguće je da se i prisustvo pomenutog keramičkog stočića-žrtvenika može vezati za taj kulturni fenomen. U nekropolama spaljenih pokojnika kulture inkrustovane keramike južne Transdanubije posvedočeno je prisustvo stočića sa četiri ljudske noge kao grobnog inventara (cf. Bándi, Zoffmann 1966: T. VII/1).

2. 6. Jasenovo, lokalitet Široka bara-Novo naselje

Lokalitet Široka bara-Novo naselje nalazi se na zapadnoj periferiji sela Jasenova u južnom Banatu, gde se u blizini novosagrađenih zgrada i po površini njiva izoravaju brojni fragmenti keramičkih posuda i kućnog lepa. M. Madas (2001: 39) navodi da postoje potvrde naseljavanja lokaliteta tokom bronzanog i gvoždenog doba, kao i sarmatsko i srednjovekovno naselje. Na ovom lokalitetu arheološka iskopavanja nisu vršena.

Da su u pitanju i ostaci naselja vatinske kulture svedoči jedna posuda data u prilogu (Madas 2001: 39): bikonični pehar sa dve drške tipa *ansa lunata* koje se izdižu iznad blago razgrnutog oboda; na prelazu konusa nalazi se široka horizontalna kanelura, a na donjem konusu su četiri simetrično postavljena nadole povijena bradavičasta ispupčenja (prilog 20/7). Na osnovu ovog nalaza pretpostavlja se postojanje naselja vatinske kulture, u pančevačko-omoljičkoj regionalnoj varijanti.

2. 7. Mošorin, lokaliteti Feudvar, Dukatar, Stubarlija, i Titel, lokaliteti na Titelskom platou

U delu koji sledi biće zajedno predstavljeni nalazi sa više lokaliteta na Titelskom platou, zajedno sa centralnim lokalitetom Feudvar, s obzirom da predstavljaju integralnu celinu, i jedina su dobro istražena mikro-regija u okviru teritorije vatinske kulture.

Utvrđeno praistorijsko naselje Feudvar u južnoj Bačkoj pripada grupi velikih višeslojnih naselja. Nalazi se na severnoj ivici Titelskog platoa, oko 4km istočno od sela Mošorin. Lokalitet se nalazi na istoimenom izdvojenom i izdignutom platou, koji je kod lokalnog stanovništva poznat i pod imenom Čardak. Sa istočne strane je nepristupačan i graniči se sa surdukom, koji takođe nosi ime Feudvar, a sa severne strmim odsekom, čotom, prelazi u aluvijalnu ravan. U podnožje platoa na kom je naselje iz pravca severa je udarala matica glavnog toka reke Tise i znatno ga erodirala. Zbog toga je na ovom delu plato skoro vertikalno zasečen i nepristupačan. Visinska razlika između niskog terena severno od platoa i najviše tačke na naselju sada iznosi 55m. Nakon regulacije toka Tise u XIX veku, rečni tok je usmeren duž severne strane Titelskog platoa u pravcu istoka i njena desna obala je na ovom delu udaljena oko 1km od feudvarskog naselja. Sa zapadne i južne strane Feudvar strmim bočnim stranama nadvisuje okolni teren. Njegova osnova je nepravilan i jako razvučen trougao. Najveća dužina iznosi 130, a širina 58m. Sa južne strane uočljiv je usečeni prilaz, koji je sigurno proizvod ljudske aktivnosti. Čitava površina feudvarskog platoa nagnuta je prema istoku. Feudvar je teško pristupačan i zbog toga nije korišten za potrebe privrede, pa je srazmerno dobro očuvan (Рашајски, Шулман 1953: 117; Медовић, Hänsel 1988-1989: 21).

Izbor za mesto naseljavanja načinjen je upravo zbog postojanja surduka. To je pravilo na celom Titelskom platou. Sva naselja i nekropole su formirane na jednoj ili obe bočne strane surduka zbog lakše komunikacije. U toku praistorije, dok je feudvarsko naselje bilo aktivno, ceo plato je predstavljao veliku adu, okruženu sa severa i zapada vodama Tise, sa juga Dunavom, a sa istoka vodama ušća Begeja u Tisu i Tise u Dunav. Naselje na Feudvaru

se praktično nalazilo na veoma važnom raskršću vodenih puteva i značajnih komunikacija od jugoistoka prema severozapadu (Медовић, Hänsel 1988-1989: 21).

Prva sondažna istraživanja na Feudvaru organizovao je Vojvođanski muzej 1951. godine (Рашајски, Шулман 1953). Rezultati istraživanja bili su veoma zanimljivi, s obzirom da su u stratigrafiji već tada izdvojena tri kulturna horizonta. Prvi je bio neolitski, dok bi druga dva bila vezana za ostatke dve kuće. Tzv. donja kuća imala je podnicu od nepečene nabijene zemlje-lesa koji je armiran ulomcima keramike i lesnim konkrecijama. Ovoj kući pripada i jedno ognjište, kao i keramički materijal –“panonska keramika” – za koju su analogije nađene na bronzanodopskim lokalitetima iz današnjih okvira vatinske kulture. Trećem kulturnom horizontu bi pripadala gornja kuća sa Buckelkeramik-om (Рашајски, Шулман 1953: 131), odnosno kasnovatinska kuća, analogna horizontu13 na nalazištima Titelskog platoa (cf. Falkenstein 1998).

Objavljeni rezultati ovih istraživanja i prospekcije terena koja je usledila (Рашајски, Шулман 1953; Bruker O. 1969) izazvali su veliki interes u arheološkom svetu, tako da su se 1986. g. Vojvođanski muzej i Freie Universität iz Berlina sporazumeli da zajednički ravnopravno nastave istraživanja Feudvara, pod rukovodstvom B. Hänsel-a i P. Medovića. Zahvaljujući ovom projektu, obezbeđena su sredstava za sistematsko istraživanje utvrđenog praistorijskog naselja Feudvar, rekognosciranje celog Titelskog platoa i publikovanje (Медовић, Hänsel 1988-1989: 21). Istraživanja su imala multidisciplinarni karakter i obuhvatila su geofizičku prospekciju, geološka, geomorfološka, pedološka, paleobotanička i arheozoološka ispitivanja (Stanković-Pešterac 2010: 50).

Sistematska geofizička prospekcija, koja je tada izvršena, obuhvatila je bušenja i geomagnetna merenja. Bušenje i vađenje jezgara vršeno je u cilju otkrivanja arheološke stratigrafije i izvedeno je ručnom bušilicom. Na 19 mesta dobijena su jezgra, pomoću kojih je bilo moguće odrediti geološki profil, veličinu zrna od kojih se sastoji pojedinačni sloj, vrstu zemlje, boju, sadržaj kulturnog materijala i sl. Geomagnetna prospekcija podrazumevala je primenu protonskog magnetometra, pomoću kojeg su dobijeni intenzitet i

lokalne varijacije magnetnog polja. Prilikom interpretacije izdvojene su anomalije koje potiču od arheoloških struktura, a dobijeni merni podaci grafički su prikazani i dovedeni u vezu sa podacima dobijenim prilikom proučavanja nabušenih jezgara. Međutim, izveden je zaključak da ovom metodom nije bilo moguće precizno odrediti veličinu objekata i dubinu na kojoj se oni nalaze (Falkenstein 1998: 128-129; Stanković-Pešterac 2010: 50).

Ukupna očuvana površina utvrđenog naselja iznosi oko 3900m². Sastoji se od dva vezana platoa: zapadnog – višeg, i istočnog - većeg i nižeg. Južna pristupačna strana naselja bila je opasana bedemom. Približno na središnjem delu bedema i naselja bila je velika ulazna kapija naselja. Bedem je postavljen na lesnu osnovu u ranom bronzanom dobu i bio je građen u moćnim slojevima od zeleno-žute barske gline. Očuvana visina mu iznosi 2m. U mlađim fazama gvozdenog doba je obnavljan običnom zemljom i nije kompaktan. Sa spoljne strane bedema bušenjem su konstatovana dva paralelna odbrambena rova. Oba su zasuta erodiranom zemljom i kulturnim slojem istovremenih naselja podgrađa koje se nalazilo neposredno sa južne strane (Медовић, Hänsel 1988-1989: 21; Stanković-Pešterac 2010: 51).

Arheološka iskopavanja 1986.-1990. g. obuhvatila su istraživanje četiri sektora (W, A, D i E) širine 10m, ali ni jedan nije bio ispitan do zdravice (prilog 26/1). Dužinom od 40m, sektor W zahvatio je deo bedema i ulaznu kapiju na južnoj, pristupačnoj strani naselja. Njegova ukupna površina iznosila je 400m². Iskopavanjima se došlo do dubine 2,2-2,5m, što je najveća postignuta dubina na lokalitetu (prilog 27/1). Na osnovu probnih bušenja je pretpostavljeno da je u ovom sektoru ostalo još 60-80cm kulturnog sloja, tako da procenjena debljina kulturnog sloja ne bi prelazila 3,5m. Sektor A istražen je samo do dubine od 1m, a njegova dužina iznosi 45m. Iskopavanje sektora D, ukupne dužine 72m, započeto je u cilju određivanja stratigrafije i građevinskih faza gornjih, gvozdenodopskih slojeva, a dostignuta dubina iznosila je 1,3m. Sektor E imao je dužinu od 75m, a prosečna dubina do koje se ovde iskopavalo iznosila je 1,8m. Ovim sistematskim iskopavanjima obuhvaćeno je ukupno 1900m², što odgovara jednoj trećini ukupne očuvane površine naselja (Hänsel, Medović 1991a; David 1998: 248; Stanković-Pešterac 2010: 50-51).

Na Feudvaru su istraživana tri stambena horizonta bronzanog doba u sektorima W i E. Svi pripadaju vatinskoj kulturi i relativno su dobro očuvani. Očevidan je visok nivo razvoja i organizacije naselja, sa nadzemnim višecelijskom pravougaonim kućama i ulicama (prilog 27/2). Najveća oštećenja osnova kuća izvršena su ukopavanjem jama kasnijih Kalakača i Gava naselja, a u novije vreme ukopavanjem vojničkih rovova celom širinom terase. U sektoru W, koji se nalazi na višem platu, otkrivene su kuće velikih dimenzija, a u sektoru E manjih dimenzija (prilog 28). Razlike su uočene i u pogledu kvaliteta gradnje. U sektoru W kuće su imale dimenzije 18x6m sa jakom drvenom konstrukcijom, i dve ili tri prostorije (prilog 26/2). U ruševinama ovih kuća otkriven je veći broj fragmenata ukrasa na lepu i konstruktivnim delovima, koji govore o vrlo razvijenoj tehnologiji gradnje kuće od drveta, trske i blata sa plevom i ukrašenim fasadama. U okviru kuća su se nalazila ognjišta pravougaonog oblika sa niskim bočnim zidom (prilog 28)(Медовић, Hänsel 1988-1989: 21-23; Hänsel, Medović 1991a; Stanković-Pešterac 2010: 51).

Iz ruševina bronzanodopskih kuća dobijen je broj an keramički i drugi materijal vatinske kulture (raznovrsne alatke od kosti, kamena, pečene zemlje i bronzе), uz prisustvo importa keramičkog materijala sa prostora kulture Otomani i inkrustovane keramike južne Transdanubije. Na osnovu nalaza iz zatvorenih celina mogu se odvojiti pojedine razvojne faze vatinske kulture, koja je, sudeći po naselju na Feudvaru, živela vrlo dugo (Медовић, Hänsel 1988-1989: 23).

Poslednji iskopan sloj na lokalitetu Feudvar je, prema hronologiji datoj od strane P. Medovića i B. Hänsela (Hänsel, Medović 1991a; Hänsel, Medović 1991b), pripadao klasičnoj vatinskoj kulturi. Po tome, mlađim vatinskim slojevima pripadale su pančevačko-omoljička faza i pozna vatinska faza. Kako su arheološka iskopavanja zaustavljena zbog zbivanja u bivšoj Jugoslaviji, lokalitet nije iskopan do kraja (Stanković-Pešterac 2010: 55).

Geoelektrična prospekcija sprovedena u aprilu 2006. g. u okviru sektora W, pokazala je postojanje arheološkog sloja i ispod poslednjeg iskopanog nivoa. Očekuje se debljina kulturnog sloja od oko 0,4 do 0,75-0,8m. Sudeći po obliku izolacija i intenzitetima

prividnog specifičnog električnog otpora, ne može se očekivati postojanje objekata klasične vatinske kulture kakvi su otkriveni prilikom iskopavanja poslednjeg sloja, osim pojedinim manjim anomalijским zonama. Ti objekti su položajem, oblikom i veličinom ukazivali na postojanje urbanističkog plana naselja, sa pravougaonim kućama i ulicama između njih. Osnove ovih kuća i ulice bile su oštećene jamama različitih veličina iz kasnijih ukopa. Umesto njih, na pomenutoj dubini (0,4-0,8m), pre bi se mogli očekivati jednostavniji oblici stanovanja, poput zemunica ili poluzemunica, koje bi se eventualno mogle tumačiti kao početak naseljavanja na ovom mestu. Rezultati ovih novih ispitivanja zapravo su samo potvrdili podatke prospekcije bušenjem, koja je prethodila iskopavanju lokaliteta 1986. g., a na osnovu koje je pretpostavljeno postojanje još 60 do 80cm kulturnog sloja u sektoru W (Stanković-Pešterac 2010: 55-57).

Prospekcija Titelskog platoa u periodu 1988-1992.g.

U naznačenom periodu prospekcija je vršena na 19 lokacija, od kojih su na 7 (1, 2, 3, 15, 16, 20, 22) konstatovani tragovi naseljavanja i/ili sahrana tokom ranog i srednjeg bronzanog doba (predvatinski i vatinski horizonti). Istraživači Feudvara, u okviru sedam vatinskih građevinskih faza tog naselja, razlikuju tri etape evolucije stila vatinske kulture (Hänsel, Medović 1991a: 66-78). Stariji vatinski stil bi odgovarao ranovatinskoj Pančevo-Omoljica grupi prema N. Tasiću, a srednja razvojna faza označava klasičnu vatinsku kulturu sa hibridnim stilom Pančevo-Omoljica, prema M. Garašaninu. Pored toga, na Feudvaru je izdvojen još jedan, kasnovatinski stil, kao pojava paralelna sa ranom grupom Belegiš (Falkenstein 1998: 38-39, 68). Kasnijom detaljnom analizom keramičkog materijala sa Feudvara (Ihde 2001), ovakvo stilsko-tipološko stanovošte je revidirano, ali su vertikalnostratigrafske opservacije zadržane.

Prospekcija 1

Praistorijsko utvrđenje Feudvar smešteno je na severnom obodu Titelskog brega između strmog obronka Titelskog brega i surduka Feudvar. Sačuvana površina naselja iznosi

160x70m. Prvu sondažu ovog prostora obavili su R. Rašajski i M. Šulman 1950. g., da bi 1969. g. O. Brukner i P. Medović izvršili rekognosciranje šireg područja. Pod rukovodstvom B. Hänsela (Freie Universität Berlin) i P. Medovića (Vojvođanski muzej Novi Sad), 1986. g. započeta su sistematska istraživanja u okviru samog naselja, koja su trajala u kontinuitetu do 1990. g. U podnožju tel-naselja u tom periodu su obavljena mnogobrojna bušenja, mrežne prospekcije i geomagnetna merenja (prilog 24/1)(Раšајски, Шуљман 1953; Hänsel, Medović 1991a; Falkenstein 1998: 129-152, 245).

Lokalitet označen kao Mošorin 2 predstavlja naseobinsko nalazište rane vatinske kulture (horizont 11), utvrđeno bedemom i rovom (?). Mošorin 3 je naseobinsko nalazište klasične vatinske kulture (horizont 12), utvrđeno rovom (?). Mošorin 4 je naseobinsko nalazište-podgrađe klasične vatinske kulture (horizont 12), dok je Mošorin 5 naseobinsko nalazište kasne vatinske kulture (horizont 13), utvrđeno rovom (?). Mošorin 6 je naseobinsko nalazište-podgrađe kasne vatinske kulture (horizont 13)(Falkenstein 1998: 129-152, 245).

Prospekcija 2

Vršena je na području koje se prostire na severnom obodu Platoa, duž istočne strane Sočinskog surduka. Na lokalitetu Mošorin 25 konstatovano je naselje najstarije faze bronzanog doba sa naseobinskim slojem (horizont 10)(Falkenstein 1998: 152). Ovo je važno, pošto plato nije dokopan do zdravice, pa se ne zna kako izgleda situacija pre rane faze vatinske kulture. Mošorin 26 predstavlja naselje rane vatinske kulture (horizont 11), sa slojem gareži i rovovima. Mošorin 27 je nedefinisano nalazište rane vatinske kulture (horizont 11)(Falkenstein 1998: 152-158, 246).

Prospekcija 3

Područje koje je u arheološku literaturu ušlo po imenima polja Dukatar i Stubarlija, obuhvata prostor na trapezastoj izbočini Titelskog brega.

Oko 800m istočno od praistorijskog naselja Feudvar, na lokalitetu Stubarlija, nalazi se velika nekropola. Ukopana je na blago zatalasanom terenu između dva surduka. Intenzivnom obradom zemljišta erodirani su istaknuti delovi nekropole. Na površini od oko 15ha se otkrivane su spaljene ljudske kosti i delovi urni, metalni predmeti i izuzetno retko delovi skeleta (Медовић, Hänsel 1988-1989: 23; Medović 2007: 5).

Nekropolu je otkrio P. Medović u proleće 1987. g. To je istovremeno bio i početak realizacije dela međunarodnog projekta “Feudvar-Titelski plato”, koji se odnosio na otkrivanje i istraživanje nekropole feudvarskog naselja. Nakon toga, 1992. i 1993. g. usledila su sondažna iskopavanja i tom prilikom otkriven je skeletni grob rane faze vatinske kulture, glineni idoli i grobovi sa urnama iz srednjeg i kasnog bronzanog doba (Falkenstein 1998: 158-161, 246; Medović 2007: 5).

U monografskoj publikaciji o nekropoli na Stubarliji P. Medović (2007: 59) podvlači da ne postoji paralelan kontinuitet nekropole sa nasebinskim slojevima na Feudvaru. O tome je teško govoriti, s obzirom na obim i usmerenost istraživanja na malu površinu jednog dela nekropole. Čak i u takvim okolnostima došlo se do kontinuiteta sahranjivanja u srednjem i kasnom bronzanom dobu. Od do sada istraženih grobova većina pripada bronzanom dobu (postoji i mala nekropola starijeg gvozdenog doba), u okviru kog postoje dva osnovna horizonta: nekropola srednjeg bronzanog doba (sa dva horizonta: najstariji je skeletni grob 2, a mlađi su grobovi iz nekropole inkrustovane keramike) i nekropola kasnog bronzanog doba – horizont Belegiš II-Gava.

Grob 2 (prilog 45/1-4) je skeletni zgrčenac, na levom boku, loše očuvan (nedostaju stopala i deo potkolenice) i obradom zemlje neznatno oštećen. Ležao je na lesnoj podlozi bez ikakvih tragova prostirke. U pitanju je individua neodređenog pola, 20-25 godina starosti. Grobna raka nije konstatovana. Ovaj grob se nalazio na najvišem zaobljenom delu nekropole Stubarlija i erodiran je ceo humusni sloj i dobar deo lesa, do oko 25cm iznad dna grobne rake. Grob je orjentisan severozapad-jugoistok, sa glavom na severozapadu. Ukupna dužina očuvanog skeleta iznosi 1m. Noge su savijene u kolenima. Na oko 25cm

zapadno od lobanje nalazila se jedna posuda (etažni jednouhi pehar ukrašen žigosanjem i belom inkrustacijom)(prilog 45/3) položena na bok i otvorom okrenuta prema lobanji. Na istoj udaljenosti, ili malo bliže kod nogu nalazila se druga posuda (pehar tipičan za pančevačko-omoljičku grupu: na niskoj punoj stopi, sa loptastim trbuhom, na čijem donjem delu su 4 bradavičasta ispupčenja povijena nadole, a na gornjem – široka horizontalna kanelura, od koje kreću drške tipa *ansa lunata*, ali ne izvučene kao “zečije uške” već oble, visoko iznad razgrnutog oboda, rombično izvučenog)(prilog 45/4) takođe položena na bok. Otvorom je bila otvorena prema severu. Ispred grudnog koša nađena je jedna veoma oštećena i fragmentovana bronzana igla (prilog 45/2), koju je nemoguće tipološki determinisati. Svi prilozi i očuvani delovi skeleta nalazili su se u skoro istoj ravni (Medović 1996: T. II/4; Medović 2007: 12, sl. 7/1-4, T. VI/5-8).

Ovaj skeletni grob rane vatinske kulture, opredeljen u horizont 11, u okviru prospekcije 3 označen je kao lokalitet Mošorin 33.

Mošorin 34 je nedefinisano nalazište klasične ili kasne vatinske kulture (horizonti 12/13)(Medović, Hänsel 1988-1989; Falkenstein 1998: 158-161, 246).

Prospekcija 15

Nalazište poznato pod nazivom potesa Kalvarija, smešteno je na jugoistočnom špicu platoa, neposredno iznad mesta Titel. Izbočina koja je od visoravni odeljena surdukom, spušta se ka istočnoj strani prema dolini Tise, a na južnoj - ka lesnoj terasi. Najvažniji nalazi sa ovog područja sreću se upravo na tom mestu, na spoju visoravni, lesne terase, nizije i reke. Na južnoj ivici platoa, nagnutog prema Tisi, nalaze se ostaci rova šajkaškog bataljona iz XVIII/XIX veka. Jezgro zemljanog utvrđenja čini starija tvrđava čiji su bedemi potpuno razrušeni krajem XVIII veka. Prilikom stacioniranja šajkaškog bataljona u Titelu 1764. g. ovo utvrđenje je, shodno tadašnjim shvatanjima, smatrano ostacima rimskog kastela. Prvobitni mađarski naziv utvrđenja nije poznat, a Austrijanci su preuzeli tursko ime Barutana. Prilikom obilaska terena u periodu 1988-1992.g. F. Falkenstein (1998: 249) je

ovo nalazište identifikovao kao ostatke spaljene fortifikacije od drveta i zemlje. Osim toga, 1990. g. je obavljeno više bušenja terena. Tom prilikom nisu konstatovani ostaci naselja vatinske kulture.

Na lokalitetu označenom kao Titel 3 konstatovano je naseobinsko nalazište iz ranog bronzanog doba (horizont 10), dok je lokalitet Titel 4 jednoslojno nalazište kulture Belegiš II (horizont 16)(Falkenstein 1998: 194-201, 249).

Prospekcija 16

Područje prospekcije nalazi se na lesnoj terasi Donjeg titelskog polja i obuhvata priobalno područje. Na lokaciji Titel 24 konstatovano je naseobinsko nalazište vatinske kulture (horizont 12). Titel 25 je nedefinisano nalazište vatinske kulture (horizont 12)(Falkenstein 1998: 201-214, 249-250).

Prospekcija 20

Područje prospekcije severoistočne ivice platoa smešteno je na jednoj izbočini odeljenoj strminom Rogulićevog surduka. Na njemu su izvršeni rekognosciranje, mrežna prospekcija i bušenja terena. Tom prilikom je na lokaciji označenoj kao Titel 72 konstatovano naseobinsko nalazište vatinske kulture, utvrđeno rovom (horizont 12)(Falkenstein 1998: 227-232, 251).

Prospekcija 22

Nalazište se prostire na zapadnoj strani Lacovog surduka, odnosno na severoistočnom rubu Titelskog brega, i na njemu su izvršeni rekognosciranje i mrežna prospekcija. Lokalitet označen kao Titel 78 određen je kao naseobinsko nalazište vatinske kulture (horizont 12)(Falkenstein 1998: 232-234, 251).

Kao što je prethodo prikazano, F. Falkenstein (1998) je, analizirajući materijal dobijen terenskom prospekcijom, izdvojio više kulturnih horizonata. Iz korpusa arheološkog materijala sa Titelskog brega, horizont 10 predstavlja najraniju fazu bronzanog doba. Keramički nalazi se javljaju na malo mesta i u veoma malom broju. Siromašno ukrašene posude sa slabo izraženim stilskim obeležjima po tehnici izrade upućuju na nalaze iz kasnijih faza ranog bronzanog doba. U stilu se oseća uticaj vinkovačke, Nagyrév i Hatvan kulture (prilog 39/1-9, 45/5-11)(Falkenstein 1998: 77-79, 111).

Najstarija stilaska karakteristika keramike razvijenog bronzanog doba (horizont 11) pripada starijoj vatinskoj kulturi (prilog 39/10-29; 40/1-9)(Falkenstein 1998: 79-80, 111). Za ovaj horizont vezuje se i grobni nalaz sa Stubarrije, kao i importi sa odlikama kulture inkrustovane transdanubijske keramike (prilog 40/2) i grupe Kornešti-Crvenka (prilog 40/3, 6).

Bronzanodopski horizont 12 obuhvata nalaze klasične vatinske kulture, kao i keramiku stila Pančevo-Omoljica (prilog 40/10-24; 41/1-14; 44/9-17). Keramički nalazi sa Titelskog brega ipak većinom pripadaju zapadnoj, odnosno sremsko-slavonskoj grupi vatinske kulture, koja je obeležena izrazitim metopskim stilom ukrašavanja (Falkenstein 1998: 80-81, 111).

Keramika kasne vatinske kulture (horizont 13) poznata je na ovom području isključivo po nalazima iz naseobinskog kompleksa na Feudvaru (prilog 41/15-21; 42/1-22; 43/1-26; 44/1-8). Pored rudimentarnih stilskih obeležja vatinske kulture ona u značajnoj meri sadrži i osobine moriške kulture srednjeg bronzanog doba (Falkenstein 1998: 81-83, 111).

Horizont 14 sadrži kremiku grupe Bijelo Brdo-Dalj srednjeg bronzanog doba. Ona obuhvata dve različite stilske tradicije: keramiku tipa Belegiš I i materijal rađen u maniru Szeremle (Falkenstein 1998: 83-87, 111).

Iz okvira bronzanodopske vatinske kulture (horizonti 11-13) potiču sledeći sitni nalazi: atipični strugači od kremena (Falkenstein 1998: T. 63/7, 11; 64/4, 7), sečiva (Falkenstein

1998: T. 64/1 3), kremeniti rezači-umeci (Falkenstein 1998: T. 63/9; 64/4; 65/5), jedan tip standardizovanih umetaka za srp (Falkenstein 1998: Abb. 20; T. 64/5-10; 63/10, 12-14; 65/1-4, 6-9), fragmenti pljosnatih mermernih prstenova (Falkenstein 1998: T. 72/8-9) i fragmenti jelenjih rogova sa tragovima obrade (Falkenstein 1998: 113, T. 76/5-7).

Razvoj naseljavanja Titelskog platoa tokom bronzanog doba

Tokom ranog bronzanog doba (horizont 10) potvrđena je izgradnja stalnih naselja na Titelskom platou (prilog 24/2). Ta naselja prostiru se uz reku Tisu, na severoistočnom rubu platoa. Pitanja vezana za njihovu kulturnu pripadnost, hronološki sled i odnos prema narednoj, vatinskoj kulturi, za sada ostaju otvorena. Proces naseljavanja vatinske kulture, koji otpočinje u mlađoj fazi ranog bronzanog doba, moguće je hronološki podeliti u tri intervala, odnosno na tri keramičke stilske faze. Središnje mesto u okviru vatinske naseobinske delatnosti na platou zauzima višeslojno centralno naselje Feudvar, čija je rana faza (horizont 11) dosta slabo poznata. Najstarijem naselju vatinske kulture najverovatnije pripada odbrambeni bedem izgrađen od rečne ilovače. Nedaleko odavde nalazi se još jedno utvrđeno jednoslojno naselje rane vatinske kulture. Međutim, ostalo je nejasno da li ono zajedno sa Feudvarom predstavlja „dvojno naselje“. Treće neutvrđeno grupisano naselje, nalazi se takođe na severnom rubu platoa. Prema tome, naseobinska delatnost rane vatinske kulture ograničena je na okvire vidnog polja centralnog naselja (prilog 24/3). Nalaz jednog vatinskog groba sa zgrčencem (grob 2 na Stubarliji) predstavlja za sada jedini dokaz o postojanju nekropole koja je pripadala naselju Feudvar (Falkenstein 1998: 264-267, 293).

U doba klasične vatinske kulture (horizont 12) centralno naselje sadrži standardizovane stambene građevine, čiji gabarit ostaje konstantan tokom više generacija (prilog 27, 28). Bedemi od drveta i ilovače u to vreme nisu u upotrebi, a odbrambenu funkciju preuzima moćni zaštitni rov. Nakon što je stradalo od požara, susedno naselje biva napušteno, a umesto njega se ispred utvrđenja osniva dugotrajno podgrađe. Treće vatinsko naselje premešteno je na zaklonjenije mesto. Takođe postoje indicije da se južno od platoa nalazila još jedna kratkotrajna naseobina (prilog 25/1)(Falkenstein 1998: 267, 293).

U to vreme Feudvar se nalazio na severnoj ivici jednog šireg sistema centralnih vatinskih naselja (Popov salaš, Slankamen-Gradina, Belegiš-Šančine)(Falkenstein 1998: 267, 293). F. Falkenstein se na ovom mestu poziva na N. Tasića (Tasić 1984a: 60); međutim, Tasić na ovom mestu samo izdvaja naselja u mikroregionu ušća Save u Dunav, uklapajući tu i vatinsko naselje na Vinči. Ova naselja su bila postavljena na međusobnoj udaljenosti koja se praistorijskim saobraćajnim sredstvima (konj, volovska kola, čamac) mogla savladati u jednom danu. Lokalna nasebinska aktivnost bila je ograničena na uže prostore oko centralnog naselja, a oni su bili razdvojeni širim nenaseljenim zonama. Nasebinska struktura vatinske kulture očigledno se zasnivala na mreži autonomnih komuna, što upućuje na segmentarnu organizaciju plemenskih zajednica ranog bronzanog doba, koja nije podrazumevala nadređenu centralnu vlast. Nasuprot segmentarnoj organizaciji na nivou regije, u samim komunama je jasno izraženo hijerarhijsko uređenje sa reprezentativnim centralnim naseljem i kratkotrajnim subordiniranim nasebinama u njegovoj okolini (Falkenstein 1998: 267, 293).

Građevinska delatnost vatinske kulture u srednjem bronzanom dobu slabo je poznata (horizont 13), no sudeći prema stratigrafskoj strukturi tla, veliki odbrambeni rov je još bio u funkciji. Sa druge strane, nasebinska aktivnost izvan feudvarskog kompleksa u to vreme potpuno zamire (prilog 25/2). Pri tom je moguća uzročna veza između napuštanja podređenih naselja i enormnog povećanja feudvarskog podragađa. Iako nema prekida u kontinuitetu, može se pratiti promena u keramičkoj produkciji od vatinskog ka moriškom stilu, što ukazuje da se centralno vatinsko naselje u najmlađoj fazi svoje egzistencije postepeno pretvara u sedište moriške kulture (Falkenstein 1998: 268-269, 293).

Dok na području južno od Dunava na osnovama vatinske kulture nastaje grupa Belegiš, Feudvar se u ranoj fazi srednjeg bronzanog doba uključuje u kulturni prostor moriške kulture. Napuštanje naselja na Feudvaru, krajem Koszider perioda, označava radikalnan prekid kontinuiteta u čitavoj regiji, da bi nakon nestanka kasne Vatin-Moriš kulture došlo do masovnog naseljavanja nosilaca grupe Bijelo Brdo-Dalj (Falkenstein 1998: 269, 294).

Analiza keramičkog materijala vatinske kulture sa Feudvara

Analizu rano- i srednjebronzanodopskog keramičkog materijala sa Feudvara izvršio je C. Ihde u svojoj doktorskoj disertaciji, odbranjenoj 2001. g. na Freie Universität-u u Berlinu pod mentorstvom prof. dr B. Hänsela. Iste godine taj rad mi je dat na uvid, ljubaznošću mentora i samog autora. Rad na žalost do danas nije publikovan, tako da njegovi rezultati mogu biti korišteni u ograničenom obimu. Rad je veoma instruktivan i u tom smislu je imao znatan uticaj i na direkciju i tok mojih istraživanja.

Pre nego što se izloži analiza keramičkog materijala sa iskopavanja Feudvara, neophodno je sinhronizovati prethodno promenute periodizacije, a posebno horizonte dobijene prospekcijama Titelskog platoa, sa fazama koje je izdvojio Ihde.

Reinecke: Bz A2 – Hänsel: FD III – Bogdanović: Ljuljaci II – Gomolava IVa (rana) – Falkenstein: horizont 11 Titelskog platoa – Feudvar sektor W: IIa i IIb

Reinecke: Bz „A3“ – Hänsel: MD I – Bogdanović: Ljuljaci III – Gomolava IVa (kasna) – Falkenstein: kraj horizonta 11, horizont 12 i početak horizonta 13 Titelskog platoa – Feudvar sektor E: 1-2 (počinje tek od polovine ovog perioda) – Feudvar sektor W: IIIa i IIIb

Reinecke: Bz B1 – Hänsel: MD II – Gomolava IVb – Falkenstein: horizont 13 Titelskog platoa; Feudvar sektor E: 3; Feudvar sektor W: IV (Ihde 2001: 346, Abb. 281).

Na osnovu stilsko-tipološke i statističke analize keramičkog materijala sa feudvarskog naselja, izdvojene su sledeće faze kraja ranog i srednjeg bronzanog doba. Faza Feudvar I je hipotetična, pošto ova najstarija faza nije potvrđena iskopavanjima. Na osnovu keramičkih formi i dekoracije, a manje na osnovu tehnoloških kriterijuma, izdvojene su tri glavne faze u razvoju vatinske keramike: Feudvar II (sa potfazama a i b), Feudvar III (sa potfazama a i b) i Feudvar IV (Ihde 2001: 335). Ilustracije su preuzete isključivo iz publikovane građe,

tako da u nekim slučajevima primeri uzeti kao pokazatelj stila ne odgovaraju stratigrafskoj poziciji sa koje potiču.

Faza Feudvar II

Učestalost ornamentisane keramike raste od faze IIa ka IIb. Jednostavni metopski stil (metope sa urezanim trakama i žljebovima) jasno preovladava. Metope sa trouglovima, uglastim linijama su retke, kao i stil sa kanelovanim ispupčenjima, koji je samo izuzetno prisutan, što je slučaj i sa „solarnim motivima” (krug okružen tačkicama). Kanelure na obodu posude su jednostavnog tekućeg kružnog tipa. Plastične trake su tipične za fazu IIb. Jasno izdvojene drške koje nadvisuju obod, koje mogu biti tipa *ansa lunata*, pojavljuju se takođe po prvi put u fazi IIb. Karakteristične forme posuda za fazu II su, pored dominirajućih posuda velikih dimenzija (prilog 34/1-4; 35/1-3)(lonci su verovatno prisutni od faze IIb), oštro profilisane bikonične zdele sa gotovo vertikalnim gornjim delom i razgrnutim obodom (prilog 31/4, 5). Šolje su koničnog recipijenta, visoke ili niske, sa drškom koja blago prelazi obod (prilog 35/5, 8; 36/2). Dvouhi pehari su prilično retki, a prezentuju ih visoki, dobro oblikovani komadi. Kulni stočići (ovalni ili pravougaoni u fazi IIa, okrugli u fazi IIb) imaju istaknute konkavne gornje površine (prilog 36/8). Pored visoke, dobro modelovane dvojne posude, keramičkom repertoaru već od najranije faze pripadaju i amforice (prilog 31/3), čunaste posude (prilog 31/1; 33/6), sudovi-sadžaci (prilog 34/1) i zdele-kantarosi (prilog 33/1; 36/7)(Ihde 2001: 335).

Faza Feudvar III

Za početak faze III karakterističan je značajan pad opšte učestalosti ornamentike na keramici, dok u fazi IIIb raste raznovrsnost ukrasa. Žljebljeni ornament je u fazi IIIa znatno češći nego u fazi IIb. Od faze IIIa konstatuju se mali kružni ubodi kao i veliki višestruki kružni ubodi. U fazi IIIb se uvode brazdaste i razne druge tehnike urezivanja i ubadanja. Između faza IIIa i b primetna je promena u tipu otiska prsta na horizontalnim trakama. Izraženi rombični obodi posebno su karakteristični za fazu III. Kose i lučne kanelure na

unutrašnjoj strani oboda posude prvi put se pojavljuju u fazi III (prilog 29/4-6). Jednostavni metopski stil ostaje i dalje dominantan (prilog 37/1, 3); novi elementi pojavljuju se na primer ispod zatvorenih metopa, iako je u fazi IIIb jasan porast metopskog stila, u kom se pored metopa sa trouglovima i uglastim linijama sada pojavljuju i rombovi i često solarni motivi. U fazi IIIa prisutni su kružni žljebovi, a u fazi IIIb isključivo „naočaraste“ spirale. U fazi IIIb dominantne postaju horizontalne zatvorene metope sa girlandama u nizu. Kosa rebra praćena žljebovima moguće je da pripadaju fazi IIIb (ili IV). Velike poprečne drške i drške koje nadvisuju obod, sa plastičnim dodatkom (tip *ansa cornuta*), pojavljuju se tek od faze IIIa. *Ansa cornutae* su solidno prisutne tek u fazi IIIb. Dominantna klasa posuda u fazi III su sudovi-sadžaci. Sve klase posuda pobrojane u fazi II, konstatovane su i u fazi III. Zdele, šolje i stočići faze IIIa odgovaraju u velikoj meri onima iz faze IIb. Od faze IIIb stočići imaju i ravnu gornju površinu. Dok su u fazi IIIa prisutni visoki, dobro modelovani dvouhi pehari, pored visokih, S-profilisanih do vrećasto modelovanih, dotle se u fazi IIIb po prvi put pojavljuju niski, grubi, trbušati pehari, kao i visoka varijanta sa oštrom bikoničnom profilacijom i drškom postavljenom iznad prelaza konusa (prilog 38/1). Amfore se pojavljuju od faze IIIa (cf. prilog 30/1-10; 34/3, 4). Čunaste posude i široke, grube dvojne posude karakteristične su za čitavu fazu III, dok su pehari, jednouhi pehari svih tipova, čuvarke za žar, kutlače, konični, šiljati poklopci sa ili bez unutrašnje drške karakteristični samo za fazu IIIb (Ihde 2001: 335-336).

Feudvar IV

Keramika faze IV razlikuje se u tehnološkom smislu od prethodne faze IIIb. Pravougaoni, lučni i veliki nepravilni ubodi pojavljuju se samo u fazi IV. Udeo rombičnih formi oboda u poređenju sa fazom III ide znatno unazad. Stroga metopska shema ukrasa sve češće se napušta, tako da ostaje usamljen dominantan stil sa kanelovanim ispupčenjima (prilog 31/2). Tipične su drške tipa *ansa cornuta* (prilog 38/3; 30/7, 10; 32/4; 33/5). Sudovi-sadžaci dominiraju u fazi IV. Šolje i poklopci odgovaraju formama poznatim iz faze IIIb. Pored visokih, dobro modelovanih do oštro profilisanih dvouhih pehara ima i niskih, oštro profilisanih (nalaze se samo u fazi IV) i vrećastih do loptasto oblikovanih primeraka, ali

ukupno su dvouhi pehari u fazi IV znatno ređi nego u fazi III. Pored već poznatih tipova jednouhih pehara, u fazi IV se javljaju i forme sa visoko postavljenim ramenom. Kutlače, čuvarke za žar, grube dvojne posude i terine takođe su prisutne u fazi IV (terine isključivo u fazi IV)(Ihde 2001: 336).

Apsolutna hronologija naselja na Feudvaru

Multidisciplinarna istraživanja Feudvara rezultirala su i serijama radiokarbonskih datuma (prilog 5). Za najraniji vatinski horizont na Feudvaru, koji pripada FD II fazi, vezuju se najraniji kalibrirani radiokarbonski datumi, koji se kreću između godina 2040. i 1740. pre n. e. (Hänsel, Medović 1991a: 71; Gumă 1995: 121). Srednje vrednosti C-14 datuma dobijenih za tri superponirane kuće sa pozicije IV u sektoru u W koncentrisane su oko sredine XIX do početka XVII veka p. n. e. za najstariju građevinsku fazu (C), sredine XVIII do početka XVII veka za fazu B, i početka XVII do kraja XVI veka p. n. e. za najmlađu fazu (A)(Hänsel, Medović 1992: 255). Time je pokriven čitav period života vatinskog naselja na Feudvaru.

M. Roeder (1992) i J. Görsdorf (1992) analizirali su C-14 datume dobijene na osnovu proba uzetih sa sektora E, iz zapadne kuće (cf. prilog 28). Na planu kuće (Roeder 1992: 266, Abb.1) vidljiva su tačna mesta uzimanja uzoraka, a prezentni su i vrsta materijala i uslovi nalaza (Roeder 1992: 267, Abb.2). Rezultati dobijeni analizom ovih uzoraka, sa kalibracijom, kreću se od 1880-1660 BC za uzorak ugljenisanog drveta iz zida, do 1510-1320 BC za uzorak ugljenisanog drveta, takođe iz zida najmlađe građevinske faze ove kuće. Najveći broj uzoraka kreće se između kraja XVII i sredine XV veka pre nove ere (Roeder 1992: 270, Tab. 3; Görsdorf 1992), što bi obuhvatalo klasičnu i mladu fazu života vatinskog naselja na Feudvaru, s obzirom da na poziciji ovih objekata nije potvrđeno postojanja gradjevinskih faza praćenih materijalom starijim od klasičnog keramičkog stila (horizonta 12 prema F. Falkensteinu).

2. 8. Novi Beograd, lokalitet Bežanija–Stara pista aerodroma

Lokalitet Bežanija–Stara pista aerodroma nalazi se u donjem Sremu, u okviru današnje gradske aglomeracije Novog Beograda. Ovaj lokalitet je otkriven prilikom izgradnje auto-puta kroz Novi Beograd. Da bi se sprečilo potpuno uništenje nalazišta, Muzej grada Beograda 1968. g. pristupio je zaštitnom iskopavanju. Radovima je rukovodio J. Todorović, uz saradnju D. Bojovića. Lokalitet se nalazi u blizini Umetničke akademije, istočno od Ulice omladinskih brigada, na udaljenosti 340m, na desnoj ivici auto-puta idući iz pravca Zagreba, 90m od istočne ivice piste starog aerodroma. Ceo teren na kome se nalazi lokalitet je podvodan, pogotovo deo na kome su vršena iskopavanja. Ispitana je površina od 100m². Materijal je u većem broju nalažen na istočnoj strani lokaliteta, kao iskopavanjem, tako i prilikom gradnje auto-puta (Bojović 1968: 29-30).

Lokalitet je delimično oštećen izgradnjom auto-puta, tako da je gornji sloj poremećen, ne dajući jasnu izdvojenost starijeg vatinskog i mlađeg rimskog sloja. U okviru nižeg bronzanodopskog horizonta, osim nekoliko manjih jama i amorfnog lepa, nije otkriven ni jedan objekat naseobinskog karaktera. Kulturni sloj ovog horizonta ilustruje samo keramika, koja je većim delom nalažena u jamama. D. Bojović (1968: 30) iznosi sumnju da li se radi o jednom naselju ili kratkotrajnom prodoru nosilaca ovog keramičkog stila.

Bronzanodopski sloj na ovom lokalitetu počinje na dubini od oko 0,5m, a završava se na oko 1,1m. Šest otkrivenih jama se pojavljuje na dubini od oko 1,1m, a završava se na oko 1,45m. Jame su kružnog oblika u osnovi, prečnika 0,9-1,2m. U jami 2, dubine 1,45m, nađeni su amorfn komadi lepa, jelenske kosti i keramika grube fature. Na udaljenosti 1,5m od jame 2 otkrivena je jama 3 koja je dala keramiku finije fature. U jami 6 nađene su samo životinjske kosti. Jama 5 je bez artefakata. Ostale dve jame dale su vrlo malo materijala, uglavnom posuda grube fature (Bojović 1968: 30).

U reperoarju vatinske keramike ističu se fragmentovani sudovi sa drškama *ansa lunata* koje se približavaju visoko izvučenom varijetetu “zečija uška” (prilog 46/1, 3), manji blago

profilisani pehari (prilog 46/1-3, 8), čunaste posude (prilog 46/7), dublje zdele sa razgrnutim obodom (prilog 46/4), amfore, sudovi sa visokim vratom, loptaste posude. Izdvojena je jedna fragmentovana trakasta drška, široko žljebljena sa spoljne strane, sa ornamentom u vidu romba čije se strane produžavaju u spiralu (prilog 46/5). Zastupljen je i ornament urezanih girlandi ispod koga su sitni zarezi (prilog 46/1). Keramika je mrkosive i sive prevlake. Pored keramike finije fature zastupljeno je i grubo posuđe. Na grubljem posuđu ornament se sastoji od plastično aplicirane trake sa otiscima prstiju (Bojović 1968: 30).

Iz današnje perspektive sumnja D. Bojovića da se na ovom lokalitetu radi o kratkotrajnom prodoru nosilaca vatinske kulturu deluje bezrazložno. Moguće je da se radi o jednoslojnom naselju, koje nije trajalo dugo. Ovo naselje nalazi se u zoni naseljavanja nosilaca vatinske kulture, zajedno sa naseljima u Dobanovcima, Belegišu i Vinči. Najbliže analogije kako u keramičkom materijalu, tako i u karakteristikama samog naselja (veći broj jama), dolaze sa lokaliteta Vinča-Belo brdo (Tasić 1977; Тасић 1984d; Ljuština 2006), i potvrđuju opredeljenje ovog lokaliteta u podunavsku pančevačko-omoljičku grupu. Keramika sa ovog lokaliteta nema karakteristike sremsko-slavonske grupe vatinske kulture.

2. 9. Omoljica, lokalitet Zlatica

Lokalitet koji je postao eponimni za pančevačko-omoljičku fazu ili regionalnu grupu vatinske kulture nalazi se u selu Omoljica u južnom Banatu. Udaljen je 15km od Pančeva i nalazi se na potesu Zlatica, na levoj obali Nadela. Naselje u Omoljici leži na niskom lesnom platou, koji je predstavljao obalu neregulisanog toka Dunava i koji je imao preglednost nad čitavim močvarnim predelom koji se pruža između Omoljice i Vinče na desnoj obali Dunava. Lokalitet je na pojedinim mestima jako oštećen zemljanim radovima koji su vršeni prilikom gradnje kanala radi regulisanja močvare. Kanal je podignut neposredno uz lokalitet, te je tom prilikom mogao biti uništen trag ma kakvog načina utvrđivanja (Трбуховић 1968a: 175; Маринковић 1996: 21).

Najranija iskopavanja na ovom lokalitetu vršio je 1922. g. D. Karapandžić, kustos Narodnog muzeja u Beogradu. Iscrpnija publikacija sa ovih iskopavanja je izostala, a keramički materijal je objavljen u “Corpus Vasorum Antiquorum” (materijal je opredeljen isključivo kao stil B, koji karakterišu lončići/pehari sa dve drške, ornamentisani kanelurama, girlandama i vrežama) i monografiji “Vojvodina I” (Vulić, Grbić 1937: 5, 7, Pl. 20-23; Грбић 1939: 47-60). Na istom lokalitetu u periodu od 1959. do 1960. godine kontrolna, stratigrafska iskopavanja vodio je V. Trbuhović za Arheološki institut (Трбуховић 1968a: 175; Trbuhović 1968b: 94, 111; Маринковић 1996: 21).

Podaci sa ovih iskopavanja veoma su oskudni. V. Trbuhović je, na osnovu situacija u sondama 2 i 4-8, definišao sledeće horizonte u vertikalnoj stratigrafiji lokaliteta Omoljica–Zlatica (prilog 47/1):

VI sarmatsko-jaziški La Tène sa ukopavanjima XVII veka

V bronzanodopska inkrustirana (Vršac-Žuto Brdo)

IV bronzanodopska volutna (Vatin-Hügelgräber)

III bronzanodopska sa kanelurom (Tručevac)

II bronzanodopska neornamentisana (Mokrin-Perjamoš)

I badenska (Pecel-Kostolac) (Trbuhović 1968b: 95).

Na ovom višeslojnom lokalitetu arhitektonskih ostataka iz bronzanog doba nije bilo. Konstatovana je samo zemunica badenske kulture. Na sloj jama koje su bile ispunjene keramičkim materijalom sa odlikama badenske i kostolačke kulture nalegao je sloj neornamentisane keramike (Трбуховић 1968a: 176-177; Trbuhović 1968b: 94). Na osnovu toga što je V. Trbuhović ovu keramiku povezo sa moriškom kulturom, s razlogom se može pretpostaviti da je u pitanju keramika tipa Pančevo-Vatrogasni dom (cf. Grčki-Stanimirov 1996). Ovaj autor ovaj horizont posmatra kao kulturni entitet različit od vatinske kulture (Трбуховић 1968a: 177-178). Najraniji sloj opredeljen kao vatinski je sloj III sa dvouhim peharima sa horizontalnom kanelurom, nakon kog se može dalje pratiti razvoj vatinske kulture sve do kraja bronzanog doba (Трбуховић 1968a: 176-177;

Trbuhović 1968b: 94). Sledeći sloj (Omoljica IV) bio bi okarakterisan dekoracijom sa urezanom spiralom i volutom, dok bi sloj V sa žljebljenim volutnim ornamentom predstavlja treću fazu u razvoju vatinske keramike (Трбуховић 1968a: 177-178).

U arheološkoj zbirci Narodnog muzeja u Zrenjaninu nalazi se manji broj arheoloških predmeta sa nalazišta u Omoljici. Predmeti su u muzej dospeli putem poklona, iz privatne zbirke Bogoljuba Aleksića, pa prava mesta i uslovi nalaza pojedinih predmeta nisu poznati (Маринковић 1996: 21). Nalazi koje je publikovala S. Marinković (Маринковић 1996: Т. II/1-4)(prilog 51/9-12) imaju direktne analogije u materijalu koji je već poznat iz publikacije N. Vulića i M. Grbića (Vulić, Grbić 1937: Pl. 20-23), s obzirom da se radi o peharu blagobikonične profilacije, sa bradavičastim aplikacijama na prelazu konusa, drškama tipa *ansa lunata* koje nadvisuju ravan obod i tipičnom urezanom volutnom dekoracijom. U istom maniru ornamentisani su i fragmenti posuda iz ovog nalaza.

Kao što je slučaj i na Najevoj ciglani u Pančevu, i na Zlatici provladava monohromna keramika, čiji jedini ukras najčešće predstavlja horizontalna kanelura na trбуhu posude, praćena plastičnim ukrasima u vidu bradavičastih ispupčenja. U ovom maniru ornamentisani su blago profilisani pehari, ponekad sa jače izraženim bikonitetom, sa zaobljenim drškama koje prelaze obod (prilog 48/6-8; 49/4-6, 8). Obodi su uglavnom ravni, ređe rombično izvućeni. Neornamentisane su i duboke zdele, kalotasto ili konično profilisanog trбуha (prilog 49/10, 11, 13), jednuhe šolje zaobljenog (prilog 49/14; 51/2, 3, 5, 8) ili koničnog recipijenta (prilog 51/1), kao i ćunaste posude (prilog 50/10, 12-16, 18). Tipična panćevaćko-omoljićka urezana dekoracija sa spiralama, volutama i girlandama prisutna je na peharima jaće izraženog bikoniteta, sa drškama modelovanim kao “zećije uške” (prilog 48/9-11). Takvi pehari mogu imati rombićno izvućen obod, a na trбуhu i kose kanelure (prilog 48/11). Brojne su i bikonićne amforice prstenastog oboda, sa bradavićastim ispupćenjima na prelazu konusa (prilog 50/5, 6). Repertoar upotpunjavaju veće posude grube fakture: jajoliki lonci sa dve drške (prilog 49/7) i sudovi-sadžaci (prilog 51/4). Minijaturne posude obićno ponavljaju forme i dekoraciju posuda normalne velićine.

Oštro profilisani “Kornešti peharčići” (prilog 49/2) pojavljuju se samo izuzetno. Specifična forma posuda, nalik na široke pehare cilindričnog vrata i bikoničnog trbuha, analogije ima u keramici grupe Čepel kulture zvonastih pehara (Schreiber-Kalicz 1984: T. XXXV), a teritorijalno najbliže i formalno najbliskije u materijalu vinkovačke kulture sa Gradine na Bosutu u Batrovcima (Tasić 1984c: T. III/1-3). Vinkovačka kultura je potvrđeno prenosilac kulturnih uticaja sa područja kulture zvonastih pehara u srpsko Podunavlje; zvonasti pehari nađeni su u naselju vinkovačke kulture na Petrovaradinskoj tvrđavi. Profilacija malih jednouhkih pehara, gotovo etažnog tipa (prilog 48/1, 2), podseća na pehare Vaća kulture (Kovács 1984c: T. LX/1). Ovi nalazi dragoceni su za uslovnu potvrdu vertikalnostratigrafskih odnosa na Zlatici. Kontakti Banata, bar kad je rumunski deo u pitanju, sa područjem vinkovačke kulture, potvrđeni su u periodu rano bronzano doba IIb (Gogâltan 1996: 47), dok kulture Vaća ni u matičnoj oblasti severnog Alfelda nema pre srednjeg bronzanog doba I (Faze Vaća I i II)(Bóna 1994: 17). Keramika sa vinkovačkim karakteristikama mogla bi se povezati sa pred-vatinskim stratumom tzv. neornamentisane keramike V. Truhovića, a uz materijal klasične vatinske kulture išao bi import sa područja grupe Kornešti-Crvenka i Vaća kulture (ne pre srednjeg bronzanog doba).

Nema podataka o nekropoli koja bi pripadala bilo kom od pomenutih bronzanodopskih naselja na lokalitetu Zlatica. U ataru sela Omoljica, na potesu Staro selo nađen je grob spaljenog pokojnika sa karakteristikama kulturnih grupa Seremle i Belegiš I (Рашајски 1985).

2. 10. Orlovat, lokalitet Podumka

Rekognosciranjem desne obale Tamiša, na sektoru između Botoša i Orlovata, 2005. godine otkriven je lokalitet Podumka. Iste godine započela su i arheološka istraživanja u okviru aktivnosti Narodnog muzeja u Zrenjaninu (rukovodilac S. Marinković). Lokalitet se nalazi na desnoj obali Tamiša, na lesnoj gredi visine 15m, na oko 1,5km od Botoša i 5km od

Orlovata (Marinković 2007: 43), u Srednjobanatskom okrugu, ali na samoj granici južnog i srednjeg Banata koju čini dolina Tamiša.

U kulturnom sloju u sondi I na dubini od oko 0,5m, na površini približnih dimenzija 2,5x2,5m otkriveni su ostaci građevinske aktivnosti – kućni lep sa otiskom pletera i greda. U istoj sondi, na dubini od oko 1,6m, otkrivena je jama u kojoj je pronađeno pet posuda koje pripadaju vatinskoj kulturi (prilog 52/7). Sudeći po generalnoj stratigrafskoj situaciji u sondi I, jama sa grupom posuda je verovatno ukopana i pripada mlađoj fazi stanovanja na lokalitetu. Na ostalim istraženim delovima lokaliteta (sonda II i III) građevinski objekti nisu konstatovani. Iskopavanjem u sondi II na dubini od 1,32m konstatovana je jama koja je bila ukopana u sloj lesa i kulturnog sloja uz profil. U njoj je nađen veći broj fragmenata keramike koji pripadaju istoj posudi, kao i alatke od kosti (šila) i jedan kameni čekić sa perforacijom. Čitav nalaz je takođe pripisan vatinskoj kulturi. Za sondu III karakteristični su brojni nalazi kostiju krupnih životinja, uglavnom preživara (govečeta). Takođe, nalažene su kosti divljih životinja i riba. Školjke se javljaju u manjoj meri. Nalazi vatinske keramike pripadaju mahom posudama većih dimenzija, dok su nalazi fine glačane keramike retki (Marinković 2007: 43-44).

Analiza izabrane keramike koju je S. Marinković dala su svom radu (Marinković 2007), kreće se u terminima kultura Vatin i Verbićioara i pridržava se konceptata postavljenih od strane N. Tasića i M. Garašanina (cf. Ljuština 2011: 109). U keramici preovlađuje ona grublje fakture, sa zaravnjenom površinom. Finom posuđu pripada veoma važan nalaz iz jame iz sonde 1 – pehar manjih dimenzija, smeđe boje, uglačane površine, sa dve naspramne ušice i ornamentom u vidu tri urezane paralelne linija na prelazu gornjeg, većeg dela trbuha u donji, konični deo (prilog 52/8, 7). Iako S. Marinković (2007: 44), pozivajući se na M. Garašanina (Гарашанин М.1973: 150; Garašaniin M. 1983a: 509), ističe da se radi o tipičnom primeru rane faze vatinske kulture, forma ovog pehara deluje prilično zbunjujuće. Forma uški ovog pehara podseća na (rane?) primerke iz areala pančevačko-omoljičke grupe – iz Omoljice-Zlatice (prilog 48/6-8) ili Pančeva-Najeve ciglane (prilog 56/3, 4) - dok je trbuh posude modelovan u maniru sremsko-slavonske grupe, kao što su

pehari sa Gomolave (prilog 18/9; 19/11) ili jedinstveni primerak sa Gradine na Bosutu (prilog 20/4). Pehar sa Podumke bio bi hibridni tip između stilova pančevačko-omoljičke i sremsko-slavonske grupe. Ako se uzme u obzir pozicija lokaliteta, u zoni kontakta sa zapada (sremsko-slavonska grupa), jugoistoka (pančevačko-omoljička grupa) i istoka (grupa Kornešti-Crvenka), ne čudi što keramički materijal nosi odlike različitih regionalnih stilova. I sama S. Marinković (2007: 44) kao važan izdvaja fragment sa urezanim ornamentom šrafiranih arkada (prilog 52/5), koji prepoznaje kao pripadajući kulturi Verbićoara, a koji bi se uklopio u areal grupe Kornešti-Crvenka.

Iz jame iz sonde I potiču i tipičan duboki lonac ogrubljene površine, crn u preseku, relativno loše pečen, sa zrnastom strukturom i dvema trakastim drškama, bradavičastim ispupčenjima i utisnutim ornamentima na obodu (prilog 52/2), i jedna grublja dublja posuda rombično modelovanog otvora (prilog 52/7), koji su prepoznatljivi kao vatinski. Grubim posudama pripadaju varijante pitosa i lonci sa utisnutim ornamentom ispod oboda. Na pojedinim posudama pojavljuju se bradavičasti ukrasi. Grubim posudama pripadaju i dve čunaste posude sa po jednom drškom, nađene jedna uz drugu (prilog 52/3a, 3b). One su crne, sa tragovima gara. Ove dve posude su zanimljive jer su ispod njih pronađene riblje kosti, što ukazuje na njihovu upotrebu (Marinković 2007: 44). Ovakav nalaz asocirao je na jednu staru konstataciju B. Jankulova (Янкулов 1936: 4-5), koji za tip čunastih posuda kaže da sve nose tragove gorenja, a da ima i nalaza riblje krljušti u ovakvim posudama, što ukazuje na njihovu upotrebu za pečenje ribe.

2. 11. Pančevo, lokalitet Najeva/Donjovaroška ciglana

Lokalitet Donjovaroška (Najeva) ciglana pruža se uz zapadnu ivicu pančevačkog naselja Topola, oko 500m zapadno od magistralnog puta Pančevo-Starčevo. Prostire se po površini bivše industrijske ciglane, nakon II svetskog rata Tamiške industrije crepa i cigle. Sa ovog lokaliteta dospelo je već tokom prve polovine XX veka više primeraka praistorijske keramike u muzej u Pančevu i Narodni muzej u Beogradu. Od tada je ciglana menjala

gospodare. Najpoznatija je kao Najeva (Vulić, Grbić 1937: 7), ali F. Mileker (Milleker 1942: 8) pominje sedam malih, vitkih dvouhkih keramičkih pehara iz ranog bronzanog doba sa Bachmann-ove ciglane. Bez obzira na promenu vlasništva, ciglana je produžavala rad, usled čega je nepovratno izgubljen dragoceni materijal (Мано-Зиси et al. 1948: 55; Ђорђевић В. 2007: 50).

1947. g. preduzeta su zaštitna iskopavanja od strane Umetničkog muzeja (od 1952. g. Narodnog muzeja) u Beogradu (Đ. Mano–Zisi, M. Ljubinković, M. Garašani, J. Kovačević) i Gradskog muzeja u Pančevu (R. Veselinović). Prilikom vađenja zemlje za ciglu, u vertikalnom useku pravca severoistok-jugozapad, jasno su se ocrtavali tragovi jama, ognjišta i grobova. Iskopavanja su pokazala da je ovaj relativno mali ostatak terena bio naseljen u više mahova. Na zapadu terena, ka Tamišu, nalazilo se praistorijsko naselje. Na istom prostoru su nakropa i naselje iz III-IV veka nove ere, a na istoku terena, sasvim blizu naselja Topole, naišlo se na staro slovensko naselje (IX-X), kome je u istraživanjima posvećena posebna pažnja (Мано-Зиси et al. 1948: 55, 94).

U praistorijskoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu nalazi se veći broj primeraka keramike vatinskog tipa, koja je nađena na ovom nalazištu. Ovaj materijal je delimično publikovan, i to kao materijal iz otkupa, koji potiče sa praistorijskog naselja na Najevoj ciglani i pripada stilu B, koji karakterišu lončići/pehari sa dve drške, ornamentisani kanelurama, girlandama i vrežama (Vulić, Grbić 1937: 5, 7, Pl. 24-27). Prilikom iskopavanja 1947. g. bronzanodopski materijal nije nađen u onoj količini koja je, prema ranijim otkrićima na terenu, bila očekivana. Samo su na zapadnom delu ispitivanog sektora konstatovani fragmenti keramike, koji su odgovarali ranije poznatim tipovima sa ovog lokaliteta (Мано-Зиси et al. 1948: 61).

Dugogodišnjim radom ciglane uništen je najveći deo lokaliteta. Ostao je sačuvan samo uzan pojas uz obalu bare Topola na prostoru zapadno od industrijskog koloseka Fabrike azotnih đubriva, u dužini od oko 300m i širine do 150m, na kome su obavljena iskopavanja (prilog 55/1). Iskopavanja su obavljena 2003. i 2004. g. u organizaciji Narodnog muzeja

Pančevo, u saradnji sa Odeljenjem za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Rukovodioci su bili V. Đorđević i D. Radičević (Ђорђевић В. 2007: 50).

Prostor na kom su vršena iskopavanja 2003. g. se nalazi oko 350m južnije od približnog položaja profila ciglane na kome su vršena iskopavanja 1947. g. Očuvani deo lokaliteta leži na oko 4-5m uzdignutoj lesnoj terasi (obali) bare Topola, jednog od rukavaca Tamiša, koji svojom okukom pravca sever-istok okružuje nalazište i odvaja ga od okolnog močvarnog terena. Udaljen je oko 1,5km istočno od današnjeg ušća Tamiša u Dunav, a sa lokaliteta se odlično vidi visoka desna obala Dunava u pravcu severozapada, zapada i jugozapada u rejonu Velikog Sela, dok se na suprotnim stranama pruža prostrani tamiški lesni plato (Ђорђевић В. 2007: 50-51).

Iskopavanja su imala sondažni karakter, sa osnovnim ciljem da se dobije stratigrafski presek kroz sačuvani deo lokaliteta, definiše stratigrafska situacije i dobije savremena arheološka dokumentacija. Otvorena su dva rova i jedna sonda (Ђорђевић В. 2007: 51).

Na prostoru rova 1 (dužine 35m, širine 1m) konstatovana je složena stratigrafska situacija. Osim srednjovekovnih i mlađeg praistorijskog sloja, konstatovan je stariji praistorijski sloj i to na celoj dužini rova i u oba proširenja. Od dubine 0,7-0,8m nalazi koji pripadaju ovom sloju prestaju da se mešaju sa onima iz prethodnih, a prate se do dubine 1,8m, gde kulturni sloj postepeno prelazi u sterilni les. Pored toga, otkriveni su delovi 14 trapova i 2 plitke jame. Trapovi su uglavnom kružnog oblika, različitih prečnika (1-1,5m) i dubina ukopavanja u les (0,5-1m), ravnih ili potkopanih ivica (kruškoliki). Pojedini trapovi se međusobno presecaju i preklapaju, a ovako gusto grupisani trapovi ukazuju da je otkriven ekonomski deo tadašnjeg naselja. Prema osobinama pokretnog arheološkog materijala, ove celine hronološki bi pripadale periodu srednjeg bronzanog doba, a stilski pančevačko-omoljičkoj fazi vatinske kulture. V. Đorđević (Ђорђевић В. 2007) kao ilustraciju daje samo jednu posudu (prilog 55/2). Posuda je većih dimenzija i tipološki bi se mogla opredeliti kao amfora razgrnutog oboda sa tri horizontalne fasete na trbuhu i bradavičastom ili jezičastom aplikacijom (Ђорђевић В. 2007: 52).

Stratigrafska situacija na prostoru sonde 1 ponavlja složenost zabeleženu na prostoru rova 1. Praistorijski kulturni sloj pojavljuje se na dubini 0,8-1,2m (nivo sterilnog lesa), a uz istočnu ivicu srednjovekovne kuće i dečijeg groba otkriveni su delovi zapečene podnice i jame verovatno nadzemnog objekta. Nalazi iz sloja i objekta hronološki pripadaju srednjem bronzanom dobu. Na prostoru rova 2 u kulturnom sloju se mešaju srednjovekovni i bronzanodopski nalazi, bez uočenih zatvorenih celina (Ђорђевић В. 2007: 52-54).

Arheološka istraživanja 2004. g. obuhvatila su preostali deo južne periferije lokaliteta, odnosno uzani prostor pored uzdignute obale bare Topola, zapadno od ograde Fabrike azotnih đubriva „Pančevo“, gde su sondažna istraživanja izvedena 2003. g. Na zapadnoj strani sačuvanog dela lokaliteta, u blizini profila starog ciglarskog iskopa, otvoren je rov 3, dužine 25 i širine 1m, postavljen oko 10m zapadno od rova 1 iz 2003. g., sa jednako kompleksnom stratigrafskom situacijom (Ђорђевић Ј., Ђорђевић В., Радичевић 2008: 88).

Kulturni sloj iz bronzanog doba konstatovan je na celoj dužini rova 3, od 0,3/0,6m do 2m relativne dubine, na koji se javlja arheološka zdravica. Prema pokretnim nalazima, pre svega keramike, sloj se stilski može pripisati pančevačko-omoljičkoj fazi vatinske kulture. Preliminarno se mogu izdvojiti tri vertikalna stratigrafska nivoa, odnosno tri relativnohronološke faze u okviru navedenog perioda. To je najpre sloj rastresite svetlomalke zemlje, koji se prostire do relativne dubine 1,1m na prostoru celog rova. U horizontalnom nivou, ovom sloju pripada sedam arheoloških celina: šest nepravilnih trapova i jedno ognjište otkiveno na 20. dužnom metru rova. Sloj se odlikuje velikom količinom ulomaka bronzanodopske keramike i životinjskih kostiju. Sledeći sloj se pruža od 1,1m do 1,45m relativne dubine, mrke je boje i kompaktne strukture zemlje, sa većim brojem ulomaka keramike iz navedenog perioda. Na njegovom dnu izdvojene su tri približno kružne koncentracije žute kompaktne gline (na 7., 10. i 15. dužnom metru rova), prečnika do 1m, na kojima su pronalazeni delovi posuda, jelenjih rogova, keramičkih stočića-žrtvenika i zidnog kućnog lepa. Poslednji kulturni sloj pruža se od 1,45m do 2m relativne dubine, tamnomrke je boje i kompaktne strukture zemlje. Sloj karakteriše

nedostatak pokretnog arheološkog materijala, osim nekoliko sitnih ulomaka bronzanodopske keramike, a na njegovom dnu, na 11. dužnom metru rova, uočen je kružni trap, ukopan u zdravicu do 2,4m dubine. Iako hronološki pripada periodu bronzanog doba, stratigrafski se izdvaja sloj sivog pepela, uočen na prostoru 20.-25. dužnog metra rova. Pojavljuje se na relativnoj dubini od 1-1,1m, a može da se prati do dubine 4,25m. Odlikuje se pepeljastom strukturom zemlje, u različitim nijansama sive boje, i mnogobrojnim ulomcima bronzanodopske keramike. Na 21. dužnom metru rova, na dubini 1,7m, javlja se zdravica, koja se prati do dubine od 4,25m na 24. dužnom metru rova (Ђорђевић J., Ђорђевић B., Радичевић 2008: 89). Autori ne daju svoju interpretaciju ovako masivnog sloja pepelišta.

Sloj iz bronzanog doba zabeležen je u rovu 4 i sondi 2. Kulturni sloj se pojavljuje na dubini od 0,3-0,5m i pruža se do dubine od 1,1m, na kojoj je konstatovana zdravica. Osim njega, otkriveni su i ostaci šest kružnih trapova različitih prečnika i profila ukoravanja (Ђорђевић J., Ђорђевић B., Радичевић 2008: 90).

Materijal sa ovih iskopavanja je, na žalost, nepublikovan. Sudeći prema opservacijama koje su kolege iz pančevačkog muzeja načinile prilikom iskopavanja (izdvajanje tri sukcesivna horizonta naselja vatinske kulture), ovaj lokalitet bi potencijalno nudio znatne mogućnosti za finije vertikalnostratigrafsko nijansiranje materijala.

Za sada se materijalu sa Najeve ciglane može pristupiti jedino stilsko-tipološkom analizom. S obzirom da je nalazište Pančevo-Najeve ciglane postalo eponimno za tzv. pačevačko-omoljičku fazu ili regionalnu grupu vatinske kulture, keramika nosi karakteristike ovog stila. Kao što je slučaj i sa Zlaticom u Omoljici, dominira monohromna keramika, čiji jedini ukras najčešće predstavlja samo horizontalna kanelura na trbuhu posude, praćena plastičnim ukrasima u vidu bradavičastih ispupčenja. U ovom maniru ornamentisani su blago profilisani pehari, ponekad sa jače izraženim bikonitetom, sa drškama koje prelaze obod, ali su zaobljene (ne u formi “zečijih uški”) (prilog 56/1-5, 14-18; 57/1, 4, 6, 9; 58/1-5; 59/12), i zdele-kantarosi (prilog 56/8, 11). Obodi su uglavnom ravni, ređe rombično

izvučeni. Neornamentisane su i duboke zdele, loptasto ili bikonično profilisanog trbuha (prilog 57/10, 11; 58/9), jednuhe šolje zaobljenog (prilog 56/6-7; 58/12-14; 59/1, 2) ili koničnog recipijenta (prilog 58/7-8, 10-11), kao i čunaste posude (prilog 59/7, 9). Tipična pančevačko-omoljička urezana dekoracija sa spiralama, volutama i girlandama prisutna je na peharima (prilog 57/2, 5). Repertoar upotpunjuju veće posude, pretpostavljene skladišne namene – pitosi razgrnutog oboda, sa drškama profilifanim po tipu *ansa lunata* na vratu i četiri plastične drške na trбуhu (prilog 58/6) i već pomenute amfore sa horizontalnim fasetama na trбуhu (prilog 55/2). Minijaturne posude obično ponavljaju forme i dekoraciju posuda normalne veličine. Sasvim iznimno se pojavljuju oštro profilisani “Kornešti peharčići” (prilog 57/7), kao i neornamentisani poklopci (prilog 59/8), jednostavno modelovani kao primerci iz faze IB kulture Verbićoara (cf. Nica 1997: Fig. 8/12).

Iz korpusa keramičkog materijala izdvajaju se dva suda (prilog 59/4, 6), na kojima je insistirao još M. Grbić (Грбић 1953: 75). Za Grbića je sigurno da je vatinska kultura postojala u srednjem bronzanom dobu, za šta potvrdu nalazi upravo u dva jednuha pehara iz Pančeva, sa spljoštenim trбуhom i visokim razgrnutim vratom, od kojih jedna ima tri nožice, za koje postoji analogija u sličnoj posudi iz Austrije (Грбић 1953: 75). D. Garašanin sudić na tri noge takođe opredeljuje u početak srednjeg bronzanog doba i vezuje za grupu Mad’arovce (Гарашанин Д. 1972: 18), kao što to čini i N. Majnarić-Pandžić sa analognim nalazom iz Surčina (N. Majnarić-Pandžić 1985: 46, Sl. 2). U potrazi za teritorijalno bližom analogijom za ovakav tip posuda, došlo se do podatka da tradicija izrade posuda na nožicama postoji u ranobronzanodopskoj grupi Čepel kulture zvonastih pehara (cf. Schreiber-Kalicz 1984: T. XXXVI), ali ne na posudama slične profilacije. Pehari slične profilacije, sa spljoštenim bikoničnim trбуhom i dugim koničnim vratom, postoje u keramičkom repertoaru Vaća kulture (Kovács 1984c: T. LXII/11-13). Pa ipak, Vaća pehari nose dekoraciju, dok su pehari sa Najeve ciglane potpuno neornamentisani.

Pošto vertikalnostratigrafski podaci za ovaj lokalitet nedostaju, zaključak o njegovom hronološkom položaju unutar pančevačko-omoljičke grupe ostaje zasnovan isključivo na stilsko-tipološkoj analizi. Da je ovaj lokalitet stariji svedoče pre navedene analogije sa

materijalom iz faze IB kulture Verbićoara (faza koja prethodi klasičnoj Verbićoari), nego nedostatak ornamentike.

2. 12. Pavliš, lokalitet Beluca

Lokalitet Beluca se nalazi u južnom Banatu, u ataru sela Pavliš, oko 3km jugozapadno od Vršca. Lokalitet je horizontalno razruđen, a na osnovu zabeležaka F. Milekera, koji je teren obilazio, bio je poznat kao bronzanodopsko i latensko nalazište. U zaštitnim radovima 1962. g. otkriveni su i nalazi starčevačke i vinčanske kulture (Rašajski 1962a: 26; Uzelac 2002: 46).

Prema izveštaju R. Rašajskog (Rašajski 1962a: 27), bronzanodopski materijal predstavljen je fragmentima amforica i poklopaca amforica, kakvi su veoma česti u susednom Vatinu, velikim dvojnim posudama, fragmentima zidova velikih posuda, alatom od jelenjeg roga i keramičkim pršljencima. Materijal je neobjavljen, a čuva se u Gradskom muzeju Vršac.

S obzirom na navedene analogije sa materijalom iz Vatina, lokalitet Pavliš-Beluca mogao bi se oprezno pripisati grupi Kornešti-Crvenka. Kako se nalazi koji su u ranijoj srpskoj literaturi pripisani kulturi Verbićoara danas u najvećem broju slučajeva mogu obuhvatiti okvirima grupe Kornešti-Crvenka, postoji još jedan razlog za ovakvo opredeljenje lokaliteta Beluca. Naime, na karti nalazišta kulture Verbićoara u južnom Banatu koju je publikovao J. Uzelac (1996: 27, Map 2), brojem 62 označen je upravo ovaj lokalitet.

2. 13. Starčevo, bez tačne lokacije

Iz atara sela Starčevo u Banatu, sa nepoznate lokacije potiče jedna ornamentična keramička posuda (prilog 16/4). Posudu je 1946. g. nabavio Umetnički muzej (od 1952. g. do danas Narodni muzej) u Beogradu za svoju praistorijsku zbirku. Prema svedočenju prodavca,

posuda je iskopana u Starčevu kod Pančeva. D. Garašanin, koja publikuje ovaj nalaz (Гарашанин Д. 1952) opredeljuje ga u bronzano doba i zaključuje da je u Starčevu postojala bronzanodopska nekropola (Гарашанин Д. 1952: 64).

Opis posude koji daje D. Garašanin (Гарашанин Д. 1952: 64-65) veoma je detaljan. Posuda je fragmentovana i nedostaju joj: deo vrata, glava, donji deo obe noge i deo repa. Sive je boje sa tamnijim mrljama, vrlo dobro pečena i sa tragovima sjajno uglačane površine. Rep je predstavljen u obliku pljosnatog horizontalno postavljenog trougla i čini prirodni završetak jednog pljosnatog grebena koji ide duž leđa, a ornamentisan je dvojnomo urezanim cik-cak linijom i urezanim šrafiranim rombovima. Na sredini trbuha se od grebena sa leđa spušta sa obe strane po jedna traka koja se izdvaja od ostale površine suda samo ornamentikom koja je slična onoj na leđnom grebenu. Ostali delovi trbuha ptice ukrašeni su vertikalnim urezima. Donji deo trbuha nije ornamentisan. Ispod preloma na vratu nalazi se ornament paralelnih urezanih linija ispunjenih kratkim dubokim vertikalnim urezima. Na grudima je ornament dvojnog koncentričnog romba, koji sa svake strane ima po jedan nepravilan spiralni ornament. Na repu je deo ornamenta od dva dvojnog koncentrična polukruga, a na nogama takođe samo deo nekog urezanog ornamenta. Očuvana dužina predmeta je 14,1cm, a visina na sredini trbuha 6,5cm.

D. Garašanin (Гарашанин Д. 1952: 67) ovu ornitomorfnu posudu na osnovu ornamentike definiše kao tipičnu za vojvođansko-panonsku grupu bronzanog doba. Urezani ornament na grudima ptice ona tumači kao predstavu simbola dvojne sekire. O ovakvom tumačenju ovog ornamentalnog motiva i njegovoj simbolici u nastavku neće biti reči. Upisani romb i dve volute uzimaju se samo kao tipično obeležje ornamentalnog stila vatinske kulture, osobito pančevačko-omoljičke grupe, u čijem bi arealu bio i lokalitet sa kog potiče ova posuda. Postojanje zoomornih posuda potvrđeno je u vatinskoj kulturi, počevši od samog lokaliteta Vatin-Bela bara (cf. prilog 71 i 72). Što se tiče ornitomornih posuda, posuda data u prilogu 72/2, koja je takođe oštećena, formom prilično podseća na telo ptice.

2. 14. Starčevo, lokalitet Sedlar

Lokalitet Sedlar nalazi se u južnom Banatu, u ataru sela Starčevo, kod mosta preko kojeg prelazi asfaltni put Starčevo-Omoljica, na visokoj kratkoj gredi uz zapadnu obalu Dunavca. Lokalitet je evidentiran (pod brojem 9c u radu D. Batistić-Popadić) i podaci o njemu nalaze se u dokumentaciji Narodnog muzeja Pančevo. Među površinskim nalazima sreće se starčevačka, vatinska, u izveštaju definisana kao ranobronzanodopska, i poznobronzanodopska keramika (Батистић-Попадић 1985: 210).

Fragment za ilustraciju (prilog 20/5)(Батистић-Попадић 1985: Т. III/34) je razgrnuti obod, sa ornamentom izvedenim na unutrašnjoj strani. Sačinjavaju ga urezane volute, ispod kojih je mala girlanda praćena sa po tri tačkasta uboda ispod svakog segmenta girlande; na prelazu u vrat je dvostruka horizontalna urezana linija. Na osnovu ovog fragmenta lokalitet je opredeljen u pančevačko-omoljičku grupu vatinske kulture.

2. 15. Tomaševac, lokalitet Desna obala Tamiša

Tokom 60-tih godina XX veka Narodni muzej u Zrenjaninu sistematski je istraživao obale Tamiša od mesta gde ova reka ulazi u nasu zemlju, odnosno od Jaše Tomića do Čente, dokle se proteže područje delatnosti ovog muzeja. Obala Tamiša je veoma pogodna za naseljavanje, jer jednim delom ide uz ivicu niže banatske lesne zaravni, koja se na nekim mestima uzdiže i na oko 10m iznad nivoa Tamiša i vodoplavne okoline. Takav je slučaj sa desnom obalom od Botoša do Farkaždina.. U toku 1968. g. istraživana je obala od Tomaševca do Farkaždina, nedaleko od Zrenjanina. Ovde je obala celom svojom dužinom strma i visoka, sa izuzetkom dužine od nekoliko stotina metara po izlasku iz Orlovata, gde se obala blago spušta ka reci. Po prestanku ovoga, na oko 1,5km od sela, obala se ponovo uzdiže i zemljište je valovito sve do Farkaždina (Radišić 1968: 211).

Lokalitet koji je prilikom ovih rekognosciranja otkriven - Tomaševac-desna obala Tamiša - nalazi se na desnoj obali Tamiša, u blizini Tomaševca, na području nekadašnje ciglane. Upravo u njenoj okolini, na širem prostoru pored obale, na površini su nalaženi fragmenti keramike, kosti, kućnog lepa i pepela. Sav keramički materijal pripada mlađoj praistoriji. Kulturni sloj je poremećen, jer je zemljište, koje pripada zadruzi, prevrnuto dubokim oranjem (Radišić 1968: 211-212). Sudeći prema publikovanim nalazima (prilog 20/8, 9) sa prepoznatljivom dekoracijom (arkade i šrafirana polja) i tipom zaravnjenih oboda, za koje neposredne analogije potiču sa lokaliteta grupe Kornešti-Crvenka (Cornești-Dealul cornet, Foeni-Gomila lupului, Ciuta-Cornul dealului, Sânpetru German-Mânăstira Bezdin, Dinaș-Gomilă)(Petrescu 1995; Petrescu 2000; Gogâltan 2004: P. III-XIII), lokalitet je bio naseljen nosiocima vatinske kulture u ovoj regionalnoj varijanti. Potvrda za ovakvu postavku nađena je prilikom arheoloških iskopavanja lokaliteta Podumka, koji se nalazi u neposrednoj blizini, takođe na desnoj obali Tamiša.

2. 16. Vatin, lokalitet Bela bara

Eponimni lokalitet vatinske kulture nalazi se na istočnom rubu sela Vatin u južnom Banatu. Selo Vatin se nalazi 16km severno od Vršca, u blizini državne granice Republike Srbije sa Rumunijom. Formirano je na zapadnom kraju izduženog peščanog spruda na ušću reke Moravice u močvaru Veliki rit, koja predstavlja istočnu predeonu celinu Velike itebejske depresije, poznate pod imenom Alibunarska močvara. Severno od sela pruža se istaknuta lesna terasa u čijem je podnožju formirano savremeno naselje. Lokalitet Bela bara nalazi se između reke Moravice, železničke pruge Vršac-Temišvar i puta za Vršac. U XIX veku je na više lokacija u selu i okolini započeta eksploatacija peska, pa se vrlo brzo u literaturi beleže i prvi arheološki nalazi. Prvi takav pomen potiče iz 1804. g., a navodi ga arhimandrit manastira Vojlovica Pavel Kengelc. Na ovom prostoru je od 1888. g. poimence bila zabeležena aktivnost nekoliko peskara: Mancinove, Simičeve, Našičeve, Korijeve. Od proleća 1893. g. kustos Gradskog muzeja u Vršcu, Feliks Mileker, počinje da aktivno prati radove u Vatinu, a u muzej pristiže sve veći broj arheoloških predmeta. Brojnim

izveštajima i prikazima Mileker je skrenuo pažnju stručne javnosti na ovaj lokalitet. Neposredna posledica toga bila je činjenica da je Mileker oktobra 1893. g. zajedno sa Ištvanom Pacnerom, glavnim sekretarom „Istorijskog i muzejskog društva južne Ugarske“ i kustosom Muzeja Banata u Temišvaru, preduzeo prvo probno iskopavanje. Ovo iskopavanje bilo je izvedeno istočno od sela, na potesu Bela bara, na površini od 22m². Od tada je Mileker redovno kontrolisao radove u pomenutim peskarama. U periodu od 1893. do 1898. g. Mileker je obišao nalazište u Vatinu u čak 57 navrata. Do 1905. g. izvršio je i više od 20 manjih, zaštitinih iskopavanja ili je jednostavno otkupljivao arheološke predmete i beležio mesto i okolnosti nalaza. Već se u to vreme znatan broj predmeta iz Vatina nalazio u brojnim privatnim zbirkama, ali i u muzejima u Temišvaru, Segedinu i Budimpešti (Milleker 1897: 122-144; Milleker 1905: 2-4; Rašajski 1971c: 36; Барачки 1991: 6; Uzelac 2002: 52; Jovanović et al. 2012).

Prva izložba vatinskog arheološkog materijala, koji je većinski poticao sa dela lokaliteta nasebinskog karaktera, bila je priređena u vršačkom muzeju 1903. g. Naredne godine izložba je bila obnovljena povodom održavanja kongresa Saveza državnih muzeja Mađarske u Vršcu (Rašajski 1971c: 37).

Do II svetskog rata vršački muzej je sa ovog lokaliteta prikupio više od 7000 predmeta, koji uglavnom pripadaju bronzanom dobu (kulture Vatin u regionalnoj varijanti Kornešti-Crvenka, Dubovac i Belegiš I-II), a u manjoj meri i bakarnom, te starijem i mlađem gvozdenom dobu, kao i antičkom periodu i ranom srednjem veku. U periodu nakon publikovanja monografije o Vatinu (Milleker 1905), F. Mileker u više navrata vrši iskopavanja na teritoriji sela Vatin. 1905. g. iskopavanja u Vatinu izvodi u tri navrata, u trajanju po nekoliko dana. Takođe u tri navrata 1906. g. kopa na lokalitetu zapadno od sela (tzv. Velike jame). Naredne, 1907. g. sledi nastavak radova u Vatinu, u trajanju od tri dana. Tokom 1908. g. sproveo je dvodnevno iskopavanje bronzanodopskog naselja na obali Moravice. 1909. g. Mileker ponovo radi u Vatinu, na obali Moravice, u dva kratka navrata. I 1910. g. Mileker u dva navrata iskopava bronzanodopsko naselje na istočnoj ivici sela. U

aprilu 1911. g. takođe su izvedena iskopavanja u Vatinu, u dva navrata, u ukupnom trajanju od pet dana (Medaković 2008: 53-54).

U periodu nakon II svetskog rata vršački muzej je na ovom lokalitetu vršio manja istraživanja, s obzirom da je krajem pedesetih godina XX veka na kratko obnovljena eksploatacija peska. Manja zaštitna istraživanja izvedena su na različitim lokacijama u selu i na potezu Bela bara. Tom prilikom je, između ostalog, otkriveno 17 skeletnih grobova sarmatskog porekla. Zaključno sa 1968. g. ovaj prostor je istraživan kroz 24 iskopavanja (Rašajski 1971c: 37; Petrović, Girić 1974: 40-41; Uzelac 2002: 52; Jovanović et al. 2012).

Periferni nalazi sa istočne i zapadne strane lokaliteta, na osnovu kojih je Mileker definisao njegovu dužinu, pripadaju nekropolama različitih kulturnih grupa i vremenskih perioda. Kulturni sloj na najvećem delu lokaliteta ne prelazi debljinu od 1m, a na osnovu Milekerovih opservacija (Milleker 1905: 4-7) može se zaključiti da najveći broj nalaza potiče sa relativne dubine 50-120cm. Lokalitet je u značajnoj meri uništen, mada stepen devastacije nikada nije pouzdano utvrđen. Sa njega potiče izuzetna zbirka koja danas broji preko blizu 16000 predmeta, koji se čuvaju u Gradskom muzeju u Vršcu (Rašajski 1971c: 37; Jovanović et al. 2012).

O naselju bronzanog doba, koje je postalo eponimno za vatinsku kulturu, sačuvani su samo sumarni podaci. Na prostoru od oko pola hektara, u Našičevoj i Korijevoj peskari, Mileker je otkrio ostatke oko 150 kuća i više od 50 ognjišta. Ostalo je zabeleženo da se radilo o četvorougaoanim kolibama, koje su se svojim rasporedom uklapale u određenu urbanističku celinu. Pokretne arheološke nalaze uglavnom predstavlja keramika, koja je toliko impresionirala rane istraživače da je po lokalitetu nazvana bronzanodopska kultura – vatinska kultura. Ovoj kulturi pripadaju i brojni nalazi alatki, ukrasnih predmeta i delova konjske opreme izrađenih od kosti, roga jelena i zuba divlje svinje. U nešto manjem broju ovde su nađene i posude karakteristične za kulture Verbićoara i Dubovac (Срејовић 1968: 188; Rašajski 1971c: 37; Узелац 1976; Uzelac 2002: 53-54).

Na istom lokalitetu, na desnoj obali reke Moravice, neposredno iz železnički prugu Vršac-Temišvar, malazi se i jedna humka, prečnika oko 40m i visine 6m. Na ovoj humci je još 1856. g. kopao Vasa Bogić, preduzimač iz Vatina, tražeći pesak potreban za izgradnju pomenute železničke pruge. Pošto se ispostavilo da je humka nasuta od crne zemlje, a ne od peska, Bogić je na dubini od 2m obustavio kopanje, ali se i danas mogu videti dve velike jame na vrhu tumula. Mada nije isključeno da humka sadrži grob, ona je praktično neistražena, a u stručnoj literaturi su je pojedini autori (cf. Rašajski 1971c: 37)

preuranjeno pripisali poznom bakarnom dobu, odnosno tzv. kulturi grobova sa okerom (jamna kultura)(Milleker 1905: 3; Uzelac 2002: 53; Jovanović et al. 2012). R. Rašajski (1971c: 37) pominje postojanje još tri humke na istom lokalitetu, ali o njima u literaturi nema daljeg pomena.

Prilikom iskopavanja na posedu M. Munka, u neposrednoj blizini Korijeve peskare, Mileker je 1907. g. u jednoj posudi našao 6 zlatnih naušnica i 6 bronzanih predmeta (3 narukvice, 2 ukrasne pločice i fragment igle). Po svemu sudeći, radi se o delu inventara jednog groba sa spaljenim pokojnikom, a ne o ostavi. Ipak, zbog nedostatka preciznih terenskih podataka, ovaj nalaz ne može se pouzdano pripisati nekoj određenoj kulturi bronzanog doba (Uzelac 2002: 54).

Što se tiče saznanja o vertikalnoj stratigrafiji nalazišta u Vatinu, današnja saznanja su minimalna. U tom smislu minimalan je i doprinos ovog lokaliteta za stvaranje jasnije slike o vatinskoj kulturi, njenom razvoju i regionalnim grupama unutar nje. Ako se ima u vidu činjenica da su kulturni slojevi lokaliteta na Beloj bari horizontalno razučeni, ne čudi što su i o naselju bronzanog doba, eponimnom za vatinsku kulturu, sačuvani samo podaci u opštim crtama.

Prilog O. Mengina o praistoriji vršačke oblasti (Menghin 1928) svedoči o stepenu saznanja koje je nauka krajem 20-tih godina XX veka imala o Vatinu. Stiče se utisak da kvalitet raspoloživih podataka ni danas nije bitno različit. Razlikuju se samo interpretacije nalaza, ali su i one u okvirima nametnutim vrstom informacija koje mogu biti dobijene o nalazima

iskopanim pre više od veka. Mengin (Menghin 1928: 23-24) naglašava da je Vatin zapravo poznat po velikoj nekropoli. Danas je jasno da pokojnici iz te nekropole (ili: nekropola) nisu bili nosioci vatinske kulture. Dominiraju grobovi sa kremacijom, a samo je u jednom grobu nađen skelet. Opis materijala je slikovit i važno je što se navodi da potiče iz nekropole: *“Keramika iz grobova je ukrašena spiralama, krugovima i crtama s belom inkrustacijom, ali i drugim motivima. Ona često ima čak barokne oblike. Ove urne imaju i više drški. Najmanje imaju četiri drške na trbuhu, ali po neki put i još dve na mestu gde počinje vrat ili na drugom mestu. Često služe kao ukras i mali zašiljeni čvorovi. Manji sudovi često imaju veoma visok vrat. Osim toga, izdvajaju se visoke zdele na nozi (prilog 69/1-2), posude u obliku životinje (svinje)(prilog 71/4-5), poklopci u obliku kape (prilog 65 i 65), životinjski idoli, kao i jedan idol pljosnat kao daska osobitog izgleda (prilog 71/1)”*(Menghin 1928: 23-24).

Uvidom u pomenuti arheološki materijal postaje jasno da nekropola u Vatinu predstavlja dobar pokazatelj kulturnih prožimanja bronzanodopskih kultura, na prvom mestu kasnobronzanodopskih, kakve su belegiška (sa obe faze) i žutobrdska. U nekropoli spaljenih pokojnika na lokalitetu Vatin-Bela bara, u grobu otkrivenom 1893. g. (Milleker 1897: 125, T. II/1-3; Milleker 1905: 35, T. XV – na ovim tablama je potpuno isti materijal - od gore nadole: jednouhi peharčić, dvouha zdela, amfora-urna - samo je numeracija čudna: 1897. g. je 3, 2, 1 od gore nadole, a 1905. g. 1a, 1b, 1c od gore nadole), osim amfore i malog pehara tipičnih za fazu I belegiške kulture, pronađena je i zdela sa belom inkrustacijom, koja je opredeljena kao žutobrdska. Oblik amfore tipičan je za belegišku kulturu, ali sa snažnim uticajima kulture grobnih humki. Amfora je ukrašena paralelnim nizovima kratkih vertikalnih crtica, kao i lučnim urezima karakterističnim za inkrustovanu keramiku. Milleker (1897: 128, 130) pominje ornament inkrustovan belom materijom, što omogućava da se sigurnije veže za žutobrdsku kulturu (Szentmiklosi 2006: 238-239).

Milleker (1905: 4, 34-41) pominje da su u severnom delu Vatina, na lokalitetu Selo, pronađene „Villanova“ urne, koje on opredeljuje u početak gvozdenog doba. Nekoliko tih

urni bilo je ukrašeno vertikalnim kanelurama. Upravo je u ovoj nekropoli pronađen je nalaz antropomorfnog pločastog idola (tipa „Brettidol“)(prilog 71/1) u jednoj urni.

Značajan nalaz predstavlja i grob otkriven 1892. g. u Simićevoj peskari (Milleker 1905: T. I/1, 2, 4). Sudeći po ostacima drveta, pokojnik je bio sahranjen u nekoj vrsti sanduka i ležao je u ispruženom stavu, na leđima. Uz skelet su nađeni i dobro očuvani bronzani predmeti: mač, minijaturna sekira i dugačka igla, kao i karakteristična šolja (prilog 60/1-4). J. Uzelac (2002: 54) sve ove predmete navodi kao tipične za kulturu grobnih humki, koja pripada srednjem bronzanom dobu.

O. Menghin (1928: 23-24) takođe pominje ovaj grob, a od ostalih metalnih nalaza iz nekropole još jednu sekiru (prilog 60/6), koplje, srcoliki privezak, brijač i grivne (Milleker 1905: T. II). Smatra važnim i bogato ukrašene predmete od kosti (Milleker 1905: T. VIII-IX), za koje pretpostavlja da su služili kao drške za razne alate; nalaze od kosti i roga iz Vatina detaljno je obradio J. Uzelac (Узелак 1976). Bronzanodopsko naselje Menghin pominje vrlo šturo, ali za njega pouzdano vezuje kalup za livenje ugarskih sekira.

Keramički korpus koji potiče iz Vatina ima vrlo šarolik izgled i zaista je šteta što stratigrafske pozicije nalaza nije moguće rekonstruisati. Stilsko-tipološkom analizom, rukovodeći se vodećim formama i ornamentikom u pojedinim regionalnim grupama na način kako je predložio C. Ihde (2001), u obimnom materijalu prepoznati su sledeći kulturni fenomeni. Krugu kulture Verbićoara može se pripisati nalaz loptastog pehara sa dve drške tipa *ansa cornuta* i urezanom ornamentikom (izduženi šrafirani trouglovi)(prilog 70/7), koju je i N. Tasić publikovao u svom radu o ovoj kulturi (Tasić 1984b: T. XIX/7). Analogije se mogu naći na lokalitetima u Olteniji: Verbicioara (Berciu 1961: 135, Abb. 5/3-5), Orod-el-Țuțuroaie (Nica 1997: Fig. 6/5), Cârcea-Hanuri (Nica 1997: Fig. 10/6), a pripadaju fazama od I do IIB razvoja kulture Verbićoara prema periodizaciji M. Nica-e (Nica 1996: 21-26; Nica 1997: 153-154), što je zapravo kraj ranog i klasični period razvoja ove kulture. Hronološki bi se za ovaj period direktno vezao najveći deo keramičkog materijala (uz izuzimanje već pomenutog materijala iz nekropole, koji je opredeljen kao

pripadajući žutobrdskoj ili belegiškoj kulturi), koji se uklapa u šire okvire vatinske kulture. Dvojne posude (prilog 62/5-7), posude za sipanje (prilog 62/8-12), sita i čuvarke za žar (prilog 62/1-4), različiti tipovi poklopaca (prilog 63 i 64), a naročito konični poklopci sa cilindričnim donjim delom i četvrtasto izvučenom pločom za vezivanje za pripadajuće amforice ukrašene urezanim ornamentom (prilog 64/1-5; 65/1-4; 70/6) i dvouhi pehari predstavljaju keramičke forme tipične za vatinsku kulturu. C. Ihde (2001: 358-362) amforice sa poklopcima uzima kao determinantu stila regionalne grupe Kornešti-Crvenka, baš kao i dominirajuće „Kornešti peharčice“ – jednuhe ili dvouhe pehare izrazite bikonične profilacije, sa ugnutim obodom sa kog se uzdižu trakaste drške, profilisane po tipu *ansa lunata*. Ovakvi pehari se dekorišu urezivanjem (paralelne linije, arkade), uz pojavu žljebljenja, kanelovanja i plastične dekoracije (prilog 61/2; 68/1-2, 4, 7-8). Prisutna je i dekoracija u vidu šrafiranja između lučnih ornamentata (prilog 61/1, 3; 73/6), koje je lako prepoznatljiva odlika ovog keramičkog stila (cf. Gogâltan 2004). U prilog ideji da materijal sa Vatina ipak nosi odlike stila koji se kasnije iskristalisao kao klasičan vatinski, a zapravo je bliži ranijem određenju stila Pančevo-Omoljica, idu primerci blaže profilisanih pehara, sa dekoracijom u vidu urezane spirale, volute ili vrežice (prilog 61/8; 68/10). U tom maniru ornamentisan je veći broj drški (prilog 74) i posuda koja pomalo podseća na telo ptice (prilog 72/2). Prisutne su i posude sa elementima stila karakterističnog za sremsko-slavonsku grupu vatinske kulture, kao što su profilacija pehara sa spuštenim trbuhom i ornamentika u vidu urezanih metopa i „solarnih motiva“ (udubljeni kružić okružen tačkama)(prilog 61/9). Na mnogim posudama i fragmentima prisutan je hibridni stil, dobijen kombinovanjem oblika, ornamentalnih tehnika i motiva karakterističnih za različite regionalne grupe vatinske kulture. O komunikacijama sa drugim regijama Karpatskog basena svedoči pehar modelovan u maniru kulture Otomani (prilog 61/6)(cf. Kovács 1984a. T. LXVI/8, 13)

Gradski muzej Vršac je, u saradnji sa Odsekom za arheologiju Filozofskog fakulteta u Ljubljani, 2010. g. pokrenuo reviziona istraživanja u Vatinu, koja imaju multidisciplinarni karakter, sa posebnim naglaskom na primeni neinvazivnih metoda. Arheološka istraživanja vršena 2010. i 2011. g., obuhvatala su sledeće neinvazivne oblike arheološkog

rekognosciranja: sistematski površinski pregled, sistematski podpovršinski pregled, geofizička (magnetna i geo-radarska metoda) ispitivanja tla, nesistematsko uzorkovanje i proveru znakova vegetacije na aerofotografijama. Tokom 2011. g. na rubnim područjima lokaliteta Bela bara otvorene su dve kontrolne arheološke sonde. Rezultati iskopavanja nisu doprineli boljem poznavanju stratigrafske slike nalazišta na Beloj bari. Bronzanodopski materijal je opredeljen u grupu Kornešti-Crvenka, uz sporadično prisustvo fragmenata klasične vatinske keramike (Jovanović et al. 2012), što potvrđuje prethodno izneto opredeljenje nalaza sa ovog lokaliteta.

2. 17. Vatin, lokalitet Železnička stanica

Prilikom kopanja bunara na placu kuće bedemara, zapadno od železničke stanice Vatin, bunardžija Imre Paulus iz Dete je 14. avgusta 1910. g., na dubini od 80cm, otkrio glinenu posudu u kojoj su se nalazile zlatne pločice (prilog 60/7). Nalazač je pločice odneo kući u Detu, gde ih je pokazao jednom juveliru, koje je slučaj prijavio F. Sandhazu, sreskom načelniku u Deti. Ovaj je zaplenio ukupno 23 pločice, dok je najmanje 2 pločice nalazač u međuvremenu uspeo da proda, a glinenu posudu je uništio. Sreski načelnik je nalaz otpremio u Temišvar, gde je privremeno bio deponovan u kasi Finansijske uprave. Tu ga je iste godine video i stručno obradio I. Berkeši, a zatim su sve 23 pločice dospele u Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti. Vršački muzej je 12. i 23. septembra 1910. g. od nepoznatog lica otkupio 2 pločice, koje je Berkeši smatrao nestalim. Ukupna težina svih 25 pločica iznosi oko 500g. Već je Berkeši zaključio da su pločice korištene za ukrašavanje odeće ili pojasa i da su izrađene od karakterističnog bledog zlata, transilvanskog porekla. Spektralnom analizom primeraka iz Vršca ovaj zaključak je između dva svetska rata potvrdio A. Hartman, koji je konstatovao da sadržaj srebra iznosi 25%. U stručnoj literaturi i dalje postoje određene dileme u vezi sa ovim značajnim zlatnim nalazom. Već iz izvornog izveštaja Berkešija jasno je da se radi o ostavi, a ne o grobnom nalazu. Po načinu izrade i karakterističnoj spiralnoj dekoraciji, pločice nesumnjivo pripadaju vatinskoj kulturi, tako da

se hronološki vezuju za srednje bronzano doba, odnosno za fazu Bz C periodizacije P. Reinecke (Vinski 1958: 28; Uzelac 2002: 55).

2. 18. Vršac, lokaliteti At i Crvenka

Lokaliteti At i Crvenka nalaze se oko 3-3,5km severno od Vršca, na lesnoj gredi koja na tom mestu čini obalu, odnosno severni rub Marog rita, koji je u prošlosti bio jezero. Oba lokaliteta se nalaze uz put ka Temišvaru; At je bliži gradu, a Crvenka je dalje, tj. severnije. Geomorfološki oni pripadaju severnoj podgorini Vršačkih planina, koju od samih planina razdvaja potolina – „vršački rov“. S obzirom da je bronzanodopski materijal iz okvira vatinske kulture, konstatovan u periodu 1976-1983. g. na lokalitetu At istovetan kao materijal sa Crvenke, od koje je At odvojen samo putem Vršac-Vatin, oba lokaliteta možemo posmatrati kao jedinstvenu celinu u ovom periodu praistorije (Petrović, Girić 1974: 38-39; Гачић 1987: 5; Јоанович 1988-1989: 7). Imajući u vidu da se u literaturi pominju pod zasebnim imenima, i da imaju posebne istorijate istraživanja, ova dva lokaliteta biće u nastavku tretirana odvojeno do odeljka u kome će biti izvršena analiza keramičkog materijala opredeljenog u grupu Kornešti-Crvenka vatinske kulture.

Vršac-At

Lokalitet At nalazi se na severozapadnom rubu grada Vršca, u onom delu koji je omeđen kanalom Černovac, vatinskom železničkom prugom i letnjim putem za Strmoglavicu. Otkriven je 1888. g. prilikom prokopavanja kanala Vršac-Veliko Središte i u starijoj literaturi (Milleker 1897) se pominje kao Vestrand (zapadni rub grada), a od 1910. g. pod sadašnjim nazivom At. Arheološke nalaze iz 1888-1890. g. uglavnom je prikupio E. Ritinger, kolekcionar iz Vršca, a otkupom njegove zbirke (1894.) ovi predmeti dospeli su u vršački muzej. U periodu do II svetskog rata izvestan broj predmeta je za vršački muzej, kao slučajne nalaze, prikupio F. Mileker. At je poznat je kao arheološko nalazište od 1896.

g., kada je F. Milleker konstatovao naselje mlađeg neolita. Kasnije, 1959. g. otvoren je manji majdan peska. Muzej u Vršcu je nadzirao zemljane radove, koji su ubrzo i prestali, pa su tako pored neolitskih konstatovani i paleolitski nalazi i jedna jama srednjeg bronzanog doba. U vremenu od 1959. g., a naročito u toku 1971-1973. g. na ovom prostoru je povremeno eksploatisan pesak. Zbog toga je muzej 1975-1977. a zatim i 1984. g., pod rukovodstvom R. Rašajskog, organizovao zaštitna iskopavanja na ukupnoj površini od oko 200m². Pored toga, intenzivnom kontrolom zemljanih radova prikupljen je veliki broj slučajnih nalaza. Osim drugih praistorijskih i srednjovekovnih nalaza, otkrivene su i dve nekropole srednjeg bronzanog doba (kulture Seremle ili Žuto Brdo i Belegiš I)(prilog 75/1-6; 76/1-2). Na nekropoli tipa Seremle (za keramičke posude tipa Seremle cf. Tasić 1996: T. II-IV) u severnom delu lokaliteta, istraženo je ukupno 10 grobova sa kremacijom, sa karakterističnim urnama i drugim keramičkim priložima, čiji broj se kreće u rasponu od 3 do 21 posude, s tim što dominiraju grobovi sa većim delom priloga. At je za sada jedini lokalitet kulture Seremle u Banatu, na kojem su konstatovani autentični podaci o grobnim inventarima. R. Rašajski (Rašajski 1975a: 17; Рашајски 1975b) smatra da je grupa otkrivenih groba sa ove nekropole činila jednu ritualnu celinu, s obzirom da nalazi potiču sa uskog prostora prečnika oko 8m, sa grupom minijaturnih posuda u sredini. Nekropoli tipa Belegiš I, u južnom delu lokaliteta, pripadaju 2 groba sa karakterističnim posudama ukrašenim lažnim šnurom i bradavičastim ispupčenjima na truhu (Rašajski 1975a: 14-15; Медовић 1992: 8-11; Uzelac 2002: 45, 50-51; Szentmiklosi 2006: 239). Na istom mestu pronađen je i pehar sa predimenzioniranom drškom, ukrašen kosim kanelurama na najširem delu posude, opredeljen u fazu II belegiške kulture. Prisustvo materijala karakterističnog za fazu I belegiške kulture ukazuje na prisustvo importa u zonu žutobrdske kulture, i kasnije prodor nekih belegiških zajednica u II fazi evolucije ove kulture (Szentmiklosi 2006: 239).

Vršac-Crvenka

Lokalitet Crvenka, koji zauzima severozapadni obod močvare Mali rit, trougao između puta Vršac-Vatin i Središtanskog kanala, otkriven je 1888. g., kada su, prilikom prokopavanja

kanala Vršac-Veliko Središte, uočeni prvi arheološki nalazi, koji na žalosti nisu sačuvani. Tek od 1951. g., kada se ovde otvara prvi majdan peska, vršački muzej počinje da vrši permanentnu i intenzivnu kontrolu zemljanih radova u nekoliko peskara, pri čemu je prikupljen brojan praistorijski, ali i antički i ranosrednjovekovni materijal. U toku 1962. g., pri manjim zaštitnim radovima, otkriveni su i prvi nalazi bronzanog doba (koji se danas opredeljuju u grupu Kornešti-Crvenka vatinske kulture), koji su bili koncentrisani u zapadnom delu lokaliteta. S obzirom da se radi o pojedinačnim, slučajnim nalazima, tačna lokacija ovih nalaza nije poznata. R. Rašajski (1962: 40-41) u svom izveštaju sa iskopavanja naglašava da su bronzanodopskom sloju pripadali brojni ulomci keramike, delovi zapečenog kućnog lepa i životinjske kosti. Keramiku karakterišu delovi većih posuda debelih zidova, zatim zdela, malih amfora i šolja. Posebnu pažnju zaslužuju 4 gotovo u potpunosti očuvane amfore (prilog 77/4-7).

Nalazište je višeslojno, horizontalno razučeno. Posle arheološki sterilnog sloja lesovitog peska, debljine 3-5m, nalaze se aluvijalni peskovi sa nalazima paleolitskih artefakata i životinjskim osteološkim materijalom. Bronzanodopsko naselje, koje je postalo eponimni lokalitet za grupu Kornešti-Crvenka, nalazi se na zapadnom delu lokaliteta. U njemu su otkopane četiri kuće i sedam jama. Materijal se nalazi u Gradskom muzeju u Vršcu, a objavljen je samo delimično (Rašajski 1962; Rašajski 1971a: 22; Гарашанин Д. 1972; Petrović, Girić 1974: 38-39; Tasić 1974: sl. 139-146; Morintz 1978; Тасић 1983; Uzelac 2002: 45, 51). Publikovani materijal, prikazan na prilogu 77/1-3, 8, zaista pokazuje neke od karakteristika kulture Verbićoara, kao što je profilacija pehara loptastih trbuha i urezana dekoracija (cf. Berciu 1961: Abb. 4; Nica 1996), ali se forma loptaste amforice sa niskim cilindričnim vratom i naglašenom stopom, koja na sredini trbuha ima horizontalno plastično rebro na kome su rupice, danas smatra lokalnom karakteristikom grupe Kornešti-Crvenka (Ihde 2001: 358-362). I ostali nalazi sa ovog lokaliteta zato su posmatrani u svetlu pripadnosti grupi Kornešti-Crvenka.

Analizu keramičkog materijala sa Ata i Crvenke, zajedno sa materijalom sa lokaliteta Bugarska humka u selu Barice, izvršio je Đ. Gačić (Гачић 1987). U nemogućnosti da

preciznim stratigrafskim podacima potkrepi svoje opservacije, ovaj autor se za kulturno i hronološko opredeljenje naselja upotrebio metod tipoloških paralela. S obzirom da je Gačić u analizi zajedno tretirao nalaze sa Bugarske humke, Ata i Crvenke, u ovom radu je u odeljku o Bugarskoj humci dat detaljniji prikaz ove analize. Na ovom mestu biće ponovljene osnovne ideje, dokumentovane materijalom sa Ata i Crvenke.

Tipološki stariju grupu keramike čine neornamentisani pehari i šolje sa jednom užkom (prilog 77/4) i ulomci posuda sa duboreznom ornamentikom Analogije za navedene tipove posuda (nekropole moriške kulture Mokrin, Sereg i Desk) pripadaju trećem periodu razvoja moriške grupe, a nekropolama Desk i Sereg mlađim grobovima (Tasić 1974: 204; Гаچیћ 1987: 5). Гаچیћ (Гаچیћ 1987: 5-6) posebno naglašava fragment pehara sa Ata (prilog 75/8, sa trouglastim ubodima), koji takođe pripada ovoj starijoj grupi keramike, kao posude sa metličastim ornamentom (prilog 75/7).

Mlađu fazu karakteriše bogatstvo keramičkih tipova i načina ukrašavanja, na prvom mestu pehari sa visokim levkastim vratom (prilog 78/7-11), sa urezanim motivima arkada (prilog 78/2-3, 5, 7-11) kao najtipičnijim motivima. Posude ove druge, mlađe faze, iz zatvorenih kućnih celina sa Crvenke (prilog 77/1-3, 8), objavljene su na više mesta (cf. Tasić 1974: sl. 139-146; Гаچیћ 1987: 6). Kroz neke forme i ornamente na keramici sa Ata i Crvenke humke uočavaju se sličnosti sa vatinskim posudama (urezana voluta)(prilog 76/4), što Gačić (Гаچیћ 1987: 6) uzima kao potvrdu mogućnosti zajedničkog života Vatina i Verbićoare, ali ipak insistira na razlikama. Ako se ovi zaključci prevedu u terminologiju vatinske kulture, može se reći da navedene forme posuda i njihova ornamentika predstavljaju upravo pojmove za definisanje grupe Kornešti-Crvenka. Crvenka bi, a At kao njen integralni deo, predstavljala tipičan lokalitet ove regionalne grupe, sa manjinskim elementima klasičnog Vatina, tj. pančevačko-omoljičkog regionalnog stila.

2. 19. Orešac, lokalitet Židovar

Istorijat istraživanja

Višeslojno naselje Židovar u južnom Banatu jedan je od najznačajnijih praistorijskih lokaliteta u Srbiji (prilog 79/1). Ovaj lokalitet nalazi se oko 1km jugozapadno od sela Orešca, na istočnom rubu Deliblatske peščare, pored puta koji vodi iz Vršca ka Dubovcu na Dunavu. Podjednako udaljen na istok od Karpata, a na jug od Dunava, židovarski breg dominira nad celom okolinom (Гавела 1952a: 49). Smešten je na dominantnom lesnom platou, iznad doline (desne obale) nekadašnjeg korita Karaša, kojom danas prolazi kanal irigacionog sistema Dunav – Tisa – Dunav (Узелац 1997: 11). Za razliku od susednih bregova na kojima su bile oranice, drveće i šumarci, Židovar je obrastao samo travom i korovom. Ne pamti se da su na platou gajene biljne kulture. Geološkim ispitivanjem ogolelih padina severoistočne strane brega utvrđeno je da se ispod lesa, kao njegova podloga, nalazi diluvijalna peskovita glina. Kao lesna dina, Židovar pripada oblasti vezanog peska, za razliku od dina živog peska - vejača, koje se javljaju jugoistočno od Židovara, na levoj obali starog toka Karaša, između Grebenca i Dupljaje. Ispod sloja crnice ide prvi sloj lesa debeo oko 2,50m. Lesni sloj je u gornjem delu siv i mrk, a u donjem žućkast (Gavela 1952: 6-8). Podatak da lokalno rumunsko stanovništvo Židovar zove i Cocona (gospođa)(Gavela 1952; Сладић 1991: 137) može se prihvatiti s rezervom iz dva razloga. Toponim Kokona se koristi za drugi potes, nedaleko od Židovara, u nastavku židovarskog „podragađa“ Tobolice, a značenje termina u savremenom rumunskom jeziku ne vezuje se za pomenuto značenje.

Plato približno elipsoidnog oblika, uzdiže se oko 40m iznad doline i ima površinu od nešto više od 0,5ha. Na južnoj i istočnoj strani strmo se spušta ka starom koritu Karaša, a pristupačan je sa zapadne, i naročito sa severne strane na kojoj se nalazi prostrana terasa. Terasa je niža od platoa 8-10m i u njenom severozapadnom delu je neka vrsta prilazne rampe sa „vratima“ („kapijom grada“) koja vode na plato. Židovar su milenijumima oblikovale erozivne sile, ali su nedvojbeno i njegovi gvozdenodopski stanovnici u

severnom i severozapadnom delu opsežnim radovima načinili donju platformu i pravilno izdvajanje strmine u njenom podnožju. U kišnom periodu neposredna okolina Židovara je poplavljena i teško pristupačna, što je bilo još intenzivnije pre prokopavanja kanala, kada se Karaš redovno izliva i plavio velike površine. Židovar je u prošlosti imao izuzetan geografski i strateški položaj. Sa jugoistoka i istoka bio je zaštićen močvarnom dolinom Karaša, dok je pristup naselju sa zapada otežavala peščara koja je do sredine XIX veka imala odlike neprohodne pustinje. S druge strane, stanovnici Židovara kontrolisali su dolinu Karaša, važnu prirodnu komunikaciju u ovom delu Banata (Узелац 1997: 11-12).

Zahvaljujući svom izuzetnom položaju Židovar je rano privukao pažnju istraživača. Prvi put se pominje na topografskoj karti izrađenoj za princa Eugena Savojskog, verovatno posle austro – turskog rata 1716/1717. g., kao „Židovar, staro utvrđenje u ruševinama“ (Gidobar, alt Schloss ruinirt). Tokom 60-ih godina XIX veka, mađarski arheolog Floris Romer putovao je ovim delom Banata i opisao obližnja „paganska utvrđenja“ kod Dupljaje i Grebenca. Romer je tada verovatno obišao i Židovar, ali o tome nema neposrednih podataka (Узелац 1997: 12). Romer, koji je tada bio kustos Mađarskog nacionalnog muzeja, u svom izveštaju na međunarodnom kongresu praistorijske arheologije u Budimpešti 1876. godine, izneo je teoriju da se radi o „utvrđenim zemljanim gradovima“ (nemački: Erdburg; mađarski: Földvár) ranog bronzanog doba. Ovo tumačenje usvojili su kasnije Feliks Mileker i Gabor Teglaš, premda bez vezivanja za rano bronzano doba. Ostali mađarski arheolozi samo su registrovali Židovar kao arheološki lokalitet (Milleker 1942: 17; Гавела 1952a: 49; Gavela 1952b: 5).

Židovar je kao arheološki lokalitet zabeležen u junu 1877. godine, kada ga je posetio mađarski istraživač Žigmund Ormoš, koji je zabeležio da na njemu nema vidljivih ostataka arhitekture, a za mnoge površinske nalaze fragmenata keramičkih posuda smatrao je da su rađeni na vitlu. U isto vreme L. Bem, poznati kolekcionar iz Bele Crkve, pominje grube i loše pečene posude sa Židovara i pripisuje ih Daćanima. Ovakvo mišljenje prihvatio je i Feliks Mileker, tadašnji kustos muzeja u Vršcu, ali ga je kasnije ispravio, našavši analogije među nalazima keramike bronzanog doba iz Vatina. U muzejskoj dokumentaciji ostalo je

zabeleženo da je u periodu 3.-5. avgust 1901. g. Mileker istraživao praistorijski lokalitet Židovar kod Orešca i lokalitet Grad kod Dupljaje (Medaković 2008: 53). Židovar tada nije iskopavan. Približno u to vreme, 1905. g., G. Teglaš daje detaljan opis Židovara sa skicom lokaliteta i crtežima poprečnih preseka istok–zapad i sever–jug. Radovima Teglaša i Milekera završena je prva faza istraživanja Židovara. Iako se ova istraživanja mahom svode na povremene obilaske lokaliteta i proučavanja slučajnih i površinskih nalaza keramike, tadašnji istraživači su ispravno prepoznali Židovar kao lokalitet sa naseljima iz bronzanog i gvozdenog doba (Узелац 1991: 23; Узелац 1997: 12-14; Uzelac 2002: 49).

Židovaru naučnici između dva svetska rata nisu posvetili mnogo pažnje. Do ozbiljnog pomaka u istraživanju Židovara došlo je 1948. godine zahvaljujući Branku Gaveli, profesoru Filozofskog fakulteta u Beogradu, i Rastku Rašajskom, upravniku muzeja u Vršcu. Tražeći pogodan lokalitet za studentsku praksu, B. Gavela se obratio za pomoć R. Rašajskom koji mu je, imajući u vidu ranije izveštaje o ovom lokalitetu, predložio Židovar. Prednost Židovara bila je i u tome što na njemu nikad nije bilo oranica, tako da je teren bio praktično netaknut (Узелац 1997: 15). Iskopavanja iz 1948. i 1949. g. bila su toliko izuzetna, da su Gaveli poslužila za izradu doktorske disertacije, monografije i više stručnih radova (cf. Гавела 1952a; Gavela 1952b; Гавела 1953; Gavela 1964; Гавела 1970; Gavela 1972). Na osnovu materija sa iskopavanja B. Gavele o hronologiji i etničkoj atribucija naselja na Židovaru pisao i M. Garašanin (Гарашанин 1973: 524-539).

Posle pauze od petnaest godina, sistematska iskopavanja pod rukovodstvom B. Gavele nastavljena su u periodu od 1964.-1967., 1971. i 1977. g. Rezultati tih istraživanja su do sada objavljeni samo u vidu preliminarnih izveštaja (cf. Gavela 1964; Gavela 1965; Gavela 1966; Gavela 1972; Сладић 1991), a pokretni arheološki materijal i dokumentacija čuvaju se u Arheološkoj zbirci Filozofskog fakulteta u Beogradu. Zaključno sa 1977. godinom na platou i terasi Židovara otvoreno je 12 sonde i istražena je površina od oko 500 m², što predstavlja oko 10% ukupne površine lokaliteta (Узелац 1997: 16)(prilog 80/1).

Sistematska iskopavanja obnovljena su 1996. g. na inicijativu profesora Dragoslava Srejovića, kada su Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Narodni muzej u Vršcu potpisali ugovor o realizaciji projekta „Sistematsko arheološko istraživanje Židovara“. Cilj projekta je bio da se iskopavanjima u periodu od 1996. do 1999. godine dobiju podaci o stratigrafiji i hronologiji ovog značajnog nalazišta. Prve godine iskopavanja otvoren je blok površine 300m² u jugoistočnom delu platoa i istražen do prosečne dubine od 50–60 cm. Ovi slojevi odgovaraju naselju s kraja gvozdene doba, iz perioda od I veka p. n. e. do I veka naše ere, i u njima su nađeni ostaci arhitekture (podovi kuća sa pećima) i veliki broj pokretnih nalaza (Узелац 1997: 16). U toku sedam kampanja od 1996. do 2002. g. na sektoru I detaljnije je istražen samo sloj poznog latena, odnosno ostaci tri najmlađa naselja iz I veka pre nove ere i I veka nove ere. Radilo se na površini većoj od 700m². Arheološki iskop podeljen je na tri sektora. Prvi i drugi sektor presecaju plato po osi sever – jug, u širini od 15m. Prvi sektor je podeljen na osam blokova i zahvata južni i središnji deo nalazišta, a drugi sektor se u severnom delu vezuje za jednu od ranije iskopanih sonde. Treći sektor zauzima severozapadni deo nalazišta, gde su nastavljena istraživanja koja nisu završena u prethodnim kampanjama. Blokovi u prvom i drugom sektoru (dimenzija 7x9 m) povezani su istim koordinatnim sistemom koji gradi kvadratnu mrežu sa osnovnom podelom od 1m (Јевтић, Сладић 1999: 94; Јевтић, Лазих, Сладић 2006: 5-6), dok je treći sektor kvadratnom mrežom podeljen na jedinice od 4m², dimenzija 2x2m (prilog 80/2). U septembru 2001. g., u prvom bloku sektora I, otkrivena je bogata ostava sa više od 200 predmeta od srebra i ćilibara, težine veće od 2kg. Ova ostava-skrivnica nalazila se u južnom delu keltskog naselja i verovatno je pohranjena u zemlju sredinom I veka pre n. e., kada je dački kralj Burebista pokorio Kelte na ovom području. Značaj „židovarskog blaga“, pored brojnih dragocenosti koje ga čine, leži u tome što je otkriveno arheološkim iskopavanjima u jasnom stratigrafskom kontekstu (Јевтић, Лазих, Сладић 2006: 167-170). Arheološka iskopavanja na Židovaru nastavljena su nakon prekida u periodu 2003-2005. g., i izvođena su u različitom obimu zaključno sa kampanjom 2011. g.

Problem vertikalne stratigrafije naselja na Židovaru do sada je tretiran u veoma malom broju naučnih radova (cf. Gavela 1972; Jevtić, Sladić 1999; Јевтић, Лазић, Сладић 2006), i to u ograničenom obimu. B. Gavela (1972: T. I/2, II/3) je publikovao fotografije profila sonde VI (1964/65) i sonde IX (1966), a njegova iskopavanja od 1948. do 1977. g. pokazala su da je Židovar naseljen krajem ranog bronzanog doba.

Kada su u pitanju naselja bronzanog doba, tokom prvih iskopavanja, vođenih 1948. i 1949. g., bio je otkriven samo pokretni materijal tzv. vršačko-vatinske grupe. Neposredni tragovi naselja – ostaci objekata, nisu mogli biti utvrđeni (Gavela 1964: 40). B. Gavela na istom mestu ističe da do tog vremena uopšte i nije bilo otkriveno *in situ* neko naselje ove kulturne grupe. U Arheološkoj zbirci Filozofskog fakulteta u Beogradu čuvaju se nalazi iz ovih kampanja, ali je mali broj tih nalaza moguće ikako stratifikovati. Nalazi iz rova 6 (prilog 81/1-4) su iz sloja bez definisanih objekata, sa stratigrafskih pozicija koje variraju više od 3m (kote, koje su očito nivelmanska čitanja, kreću se u opsegu od 3,2 do 6,46). Tipološki su heterogeni (jednouhi lonac grube fature, ukrašen jamičastim udubljenjima, gruba konična zdela malih dimenzija, jednouhi bikonični pehar rombično modelovanog oboda, ukrašen u tipičnom pančevačko-omoljičkom maniru, sa vertikalnom kanelurom, dvostrukom volutom, plastičnim ispupčenjima na prelazu u donji konus, i jedan “Kornešti pehar” sa izrazitim bikonitetom i udubljenim obodom sa kog polaze dve trakaste drške) i nema podataka da je neki od zabeleženih nalaza nađen u asocijaciji sa nekim drugim. Stoga je važan rezultat iskopavanja 1964. g. otkriće ostataka naselja “vršačko-vatinske kulture polja sa urnama” (Gavela 1964: 43). Karakteristična keramika, nazvana opštim terminom panonska, javlja se u židovarskoj stratigrafiji od VII do zaključno XVI otkopnog sloja (Gavela 1964: 43). Ostaci naselja prepoznati su počevši od IX otkopnog sloja. Superponirani pravougaoni objekti prepoznati su kao nadzemni, građeni od drvenih greda, sa zidovima od pruća oblepljenog zemljom, koja je, sa otiscima tih greda i pruća, nađena kao zapečeni lep u velikim količinama. Komadi kamena pronalazeni su u supstrukciji građevina. Mestimično su otkrivani ostaci pepela, gara i ugljenisanog drveta. Od oruđa se pominju sekire od glačanog kamena (prilog 87/1, 1a), oruđe od kosti i roga (prilog 87/3) i pršljenci od pečene zemlje. U okviru ovog naselja se čak pominje i otkriće gvožđa,

gvozdene zgure, konglomerata gvožđa i kristala kalcita i čiste gvozdene mase, za šta nije razjašnjeno poreklo, ali je Gaveli (Gavela 1964: 44- 45) poslužilo za pomeranje datovanja ovog naselja u gvozdeno doba.

Iz današnje perspektive, nakon istraživanja mnogo veće površine židovarskog tela i analiziranja vertikalne stratigrafije na osnovu stratigrafske sonde sa kulturnim slojem debljine 5,60m, lakše je razrešiti pitanje ovakvog pozicioniranja vatinskih nalaza. Gavela je u vertikalnoj stratigrafiji pouzdano izdvojio samo starije i mlađe židovarsko naselje, od kojih bi mlađe bilo keltski opidum, a starije – naselje sa vršačko-vatinskom keramikom. Danas je poznato utvrđeno da se između bronzanodopskih slojeva vatinske kulture i slojeva pripisanih mlađem gvozdenom dobu, nalaze slojevi kasnog bronzanog doba (grupa Belegiš II–Gava) i prilično moćni slojevi starijeg gvozdenog doba, za koje se najverovatnije mogu vezati nalazi gvozdениh predmeta i gvozdene zgure koje pominje Gavela.

Iako se iskopavanjima 1965. g. u sondi VI došlo do sloja lesa na dubini od 6,50m, Gavela (1965: 56-60) je oprezno napomenuo da je potrebno skinuti još nekoliko otkopnih slojeva da bi se utvrdilo da ispod bronzanodopskih slojeva nema starijih kulturnih slojeva iz eneolita. Kada je u pitanju materijal koji se vezuje za ostatke naselje vatinske kulture konstatovane u sondi VI (prilog 82-87 – publikacija materijala: Gavela 1964; Гавела 1970; Gavela 1972; Гарашанин 1973; Tasić 1984a; Лазих 1997), materijal za koji postoje podaci o mestu nalaza ima značaj za uspostavljanje relativnohronoloških odnosa. S obzirom na prethodnu konstataciju da bronzanodopski materijal u ovoj sondi ne treba očekivati pre VII otkopnog sloja, materijal iz gornjih otkopnih slojeva (prilog 82/1-5) ima samo tipološku vrednost. Materijal koji bi stratigrafski bio mlađi (prilog 83/1-4; 84/1-3), osim manje osetljivog grubog posuđa (čunaste posude, konične šolje), karakterisalo bi kanelovanje amforica, za šta postoje analogije sa samog Vatina (prilog 61/4, 7). Znatno ispod (na nivou 15. o. s.) konstatovana jama, u kojoj je nađen vrlo zanimljiv materijal (prilog 85/1-4; 86/1-2). Verovano da je konstatovano dno jame, tako da je neizvesno sa kog nivoa je jama ukopana. Stilsko-tipološki gledano, materijal nosi karakteristike kasnog vatinskog stila: na

peharima koji predstavljaju razvojnu fazu pančevačko-omoljičkog stila se jasno izdvaja stopa, a urezana ornamentika je svedenija (prilog 85/4), dok se u evoluciji drški od tipa *ansa lunata* pojavljuju tipovi sa plastičnim dodacima (*ansa cornuta*)(prilog 86/1-2), što je na Feudvaru pojava koja nije starija od faze III, a dominira u materijalu kasne faze IV. Jednoui pehar sa izvučenom drškom i trbuhom sa plastičnim „režnjevima“ (prilog 85/1, 1a) ima analogije na Vatinu (prilog 68/4). Materijal koji bi stratigrafski bio stariji (prilog 86/3-3b; 87/1-3) nosi stilske odlike ranije faze razvoja vatinske kulture, bez obzira na regiju (cf. Feudvar II). Pehar (prilog 87/2) ima neraščlanjenu profilaciju, visoke trakaste drške i metopski organizovan urezani ornament, a četvrtasto modelovani stočić ima konkavnu gornju površinu (prilog 86/3-3b).

Za stvaranje sveobuhvatnije slike o vertikalnoj stratigrafiji vatinske kulture na Židovaru dragaoceni su nalazi iz sonde IX/1966, uz čiji severni profil je 1997. g. postavljena stratigrafska sonda 1/1997. Na osnovu terenske dokumentacije zaključeno je da je prosečna dubina mehaničkih otkopnih slojeva u sondi IX bila oko 20cm, što je približno dvostruko više nego prilikom novih istraživanja, ali je lako za uspostavljanje barem grube korelacije između starih i novih nalaza. Materijal je izdvajan prema mehaničkim otkopnim slojevima, koji su naknadno uklopljeni u izdvojene kulturne horizonte. Usled proboja iz mlađih slojeva (radom glodara ili ukopavanjem jama koje prilikom samih iskopavanja nisu jasno definisane), u korpusu bronzanodopskog materijala mogu se naći fragmenti tipično starijegvozenodopske profilacije (cf. prilog 89/ 5, 6; 90/ 10, 11; 91/ 9; 92/6).

Za horizont kasne vatinske kulture vezuju se nalazi iz otkopnih slojeva 14-18, karakterisani vatinskim formama (prisustvo drški tipa *ansa lunata* - prilog 89/1, 10, 11), i dekoracijom koja je generisana iz vatinske kulture, ali rađena žljebljenjem (girlande i arkade i to naročito često na široko razgrnutim obodima - prilog 89/3, 8; 90/2, 3; horizontalni žljebovi ili arkade oko jasno izdvojene cilindrične stope pehara - prilog 89/15), ali koja se nalazi u asocijaciji sa crnokanelovanom keramikom (prilog 89/13). Zanimljivo je da se čak i bikonični pršljenci ornamentišu kanelovanjem (prilog 89/21). U keramičkom repertoaru nalaze se i sudovi-sadžaci (prilog 89/14; 90/6), čuvarke za žar (prilog 88/3; 89/16) i amfore

sa širokom kanelurom na truhu (prilog 90/5). Zabeležena je i pojava minijaturnih posuda (prilog 88/4), koje formom kopiraju posude normalne veličine.

Materijal iz otkopnih slojeva 19-22 nosi karakteristike klasičnog stila vatinske kulture, pančevačko-omoljičke grupe. Brojne su drške tipa *ansa lunata* (prilog 90/20; 91/8; 92/ 21), urezani ornamenti girlande i volute (prilog 90/9, 16; 91/10, 12, 16, 17, 19; 92/ 1), koji su ponekad organizovani u metopska polja (prilog 90/20; 92/4), šrafirani trouglovi (prilog 90/19) i cik-cak linije (prilog 90/21). Obodi mogu biti rombično modelovani. Bikonični pršljenci su u većini slučajeva bez ornamentike, ali mogu biti ukrašeni urezivanjem (prilog 91/21). Osim bikoničnih pehara sa bradavičastim ispupčenjima na prelazu konusa (prilog 92/20), jednouhkih šolja (prilog 92/8), dvojnih posuda (prilog 91/1), čunastih posuda (prilog 92/ 9; 93/3), prepoznatljive su forme dubljih bikoničnih zdela, sa široko razgrnutim obodom i dvema trakastim drškama (prilog 92/5, 12), kao i pličih koničnih zdela razgrnutog oboda (prilog 91/15). Grubi lonci i pitosi (prilog 91/1, 4, 7, 11, 14; 92/7, 11, 13, 19) ukrašavaju se utisnutim ornamentima na obodu i ramenu. Fragment posude ukrašene izduženim šrafiranim trouglovima (prilog 90/14) import je sa teritorije kulture Verbićoara, i to iz njene klasične faze II (Nica 1996: 25-26), što odgovara fazi III D. Beciu (Berciu 1961: Abb. 5/3-5).

Keramički materijal najstarijeg horizonta vatinske kulture potiče iz otkopnih slojeva 23-25. Karakteriše ga nedostatak dekoracije, sa izuzetkom horizontalnog kanelovanja. Tipična je forma blagobikoničnog pehara sa dve trakaste drške koje blago nadvisuju obod. Na truhu se nalazi horizontalna kanelura, a na prelazu konusa bradavičasta ispupčenja (prilog 88/6; 93/12, 13, 15; 94/16). Tu su i lonci sa trakastom i/ili jezičastom drškom (prilog 88/5; 93/4, 19, 20). Već od ovog horizonta počinju da se javljaju drške tipa *ansa lunata* (prilog 93/6, 14; 94/9, 10), amfore sa širokom horizontalnom kanelurom na truhu (prilog 93/11), rombično modelovani obodi na bikoničnim zdelama (prilog 93/10), dvojne posude (prilog 93/6), tako da postoji dovoljno elemenata da ovaj horizont zaista bude pripisan vatinskoj kulturi. Elementi pred-vatinskog horizonta sa kraja ranog bronzanog doba prepoznati su jedino u materijalu 25. otkopnog sloja u sondi IX. Zaravnjeni obodi sa bradavičastim

proširenjima i trakaste drške koje ne prelaze obod uslovno bi se mogli vezati za pred-vatinski horizont Pančevo-Vatrogasni dom (cf. Grčki-Stanimirov 1996).

O stratigrafiji mladih naselja na Židovaru iz iskopavanja u periodu 1948-1977. najviše podataka je dobijeno iz terenske dokumentacije poslednje kampanje iz 1977. g. Tada je na severozapadnom rubu centralnog platoa, istočno od „gradskih vrata“, iznad severne terase, otvorena sonda velikih dimezija 15x4,20m, koja zbog nedostatka sredstava nije istražena do kraja. Sonda orjentisana u pravcu jugozapad – severoistok, postavljena je na ovom mestu kako bi se otkrili eventualni ostaci sistema fortifikacija. Istražen je sloj do dubine od oko 2m, nakon čega su radovi prekinuti. Iako stratigrafija nije potpuno pouzdana, usled većeg pada terena na kome je sonda bila postavljena, mogao se ispod latenskog sloja ustanoviti sloj iz starijeg gvozdenog doba, prosečne debljine oko 0,80m. Između tog horizonta i početka moćnog sloja iz bronzanog doba, uočen je tanak sloj sa nalazima crnoglačane kanelovane keramike Gava tipa. Istraživanja ove sonde nastavljena su 2000. g., kada je ona postala sektor III. Na njemu je istražen jedan horizont kasnog naselja vatinske kulture, koje organizacijom prostora (ušoreno naselje), oblikom i veličinom objekata (veće pravougaone kuće rađene u tehnici pletera i lepa), kao i elementima enterijera (pravougaona ognjišta) veoma podseća na situaciju na Feudvaru, u sektoru W. Analiza arhitektonskih celina, kao i pokretnog materijala, tek predstoji, tako da u ovoj fazi istraživanja detaljniji podaci sa židovarskog sektora III nisu na raspolaganju.

Kada su 1996. g. započeta nova istraživanja na Židovaru, stratigrafska slika ovog višeslojno praiistorijskog naselja bila je poznata jedino u opštim crtama. Na osnovu istraživanja B. Gavele znalo se jedino da na Židovaru postoje ostaci superponiranih naselja iz bronzanog i gvozdenog doba i da je bronzanodopski sloj deblji i bolje očuvan (Jevtić, Sladić 1999: 94).

Kao doprinos stratigrafiji treba pomenuti sondažna iskopavanja židovarskog podgrađa, koje se nalazi neposredno pored zapadne padine židovarskog platoa. Podgrađe na lokalitetu Tobolica je gotovo dva i po puta veće od „Gradine“, a sudeći prema konfiguraciji, čini se da je neko vreme bila utvrđena. Naselje na podgrađu je prirodno zaštićeno sa jedne strane

dubokim surdukom, tj. dubokom dolinom usečenom u les, koja se pojavljuje prema dolini Karaša, dok se sa druge strane nalazi duboka jaruga. Ostaci fortifikacije podgrađa su takođe vidljivi: zemljani bedem na severnoj strani (prema jaruzi) i široki rov na zapadnoj, najpristupačnijoj strani. Važno je napomenuti da ni u istraživanjima B. Gavele (cf. Гавела 1970: 121), a ni u istraživanjima od 1996. g. nigde nisu otkriveni tragovi bilo kakvih fortifikacionih konstrukcija na samom Židovaru.

U sondi koja je postavljena u jugoistočnom delu podgrađa na Tobolici i oko 120m zapadno od židovarskog platoa, pored sloja vatinske kulture potvrđeni su i tanki stambeni horizonti starijeg i mlađeg gvođenog doba, koji su sadržali materijal identičan kao onaj sa samog Židovara (Jevtić, Sladić 1999: 94).

Istraživanje stratigrafske sonde 1/1997

Arheološkim iskopavanjima Židovara 1997. godine rukovodili su Miloš Jevtić, Miodrag Sladić i Miroslav Lazić, ispred Filozofskog fakulteta u Beogradu, i Jovan Uzelac iz Narodnog muzeja u Vršcu. U stručnom delu ekipe bio je i Ljubomir Bukvić, kustos Narodnog muzeja u Pančevu. Cilj kampanje je bio nastavak sistematskog istraživanja sloja kasnog latena na sektoru I u južnom delu platoa (20x15 m), „osvežavanje“ zapadnog profila sonde VI, VII i VIII B. Gavele, odnosno sektora II, i otvaranje manje stratigrafske sonde radi provere vertikalne stratigrafije višeslojnih praistorijskih naselja na Židovaru. Stratigrafska sonda 1/1997 (prilog 79/2) iskopana je 1997. g. do dubine od oko 2,25m na nivou 18. otkopnog sloja. Rad na stratigrafskoj sondi u istoj organizaciji nastavljen je u leto 1998. g. u okviru kampanje Židovar 1998. Ove godine radovi su prekinuti na dubini od oko 5,00m, sa 50. otkopnim slojem. Iskopavanja stratigrafske sonde završena su 1999. g. sa dubinom od oko 6,00m na nivou 61. otkopnog sloja, sa napomenom da se kulturni sloj pratio do dubine od oko 5,50m.

Stratigrafska sonda 1/1997 postavljena je uz raščišćeni urušeni severni profil sonde IX/1966, oko 10m jugozapadno od „kapije grada“ i 3 do 5m od severozapadne ivice

centralnog platoa. Dimenzije sonde su u početku bile 1x4m, a podužna strana je bila orjentisana u pravcu istok-zapad, sa odstupanjem od 15 stepeni istočnog dela ka jugu. Stratigrafska sonda je bila prilično uska do nivoa mlađeg gvozdenog doba, a kako se profil koso obrušio, njena širina se povećavala: širina sonde se na nivou 4. o. s. povećala na 1,70m u istočnom i 1,20m u zapadnom delu, dok je u osnovi 6. o. s. širina sonde u istočnom delu oko 2,00m, a u ostatku sonde i do 2,80m, da bi na nivou slojeva vatinske kulture dosegla od 3 do 4m. Treba istaći da položaj stratigrafske sonde uz veliki iskop i obrušeni severni profil sonde IX/1966 B. Gavele zahteva poseban oprez prilikom obrade pokretnog arheološkog materijala. Obrada keramičkih nalaza rađena je po stratigrafskim jedinicama, što u konkretnom slučaju ipak označava mehaničke otkopne slojeve, čija prosečna debljina iznosi 10cm, koji su naknadno organizovani u okvire kulturnih slojeva prema izdvojenim stambenim horizontima. Obradu materijala sa iskopavanja iz 1997. godine uradio je M. Jevtić, dok je stisko-tipološka i statistička obrada keramičkog materijala iz kampanja 1998. i 1999. g. izvršena od strane autora ovog teksta.

U nastavku sledi kompletna stratigrafska situacija konstatovana tokom istraživanja slojeva ranog i srednjeg bronzanog doba u stratigrafskoj sondi 1/1997, uz izdvojene objekte i pregled i analizu pokretnog arheološkog materijala.

Keramički materijal prikazan u prilogu 102 ima isključivo stilsko-tipološki, ali ne i stratigrafski značaj, s obzirom da potiče iz slojeva gvozdenog doba. Materijal nosi odlike kasnovatinske kulture (žljebljeni ornamenta u prilogu 102/2-5, urezane volute u prilogu 102/1, elementi poklopaca u prilogu 102/2 i dvojnih posuda u prilogu 102/6), i na mesto nalaza verovatno je dospao je mešanjem materijala iz urušenog severnog profila sonde IX.

Prilikom terenskog istraživanja kao najmlađi objekat pripisan vatinskoj kulturi opredeljen je objekat istražen u 24. otkopnom sluju u zapadnom delu sonde. Njemu je pripadala podnica 1 (prilog 95/1), koja je u jednom delu bila zapečena, a u drugom petrifikovana i veoma tvrda. Na četiri mesta podnica je probijena ukopima od kojih je najveći u centralnom delu, konstatovan u 21. o. s. Između poda i nepečenog lepa nađena je manja

količina keramike i životinjskih kostiju. Keramika je naknadno gorela. Keramika nađena van objekta, u zoni gazišta, ima neke elemente vatinske kulture, ali i karakteristike crnoglačana kanelovane keramike Gava tipa (cf. Bukvić 2000: 38-39, T. 56-57). Iste karakteristike ima i keramički materijal iz mešoviti slojeva koji prethode ovom objektu i materijal iz samog objekta (prilog 103-107): vatinsku profilaciju grubih posuda (prilog 103/2, 6; 104/1, 2; 105/1; 106/6; 107/1, 2), drške tipa *ansa lunata* (prilog 106/1, 2), pehare sa bradavičastim ispupčenjima na prelazu u donji konus (prilog 106/7), „naočarate motive” (prilog 106/3), žljebljene motive girlandi i voluta (prilog 103/5; 104/6; 105/2, 5, 7; 106/4), rombično modelovane obode (prilog 104/4), zajedno sa kanelovanim materijalom (prilog 103/4; 104/5, 7; 105/3, 6, 8).

Podnica 2 (prilog 95/2) se prati se od 26. o. s. u zapadnom delu sonde, u vidu nepečenog kompaktnog lepa, a najbolje je prepoznata kod tačke A, kao zona kompaktne i tvrde zemlje. Keramički materijal koji može da se veže za nju takođe nosi karakteristike kasnovatinskog stila.

Podnica 3 (prilog 96/1), se prati od 28. o. s. od tačke A i uz profil AB u vidu nabijene žute zemlje. Objektu kom je pripadala podnica 3, pripadala je i peć uz profil AB. Ova peć konstatovana je ispod podnice 2 i imala je supstrukciju od vitrifikovane keramike. Na istoj podnici konstatovana je i peć uz profil AD. Peć ima podnicu od zapečenog lepa, fundiranu fragmentima keramike. U blizini peći nađeno je dosta pepela, gareži i zapečenog lepa od urušene kalote. U zoni crveno-mrke zemlje iz supstrukcije peći dominira gruba keramika (pitosi, lonci, nešto amfora) mrkih tonova, tipološki teže opredeljiva. U keramičkom korpusu koji se može vezati za objekat čija je podnica 3 (prilog 107/3-8; 108/1-8; 109/1-8) dominira gruba keramika: trbusi kanelovanih amfora, ognjišne posuda (plašt sa jamičastim udubljenjima i plastičnom aplikacijom sa zarezima), fragmenti trbuha posuda ukrašenih urezivanjem (cik-cak linija uokvirena trakom od po dve linije, šrafirani trouglovi), jamičastim udubljenjima. Nosioci kasnovatinskog stila su žljebljeni motivi na izrazitoj stopi pehara (prilog 107/4), „naočarasti motivi“ i šrafirani rombovi organizovani u metope (prilog 107/6).

Nepovezani ostaci starije podnice 3a nađeni su ispod podnice 3, na nivou 29. o. s. Uz profil AD ona se uočava kao zona zapečenog lepa, sa dosta pepela i fragmentata grube keramike, kao i na sredini profila AB, kao zona zapečene zemlje. Tek je u osnovi 31. o. s. na osnovu ostataka arhitekture definisana je zona urušene kuće, koja je zahvatala zapadni deo sonde i ulazila u istočni i severni profil. Podnica 3a istovremena je sa podnicom 4, iako nemaju dodirnih tačaka. Peć sa podnice 3a uz profil AD predstavlja stariju fazu peći sa podnice 3 i dislocirana je ka severu u odnosu na mlađu peć. Peći su bile kružne, sa politurom od pečene zemlje. Starija peć imala je supstrukciju od ulomaka keramike koja je virtifikovana u masi sa pepelom i gareži. Ispod peći sa podnice 3 uz profil AB iskopana je, na podnici 3a, podnica nove peći (na nivou 30.-31. o. s.), čije dno ima četiri sloja (nabijena zemlja, zapečena zemlja, mrka zemlja sa gareži, žuta nabijena zemlja). Peć je bila kružnog oblika, prečnika 1,04m, sa očuvanim delom kalote od zapečene zemlje. Imala je polituru i supstrukciju od ulomaka keramike. Sa zapadne strane peći nađen je komad urušenog zida od nepečenog lepa. Južni deo peći oštetila je tzv. prstenasta konstrukcija od nabijene žute zemlje i izmrvljenog lepa, čija je kružna unutrašnjost u vidu jame ispunjena žutomrkom rastresitom zemljom (prilog 97/4). Ova konstrukcija mogla se pratiti do 37. o. s. i na dnu ovog ukopa nađen je kamen nepravilnog oblika.

Počevši od objekta sa podnicom 3 počinju da se otkrivaju superponirani objekti koji su građeni u istoj građevinskoj tehnici, poštuju gotovo identičnu organizaciju prostora (sa pećima čije se lokacije unutar objekata u velikoj meri poklapaju) i koji su, sudeći po arheološkim potvrdama (zapečeni podni i zidni lep, keramika koja je sekundarno bila izlagana gorenju, ugljenisani ostaci organske materije, kao što su žitarice ili drveni stubovi), stradale u požaru.

Od objekta kom je pripadala podnica 4 (konstatovana na nivou 30. o. s.), zaključno sa objektom sa podnicom 9, primetna je homogenost keramičkog materijala, tako da će njegova analiza biti izložena nakon opisa situacije na nivou 39. o. s.

Podnica 4 (prilog 96/2; 97/1-4), nalazi se u istočnom delu sonde, i naleže na peć kod tačke B. Konstatovana je na nivou 30.-31. o. s. Na njoj su nađene čunasta posuda i loše očuvana bronzana igla, kao i sileksni nožić. Ova podnica je sa istočne strane peći ka tački B, naleže na nju i ima tri sloja: zapečenu zemlju, sloj gareži i žutu nabijenu zemlju. Iako nije imala dodirnih tačaka sa podnicom br. 3a, pretpostavlja se da su istovremene.

Peć kod tačke B, konstatovana na nivou 30.-31. o. s., nalazi se u zoni urušenog zapečenog lepa. To je mala kalotasta peć sa dva nivoa podnice, loše fakture i veoma trošna, prečnika oko 60cm i sa očuvanom politurom. Jugozapadno od peći koso se pružao ognjišni prostor u vidu crvene zemlje sa tragovima gareži. Peć je starija od objekata čije su podnice označene kao 3a i 4.

Peć kod tačke C konstatovana je na nivou 30. i 31. o.s. Imala je delimično razorenu polituru i supstrukciju od ulomaka keramike (prilog 96/2).

Podnica 5 nalazi se u zapadnom delu sonde, ispod podnice 2. Za podnicu 5 se vezuje velika kalotasta peć uz profil AB, konstatovana na nivou 32. o. s. U 34. o. s. kod tačke x (severna tačka preseka sonde u pravcu sever-jug) iskopan je deo zida dužine oko 80cm i visine oko 10cm, u pravcu ose xy. Može se pretpostaviti da je zid pripadao kući podnice 5, iako direktna veza poda i zida nije utvrđena. U zoni između poda i zida nađen je ulomak čunaste posude, a u ruševini lepa nađena je mala keramička kašika. Podnica 5 imala je polituru debljine oko 2cm od veoma kompaktne žute zemlje i bila je obnavljana dva puta, što je prepoznato kao dva proslojka koje prate pepeo i garež. U centralnom delu podnice nalazila se zona zapečene zemlje. Verovatno je na tom mestu podnica korišćena kao vatrište ili je tu gorenje, prilikom kog je kuća stradala, bilo najintenzivnije.

Nakon uklanjanja mlađe podnice (podnica 2) i velike kalotaste peći, u osnovi 34. o. s., u centralnom delu sonde i uz profil AD i tačku A, uočeni su ostaci sloja paljevine objekta podnice 5. Ostaci "prstenaste konstrukcije" nastavili su da se prate. U ovom sloju su, pored nalaza keramike koja je uglavnom gruba i često naknadno gorela u vatri, nađene i

životinjske kosti, kamen i školjke. Prstenasta konstrukcija južno od peći u blizini profila AB je delimično razorila sredinu kalote starije kružne peći na nivou 32. o. s. uz profil AB. Prečnik peći je oko 1,20m, sa delom očuvane podnice debljine 2-4cm. Kalota je bila delimično očuvana u južnom delu peći u visini od oko 10cm. Peć je veoma kvalitetno urađena, sa izuzetno kvalitetnom podnicom i premazom na kaloti. Između kalote i podnice postojao je mali levkasti rov.

Peć kod tačke C, iz 32. o. s., konstatovana je ispod peći iz 30. o. s., i nešto je manjih dimenzija u odnosu na nju. Ima supstrukciju od keramičkih fragmenata i delimično sačuvanu podnicu na nivou 33. o. s.

Podnica 6 nalazila se ispod podnice 5, a konstatovana je na nivou 35. o. s. Između podnica bio je sloj žutomrke zemlje debljine oko 5-7cm sa gareži i pepelom. Podnica 6 pokrivala je veći deo zapadne polovine sonde, a od zone sivomrke zemlje u istočnoj polovini sonde delila ga je zona crvenkastomrke zemlje i zona tvrdo nabijene žute zemlje. Na nivou 36. o. s. konstatovano je da je podnica 6 imala dva sloja obnove – 6a i 6b. U zapadnom delu sonde podnica 6, od nabijene zemlje i delimično zapečena, zatečena je kod tačke A i širila se ka istoku uz profil AB. Na podnici 6 ležala je peć, čiji su ostaci otkriveni oko 80 cm istočno od tačke A. U pitanju je manja kalotasta peć prečnika 55cm. Kalota peći se urušila, ali se sačuvala politura podnice od zapečenog lepa.

Ispod podnice 6 (tj. ispod starije faze 6b), konstatovana je podnica 7. Ova podnica bila je većih dimenzija, a i sačuvana je na većoj površini na nivou 36. o. s. U istočnom delu sonde definisane su dve ivice podnice 7, koje grade prav ugao objekta kome je podnica pripadala. U uglu objekta nađen je fragment ranobronzanodopske keramike. Severozapadna ivica objekta ulazi u profil AB, dok se jugozapadna ivica gubi u profilu stare sonde. U blizini ugla u podnom lepu utisnuti su tragovi drveta ili sličnog materijala. Nisu sačuvani tragovi zidova objekta uz samu ivicu poda. Na severozapadnoj ivici objekta sačuvali su se tragovi 3-4 stuba, kružnog oblika, prečnika 13-16 cm. Južno od peći podnica 7 bila je probijena od strane pravilne četvorougaoone zone crveno zapečene zemlje dimenzija 20x20cm, u čijem

središtu je bio ukop za stub pravougaonog preseka dimenzija 12x14cm. U osnovi 36. o. s. uočen je veći broj ukopa od kružnih stubova mlađih objekata.

U centralnom delu zapadne polovine sonde, na podnici 7 nalazila se solidno građena kalotasta peć, prečnika 80cm (u terenskoj dokumentaciji nazvana peć br. 7). U južnom delu peć je imala očuvan deo kalote od pečene zemlje u visini od oko 10cm i finu polituru od zapečene zemlje debljine 3-4cm sačuvanu u polovini peći. Ispod politure peć je imala supstrukciju od ulomaka keramike, zatim sloj žute nabijene zemlje debljine oko 4cm, ispod kog je bio još jedan nivo supstrukcije od ulomaka keramike – starija faza iste peći. Kalota je u južnom delu bila homogena sa podnicom 7, tako da je njena pripadnost objektu kom je pripadala podnica 7 nesumnjiva.

Severozapadni deo peći je razorio mlađi ukop sa prstenastom konstrukcijom od nabijene zemlje. Ispod podnice 7 na čitavoj površini objekta prostirala se žuta zemlja, na nekim mestima debela i preko 20cm. Ispod ove zemlje, uz profil AD pojavio se novi pod – podnica 8, konstatovan na nivou 37. i 38. o. s. Podnica od žutozelene barske gline i žute zemlje, gotovo u celosti je bila prekrivena slojem gareži i pepela. Podnica je zauzimala veliku površinu sonde, osim upada mrke zemlje kod profila AB. Manji pregradni zid uočen je u jugoistočnom delu sonde, gde se podnica nastavljala ka istoku i ulazila u profil. Ustanovljeno je da je u vreme življenja podnica 8 propadala u istočnom delu objekta i da su njeni stanovnici u dva navrata vršili nivelaciju poda žutom nabijenom zemljom, tako što su ravnali samo deo koji je potonuo. Prepoznata su tri sloja nivelacije sa tragovima življenja na svakom od njih. U podnici su nađeni tragovi granja i drugih biljnih ostataka, a uočeno je i da je na svakih 30-ak cm podužno postavljana trska, prečnika oko 2cm, kao armatura. Podnica 8 predstavlja obnovu starije podnice označene kao 8a.

Potkovičasta peć sa politurim od zapečene zemlje i urušenom kalotom nalazi se ispod peći na podnici 7, malo pomerena ka zapadu. Napravljena na podnici 8, na osnovi od žute zemlje, peć je imala kalotu armiranu prućem sa otvorom ka jugozapadu i podnicu zapečenu na supstrukciji od ulomaka keramike.

Podnica 8a nalazi se ispod podnice 8, koja predstavlja njenu obnovu. Konstatovana je na nivou 38. o. s. Vatrište na podnici 8a (vatrište 1 u terenskoj dokumentaciji) konstatovano je južnije od peći na podnici 8, ali pripada podnici 8a. Imalo je potkovičast oblik, prečnik oko 55cm, sa otvorom ka jugozapadu kao i peć na podnici 8.

Na ivici ka staroj sondi u istočnoj polovini, u nabijenoj žutoj zemlji ispod podnice 8, na podu peći br. 8a, nađena je bronzana igla sa otiskom drvene drške (prilog 98/1).

U osnovi 39. o. s. konstatovana je podnica 9 (prilog 98/2), koja je zauzimala površinu gotovo čitave sonde kao zona nepečenog lepa žutozelenkaste boje, osim nekoliko manjih zona zapečenog lepa sa pepelom i gareži. Prvo je konstatovana na nivou 38. o.s. ispod urušenog pečenog i nepečenog lepa kod tačke B kao veoma moćna podnica objekta koji ulazi u severni i istočni profil, a nije u dodiru niti u vezi sa podnicom 8. U zoni između podnica 8 i 9 uočeno je više faza obnavljanja podnice 9 tvrdim žutim lepom. U južnom delu sonde, ka istoku gde je zabeležen pad svih slojeva, zapažene su brojne intervencije kojima su sanirali podovi. Saniranja su vršena slojevima lepa debljine od jednog do nekoliko centimetara. Između obnova nalaženi su samo sporadično ulomci keramike i ostaci biljnog porekla sa gareži i pepelom. Na podnici 9 konstatovana je peć u zapadnom delu sonde, približno na istom mestu kao i peći u prethodnim slojevima. Zbog nagiba podnice ka jugoistoku, visinska razlika u nivou 39. o. s. na površini sonde iznosila je i do 30 cm.

Kako je već prethodno rečeno, iz objekata istraženih u okviru otkopnih slojeva 30-39, potiče homogen keramički materijal (prilozi od 111/4-8 do 118/1), tipiloški sužen, u kome dominiraju posude grube fature i većih dimenzija. Većina ih je imala skladišnu namenu. Pitosi imaju ravne ili blago razgrnute obode, koji su često ornamentisani otiscima prsta, dok se na vratu mogu nalaziti plastične trake sa otiscima prsta, ili samo jamičasta udubljenja, kao i trakaste ili jezičaste drške (prilog 111/6; 112/6, 7; 113/3, 5-6; 114/1, 4, 5, 7; 115/8; 116/5-7; 117/1, 2). Karakteristične su horizontalno kanelovane blagobikončne amfore (prilog 115/1; 116/2; 117/4-6, 8). Prepoznaju se i fragmenti koničnih lonaca manjih dimenzija (prilog 116/3). Zdele su takođe rađene u gruboj fakturi, imaju razgrnute ili

zaravnjene obode i trakaste drške (prilog 111/6; 113/2; 115/2; 117/7). U gruboj fakturi rađene su i posude za sipanje (prilog 113/7; 114/3). Kada je u pitanju keramika rađena u finoj fakturi, ona je ornamentisana u tipičnom pančevačko-omoljičkom stilu. Ornamentalni motivi izvedeni u tehnici urezivanja obuhvataju: girlande, volute i “naočaraste motive”, koji su često praćeni tačkastim ubodima (prilog 111/7, 8; 112/1, 5; 113/8), šrafirane trouglove (prilog 111/7). Prisutno je i horizontalno kanelovanje na truhu posuda (prilog 111/7), kao i apliciranje bradavičastih ispupčenja (prilog 111/8). Zbog fragmentovanosti nalaza, u najvećem broju slučajeva nije bilo moguće odrediti tipološku pripadnost samih posuda, ali su ornamentisani uglavnom pehari i amforice. Od materijala koji se može tumačiti kao atipičan za ovu regionalnu grupu, izdvajaju se fragmenti ornamentisani u maniru tipičnom za grupu Kornešti-Crvenka (koso šrafitiranje prostora između arkada, izduženi šrafirani trouglovi)(prilog 112/2, 8; 114/8; 115/3, 6, 7), sa analogijama na lokalitetima ove grupe, kao što su Cornești-Dealul Cornet, Foeni-Gomila lupului, Ciuta-Cornul dealului, Sânpetru German-Mânăstirea Bezdin, Dinaș-Gomilă (Gogâltan 2004: Pl. III, V-VIII, X, XII-XIII). Izvaja se i profilacija konične zdele (T 15/1), koja kao da predstavlja reminiscenciju na ranobronzanodopske forme svojsvene kulturi Mako (cf. Kalicz 1984b: T. XX), ali bez dekoracije.

Dva starija objekta, koja su označena kao podnica 10 (konstatovana u 40. o. s) i podnica 11, sa tri faze obnove, istražena na nivou 43.-45. o. s., predstavljala su paradigmu za organizaciju prostora, koju su sledili mlađi objekti. Prilikom analize keramičkog materijala konstatovana je promena u stilu.

Podnica 10 (prilog 99/1) konstatovana je u 40. otkopnom sloju. U centralnom delu sonde, malo ka istoku, na podnici 10 otkriveni su ostaci drvene konstrukcije pravougaonog oblika. Iznad konstrukcije u sloju su nađena tri kremena nožića testeraste oštrice sa ostacima silikatne politure. Otisak jednog od ovih sečiva ukazuje da je ono bilo postavljeno vertikalno u odnosu na ploču. Drvenu konstrukciju čini pet pritesanih talpi širine od 5 do 8cm, spojenih u ploču dimenzija 110 x 30-35cm. Na južnom delu konstrukcije nalazila se

poprečna talpa sa drvenim ugljenisanim klinovima prečnika oko 5mm. Ovaj nalaz se tumači kao digmen – sprava za vršenje žita.

U blizini tačke C na podnici je otkriven otisak spiralno uvijenog rogoza ili pruća od elipsoidno oblikovane asure ili dna korpe (prilog 99/1). Iznad ovog otiska zatečena je veća koncentracija ulomaka keramike.

Na nivou 41. o. s. podnica 10 se gubi kod tačke B, gde je konstatovan proboj podnice nekog mlađeg objekta, u vidu kompaktne nabijene i zapečene zemlje. Sa podom u uglu kod tačke B dovodi se u vezu kalotasta peć, sa crveno zapečenom podnicom bez supstrukcije, koja zalazi u profil BC.

U zapadnom delu sonde otkrivena je oštećena podnica peći br. 10 (40.-42. o. s.). Peć kružnog oblika, prečnika 1m, sa otvorom ka jugozapadu, imala je supstrukciju od ulomaka keramike u dva nivoa. Podnica peći je po periferiji bila okružena ostacima kalote na kojoj su se videli i tragovi pruća od armature kalote. Presek peći potvrdio je da ona pripada podnici 10.

Još jedna podnica peći konstatovana je u 42. o. s. u istočnom delu sonde, zapadno od peći iz proboja mlađe podnice u podnicu 10. Na nju se sa južne strane nadovezala površina popločana ulomcima keramike, verovatno supstrukcija starije faze iste peći.

Podnica 11 (prilog 99/2) konstatovana je na nivou 43.-45. o. s. u jugozapadnom delu sonde. Iskopana je ispod delova urušenih zidova od lepa. Prepoznata je kao zona nabijene žute zemlje. Na sredini profila AD, u zoni pepela i gareži, konstatovani su ostaci peći i na ovoj podnici. Ispod podnice pružala se zona žutozelene zemlje.

Ispod podnice br. 11 konstatovana su tri sloja obnove: podnice br. 11a, 11b i 11c. Iznad svakog sloja nabijene žute zemlje išao je tanak sloj mrke zemlje – sloj gaženja. Ove nivoe

pratili su proslojci pepela, tragovi drveta ili rogoza, isitnjene kosti i malo ulomaka keramike.

Ostatak sonde na nivou 44. i 45. o. s. pokrivala je siva pepeljasta zemlja sa dosta pepela, gareži i biljnih ostataka.

Na nivou podnice 11c (44-45. o. s.) nalazila se podnica peći 11c sa politurom na supstrukciji od ulomaka keramike. Prečnik peći bio je oko 80cm, a očuvali su se i delovi urušene kalote. Istočno od peći 11c u 44. o. s. nađen je preklad od loše pečene zemlje, elipsoidnog preseka, sa malim cilindričnim otvorom, a pored peći iskopana su dva koštana šila.

Van podnice 11, u ostatku sonde koji je pokrivala je mrka zemlja, kod profila AB, gdje je i u prethodnom sloju bila podnica peći, na nivou 43.-45. o. s. iskopana je nova peč kružnog oblika sa zapečenom površinom debljine 2 cm.

Kao što je već pomenuto, keramički materijal koji se vezuje za objekte istražene u slojevima 40-45 (prilozi od 118/2-8 do 123/1-3) nosi karakteristike ranog stila vatinske kulture. Upadljiv je nedostatak ornamentike na malobrojnoj keramici fine fature. Forme posuda su vatinske. Dominiraju pitosi (prilog 118/3, 6, 7; 119/1, 3, 4, 6, 7; 120/5-7; 121/1, 2, 6-8; 122/8), čije trakaste drške mogu imati profilaciju *ansa lunata*, i horizontalno kanelovane amfore (prilog 118/8; 120/8; 121/3; 122/7). Prepoznatljivi su malobrojni fragmenti *ansa lunata* u finoj fakturi (prilog 122/2, 6), duboke grube zdele (prilog 123/3) i čunaste posude (prilog 122/1, 3). Promena u stilu koja je bila najlakše uočljiva jeste specifično modelovanje zaravnjenih oboda grubih posuda velikih dimenzija (prilog 120/1, 3, 4; 121/4), čega u klasičnoj vatinskoj fazi nema. Pojavljuju se i kalotaste zdele sa zaravnjenim obodom (prilog 121/5; 122/5). Kanelovanje nalik žljebljenju (prilog 119/8) ima analogiju u najranijem vatinskom materijalu sa Feudvara, u fazi II (Ihde 2001: 335).

Prilikom skidanja 46. i 47. o. s. boja zemlje se izjednačila na čitavoj površini sonde. Zemlja je bila siva sa mnogo pepela, gareži, ulomaka keramike, životinjskih kostiju i mrvljenog izgorelog lepa. Pokretni materijal i objekti (podnice 12 i 13) koji su pronađeni i istraženi od 48. do 56. otkopnog sloja pripisani su ranom bronzanom dobu. Malobrojni usitnjeni komadi keramike pronalazeni su do 61. o. s., kada se prešla relativna dubina od 6m i došlo do zdravice.

Na nivou 48. i 49 o. s., debljine po 10 cm, dostignuta je relativna dubina od oko 4,65 m. U 48. o. s. u zapadnom delu sonde pojavio se objekat, sa podnicom 12, koji je sa istočne strane imao zid od nabijene žute zemlje debljine oko 50cm (prilog 100/1, 2). Sa spoljne strane zida uočeno je devet jama za stubiće prečnika od 6 do 8 cm. Stubovi su bili pravilno raspoređeni, na međusobnom rastojanju od oko 35cm. Zid se pružao pravcem severozapad-jugoistok i zalazio u profil AD i AB. Konstrukcija zida urađena je tako što je između dva niza manjih kočeva (debljine oko 8 cm) sa prepletom od pruća, nabijena masa žute zemlje.

Podnica objekta 12 bila je prekrivena drvenim talpama (prilog 100/1, 3), od zida ka profilu AD. Zatečeno je sedam pritesanih beložutih talpi, neutvrđene debljine, širine od oko 11 do 22cm, koje su bile premazane slojem žuto-sive zemlje debljine oko 1cm. Razmak između talpi iznosio je od 2 do 8cm i bio je ispunjen sivom zemljom. Na podnici uz profil AD nađeni su urušeni ostaci nagorele zidne ili plafonske drvene obloge. U sredini ruševine uočen je ostatak koso postavljenog drvenog stuba ili podupirača koji duboko prodire pravilno u podnicu. Na podnici 12 otkriven je kameni žrvanj (radna ploča), dimenzija 50x25cm, prekriven pepelom, gareži i ugljenisanim žitom. Severno od žrvnja, između njega i profila, nađena je veća zona sa ugljenisanim žitom. Žito se verovatno nalazilo u posudi ili drvenoj korpi koja je izgorela ostavivši kružni trag na drvenom podu i koničan otisak na profilu. U istočnom delu sonde prostirala se sivomrka zemlja u kojoj je nađeno dosta pokretnog materijala i gareži, kao i mnogo ostataka drveta koncentrisanog uz zid.

Na nivou 49. o. s. sondu je pokrivala sivomrka zemlja sa proslojcima žute, arheološki sterilne zemlje i biljnim ostacima. U osnovi su bili vidljivi ukopi jama za stubove iz

prethodnog sloja. Ispod poda od talpi išao je sloj sivomrke nabijene zemlje sa malo nalaza keramike i životinjskih kostiju (prilog 100/4).

Najstariji jasno definisani bronzanodopski objekat bila je podnica 13 (prilog 101/1, 2). U 53. o. s. uz zapadni profil otkrivena je podnica objekta od žute nabijene zemlje, delimično zapečena kod tačke D i sa tragovima pepela i gareži. Podnicu je prekrivao sloj zelenkaste zemlje, verovatno barske gline. Sa severne strane bila je oivičena ukopom za stub iz 50. o. s., a jugoistočno od njega pojavio se u ovom sloju još jedan ukop. Neposredno iza ova dva ukopa išao je niz manjih ukopa sa tragovima drveta.

U blizini tačke D nađen je otisak drvene fino obrađene alatke (prilog 101/1). Na osnovu otiska moglo se primetiti da je alatka bila duža od 15cm, a sastojala se od uskog vretenastog dela, koji se na jednom kraju završavao loptasto (prečnika oko 3 cm), a na drugom kraju verovatno šiljkom. Pored ovog otiska, gotovo pod pravim uglom, ukazao se otisak još jednog drvenog predmeta, možda deo prelomljenog vretena.

U 55. o. s. u jugozapadnom delu sonde, delimično na mestu gde je u 53. o. s. konstatovana podnica objekta, otkrivena su dva nivoa nivelacije poda kuće. Pošto je pod bio u padu od severa ka jugu, debljina otkopnog sloja u ovom delu je iznosila od 5 do 15cm. Nivoi obnavljanja poda bili su različite debljine i brojniji su u južnom delu kuće.

Van objekta sa podnicom 13 u 53. o. s. u zoni tamnomrke zemlje uz istočni profil nađeno je obilje keramičkih fragmenata, životinjskih kostiju i školjki. Iz ove zone su svi sitni nalazi iz ovog sloja: kamena alatka, dva fragmenta kamenog žrvnja, koštano šilo, kremen i nožić, amorfni komadić bronz.

U keramičkom materijalu pronađenom u zoni objekata i kulturnom sloju ranog bronzanog doba (prilozi od 123/4-8 do 130/1-8) dominira keramika grube fature. Trbusi velikih pitosa mogu nositi tragove namernog ogrubljanja (prilog 123/4; 130/6) nalik na tanak barbotin, a za ovaj horizont upravo je i osobita pojava keramike ukrašena metličastim

ornamentom (Besenstich)(prilog 124/1-3, 5; 125/3, 4). Česti su zaravnjeni obodi posuda većih dimenzija (prilog 126/4, 128/6), neki od njih sa specifičnim otiscima vrha prsta i nokta (prilog 123/8). Zaravnjeni obodi lonaca sa trakastom drškom konstatovani su u keramičkom materijalu sa kraja ranog bronzanog doba na lokalitetu Zoltan u Transilvaniji (Popa, Totoianu 2010: Pl. 20/1), dok je na lokalitetu Micești-Cigașe u sloju rano bronzano doba IIIb pronađen zaravnjeni obod lonca ili pitosa sa plastičnom trakom ispod i metličastom dekoracijom (Popa, Totoianu 2010: Pl. 26/5, 16, 20).

U slojevima ranog bronzanog doba na Židovaru pojavljuju se i grubi pitosi ukrašeni jamičastim udubljenima (prilog 129/2). Kalotaste zdele rađene u gruboj fakturi, sa trakastim drškama, takođe imaju horizontalno zaravnjene obode (prilog 124/8; 125/6, 8; 126/2; 128/3), koji mogu nositi vertikalne zareze (prilog 125/1, 2; 126/3). Zdele mogu imati i plastične dodatke nalik nebušenim trakastim drškama (prilog 129/5). Urezana dekoracija je veoma retka i svedena na geometrijske motive u vidu pravih linija ili kružića (prilog 124/6; 126/8; 127/7). Češća ornamentalna tehnika je ubadanje, koje može biti praćeno urezanim linijama. Posvedočeni su fragmenti posuda ukrašenih trougaonim ubodima (prilog 128/4). Trougaono ubadanje kao dekoracija takođe je posvedočeno na materijalu ranog i početka srednjeg bronzanog doba u Transilvaniji, na lokalitetima Zoltan i Peșteana-Măgureauă (Popa, Totoianu 2010: Pl. 20/2, 10, 13, 36/17), a uticaji iz ovog kulturnog kruga u južni Banat mogli su stići posredstvom nosilaca kulture Gornea-Orlești. Na Židovaru se ubadanjem ornamentišu kako veće posude grube fakture (prilog 126/7; 128/6), tako i pehari finije fakture, gde su tačkasti ubodi organizovani u motive romba (prilog 128/1, 2). Analogije za ovakav vid ornamentisanja nađen je na jednom poklopcu sa lokaliteta Pančevo-Vatrogasni dom (Rašajski, Gačić 1985: T. VII), a tradicija se prenosi i na ranovatinske pehare ukrašene organizovanim ubodima, koji su posvedočeni na Vinči (Tasić 1984a: T. XV/6). Za genezu vatinske kulture od značaja su začeci horizontalnog kanelovanja (prilog 127/1; 129/1, 3; 130/5) i drški tipa *ansa lunata* (prilog 126/6; 128/2; 130/7). Trbušaste amforice sa bušenim bradavičastim ispupčenjima (prilog 130/1) takođe predstavljaju formu iz koje se razvila forma amforica u okvirima vatinske kulture. Drške koje su blago ugnute po sredini (prototip vatinskih drški tipa *ansa lunata*), koje polaze sa

oboda, ali ga ne nadvisuju, karakteristične su za blago profilisane pehare, koji najviše sličnosti imaju sa peharima sa lokaliteta Pančevo-Vatrogasni dom (cf. prilog 53 i 54), iako su drške pančevačkih pehara ravne trakaste. Tip pehara sa običnim, neprofilisanim trakastim drškama (prilog 130/4, 8) konstatovan je i u ovom ranom sloju na Židovaru.

Od posebnog je značaja to što profilacija pojedinih neornamentisanih posuda grublje fature (već pomenuti grublji pehari dati u prilogu 130/4, 8 i zdele u prilogu 123/3) veoma nalikuje na keramiku jednog još ranijeg horizonta ranog bronzanog doba Banata. Vrlo su jake formalne analogije sa materijalom sa Ujvara (Woidich 2009: 361, Abb. 1), pripisanom kulturi Mako-Kosihi-Čaka, hronološki opredeljenom u rano bronzano doba Banata IIa (Gogâltan 1996: 47). Na Židovaru nije pronađena keramika sa urezanom ornamentikom tipičnom za ovu kulturu.

Statistička analiza keramičkog materijala iz stratigrafske sonde 1/1997

Statistička analiza celokupnog keramičkog materijala iz slojeva ranog i srednjeg bronzanog doba bila je izvršena korišćenjem statističkog Matlab paketa.

Na dijagramu u prilogu 131/1 dat je grafički prikaz udela predmeta pronađenih u određenom otkopnom sloju u ukupnom obrađenom keramičkom korpusu. Primetno je da je raspodela neujednačena, što je pokazatelj neujednačenosti broja keramičkih fragmenata u okviru pojedinih otkopnih slojeva. Ovaj parametar odslikava realno stanje stvari na terenu, s obzirom da su u analizom obuhvaćeni svi fragmenti, bez obzira na stanje očuvanosti ili veličinu.

Dijagram dat u prilogu 131/2 upotpunjava ovu sliku. Na njemu se može videti zastupljenost broja komada po statističkom unosu u celokupnoj populaciji, što razjašnjava da li se iza određenog unosa nalazi jedan ili više (i koliko) fragmenata. Iz dijagrama u prilogu 131/2 se jasno vidi da je najveći broj statističkih unosa urađen individualno (jedan fragment – jedan unos), ali i da ima unosa sa po nekoliko desetina fragmenata koji nose iste karakteristike

(studijski materijal), što je pokazatelj velike fragmentovanosti i relativne uniformnosti uzorka na kome je analiza rađena. Većina materijala nije bila nosilac nikakvih determinanti keramičkog stila, a samim tim nije je bilo moguće ni pouzdano hronološki opredeliti.

Zastupljenost hronološki determinisanih predmeta u odnosu na celu populaciju vidi se na dijagramu u prilogu 132/1. Najveći broj predmeta nije imao hronološku odrednicu (označeno nulom na apscisi), jer se radilo o velikom broju trbuha grubih posuda kojima nije bilo moguće bliže odrediti formu, pa samim tim ni tip. Znatno je manji udeo fragmenata koji su mogli biti grubo opredeljeni u bronzano doba, ili preciznije, na osnovu stilskih determinanti, u vatinsku kulturu.

Na grafikonu datom u prilogu 132/2 može se pratiti prisustvo materijala opredeljenog u vatinsku kulturu kroz otkopne slojeve. Primerci koji nose odlike stila prate se od 22. sve do 54. otkopnog sloja. Koliki je konkretan udeo keramike sa jasnim odlikama vatinskog stila u ukupnom broju unosa za pojedine otkopne slojeve vidi se na grafikonu u prilogu 133/1. Koncentracija ovakvih primeraka najistaknutija je u otkopnim slojevima pripisanim klasičnoj fazi razvoja vatinske kulture (između o. s. 30 i 40). Na grafikonu u prilogu 133/2 prikazana je zastupljenost vatinske kulture u odnosu na celu populaciju, sa konkretnim brojem primeraka.

Dijagrami dati u prilogima 134 i 135, sa pregledom zastupljenosti ornamentalnih tehnika i motiva, kao i tipova oboda u okvirima vatinske kulture, sastoje se od serije onoliko dijagrama koliko ima motiva, uz dodatni dijagram koji sugeriše raspodelu predmeta bez ijednog pronađenog motiva, odnosno tipa oboda. Crvene oznake obeležavaju pripadnost traženom vremenskom periodu, odnosno kulturnom fenomenu, u konkretnom slučaju vatinskoj kulturi. Oznake u vrhu svakog reda ukazuju na pojavu da na pronađenim predmetima postoji dati motiv. Ukoliko neki od motiva ne postoji u otkopnom sloju, to će biti reprezentovano oznakom koja se nalazi u donjem delu dijagrama. U slučaju da su vrednosti pozicionirane na sredini dijagrama, to znači da dati motiv nije registrovan ni na jednom predmetu u bilo kom otkopnom sloju. Za prezentaciju vatinskog stila izabrane su

upravo pomenute kategorije (ornamentalne tehnike i motivi, i forme modelovanja oboda), s obzirom na veliku fragmentovanost nalaza i nemogućnost da se pojedni fragmenti pouzdano pripišu određenom tipu posuda. Dijagrami u prilogima 134 i 135 predstavljaju statističku potvrdu dominantnih obeležja stila, koja su detaljno opisana u prethodnom odeljku. Pojava motiva izvedenih urezivanjem (girlande, spirale, horizontalne, vertikalne i kose linije, šrafiranje) karakteriše slojeve klasične i kasne vatinske kulture. Horizontalno kanelovanje i bradavičaste plastične aplikacije konstatovani su od slojeva rane vatinske kulture kroz sve faze njenog trajanja na židovarskom naselju. Žljebljeni ornament vezuje se za kasnu fazu vatinske kulture. Prisustvo ornamenata izvedenih ubadanjem i utiskivanjem svojstveno je za klasičnu u poznu fazu, što ne iznenađuje s obzirom na činjenicu da je keramika iz ranih slojeva vatinskog naselja pretežno neornamentisana. Upravo za rane slojeve karakteristična je pojava razgrnutih, horizontalno zaravnjenih oboda. Rombično modelovani obodi vezuju se isključivo za slojeve klasične i pozne faze vatinske kulture na Židovaru.

Stratigrafija rano- i srednjebronzanodopskih slojeva na Židovaru (prilog 136)

U okviru stratigrafske sekvence ranog i srednjeg bronzanog doba u stratigrafskoj sondi 1/1997 na Židovaru su izdvojena četiri horizonta.

Horizont ranog bronzanog doba stratigrafski odgovara horizontu Židovar I (Јовановић, Јевтић 2006). Materijal odgovara horizontu ranog bronzanog doba Banata III F. Gogâltana (Gogâltan 1996), a karakteriše ga: metličasti ornament, tankim barbotin, zaravnjeni obodi, duboke, grube, blakobikonične zdele i blago profilisani pehari tipa Pančevo-Vatrogasni dom. Na peharima može biti prisutna dekoracija izvedena organizovanim sitnim ubodima, za šta takođe postoje analogije u Pančevu na lokalitetu Vatrogasni dom (Rašajski, Gačić 1985: T. VII); ranobronzanodopski horizont u Pančevu je pred-vatinski, kao što se slučaj i sa ovim najranijim slojem na Židovaru. Za razliku od Vatrogasnog doma, na Židovaru ima dovoljno indicija da upravo ovaj horizont sa kraja ranog bronzanog doba generiše vatinsku

kulturu. U stratigrafskoj sondi 1/1997 pripadaju mu pokretni materijal i objekti (podnice 12 i 13) koji su pronađeni i istraženi od 48. do 56. otkopnog sloja.

Horizont rane faze vatinske kulture (Vatin I) stratigrafski bi odgovarao ranoj fazi horizonta Židovar II (Јовановић, Јевтић 2006) – Židovar IIa. Nadovezuje se na prethodni horizont prema formama keramike, ali u njemu dominiraju elementi-determinante stila vatinske kulture, počevši od široke horizontalne kanelure, koja se pojavljuje i na velikim amforama i na peharima. Pehari već imaju drške tipa *ansa lunata* i četiri mala bradavičasta ispupčenja na trбуhu. U ovom horizontu pojavljuju se forme zaravnjenih oboda. U stratigrafskoj sondi 1/1997 prati se od objekta sa podnicom 10 zaključno sa objektom sa podnicom 11, i u keramičkom materijalu koji potiče iz otkopnih slojeva 40-45.

Horizont klasične faze vatinske kulture (Vatin II) stratigrafski bi odgovarao klasičnoj razvijenoj fazi horizonta Židovar II (Јовановић, Јевтић 2006) – Židovar IIb. Ovaj horizont na Židovaru nosi odlike pančevačko-omoljičkog stila, sa urezanim girlandama, spiralama, volutama, „naočarastim ornamentom” (kružni urezi oko udubljenog kruga), šrafiranim trouglovima, drškama tipa *ansa lunata*, i dalje horizontalno kanelovanim amforama. Ovom horizontu pripadaju objekti čiji se gabariti poklapaju, počevši od objekta kome je pripadala podnica 4 zaključno sa podnicom 9, kao i pokretni materijal iz otkopnih slojeva 30-39. Za ovaj horizont se vezuju nalazi opredeljeni kao import sa područja susedne grupe Kornešti-Crvenka.

Horizont pozne vatinske kulture (Vatin III) stratigrafski bi odgovarao poznoj fazi horizonta Židovar II (Јовановић, Јевтић 2006) – Židovar IIc. Pouzdano mu pripadaju: objekat sa podnicom 1 u 24. o. s., objekat sa podnicom 2 u 26. o. s. i objekat sa podnicom 3. u 28. o. s. Karakterisan je vatinskim formama (i dalje drške tipa *ansa lunata*) i dekoracijom koja je generisana iz vatinske kulture, ali rađena žljebljenjem (girlande i arkade na široko razgrnutim obodima, horizontalni žljebovi oko jasno izdvojene cilindrične stope pehara, „naočarasti motivi“ i šrafirani rombovi organizovani u metope), ali koja se nalazi u

asocijaciji sa crnokanelovanom keramikom. Ovakve odlike keramike mogu se pratiti još 50-70cm u vertikalnoj stratigrafiji, iznad sloja najmlađeg vatinskog objekta.

3. Lokalizeti koji su važni za istorijat istraživanja, genezu i teritorijalno razgraničenje vatinske kulture

3. 1. Batrovci, lokalitet Gradina na Bosutu

Gradina na Bosutu se nalazi u zapadnom Sremu, između sela Batrovaca i Vašice, na levoj obali Bosuta, u zaleđu velikih šuma. Arheološko nalazište je prepoznato oko 1880. g., što se saznaje iz pisma opata Antuna Bogetića, muzejskog poverenika iz Sotina. Pismo sadrži tačan opis konfiguracije terena i geografskog položaja, a naročito je važan opis pronađenih predmeta i uslova pod kojima su nađeni. Lokalitet pred II svetski rat obilazi Đ. Bošković na jednom od svojih studijskih putovanja, a iz tog vremena potiče i prvi snimak na kom se vidi panorama lokaliteta (Поповић, Радојчић 1996: 7).

Gradina na Bosutu predstavlja veštačko uzvišenje približno elipsoidnog oblika u osnovi, dimenzija 165x60m, koje se desetak metara izdiže iznad okolnog terena. Po svojoj konfiguraciji Gradina na Bosutu pripada tipu utvrđenih naselja – „gradaca“, kakvi su česti na području Slavonije i Srema. Nalazi se na samoj obali Bosuta, na mestu gde se on pod pravim uglom lomi prema istoku. Fluvijalnom erozijom formiran je dugačak profil nalazišta (oko 200m) iz koga su se jasno raspoznavali kulturni i stambeni horizonti. Južna, podužna strana vertikalno je odsečena prema Bosutu. Na zapadnoj strani se nalazi ušće tekuće bare Struge, dok je na severoistočnoj strani odbrambeni rov, širine 15-20m, koji lučno opasuje ovo uzvišenje, povezujući Bosut sa Strugom, i koji je u vreme njegove aktivne upotrebe mogao da se ispuni vodom. Gradina je veštački podeljena na dva dela izgradnjom puta Batrovci-Šid, čime je uništen centralni deo lokaliteta. Prva arheološka iskopavanja izvedena su 1964. i 1965. g. u organizaciji Muzeja Srema iz Sremske

Mitrovice. Nova etapa radova nastupila je u periodu 1975.-1988. g. Nosilac projekta je bio Zavod za zaštitu spomenika u Sremskoj Mitrovici, uz saradnju brojnih drugih institucija (Milošević 1964: 18; Tasić 1971b: 24; Petrović, Girić 1974: 28-29; Медовић 1992: 8-11; Поповић, Радојчић 1996: 8-9).

Vertikalna stratigrafija ovog nalazišta doseže debljinu od oko 6m (prilog 17/2). Rezultati dosadašnjih istraživanja pružaju sledeću hronološko-stratigrafsku sliku: najstarije naselje pripada sopotsko-lendelskoj kulturi finalnog neolita. Sledeći sloj pripada eneolitu, sa keramikom karakterističnom za kulturu Černavoda III-Boleraz. Naredni sloj pripada ranom i srednjem bronzanom dobu, čiji nosioci su ovde vinkovačka i vatinska kultura, uz povremene prodore inkrustovane keramike južne Transdanubije i crnoglačane keramike horizonta Belegiš II-Gava. Periodu starijeg gvođenog doba pripada materijal bosutske kulture, sa svoje tri razvojne faze. Poslednja faza vezuje se za naselje mlađeg gvođenog doba. U srednjem veku život je obnovljen van same Gradine, neposredno uz odbrambeni rov. U slojevima koji pripadaju savremenom dobu nađen je veliki broj skeleta bilo utopljenika bilo boraca poginulih u II svetskom ratu (Tasić 1971b: 24; Petrović, Girić 1974: 28-29; Поповић, Радојчић 1996: 9).

Otvaranje malih površinu u odnosu na veličinu lokaliteta i usmerenost istraživanja na uzak priobalni pojas, uslovili su činjenicu da je stepen poznavanja arhitekture praistorijskih naselja skroman i parcijalan. Građevinska delatnost u bronzanom dobu predstavljena je skromnim ostacima ukopanih objekata u vidu zemunica ili jama, dok su ostaci nadzemnih objekata prilično retki (Поповић, Радојчић 1996: 9-10).

Horizont III na Gradini na Bosutu pripada u celini bronzanom dobu i to najvećim delom ranom bronzanom dobu, vinkovačkoj kulturi (starija faza ove kulture). U gornjim delovima sloja nalaženi su izolovani fragmenti starije i mlađe faze belegiške kulture, van naseobinskog konteksta. Najstarijim nivoima Bosut III horizonta pripada jedno naselje sa jamama i zemunicama vinkovačke kulture. Naročito su karakteristične neke jame koje su bile ispunjene većim brojem (i do deset) celih i fragmentovanih posuda. U jednoj od jama

nađen je i jedan pehar ranog vatinskog stila (prilog 20/4)(Tasić 1968: T. II/8; Petrović, Girić 1974: 28-29). N. Tasić je taj nalaz interpretirao kao dokaz kontakata vinkovačke i ranovatinske kulture, što bi potencijalno bila dugo tražena karika koja nedostaje. N. Majnarić-Pandžić to uzima s rezervom, dovodeći u pitanje zatvoreni karakter nalaza. Radi se o vrlo plitkoj jami (0,30m), u kojoj je lako moglo doći do mešanja materijala, na šta upozoravaju i objavljeni vinkovački nalazi. Oni odaju tipološke karakteristike rane, a ne kasne faze vinkovačke kulture. Važno je da pomenuti pehar ne nosi karakteristike pančevačko-omoljičkog stila, nego je predstavnik sremsko-slavonske regionalne varijante ranovatinske kulture. O tome svedoči forma posude, sa spuštenim trbuhom i drškama koje verovatno ne prelaze obod, i ornamentika koja podrazumeva metopiziranje izvedeno nizovima horizontalnih i vertikalnih ureza. Više tipoloških veza usmerava taj nalaz u pravcu kompleksa Söreg-Pecica. Veže se uz nalaze faze 3 (po hronologiji I. Bóna-e) i time je hronološki opredeljen u vreme trajanja pančevačko-omoljičke faze vatinske kulture u južnom Banatu (Majnarić-Pandžić 1984: 64).

U okviru sloja nađena je i jedna manja ostava zlatnih predmeta, ali i importovani fragmenti ili celi sudovi vatinske kulture i kulture inkrustovane keramike južne Transdanubije (Тасић 1987: 88). D. Popović i N. Radojčić (Поповић, Радојчић 1996: 25-27) zlatne nalaze (51 dugme i 7 nopenringova) takođe pripisuju vinkovačkoj kulturi. U vatinsku kulturu opredeljuju oštećeni bikonični pehar sa dve trakaste drške, ukrašen snopovima urezanih linija (kat. 35, bez ilustracije), privezak od životinjskog zuba (kat. 36, bez ilustracije), konični lonac sa dve trakaste drške i rombično izvučenim obodom (kat. 37), bronzanu iglu sa bikoničnom glavom i vratom ukrašenim kosim urezima (kat. 38) i bronzanu narukvicu kvadratnog preseka, sa povijenim krajevima (kat. 39)(Поповић, Радојчић 1996: 25-27). Do konačne obrade i publikovanja ovih nalaza, ovakvu atribuciju treba prihvatiti sa zadržkom.

Odnos vinkovačkog naselja na Gradini na Bosutu prema evidentiranim vatinskim nalazima i dalje je nejasan, uprkos nastojanjima N. Tasića (Тасић 1987) da, poredeći vertikalnu stratigrafiju Gradine na Bosutu sa stratigrafijom Gomolave (prilog 17/1-2), utvrdi

relativnohronološki odnos vinkovačke i vatinske kulture. Tasić u sloju vinkovačke kulture na Gradini na Bosutu prepoznaje kao import dve keramičke vrste: vatinsku kao rezultat prodora sa istoka i inkrustovanu transdanubijsku keramiku koja na prostor zapadnog Srema stiže sa severozapada. One u isto vreme čine sponu između slojeva ranog bronzanog doba na Gomolavi (sloj IVa) i bosutskoj Gradini (sloj IIIa). Na Gomolavi, inkrustovana keramika javlja se u istom sloju, čak i u istoj jami zajedno sa vatinskom keramikom, kao što se ona pojavljuje i u sloju u jamama vinkovačke kulture na Gradini. Na ovaj način utvrđen je paralelizam života naselja bronzanog doba Gomolave i Gradine na Bosutu (Тасић 1987: 89-90). Posmatrajući razvoj bronzanog doba u Banatu, u kom se izvesni uticaji vinkovačke kulture prepoznaju u fazi IIb (Gogâltan 1996: 47), u vreme kada još nema elemenata za nastanak i razvoj vatinske kulture, ovakva konstrukcija deluje prilično nategnuto.

3. 2. Belegiš, lokalitet Stojića gumno

Prvi arheološki nalazi sa nekropole na Stojića gumnu u Belegišu pronađeni su između 1925. i 1938. g. tokom rada seoske ciglane i nisu sačuvani (Трбуховић 1961: 163). Zaštitna, a potom i sistematska arheološka istraživanja lokaliteta započeta su 1954. g. i trajala su, sa prekidima, sve do 1964. g. Prvu fazu čine radovi u periodu 1954-1955. g., pod rukovodstvom V. Trbuhovića (Трбуховић 1961), a drugu iskopavanja od 1962. do 1964. godine, kojima rukovodi N. Tasić, uz saradnju V. Trbuhovića, B. Jovanovića, P. Medovića i M. Girića (Tasić 1962a; Tasić 1963). Tokom prve faze izvršena su i manja sondiranja na susednom nalazištu Čobanovića surduk (Вранић 2002: 16-17).

Stojića gumno je najznačajnije nalazište na kome je vršeno obimno sistematsko istraživanje. To je nekropola koja je u upotrebi od sredine bronzanog doba do njegovog kraja, i koja je postala eponimni lokalitet za belegišku kulturu. Otkopano je više od 180 grobova – urni sa spaljenim pokojnicima i nekoliko skeletnih grobova u zgrčenom položaju, čija je kulturna i vremenska atribucija nemoguća zbog nedostatka priloga. Nekropola je korišćena u vremenskom, a uslovno rečeno i u kulturnom kontinuitetu.

Tipološki se izdvajaju tri hronološke i stilske grupe grobova: najstarija sa elementima vatinske grupe i pojedinačnim nalazima inkrustovane transdanubijske keramike, zatim horizont starije faze Belegiš grupe sa urnama ukrašenim u tehnici vrpčastog i lažnog vrpčastog ornamentisanja i urezanih linija, i najmlađi horizont sa urnama ukrašenim horizontalnim kanelurama na vratu i vertikalnim na ramenu (Трбуховић 1956; Трбуховић 1961; Tasić 1961; Tasić 1962; Tasić 1963; Tasić 1964b; Tasić 1971a: 20; Тасић 2002; Вранић 2002).

Grobovi 78, 92, 97 i 154 izdvajaju se inventarom, koji ih hronološki opredeljuje u raniju fazu korišćenja nekropole. U grupu grobova sa specifičnim inventarom treba dodati i grob 100. Njihov značaj je tim veći zbog pokušaja povezivanja sa nalazima iz naselja vatinske kulture sa lokaliteta Šančine, za šta treba pogledati odeljak o naselju na Šančinama.

Među publikovanim grobovima sa kremacijama sa Stojića gumna, dva se izdvajaju i po obliku posuda i po stilu ukrašavanja – 78 i 97 (Вранић 2002: 138-139, 145). Grob 78 je činila urna u obliku ognjišnog suda-sadžaka (prilog 15/1), a u njemu se nalazila zdela (prilog 15/2) za koju nema analogija u repertoaru keramike belegiške kulture; ona nosi karakteristike keramike sremsko-slavonskog vatinskog kruga, blago je bikonična, sa urezima koji ukazuju na metopiziranje, iznad kojih su upisani trouglovi. Grob 97 je jedna neobična urna sa dve naspramne trakaste drške u gornjem delu i četiri na donjem delu suda (te četiri su trapezoidno modelovane, povijene nadole i bušene), a njegov prilog bila je jedna veća neornamentisana etažna posuda, pehar sa trakastom drškom koji bi takođe mogao pripadati krugu inkrustovane transdanubijske keramike. Istom krugu pripadaju i prilozi iz groba 78, gde su, uz pomenutu zdelu, bila i dva pehara ukrašena u maniru kojim je ukrašavana transdanubijska inkrustovana keramika (Тасић 2002: 175)(prilog 15/3, 4). Jedan od pehara je etažnog oblika, dok drugi ima razgrnut obod, koničan vrat i loptast trbuh ukrašen urezima koji daju utisak metopiziranja, kao i na zdeli iz istog groba; iznad urezanih linija su kratki zarezi, iznad kojih je neuobičajena za ove prostore masivna trakasta uglasta bušena drškica; mestimično su očuvani tragovi bele inkrustacije.

Pehari tipa 1 potiču iz grobova 92 i 154 (prilog 15/5, 7), u kojima su bili u funkciji urne. S. Vranić (Вранић 2002: 97-99) naglašava da oblici pehara ove vrste nisu karakteristični za nekropolu na Stojića gumnu. Oba su ukrašena urezanim linijama, horizontalnim i vertikalnim, čime se postiže metopiziranje, i šrafiranim trouglovima. U metopama pehara iz groba 154 nalaze se i ornamenti u vidu okruglih jamica, okruženih polumesečastim ubodima. Drške ne prelaze (154) ili jedva prelaze obod i završene su bradavičastim ukrasima (92).

U grobu 100, uz kruškoliku urnu ukrašenu urezanim i žigosanim ornamentima, ali u tipičnom maniru belegiške kulture, pronađen je i fragment pehara ukrašen dvostrukim urezanim girlandama i okruglim ubodima (prilog 15/6)(Вранић 2002: 146-147). Ovaj grob hronološki bi izlazio iz okvira rane faze upotrebe nekropole, ali bi se pehar iz njegovog inventara stilsko-tipološki najviše približio keramičkim nalazima sa naselja na Šančinama.

3. 3. Dupljaja, lokalitet Rivače

Lokalitet Rivače nalazi se u južnom Banatu, u oblasti, koja u geografskom smislu predstavlja obod Deliblatske peščare, između dva sela u opštini Bela Crkva - Dupljaje i Grebenca. U neposrednoj je blizini Dupljajskog grada, na uzdignutom platou, uz sam stari tok reke Karaš. Izgradnjom kanala DTD, reka je dobila svoje ušće u kanal nešto južnije od lokaliteta.

Lokalitet je poznat iz ranije literature kao Dupljaja-Konjsko groblje. Registrovan je kao nekropola dubovačke grupe inkrustovane keramike (Medović 1996: 165, karta 1/4). Rekognosciranjem terena od strane Gradskog muzeja Vršac u okviru projekta Dupljaja 2003. g., pokazalo se da se radi o višeslojnom nalazištu. Pored arheoloških nalaza iz praistorije (bronzano i mlađe gvozdeno doba), konstatovan je i materijal ranog srednjeg veka (Аралица 2011).

Tokom iskopavanja 2007. g., koje je takođe vođeno od strane Gradskog muzeja Vršac (rukovodilac istraživanja M. Aralica), prilikom istraživanja neposredne okoline zemunice iz mlađeg gvozdenog doba, pronađena je jama iz ranog bronzanog doba. U jami je bilo nešto pepela i gareži, ali su posebno interesantni keramički nalazi: zdele, lonci od dobro prečišćene gline, svetlosmeđe boje, kao i dve zdele na stopi i ulomak treće, ukrašene sa unutrašnje strane urezanim, geometrijskim ornamentima (šahovsko polje, trouglovi, krugovi, paralelne linije)(Аралица 2011). Sudeći prema opisima, materijal iz jame rađen je u maniru kulture Mako-Kosihi-Čaka (Makó-Kosihy-Čaka)(cf. Kalicz 1984b: T. XX/1-8; Gogâltan 1996: T. I/8, 10; Gumă 1997: Pl. I/2-5), što bi ceo nalaz moglo da opredeli u fazu rano bronzano doba Banata IIa (Gogâltan 1996: 47). Ovaj nalaz je tim dragoceniji, što se o zajednicama Mako kulture na teritoriji Banata zna veoma malo. Sa velikom verovatnoćom se pretpostavlja postojanje naselja na lokalitetima Foeni-Salaş, Foeni-Cimitirul ortodox, Parța i Stamora Moravița (Gogâltan 1996: 44, T. I), sa kojih potiče keramički materijal sa najbližim analogijama za lokalitet Rivače. I na kasnoneolitskom-ranoeneolitskom tel-naselju na lokalitetu Uivar-Gomila pronađen je materijal Mako kulture, čime se slika o ranom bronzanom dobu Banata dopunila (Woidich 2009).

3. 4. Jabuka, lokalitet Leva obala Nadele

Lokalitet se nalazi u južnom Banatu, u ataru sela Jabuke, na levoj obali Nadele, 200m severozapadno od poljskog puta Jabuka-Kačarevo i oko 1km zapadno od puta Pančevo-Crepaja. Zapadni i severozapadni deo lokaliteta nalaze se na visokom platou. Nizvodno i južnije nalazi se na lesnoj terasi, koja se u blagom padu pruža do obale (Gačić 1985: 18).

Zaštitno arheološko iskopavanje, u okviru regulacije toka Nadele, izvršeno je 1982. g. u organizaciji Narodnog muzeja Pančevo. Nalazi hronološki pripadaju periodu od neolita do srednjeg veka, ali je vertikalnostratigrafski raspored teško uspostaviti. Horizontalnostratigrafski, nalazi srednjeg bronzanog doba (pokretni nalazi na osnovu opisa keramike opredeljeni u žutobrdsku i Belegiš I kulturu i objekti kojima pripadaju) potiču sa

platoa. Na nižem delu lokaliteta konstatovani su nalazi ranog i kasnog bronzanog doba (Gava grupa). Iz plitko ukopane jame potiču ulomci keramike ranog bronzanog doba: delovi lonca vodoravno razgrnutog oboda, sa kratkom trakastom uškom i vodoravno apliciranom trakom na truhu (prilog 20/6)(Gačić 1985: 18). Stiče se utisak da ovaj keramički materijal ima sličnosti (razgrnuti obodi, aplicirane trake) sa materijalom sa naselja Sânpetru German (Gogâltan 1996: T. II, III) opredeljenog u fazu rano bronzano doba Banata IIb, ali da prema nekim elementima (zaravnjeni obodi) nalikuje i nalazima sa nekropole Beba Veche (Gogâltan 1996: T. IV, V), koja se vezuje za I fazu moriške kulture i rano bronzano doba III.

3. 5. Pančevo, lokalitet Vatrogasni dom/Donja Varoš

U Pančevu, u jugozapadnom delu grada koje nosi već zaboravljeno ime Donja Varoš, tokom 1981. i 1982. g. vršena su zaštitna iskopavanja na lokalitetu budućeg vatrogasnog doma, u Ulici Žarka Zrenjanina 92-98. U preliminarnom izveštaju sa iskopavanja R. Rašajski i Đ. Gačić (1985) lokalitet su vodili pod imenom Pančevo-Vatrogasni dom, dok S. Grčki-Stanimirov (1996), publikujući keramički materijal sa ovog lokaliteta, koristi naziv Donja Varoš. S obzirom da u istom delu grada postoji i lokalitet Donjovaroška/Najeve ciglana, u daljem tekstu će se koristiti naziv Vatrogasni dom, kako bi se izbegle nejasnoće.

Ovaj višeslojni lokalitet leži na aluvijalnoj terasi Dunava, u neposrednoj blizini ušća Tamiša. Istražen je na površini od 1984m², gde se dubina kulturnog sloja kretala od 0,70 do 3,20m. Prostor na kome su preduzeta istraživanja predstavlja rub niže lesne terase, odnosno obalu Dunava, i graniči se sa aluvijalnom ravni reke. Sam priobalni prostor, na terasi, pružao je pogodne uslove za život i podizanje naselja. Na ovom mestu posvedočeno je naseljavanje, koje je sa prekidima išlo od neolita do srednjeg veka. O naseljavanju tokom neolita i ranog eneolita svedoče ulomci keramike starčevačke i vinčanske kulture. Nakon toga sledi mešani horizont eneolita i ranog bronzanog doba sa evidentnim tragovima naselja i brojne keramike. Nađen je i mali broj fragmenata keramike srednjeg bronzanog doba, kao

i tragovi objekata iz starijeg gvozdenog doba i srednjeg veka. Važna karakteristika ovog lokaliteta je da nema regularne stratifikacije, i da su stambni horizonti jako oštećeni (Rašajski, Gačić 1985: 14-15; Grčki-Stanimirov 1996: 69).

Osim keramičkih posuda, inventar horizonta ranog bronzanog doba čine i malobrojni fragmenti sekira-čekića, fragmenti žrvnjeva i nekoliko sileksa. Nađeni su predmeti od kosti i roga, kao i glineni predmeti. Metalnih nalaza nije bilo (Grčki-Stanimirov 1996: 70). Bronzanodopske forme posuda sa lokaliteta Pančevo-Vatrogasni dom su: dvouhi pehari, zdele sa dve drške, duboke bikonične posude sa karakteristikama zdela i pehara (zdelakantaros), amfore, lonci i pitosi (prilog 53, 54)(Grčki-Stanimirov 1996: 71, T. I-IV). Keramički nalazi sa Donje Varoši/Vatrogasnog doma nisu izolovana pojava. Iz neposredne blizine grada Pančeva, sa lokaliteta Karaula, Topola, Kanal azotare, kao i iz sela Jabuka i Ivanovo, potiču slučajni nalazi pehara istog tipa, koji su neobjavljeni, a čuvaju se u Narodnom muzeju u Pančevu. U blizini Pančeva, u selu Omoljica, takve pehare nalazimo u ranobronzanodopskom sloju tel-naselja na lokalitetu Zlatica (materijal nije objavljen u celini; Трбуховић 1968a). U Beloj Crkvi, na nalazištu Vračev Gaj-Bresje (neobjavljeno; materijal se čuva u Gradskom muzeju u Vršcu), i u Skorenovcu, na nalazištu Grmušina humka (Garašanin 1973: 231, T. XL) (oba nalazišta su nekropole ranog bronzanog doba i badenske grupe), ovakvi pehari nalaze se kao prilozi u skeletnim grobovima (Grčki-Stanimirov 1996: 72). U kratkom pregledu mlađih praistorijskih kultura jugoistočnog Banata, J. Uzelac publikuje jedan dvouhi pehar iz Bele Crkve, koji pripada ranom bronzanom dobu i tipu Pančevo-Vatrogasni dom (Узелац 1991: T. VI/1), ali bez daljih podataka, navodeći da, osim u Skorenovcu, takvih nalaza ima i u Kovinu (Узелац 1991: 24).

Radi hronološkog opredeljenja nalaza sa lokaliteta Pančevo-Vatrogasni dom, materijal je vezan za keramiku kulture Šomođvar-Vinkovci. Iz šomođvarsko-vinkovačkog repertoara izdvaja se plitka zdela na stopi, čija dekoracija se nalazi u unutrašnjosti recipijenta (Grčki-Stanimirov 1996: 73, T. IV/1), kao i plastično dekorisanje (Grčki-Stanimirov 1996: 73, T. IV/3, 5, 7) i namerno ogrubljanje donjeg dela posude (Grčki-Stanimirov 1996: 73, T.

III/3). Ima i keramike sa tipičnom Nađrev dekoracijom – plastičnim aplikacijama, plastičnim modelovanjem zidova posuda kao što su fragmenti sa karakterističnim urezanim ornamentima Nađrev tipa (Grčki-Stanimirov 1996: 73, T. IV/2). Vredan za komparaciju je i pehar Pitvaroš tipa (prilog 54/3)(Grčki-Stanimirov 1996: 73, T. I/3).

Sa velikom pouzdanošću se može reći da se materijal sa lokaliteta Pančevo-Vatrogasni dom može održati na listi ranobronzanodopskih kultura ili kulturnih varijanata sa neornamentisanom keramikom, pored kultura Šomođvar-Vinkovci, rane Nađrev, Pitvaroš, Belotić-Bela Crkva, rane moriške i Bujanj-Hum III. Na ovom mestu važno je pomenuti da neki autori čak i u recentnim radovima nalazišta ranog bronzanog doba iz Pančeva i Skorenovca pripisuju kulturi Bujanj-Hum III (Стојић, Јацановић 2008: 53), što je više nego začuđujuće. U svom radu iz 1996. g. S. Grčki-Stanimirov je iznela stav da ovaj fenomen još uvek nema dovoljno elemenata da dobije adekvatan naziv, niti da se teritorijalno definiše (Grčki-Stanimirov 1996: 74). S obzirom na navedene analogije, ovaj materijal označen terminom horizont Pančevo-Vatrogasni dom, moguće je vremenski opredeliti u rano bronzano doba Banata IIb ili III prema sistemu predloženom od strane F. Gogâltana (Gogâltan 1996: 47).

Prvi koji je primetio posebne karakteristike keramike iz Pančeva bio je M. Grbić (Грбић 1956: 19-20). On je taj materijal oprezno nazvao pre-vatinskom kulturom. S. Grčki-Stanimirov (1996: 74) smatra da je ovaj naziv neprikladan, jer sugeriše, osim vremenskog opredeljenja, i genetsku vezu sa vatinskom kulturom. Ona iznosi sumnju o genetskoj vezi ovog horizonta sa vatinskim (za čiji stil ističe da je dekorativan, izražen kroz formu i ornament), s obzirom da neke elemente u formama posuda, naročito u slučaju ranobronzanodopskih pehara i zdela, ne treba smatrati najavom vatinske kulture (napr. trakaste drške koje se nalaze ispod oboda).

3. 6. Stari Slankamen

Stari Slankamen u Sremu neosporno spada u red najznačajnijih višeslojnih nalazišta u ovom delu srpskog Podunavlja. Njegova složena, ali jasno izdiferencirana stratigrafija, pruža povoljne uslove za ispitivanje čitavog niza kultura, od praistorijskih, koje su zastupljene srednjim bronzanim dobom (vatinskom kulturom), kasnim bronzanom i starijim gvozdenim dobom, preko latena i antike, do razvijenog srednjeg veka (Dimitrijević, Kovačević 1965: 115).

Sistematska istraživanja u starom Slankamenu vršio je od 1955. do 1957. g. Narodni muzej Zemun zajedno sa Vojnim muzejem iz Beograda. Nastavak je bio 1965. g., a N. Tasić je bio član ekipe zadužen za praistoriju, uz D. Dimitrijević i J. Kovačevića (Dimitrijević, Kovačević 1965: 115). Dokumentacija, koja je vrlo oskudna, i nepublikovani materijal (praistorija je zastupljena gotovo isključivo kroz gvozdenu materijal – M. Spasić, kustos Muzeja grada Beograda, usmena komunikacija) čuvaju se u Muzeju grada Beograda.

Na platou na lokalitetu Venac konfiguracija terena privlači pažnju, jer ostavlja utisak praistorijskog utvrđenja sa zemljanim prstenom i kanalima, koji se jasno zapažaju na avio-snimku (Dimitrijević, Kovačević 1965: 116). Pretpostavka je da su ove činjenice uticale da N. Tasić (1984a: 60; 1988: 58) Stari Slankamen uvrsti u grupu lokaliteta u mikroregionu ušća Save u Dunav (uz Vinču, Bežaniju-Stari aerodrom, Gomolavu i Šančine u Belegišu), a F. Falkensteina (Falkenstein 1998: 267, 293) u sistem centralnih vatinskih naselja.

3. 7. Vršac, lokalitet Ludoš

Lokalitet Ludoš od izuzetnog je značaja za istorijat istraživanja vatinske kulture. Upravo je Ludoš postao eponimni lokalitet za tzv. vršačku kulturu. Definisane ove kulture na način kako je to izvršeno u prvim decenijama XX veka i njeno vezivanje za vatinsku kulturu danas je neodrživo, a unelo je terminološku konfuziju, sa kojom se nismo izborili u

potpunosti. Navod O. Menghina (Menghin 1928: 24) vrlo je instruktivan: “*Groblje sa urnama u Vršcu karakteriše divna keramika. U jednom grobu sa spaljenim pokojnikom, istraženom 1913. g., nađen je jedan divan ženski idol sa zvonolikom suknjom. Ovakvi idoli su tipični za vršačku kulturu.*” Posmatrajući materijal sa nekropole na Ludošu (Milleker 1897: 161-183; Rašajski 1971b; Tasić 1996: T. II, III), može se zaključiti da Menghin pod vršačkom kulturom podrazumeva zajedno kulturne fenomene koji su danas definisani kao Seremle, Dubovac-Žuto Brdo i Belegiš I, i upravo za nju vezuje “*jedan čudnovat lokalni tip igala sa široko iskovanim vratom i polumesečastom glavom na kraju*”, tj. igle sa krilcima (cf. Majnarić-Pandžić 1971; Tasić 1996: T. VI; Vasić 2003: 18-20).

Lokalitet se nalazi oko 7km severoistočno od Vršca, na istočnoj padini visoke lesne grede, koja predstavlja obalu Malog Rita, odnosno na mestu gde trasa bivše železničke pruge Vršac-Gataja-Lugoš preseca kanal Vršac-Veliko Središte. Lokalitet je prostrana nekropola sa urnama, zahvata obalu nekadašnje močvare, približno u dužini od 400m. Osim nekropole konstatovani su i sporadični tragovi Sarmata, kao i ranosrednjovekovni materijal. Lokalitet je otkriven u novembru 1888. g. prilikom prokopavanja kanala, kada su radnici raskopali nekoliko grobova. Već 13. novembra na mesto nalaza izlazi F. Mileker, kustos vršačkog muzeja, koji konstatuje da se radi o dve nekropole, od kojih jedna pripada neolitu, a druga razvijenom bronzanom dobu (cf. prilog 20/10). Prema Milekeru (Milleker 1897: 161-183), u toku obimnih građevinskih radova bilo raskopano oko 100 grobova bronzanog doba, sa urnama i drugim posudama, koje su zbog jakog mraza i tvrde zemlje uglavnom uništene, mada se zna da je izvestan broj posuda i drugih predmeta dospelo u privatne zbirke pojedinih kolekcionara (E. Ritinger, D. Mihailović, J. Šronk, L. Bem, J. Medveckí). Do kraja 1894. g. muzej je iz ovih zbirki, otkupom ili poklonom, nabavio samo 30 posuda i nekoliko predmeta od bronzne i kamena (Rašajski 1971b: 30; Uzelac 2002: 51).

Novembra 1895. g., prilikom izgradnje železničke pruge Vršac-Gataja, prokopan je novi deo Središtanskog kanala u dužini od 270m, da bi se preko kanala postavio železnički most. Prema izjavi nadzornika ovih radova, M. Gaja, do puštanja železničke pruge u saobraćaj, jula 1896. g., raskopano je još oko 200 grobova sa urnama. Po nalogu investitora, Gaj je,

pored ostalog, imao zadatak i da prikuplja predmeta za vršački muzej, koji je do leta 1896. g. u devet navrata dobio ukupno 73 posude i više od 150 bronzanih predmeta. Izvestan broj predmeta su prikupili kolekcionari J. Valdher i H. Đanone, a nekoliko predmeta je J. Palutaš poklonio muzeju u Segedinu. Na ovom lokalitetu izvode se veliki zemljani radovi i 1898. g. gradnjom pruge za Kamenolom (Milleker 1897: 161-183; Rašajski 1971b: 29; Uzelac 2002: 51).

Prema Milekerovim beleškama, u periodu 1912-1914. g. je, prilikom zemljanih radova, u neposrednoj blizini železničkog mosta na kanalu bilo raskopano još oko 20 grobova bronzanog doba. Samo deo inventara iz ovih grobova je dospelo u muzej, dok su ostali predmeti bili uništeni, ili su vremenom nestali. Osim toga, Mileker je u toku nekoliko manjih, zaštitnih iskopavanja istažio još 15 grobova bronzanog doba, među njima i grob u kojem je 10. aprila 1913. g. nađena statueta poznata kao „vršački idol“ (Медовић 1992: 8-11; Uzelac 2002: 51; Medaković 2008: 54).

Poslednja nabavka arheološkog materijala sa Ludoša registrovana je aprila 1914. g., kada je kupljeno nekoliko predmeta. Nekropola bronzanog doba Ludošu se, dakle, prvobitno sastojala od najmanje 335 grobova. Nakon II svetskog rata lokalitet je povremeno kontrolisan (1962. i 1975. g.), kada su, kao površinski, prikupljeni keramički nalazi antičkog perioda i ranog srednjeg veka (Uzelac 2002: 51). Gradski muzej Vršac je tokom 2007. g. sproveo terensku i geofizičku prospekciju lokaliteta, kao i sondažna iskopavanja manjeg obima. Rezultati nisu publikovani, a dokumentacija se nalazi u Gradskom muzeju Vršac (D. B. Jovanović, kustos Gradskog muzeja Vršac, lična komunikacija).

4. Tipološka analiza keramike vatinske kulture na teritoriji Vojvodine

4. 1. Forme

Uvidom u keramički materijal i kombinovanjem formalnih i funkcionalnih kriterijuma, izdvojeni su sledeći osnovni tipovi posuda: pehari, zdele, amforice, lonci, amfore, dvojne ili binokl posude, čunaste posude (tzv. posude za ribu - Fischgefäße), pitosi, šolje, posude za sipanje, keramički stočići, poklopci, ognjišne posude - pyraunoi (sudovi-sadžaci) i čuvarke za žar. Većina formi pojavljuje se u većem broju podtipova i varijeteta, a postoje i prelazne forme, kao što su zdele-kantarosi. Neki od ovih tipova rađeni su isključivo u finoj/dobroj ili isključivo u gruboj fakturi, dok se neke forme javljaju u obe fature. Prilikom analize forme, posmatrane su: profilacije (blaga ili oštra profilacija, izražena bikoničnost), način modelovanja oboda (ravan, razgrnut, uvučen, zaravnjen, rombično ili elipsoidno modelovan), vrsta i pozicija drški. Tipološkim kategorijama nisu pripisivane nikakve oznake, u vidu numeričkih vrednosti, šifara i sl., jer nije stvarana nikakva nova tipologija, a dodatno uvođenje šifara ne bi bilo od koristi prilikom statističke obrade podataka. Uz svaku kategoriju navedeni su lokaliteti na kojima je zabeleženo njeno prisustvo, na osnovu publikovanog materijal ili uvidom u nepublikovanu građu.

Pehari su posude iz kategorije stone keramike, uglavnom su rađeni u finoj fakturi, dobro glačane do polirane spoljne površine. Glavni su nosioci vatinskog ornamentalnog stila. Izdvojena su tri osnovna podtipa, na osnovu prisustva ili odsustva drški, u okviru kojih je prepoznat veći broj varijeteta.

Pehari sa dve drške – kantarosi mogu imati blago profilisan loptasti trbuh (Popov salaš, Feudvar, Bežanija, Omoljica, Pančevo, Vatin, Židovar) ili biti bikonični. Bikonični kantarosi pojavljuju se kao podtip sa drškama tipa *ansa lunata* koje nadvisuju obod, i imaju nekoliko varijeteta: kantarosi sa rombično modelovanim obodom i drškama tipa *ansa lunata* koje nadvisuju obod, bikonični kantarosi sa ravno modelovanim obodom i drškama

tipa *ansa lunata* koje nadvisuju obod, blagobikonični kantarosi sa jako razgrnutim obodom (Belegiš, Dobanovci, Popov salaš, Jasenovo, Feudvar, Bežanija, Omoljica, Pančevo, Vatin, Židovar). I u okviru varijeteta primetna je izrazita varijabilnost, u pogledu međusobnog odnosa konusa (dužinski odnos), položaja i veličine drški, modelovanja oboda i ornamentike.

Bikonični kantarosi pojavljuju se i sa trakastim drškama koje ne nadvisuju obod ili ga sasvim blago prelaze, i oni se najčešće pojavljuju sa spuštenim trbusima, tj. masivnijim gornjim konusom trbuha (Gomolava, Popov salaš, Orlovat, Vatin). Pojava ovakvih pehara karakteristična je za zapadnu zonu prostiranja vatinske kulture.

Poseban podtip čine bikonični kantarosi na maloj stopi, sa trakastim drškama koje prelaze obod. Obod je ugnut, vrat visok i levkast, donji konus je jako spljošten, a stopa uska. Pošto je po pravilu malih dimenzija, ovaj podtip se prepoznaje kao „peharčić Kornešti-Crvenka tipa“ (Barice, Omoljica, Pančevo, Vatin, Crvenka, Židovar).

Pehari sa jednom drškom (vrčevi, krčazi) po pravilu ponavljaju formu i ornamentalne obrasce dvouhkih pehara, što važi i za pehare bez drški (pehari-čaje), koji mogu imati bikonični ili konični recipijent, a javljaju se i u podtipu sa zaobljenim trbuhom.

Zdele zauzimaju značajno mesto u korpusu vatinske keramike. Uz pehare, nosioci su stila vatinske kulture. Pojavljuju se i primerci rađeni u finoj i u gruboj fakturi, a forma recipijenta može biti kalotasta, konična i bikonična. Kalotaste zdele mogu biti neprofilisanog ili blago razgrnutog stanjenog oboda (Omoljica, Pančevo), ali se često javljaju primerci sa ravnim, horizontalno zadebljalim obodom (Barice, Židovar), ili sa rombično izvučenim obodom i drškama (Bežanija, Orlovat, Židovar). Bikonične zdele mogu imati slabije ili jače naglašenu bikoničnost, i takođe mogu biti sa rombično izvedenim obodom i dvema trakastim drškama (Belegiš, Dobanovci, Feudvar, Pančevo, Židovar). Postoji i varijetet sa jasno izdvojenom stopom (Feudvar), kao i pojava ravno izvedenog oboda. Zdele-kantarosi mogu da se definišu kao podtip bikoničnih zdela, ili kao

poseban tip posuda (prelazna forma između zdela i kantarosa). Karakterišu ga veće dimenzije, bikonična profilacija, izrazito razgrnut obod i najčešće postojanje trakastih drški na gornjem konusu (Belegiš, Feudvar, Pančevo).

Konične zdele javljaju se kao dublje konične zdele sa horizontalno profilisanim obodom, ili kao podtip sa ravnim obodom (Omoljica), ali i kao plitke konične zdele – tanjiri sa horizontalno profilisanim obodom (Židovar).

Amforice/amforete se kao tip posude javljaju ređe u odnosu na zdele i pehare. Karakterišu ih forme slične peharima, ali bez drški. Česte su varijante sa sferičnim ili blago spljoštenim trbusima. Često ih karakteriše jače izražen cilindrični vrat na koji se stavlja poklopac. S obzirom da imaju poklopac, funkcionalno bi se opredeljivale u posude za čuvanje manjih količina namirnica. Mogu biti definisane i kao viseće ili posude za kačenje (Hängegefäße)(cf. Szentiklosi, Tincu 2010: 11-14). Pripadaju finoj keramici i nosioci su stila vatinske kulture (Barice, Feudvar, Bežanija, Omoljica, Pavliš, Vatin, Crvenka, Židovar).

Lonci su veoma zastupljeni u keramičkom repertoaru na vatinskim naseljima, ali su stilsko-tipološki slabo osetljivi. Pojavljuju se kao blago profilisani konični lonci, lonci loptastog trbuha, kruškoliki lonci (koji mogu imati formu koja naginje bikonitetu, i tada razgrnutiji obod). Svi podtipovi mogu imati trakaste i/ili jezičaste drške i ornamentiku izvedenu utiskivanjem i apliciranjem plastičnih traka (Belegiš, Dobanovci, Feudvar, Omoljica, Orlovat, Pavliš, Židovar).

Amfore pripadaju grupi posuda zatvorenih formi, a služe za skladištenje namirnica. Prema načinu izrada bliske su loncima (manje prečišćena glina i dobro pečenje), s tim što ima i primeraka rađenih u dobroj fakturi i sa uglačanim površinama. Po pravilu su većih dimenzija. Na trbuhu mogu imati drške i široke horizontalne kanelure, koje su dobra determinanta vatinskog stila (Feudvar, Bežanija, Pančevo, Židovar).

Prisustvo dvojnih ili binokl posude u keramičkom materijalu može da se uzme kao opredeljujuće za pripadanje vatinskoj kulturi. Ponekad se koristi i termin slanik. Praksa upotrebe dvojnih posuda posvedočena je i u drugim bronzanodopskim kulturama Karpatskog basena (za kulturu Žuto Brdo-Grla Mare cf. Crăciunescu 2007: 26-27, kat. 67-71); i u Olteniji, u oblasti kulture Tei, posvedočena je ovakva vrsta posuda (Morintz, Șerbănescu 1985: 14-15). Vrste keramičkih recipijenata koje se nalaze u paru mogu biti različite. Najčešći je oblik zdele, ali se pojavljuju i pehari i lonci. Dva recipijenta vatinske profilacije i ornamentike međusobno se spajaju, a između njih se nalazi vertikalna trakasta ili puna drška. U keramičkom materijalu se najčešće i prepoznaje taj središnji deo binokl vaze, sa sponom i drškom (Belegiš, Popov salaš, Feudvar, Pavliš, Vatin, Židovar).

O funkciji ovih posuda ne postoji konačan stav. Moguće je da su te posude korištene za transport i serviranje dva različita sadržaja (na primer za dve različite vrste hrane za radnike u polju). U materijalu sa Židovara prepoznati su fragmenti koji pripadaju binokl-vazama i koji imaju neobične zupce (prilog 102/6). U pitanju su delovi na spoju dva recipijenta, ispod drške, na slobodnim bočnim stranama, koji su nareckani, kao da su pripremljeni za zapinjanje kaiša. Drške tipa *ansa lunata* na binokl-vazama podsećaju na keramičku kopiju debljeg kaiša, ugnutog po sredini. Možda su dvojne posude zaista služile za transport, pa su se tako lakše pričvršćivale uz obramicu. Čini se važnim zapažanje da su ose sudova različito postavljene u odnosu na otvor drške na sponi. Kod nekih se te ose preklapaju, a kod nekih su pod pravim uglom. Ako bi se nanizale na obramicu ili neku drugu vrstu horizontalnog nosača, jedne bi bile podužno uz njega, sa oba recipijenta u istoj liniji, a druge bi bile postavljene poprečno u odnosu na osu štapa. Prve bi bile zgodnije da se stave na nosač koji ide preko leđa neke tovarne životinje, a ove druge za obramicu, na ramenu čoveka.

Čunaste posude (posude za ribu - Fischgefäße) mogu biti elipsoidno ili pravougaono modelovanog plitkog recipijenta i jedna su od karakteristika vatinskog stila. Još je B. Jankulov (Янкулов 1936: 4-5), razmatrajući ovu formu bronzanodopskih posuda, istakao da su „sve one jako ogaravljene od vatre, a u jednoj je nađena i krljušt od ribe, te je jasno

da su u njima ribu pekli“. Specifična forma navela i druge istraživače na zaključak da se radi o posudama za prženje ribe. Ta mogućnost ostaje otvorena, i ne isključuje mogućnost da se radi o trpeznoj keramici. U prilog ovakvom objašnjenju ide činjenica da se pojavljuju i primerci rađeni u finoj fakturi, i oni grubo modelovani (Popov salaš, Feudvar, Bežanija, Omoljica, Orlovat, Pančevo, Židovar). Jedan od razloga koji govore protiv centralnobalkanskog porekla vatinske kulture jeste činjenica da se na Ljuljacima čunaste posude pojavljuju tek u trećoj fazi razvoja naselja (Богдановић 1986: 65), tj. u vreme kada su očite karakteristike čistijeg keramičkog stila vatinske kulture. Stiče se utisak da je ovaj tip posuda, čest i na lokalitetima drugih sinhronih bronzanodopskih kultura Karpatskog basena (cf. na nalazištima kultura Gyulavarsánd i Füzesabony: Bóna 1975: T. 142/7, 11, 242/7; Csányi, Tárnoki 1994: 190, 193, kat. 178, 205, 206; u okviru kulture Hatvan: Csányi, Tárnoki 1994: 140, kat. 187), u Šumadiju stigao iz Panonije zajedno sa već formiranim ornamentalnim stilom.

Pitosi pripadaju grupi posuda velikih dimenzija, debelih zidova, rađenih u gruboj fakturi. Zemlja od koje su pitosi izrađivani često ima primese peska i drobljene keramike u fakturi. Ovaj tip posuda je funkcionalno opredeljen kao skladišni, s tim što ga karakterišu otvorenije forme. Po pravilu je ornamentisan utiskivanjem i apliciranjem plastičnih traka (Belegiš, Popov salaš, Orlovat, Pančevo, Pavliš, Židovar).

Šolje su tip posuda čiji recipijenti mogu biti različito oblikovani (blagobikonične, konične, kalotaste), ali im je zajedničko to što su manjih dimenzija i što su uglavnom široko otvoreni. Po definiciji imaju jednu dršku (Popov salaš, Feudvar, Omoljica, Pančevo, Židovar).

Posude za sipanje (kutlače) relativno se lako prepoznatljiv element u keramičkom materijalu lokaliteta vatinske kulture (Feudvar, Vatin, Židovar). Analogni nalazi nisu retki ni van okvira vatinske kulture, na lokalitetima različitih bronzanodopskih kultura Karpatskog basena (za kulture Hatvan, Vatyá, Füzesabony cf. Kalicz 1968: T. LXV/2, 3; Csányi, Tárnoki 1994: 189, 190, kat. 159, 178; Furmánek 2004: kat. 24a, 24b).

Keramički stočići takođe predstavljaju jednu od lako prepoznatljivih odlika stila vatske kulture. Mogu imati pravougaonu ili elipsoidnu ploču, koja može biti ravna ili konkavna (Feudvar, Židovar). Da su ovi stočići imali kultnu namenu govori činjenica da analogni nalazi stočića sa četiri ljudske noge (primerak nađen na lokalitetu Popov salaš) predstavljaju grobni inventar u nekropolama spaljenih pokojnika kulture inkrustovane keramike južne Transdanubije (cf. Bándi, Zoffmann 1966: T. VII/1).

Poklopci se pojavljuju i nekoliko podtipova. Najkarakterističniji su poklopci za amforice, koničnog gornjeg dela, sa četvrtastim pločastim proširenjem sa rupicama za vezivanje, i cilindručnim donjim delom (Popov salaš, Feudvar, Pavliš, Vatin). Ima i koničnih i cilindričnih poklopaca, kao i pločastih, sa trakastom drškom (Feudvar, Pančevo, Vatin).

Pyraunoi (sudovi-sadžaci) predstavljaju tip ognjišne keramike. Prenosiva ognjišta prisutna su i u keramici drugih bronzanodopskih kultura, kao što su: Otomani (Csányi, Tárnoki 1994: 189, kat. 168, 192, kat. 192, 193, kat. 207, 208; Furmánek 2004: 34-35, kat. 26, 71, kat. 103), Hatvan (Csányi, Tárnoki 1994: 186, kat. 130). Dva različita podtipa predstavljaju mangali sa roštilj-pločom i grubi lonci sa plaštom (Feudvar, Omoljica, Židovar).

Čuvarke za žar bi se mogle uvrstiti u skup ognjišne keramike, i često nose tragove gorenja (Feudvar, Vatin, Židovar). Ako se nađu fragmentovane, ne mogu se uvek pouzdano determinisati kao čuvarke za žar, jer rupičastu formu imaju i cediljke. I jedna i druga vrsta predmeta nalazi se u standardnom keramičkom repertoaru bronzanodopskih kultura Karpatskog basena: na nalazištima kulture Mad'arovce (Furmánek 2004: 33, kat. 22a, 22b), Hatvan (Csányi, Tárnoki 1994: 187, kat. 141), Otomani (Csányi, Tárnoki 1994: 190, kat. 177, 191, kat. 187, 188; Furmánek 2004: 72, kat. 111, 73, kat. 112), Vatyá (Csányi, Tárnoki 1994: 189, kat. 157, 158).

Minijaturne posude ponavljaju formu posuda normalne veličine, tako da se pojavljuju minijaturni lonci, pehari, amforice, poklopci (Feudvar, Omoljica, Pančevo, Židovar).

4. 2. Ornamentalne tehnike i motivi

Prilikom analize ornamentalnih obrazaca na keramičkom materijalu obrađene su ornamentalne tehnike i u okviru njih ornamentalni motivi. Na analiziranom keramičkom materijalu konstatovne su sledeće tehnike kojima je vršeno ukrašavanje: kanelovanje, urezivanje, ubadanje i utiskivanje, apliciranje plastičnih ornamentalnih elemenata, rebrasto modelovanje i žljebljenje.

Kanelovanje je jedna od najzastupljenijih ornamentalnih tehnika primenjenih na vatinskoj keramici. Kanelovanjem se ukrašavaju kako posude rađene u finoj, tako i one u gruboj fakturi. Horizontalno kanelovanje posvedočeno je na trbusima pehara (Jasenovo, Omoljica, Pančevo, Židovar) i amfora (Belegiš, Pančevo, Židovar). Ima i primera kosog kanelovanja na trbusima pehara i amforica (Omoljica, Vatin, Židovar).

Urezivanje i urezivanje prećeno ubadanjem često se primenjuju u ukrašavanju vatinske keramike, i to prvenstveno one rađene u finoj fakturi (pehari, zdele, amforice). Ornament u vidu urezanih horizontalnih paralelnih linija može biti samostalan, ali se češće sreće zajedno sa nekim drugim motivima – urezanim volutama, vrežicama, girlandama i/ili plastičnim ispupčenjima. Volute mogu biti samostalne ili se produžavati u girlande, koje su često praćene tačkastim. Girlande se pojavljuju i kao samostalan ornamentalni motiv i zajedno sa drugim urezanim motivima – šrafiranim rombovima, ali i motivima rađenim u drugim ornamentalnim tehnikama – plastičnim aplikacijama. Ova vrsta dekoracije primenjuje se na korpusima pehara i zdela. Kombinacije voluta i girlandi mogu se sresti i na razgrnutim obodima. Kao derivat motiva voluta pojavljuje se urezani ornament koji nalikuje šesticama i koji se osim na trbusima, može naći i na drškama pehara (Barice, Belegiš, Feudvar, Bežanija, Omoljica, Pančevo, Starčevo, Vatin, Židovar).

Urezani koncentrični krugovi se na peharima i zdelama mogu naći kao samostalan ornamentalni motiv, ili u kompozitnom motivu, zajedno sa girlandama i/ili volutama, plastičnim ispupčenjima (Židovar).

Kao relativno čest prateći element složenijih urezanih motiva, izvedenih od paralelnih linija, girlandi, voluta, pojavljuje se motiv urezanih kratkih crtica, najčešće grupisanih po tri (Feudvar, Bežanija, Židovar).

U grupu urezanih geometrijskim motiva ulaze i cik-cak linije, kao i šrafirani rombovi i trouglovi, koji se pojavljuju na različitim delovima pehara i zdela - na obodu, truhu samostalno ili zajedno sa drugim urezanim motivima, kao i na trakastim drškama (Barice, Belegiš, Feudvar, Bežanija, Starčevo, Židovar).

Posebnu grupu urezanih motiva predstavljaju tzv. urezane metope, koje mogu biti u vidu upisanih kvadrata i pravougaonika ili metopskih polja koja nisu zatvorena sa sve četiri strane (Belegiš-Stojića gumno, Gomolava, Popov salaš, Feudvar, Vatin, Židovar).

Specifično je i urezivanje arkada i snopova urezanih linija kojima se popunjavaju polja arkade ili prostori između njih. Ovakva vrsta ornamentalnog obrasca karakteristična je za grupu Kornešti-Crvenka (Barice, Orlovat, Tomaševac, Vatin, Crvenka, Židovar).

Utiskivanje je takođe široko rasprostranjena ornamentalna tehnika. Ono se kod fine keramike sreće znatno ređe nego što je to slučaj sa kanelovanjem i urezivanjem i ubadanjem. Primer za utiskivanje na finoj keramici je tzv. „naočarasti ornament“, formiran od nekoliko utisnuih kružnih udubljenja, okruženih urezanim krivim linijama (Feudvar, Židovar), kao i tzv. „solarni motiv“ udubljenog kružića okruženog tačkama (Popov salaš, Feudvar, Vatin).

Na keramičkim posudama rađenim u gruboj fakturi utiskivanje se sreće znatno češće. Utiskivanjem jagodice prsta (ili ređe nokta) formiraju se tzv. jamičasta udubljenja, koja su čest ukras oboda lonaca i pitosa, kao i njihovih vratova, a ređe i truha (Orlovat, Židovar). Na plastičnim trakama kojima se ukrašavaju lonci i pitosi na delu vrata neposredno ispod oboda takođe se sreću jamičasta udubljenja (Feudvar, Židovar).

Apliciranje plastičnih ornamentalnih elemenata konstatovano je kako na keramici rađenoj u finoj fakturi, tako i na onoj rađenoj u gruboj.

Plastična (tzv. bradavičasta) ispupčenja često se javljaju na peharima, amforicama i zdelama, i to naročito u donjim partijama (ako je posuda bikonična, neposredno ispod prelaza konusa). Simetrično su raspoređena, tako da ih je uvek paran broj (2 ili 4), a ponekad se i modeluju u paru. Modelovana su tako da su blago povijena na dole i često ih prate različiti urezani ornamenti (Jasenovo, Omoljica, Orlovat, Židovar). Bradavičasta ispupčenja mogu se naći i na trbusima lonaca (Orlovat).

Plastično su modelovane i trake ukrašene jamičastim udubljenjima, koje se često nalaze na delu vrata neposredno ispod oboda lonaca i pitosa ili trbusima ovih posuda (Belegiš, Feudvar, Židovar).

Žljebljenjem, kao varijantom dubokog urezivanja, ponavljaju se ornamentalni motivi rađeni urezivanjem (Belegiš, Feudvar, Židovar), a zaključeno je da se ova ornamentalna tehnika pojavljuje u kasnijim fazama razvoja vatinske kultrue, kao što je slučaj i sa rebrasto modelovanje (Feudvar, Vatin, Židovar).

5. Vatinska kultura na tlu Vojvodine: geneza, regionalne grupe, stratigrafija naselja, periodizacija i hronologija

5. 1. Geneza vatinske kulture i odnosi sa kulturama ranog bronzanog doba

Kada je 1974. g. publikovana monografija o praistoriji Vojvodine (Tasić 1974), vatinska kultura je imala višedecenijsku istoriju u srpskoj arheologiji, definisana na različite načine, hronološki opredeljivana u rano i/ili srednje bronzano doba, posmatrana kao jedinstveni

kulturni masiv ili kao fenomen sa uočljivim promenama u stilu. „Praistorija Vojvodine“ predstavlja sintezu dotadašnjih saznanja, uz dominantne stavove N. Tasića, sa kojima su bili saglasni B. Brukner i B. Jovanović. Stoga je važno prepoznati stanje koje je fiksirala ova monografija. Ako se posmatra karta iz „Praistorije Vojvodine“, na kojoj je prikazano područje rasprostiranja kulturnih grupa ranog bronzanog doba (prilog 1/2), uočljivo je da se na prostoru južnog Banata izdvajaju dva kulturna entiteta – pančevačko-omoljička grupa i grupa Verbićoara. Vatinska grupa se ne pojavljuje pod tim nazivom, ali se njena rana faza (pančevačko-omoljička) može sinhronizovati, osim sa pomenutom kulturom Verbićoara, sa vinkovačkom kulturom u Sremu, moriškom grupom u severnom Banatu i grupom Nadrev (Nagyrev) u severnoj Bačkoj. Na karti koja odslikava prelaz ranog u srednje bronzano doba na teritoriji Vojvodine (prilog 2/1) primetan je prostor vatinske kulture, koji je znatno uvećan u odnosu na matičnu teritoriju grupe Pančevo-Omoljica. On obuhvata čitav južni Banat, uz izuzetak krajnjeg istoka koji je pripisan kulturi Verbićoara, jugoistočnu Bačku, čitav istočni Srem i gravitirajući deo Posavine i Podunavlja u oblasti Beograda. Sever Banata pripada moriškoj kulturi, a ostatak teritorije odaje utisak slabe istraženosti. U sledećih desetak godina, koliko je proteklo do publikovanja sledeće važne monografije o mlađoj praistoriji jugoslovenskog Podunavlja (cf. Tasić 1983), N. Tasić je donekle revidirao svoje stavove. To se najočitije vidi na karti koja predstavlja kulturne grupe ranog bronzanog doba II Karpatskog basena (prilog 2/2), na kojoj se vatinska kultura javlja sa znatno proširenom teritorijom. U odnosu na kartu iz 1974. g. najupadljivije je proširenje ka jugu i unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, kao i pozicioniranje ove kulture u rano bronzano doba, premda sinhronizovano sa drugim kulturama Karpatskog basena, od kojih većina doživljava apogej u srednjem bronzanom dobu.

Bilo da se početak vatinske kulture smesti na sam početak srednjeg bronzanog doba ili da se pomeri u završnu fazu ranog bronzanog doba (prilog 6/1, 2; prilog 7), sigurno je da vatinska kultura ne predstavlja najraniju manifestaciju bronzanog doba na svom matičnom području, za koje smatramo južni Banat.

U svojim novijim radovima N. Tasić (1995; 2004) je situaciju u Vojvodini na početku bronzanog doba video kao veoma kompleksnu. Snažne stilske razlike, koje se najlakše prepoznaju u keramičkom materijalu, prvenstveno su rezultat različitih osnova na kojima su nastale nove kulture, a sa druge strane različitih uticaja pod koje su određeni delovi Vojvodine potpali u periodu prelaza iz eneolita u bronzano doba (Tasić 2004: 26). Područje Vojvodine je u periodu formiranja kultura ranog bronzanog doba dezintegrisano činjenicom da je u Sremu, na osnovama finalne faze vučedolske kulture, formirana vinkovačka kultura, dok se u Banatu formira stilski drugačija kultura, moriška (Mokrin – Perjamoš-Pećka), na jugu od nje Pančevo–Donja varoš/Vatrogasni dom (sa specifičnom neornamentisanom keramikom, ali i metličastom/Besenstrich i Stempel keramikom sa utisnutim ornamentom), a nešto kasnije rana vatinska kultura. Ona je za kratko vreme integrisala veliki prostor i delom prešla na jugu Savu i Dunav (Tasić 2004: 34). Tasić je već 1995. g. (Tasić 1995: 30) izneo stav o postojanju „predvatinske kulture“, još nedovoljno izdiferencirane na osnovu materijala sa iskopavanja u Pančevu (Vatrogasni dom).

Na teritoriji južnog Banata, gde su u ranom bronzanom dobu od ostataka vučedolske kulture pronađeni samo sporadični fragmenti keramike, ali ne i naselja, nije došlo do razvoja vinkovačke kulture. Ovu teritoriju, kao i južni deo rumunskog Banata, zauzeli su nosioci stepske jamne kulture ili sa druge strane kasne kulture Kocofeni. Na ovoj osnovi razvila se jedna specifična kultura sa grubom keramikom ukrašenom metličastim ornamentom (broomstroke motif, Besenstrich) ili otiscima tekstila (Textilmuster). Ona je u literaturi poznata pod različitim imenima: Foeni, Gornea-Vodneac, keramika ukrašena Besenstrich ili Stempel dekoracijom (Tasić 2004: 27). Ovom horizontu pripadali bi nalazi sa lokaliteta Barice-Bugarska humka, sa više lokaliteta u arealu Titelskog platoa, sa Ata u Vršcu i Židovara u Orešcu.

F. Gogâltan (1996) ovaj kulturni fenomen naziva Gornea-Orlești (Gornea-Orlești). Kraj grupe Gornea-Orlești (opredeljena u rano bronzano doba III i sinhrona sa prvom fazom moriške kulture) prema ovom autoru mora se povezati sa pojavom vatinske kulture u

rumunskom Banatu. Pojava vatinske kulture se na ovom mestu uzima na način kako su je razumevali rumunski arheolozi (Morintz 1978; Lazarovici, Săcărin 1979; Leahu 1995; Rotea 1995), dok su tu istu pojavu srpski arheolozi (Tasić 1974; Тасић 1983; Гачић 1987) nazivali kulturom Verbićoara. F. Gogâltan smatra da se asimilacija starosedelačke sa novopridošlom populacijom može dokazati na osnovu donjih slojeva na Sokodoru (Socodor) i na naselju Kornești (Cornești). Stoga je predložen novi naziv za ovu vrstu nalaza – materijal tipa Kornești ili Sokodor, kako bi se izbegla konfuzija između vatinske i Verbićoara kulture. S obzirom da je ta vrsta nalaza vezana za postojeću situaciju u srpskom Banatu, korektno bi bilo nazvati je Kornești-Crvenka (Gogâltan 1996: 46-47).

Uvidom u nalaze na širem području Karpatskog basena, došlo se do zaključka da je pojava pomenutog prepoznatljivog ranobronzanodopskog materijala nadregionalni fenomen. Rano bronzano doba III u Transilvaniji takođe karakteriše pojava dekoracije utiskivanjem tekstila zajedno sa metličastim ornamentom, i smatra se prostornim proširenjem grupe Gornea-Foeni u Transilvaniji. C. I. Popa i R. Totoianu (Popa, Totoianu 2010: 377) smatraju da je tzv. grupa Iernut, kako je definisana od strane H. Ciugudean-a, neprihvatljiva, pošto nema keramike ukrašene otiskom tekstila na eponimnom lokalitetu Iernut. Shodno tome, sugerisano je da se, dok ne dođe do pronalaska koji će značiti iskorak, koristi naziv Gornea-Foeni i za unutar-karpatski prostor. Nalazi koji se vezuju za ovu grupu za sada su koncentrisani isključivo u srednjem toku reke Mureš (Deva, Balomiru de Câmp, Șibot, Alba Iulia, Micești itd.), uz jedan izdvojeni nalaz u jugoistočnoj Transilvaniji (lokalitet Zoltan). Ovi nalazi smatraju se izrazom određenih fenomena koji se pojavljuju na periferiji kultura Nagyrév i Hatvan, sa kojima su u vezi.

Unutar karpatskog luka, na teritoriji Rumunije, Textilmuster dekoracija predstavlja veoma raširenu pojavu tokom ranog bronzanog doba III. Osim na većem broju lokaliteta u Transilvaniji (Popa, Totoianu 2010: 27-28), pojavljuje se u Banatu (Periam, Foeni-Cimitirul Ortodox, Giroc-Mescal, Valea Timișului-Rovină, Gornea-Vodneac, Iaz-Dâmb, Breaznița de Ocol, Parța), Olteniji (Ostrovul Corbuilui, Ocnele Mari-Zdup, Orlești-Silea),

na jugu Krišane (Arad-Buiac) i severu Krišane (Pişcolt-Ógát) i Maramurešu (Ciumeşti). Textilmuster dekoracija traje i na početku srednjeg bronzanog doba, pojavljujući se u grupi Visag-Iaz (Ostrovul Corbului), u horizontu Otomani I (horizont I na lokalitetu Otomani-Cetăţuie, Carei-Bobald, Sălacea), na lokalitetima kultura Corneşti-Crvenka (Socodor, Ciuta-Cornul Dealului, Corneşti, Cicir-Spinul lui Stanca) i Verbicioara I. Osim toga, oblast u kojoj se pojavljuje Textilmuster dekoracija obuhvata i Mađarsku, Austriju i Slovačku (Popa, Totoianu 2010: 27-30, sa literaturom).

Metličasti ornament je druga komponenta koja karakteriše period kraja ranog bronzanog doba, i smatra se da on genezu ima još u eneolitu, u kulturi Kocofeni. U Transilvaniji je prepoznat na velikom broju lokaliteta (Popa, Totoianu 2010: 31-32). Ova vrsta ornamenta pojavljuje se na materijalu ranog bronzanog doba na severozapadu Rumunije, u Banatu (Gornea-Vodneac, Gornea-Ţârmuri, Foeni-Sălaş, Foeni-Cimitirul Ortodox, Giroc-Mescal, Sânnikolau Mare, Valea Timişului-Rovină, Silagiu-Pârpora, Cleşint), na jugu Krišane (Aluniş), u Olteniji (Ocnele Mari-Zdup, Orleşti-Silea, Curmătura, Lokusteni, Ostrovul Corbuilui-sectorul B). Njegovo trajanje i u srednjem bronzanom dobu potvrđeno je nalazima na lokalitetima kulture Moriş I (prvi nivo na Periamu), Corneşti-Crvenka (Cicir, Socodor), u drugoj fazi nekropole u Mokrinu i na Szöregu odnosno prilikom istraživanja na Semlacu, na lokalitetima kulture Otomani (slojevi 4 i 5 na Sălacea-Dealul Vida), odnosno u kulturama Ciomortan, Costişa, Wietenberg i Tei (Popa, Totoianu 2010: 33-34).

U većini kultura ranog bronzanog doba centralne Evrope i dalje se pojavljuje ukrašavanje metlicom i to u postvučedolskim grupama (Mako/Makó, Njirşeg/Nyirség, grupa Čepel kulture zvonastih pehara/Glockenbecher-Csepel, Jevišovice B), istovremenim sa transilvaniskim ranim bronzanim dobom I i II odnosno kulturama Nađrev, Hatvan, rani Komarov, Verbićoara I, a u Banatu sa krajem ranog bronzanog doba II (Popa, Totoianu 2010: 34).

C. I. Popa i R. Totoianu (Popa, Totoianu 2010: 118) u Transilvaniji izdvajaju dve potfaze ranog bronzanog doba III: rano bronzano doba IIIa - Gornea-Foeni I (Foeni I-Ocnele Mari-

Aiud), Ciomortan, i rano bronzano doba IIIb - Gornea-Foeni II (Gornea-Orlești-Micești), Ciomortan. Grupa Ciomortan u jugoistočnoj Transilvaniji predstavlja poseban fenomen. Analizirajući keramički materijal, C. I. Popa i R. Totoianu (Popa, Totoianu 2010: 377-378) zaključuju da je imala korene u lokalnoj grupi Jigodin, uz dodatak centralnoevropskih elemenata. Ova grupa prethodi kulturi Vitenberg u oblasti jugoistočne Transilvanije i imala je direktan udeo u stvaranju kulture Kostiša u Moldaviji. Početak srednjeg bronzanog doba u jugozapadnoj Transilvaniji razlikuje se od drugih oblasti. U Țara Hațegului, na lokalitetu Peșteana, istraženo je naselje datovano u srednje bronzano doba I na osnovu materijala povezanog sa grupama Kornești-Crvenka ili Visag-Iaz u Banatu.

Može se reći da je na jugu Mađarske, a u našoj zemlji u Potisju i delu Bačke, ovoj kulturi bar donekle savremena Makó kultura – finalni odraz vučedolskog stila. N. Tasić (2004: 27) je tvrdio da nalaza Mako kulture nema u južnom Banatu, objašnjavajući to odsustvo istovremenom egzistencijom kulturnog fenomena Pančevo-Vatrogasni dom, smatrajući ga materijalnim izrazom najranije faze ranog bronzanog doba. Vodeći oblici su dvouhi pehari, ali je hronološki veoma značajan jedan krčag na stopi sa elementima post-vučedolskog doba (Mako grupa)(Tasić 2004: 27). Međutim, ako se uzme u obzir da je današnje poznavanje prisustva Mako kulture u Banatu ipak nešto veće, logičniji je zaključak da su Mako kultura i fenomen Pančevo-Vatrogasni dom samo delimično sinhroni na ovoj teritoriji. Dragocen je nalaz sa lokaliteta Dupljaja-Rivače (prilog 3), opredeljen u Mako kulturu. Na taj način bila bi dobijena potvrda postojanje faze ranog bronzanog doba Banata IIa (Gogâltan 1996: 47) i u južnom delu srpskog Banata. Naselja Mako kulture pronađena su na lokalitetima Foeni-Salaș, Foeni-Cimitirul ortodox, Parța i Stamura Moravița (Gogâltan 1996: 44, T. I), sa kojih potiče keramički materijal sa najbližim analogijama za lokalitet Rivače. Na kasnoneolitskom-ranoeneolitskom naselju tipa tel na lokalitetu Uivar-Gomila takođe je pronađen materijal Mako kulture, čime se slika o ranom bronzanom dobu Banata dopunila (Woidich 2009). I u horizontu ranog bronzanog doba na Židovaru prepoznati su elementi analogni onima sa Ujvara, uz dominantan materijal sa karakteristikama horizonta Pančevo-Vatrogasni dom. Ovakva stratigrafska situacija mogla bi da se uzme kao potvrda delimičnog hronološkog preklapanja horizonata ranog

bronzanog doba Banata II i III (Gogâltan 1996). U prilog ovakvom sagledavanju ranog bronzanog doba Banata idu i nalazi sa lokaliteta Jabuka-Leva obala Nadele (Gačić 1985: 18). Stiče se utisak da ovaj keramički materijal ima sličnosti (razgrnuti obodi, aplicirane trake) sa materijalom sa naselja Sânpetru German (Gogâltan 1996: T. II, III) opredeljenog u fazu rano bronzano doba Banata IIb, ali da prema nekim elementima (zaravnjeni obodi) nalikuje i nalazima sa nekropole Beba Veche (Gogâltan 1996: T. IV, V), koja se vezuje za I fazu moriške kulture i rano bronzano doba III.

Keramički nalazi sa lokaliteta Pančevo-Vatrogasni dom nisu izolovana pojava. Iz neposredne blizine grada Pančeva, sa lokaliteta Karaula, Topola, Kanal azotare, kao i iz sela Jabuka i Ivanovo, potiču slučajni nalazi pehara istog tipa, koji su neobjavljeni, a čuvaju se u Narodnom muzeju u Pančevu. U blizini Pančeva, u selu Omoljica, takve pehare nalazimo u ranobronzanodopskom sloju tel-naselja na lokalitetu Zlatica (materijal nije objavljen u celini; Трбуховић 1968a). U Beloj Crkvi, na nalazištu Vračev Gaj-Bresje (neobjavljeno; materijal se čuva u Gradskom muzeju u Vršcu), i u Skorenovcu, na nalazištu Grmušina humka (Garašanić 1973: 231, T. XL) (oba nalazišta su nekropole ranog bronzanog doba i badenske grupe), ovakvi pehari nalaze se kao prilozi u skeletnim grobovima (Grčki-Stanimirović 1996: 72). U kratkom pregledu mlađih praistorijskih kultura jugoistočnog Banata, J. Uzelac publikuje jedan dvouhi pehar iz Bele Crkve, koji pripada ranom bronzanom dobu i tipu Pančevo-Vatrogasni dom (Узелац 1991: T. VI/1), ali bez daljih podataka, navodeći da, osim u Skorenovcu, takvih nalaza ima i u Kovinu (Узелац 1991: 24). Važno je pomenuti da neki autori čak i u recentnim radovima nalazišta ranog bronzanog doba iz Pančeva i Skorenovca pripisuju kulturi Bujanj-Hum III (Стојић, Јацановић 2008: 53), za šta nema osnova. Elementi ranog bronzanog doba, koji bi se mogli vezati za horizont Pančevo-Vatrogasni dom (dvouhi pehari blage profilacije, čije drške polaze sa oboda ili ga blago nadvisuju) mogu se pronaći i u uskom pojasu desne obale Dunava, na lokalitetima: Kličevac (Стојић, Јацановић 2008: 152) i Trnjane-Kod groblja (Стојић, Јацановић 2008: 290).

5. 2. Regionalne grupe unutar okvira vatinske kulture

Analizirajući teritorijalne aspekte vatinske kulture, N. Tasić (1984a: 60) je primetio postojanje dve gusto naseljene mikroregije – jedne sa lokalitetima koncentrisanim u okolini Vršca i druge sa lokalitetima u oblasti ušća Save u Dunav, u istočnom Sremu i okolini Beograda. Glavni razlog ovakve disperzije lokaliteta u neposrednoj je vezi sa stanjem istraženosti terena, na koju je direktno uticala snažnija aktivnost određenih muzeja, kao što je vršački (F. Mileker i R. Rašajski). Sa druge strane, ove mikro-regije ne daju homogen pokretni materijal unutar samih regija, bez obzira što se kao osnovna determinanta stila vatinske kulture uzimaju pehari sa dve drške (cf. Vasić 2006: 452), prema kojima je ova kultura uvrštena u „kantaros“ kulture (cf. Bóna 1975: 179; Majnarić-Pandžić 1998: 180).

5. 2. 1. Sremsko-slavonska grupa

Ideja i nezavisnoj, sremskoj grupi vatinske kulture potiče od Z. Vinskog (Vinski 1958), a N. Majnarić-Pandžić (1984) je dalje razvija, što prihvataju i F. Falkenstein (1998: 81) i F. Gogâltan (2004: 134). C. Ihde (2001: 348-352) dosledno sprovodi ideju o regionalnom razvoju izdvojenih grupa unutar vatinskog kulturnog korpusa i izdvaja karakteristične forme posuda i dekoraciju. Lokaliteti sremsko-slavonske grupa nalaze se u Sremu, istočnoj Slavoniji i južnoj Bačkoj, naročito oko ušća Tise u Dunav (prilog 4). Ovu grupu posebno karakteriše metopski stil ukrašavanja: unutar urezanih ili žljebljenih vertikalnih i horizontalnih linija mogu se naći kružna udubljenja, cik-cak linije, ispupčenja, šrafirani viseći ili normalno položeni trouglovi i trake ispunjene tačkastim ubodima. Dominantne forme kod pehara su bikonične, često sa spuštenim trbuhom, sa trakatim drškama koje ne nadvisuju obod ili ga samo blago nadilaze, ali i zdepastije forme, čiji trbuh može biti vrećast ili čak loptast, a obodi modelovani rombično ili elipsoidno. Drške pehara nadvisuju obod, ali ne drastično, kao „zečije uške“, i mogu biti modelovane sa dodacima (*ansa cornuta*). Karakteristične su i čunaste posude, duboke bikonične zdele sa rombično

izvučenim obodom, jednuhe šolje i pehari, kao i stočići, grube dvojne posude i sudovi-sadžaci (Ihde 2001: 349, Abb. 282).

Za zaključke do kojih je došao Ihde u vezi sa materijalom koji karakteriše ovu zapadnu regionalnu grupu postoje potvrde i u ovom radu. Jedino odstupanje je u teritorijalnom razgraničenju. Od lokaliteta koji su tretirani u ovom radu, sremsko-slavonskoj grupi pripisana su naselja na Feudvaru i Titelskom platou, kao i Popov Salaš u južnoj Bačkoj. Od lokaliteta u Sremu izdvojena je jedino Gomolava, dok naselja iz donjeg (južnog) Srema (Belegiš-Šančine, Dobanovci-Dobanovačka petlja, Bežanija-Stara pista aerodroma) pokazuju karakteristike pančevačko-omoljičke grupe. Ova naselja pripadala bi mikro-regiji „beogradskih stava“.

Zanimljivo je da prilikom rekognosciranja trase autoputa kroz Srem (cf. Гачић 1995) nije otkriven ni jedan lokalitet vatinske kulture.

Kada je u pitanju razgraničenje sremsko-slavonske grupe, a tako i vatinske kulture u celini, ka zapadu, najzapadnijim vatinskim lokalitetom se smatra Novigrad. Na ovom lokalitetu, koji se nalazi na obali Save u blizini Slavanskog Broda, pronađen je materijal razvijene vatinske kulture sremsko-slavonske varijante zajedno sa licenskom keramikom. N. Majnarić-Pandžić (1984: 66-68) smatra da je hronološki takva situacija moguća, pogotovo nakon što je razjašnjeno da oblike tipa Lovas treba datovati već u vreme koje odgovara fazi Bz B1 P. Reinecke. Trajanje licenske keramike u to vreme dokazano je njenom povezanošću sa kasnom Mad'arovec keramikom u Slovačkoj, zatim sa ranim elementima kulture grobnih humki u Dolnem Petru u Slovačkoj, kao i mešanjem sa južnopanonskom inkrustovanom i keramikom tipa Seremle u Podgoraču, jugozapadno od Osijeka (Majnarić-Pandžić 1984: 66-68, sa literaturom).

5. 2. 2. Pančevačko-omoljička grupa

Pančevačko-omoljička grupa je jugoistočni sused sremsko-slavonske grupe i obuhvata srednje Podunavlje od usća Save do Đerdapa, srpski deo Banata, a prema C. Ihdeu (Ihde 2001: 353-357, Abb. 283) ulazi i u unutrašnjost Balkanskog poluostrva, obuhvatajući i severno Pomoravlje i periferiju brdovitih predela zapadne Srbije koja gravitira Pomoravlju. S obzirom na teritoriju koju obuhvata, može se nazvati i podunavskom regionalnom grupom (prilog 4). Po mišljenju F. Gogâltana (Gogâltan 2004: 132) dve faze vatinske kulture, Pančevo-Omoljica i Vatin-Vršac ili Vatin I i Vatin II, sa kojima operišu srpske kolege, jesu regionalne manifestacije istog fenomena, svaka od njih sa posebnom evolucijom. Grupa Pančevo-Omoljica korespondira sa „dunavskom“ varijantom vatinske kulture. Tzv. vatinsko-vršačka faza generalno korespondira sa grupom Kornešti-Crvenka.

Jednostavni metopski stil u pančevačko-omoljičkoj grupi gotovo potpuno izostaje, a solarni motiv se ne pojavljuje nikada. Karakteristični ornamentalni motivi su urezane girlande, spirale i volute, koje često prate bradavičasta ispupčenja, kao i „naočaraste“ spirale oko kružnih udubljenja. Uz horizontalne i kose kanelure, najkarakterističnije su „zečije uške“ koje znatno nadvisuju obod pehara. Forme pehara su bikonične, sa četvrtasto modelovanim prelazom konusa, koji se često završava bradavičastim ispupčenjima povijenim naniže, iako ima i blaže profilisanih pehara. Drške su pretežno *ansa lunata* i nadvisuju obod. Obodi su ravni ili rombično izvučeni. Karakteristične su i trbušaste amforice na nozi, koje mogu imati dršku (negde ih definišu kao kadionice). Takođe se sreću čunaste posude, duboke zdele, pitosi, dvojne posude (Ihde 2001: 353-357).

Ako bi trebalo izdvojiti regionalnu grupu unutar koje se vidi najčistiji stil vatinske kulture, to bi bila pančevačko-omoljička grupa. Danas se većina autora ipak slaže da je njena teritorija bila matična za čitavu kulturu i da se iz te regije kultura dalje širila. Od lokaliteta obrađenih u ovom radu, pančevačko-omoljičkoj grupi pripisani su: južnobanatski lokaliteti Jasenovo-Široka bara, Omoljica-Zlatica, Pančevo-Najeva ciglana, Starčevo-Sedlar i

Orešac-Židovar. U donjem Sremu to su Belegiš-Šančine, Dobanovci-Dobanovačka petlja i Bežanija-Stara pista aerodroma.

Elementi ove kulturne grupe prisutni su i u materijalu sa lokaliteta Orlovat-Podumka, koji, budući na desnoj obali Tamiša, tačno na granici južnog i srednjeg Banata, predstavlja lokalitet iz kontaknte zone pančevačko-omoljičke i grupe Kornešti –Crvenka. Pozicija ovog lokaliteta uslovlila je da u njegovom materijalu postoji i snažno prisustvo elemenata zapadne, sremsko-slavonske grupe, čija teritorija je takođe veoma blizu; od Tomaševca i Orlovata do Titela vazdušnom linijom nema više od 20km.

Na osnovu podataka kojima za sada raspolazemo, razgraničenje regionalnih grupa Kornešti-Crvenka i Pančevo-Omoljica išlo bi linijom Vršac-Tomaševac-Titel, gde bi na jugu Banata, do Dunava, bili koncentrisani lokaliteti pančevačko-omoljičke grupe. Čak i lokaliteti severoistočno od Deliblatske pešcare, a južno od pomenute linije razgraničenja, kakav je Židovar, nosili bi karakteristike ove grupe.

Kada je u pitanju terotorijalno rasprostiranje pančevačko-omoljičke regionalne grupe na desnoj obali Dunava, nizvodno od ušća Save, elementi njenog keramičkog stila (blagobikonični pehari, drške tipa *ansa lunata*, robično modelovani obodi, bradavičasta ispupčenja, horizontalne kanelure, urezane volute i girlande, tačkasti ubodi) potvrđeni su na sledećim lokalitetima: Vinča-Belo Brdo (Tasić 1977; Тасић 1984d; Ljuština 2006), Vratinaс-Mlava (Стојић, Јацановић 2008: 75), Drmno-Lugovi (Стојић, Јацановић 2008: 91), Drmno-Nad Lugom (Стојић, Јацановић 2008: 95-97), Golubac-Ušće Tumanske reke (Стојић, Јацановић 2008: 124), Kličevac-Kod zadružnog doma (Стојић, Јацановић 2008: 157), Kravlji Do-Izvor (Стојић, Јацановић 2008: 169), Kurjače (Стојић, Јацановић 2008: 174), Malo Crniće-Torplik (Стојић, Јацановић 2008: 192), Poljana-Sestroljin (Стојић, Јацановић 2008: 218), Usje-Grad (Стојић, Јацановић 2008: 296). To je relativno uzak pojas uz Dunav, koji doseže sve do regije Đerdapa.

5. 2. 3. Grupa Kornešti-Crvenka

Grupa Kornešti-Crvenka je definisana u relativno bliskoj prošlosti (Gogâltan 1996: 46; Gumă 1997: 43-47), a u okviru Vojvodine pripadao bi joj srednji Banat i deo južnog, od leve obale Tamiša do linije Vršac-Tomaševac-Titel (prilog 4).

Kraj grupe Gornea-Orlești (Gornea-Orlești – opredeljena u rano bronzano doba III i sinhrona sa prvom fazom moriške kulture) mora se povezati sa pojavom vatinske kulture (na način kako razumeju rumunski arheolozi, na pr. M. Gumă (1997), S. Morintz (1978), G. Lazarovici i C. Sacarin (Lazarovici, Săcărin 1979), ili uopšteno A. Vulpe (1995) i M. Rotea (1995), dok tu istu pojavu srpski arheolozi – N. Tasić (1984b), Đ. Gačić (Гаčić 1987) - nazivaju kulturom Verbićoara) u rumunskom Banatu. Asimilacija starosedelačke sa novopridošlom populacijom može se dokazati na osnovu donjih slojeva na Sokodoru (Socodor) i na naselju Kornești (Cornești). U skorije vreme predložen je novi naziv za ovu vrstu nalaza – materijal tipa Kornești ili Sokodor, kako bi se izbegla konfuzija između vatinske i Verbićoara kulture. S obzirom da je ta vrsta nalaza vezana za postojeću situaciju u srpskom Banatu, F. Gogâltan (1996: 46, 47) je predložio kao korektniji naziv Kornești-Crvenka. Do tada su nalazi keramike ovog tipa paušalno pripisivani vatinskoj kulturi (cf. Bóna 1975; Morintz 1978), ali isto tako i moriškoj (cf. Soroceanu 1991), Verbićoara (Lazić 1997: 33) ili Otomani grupi (Falkenstein 1998: 80). Centralna oblast ove grupe jeste rumunski i istočni deo srpskog Banata. Na sever se pruža preko srednjeg Moriša do gornjeg Kriša (Sokodor), a na jug zatvara oblast Đerdapa (Gogâltan 1999b: 76, Fig. 15). Za ovu grupu osobiti su tzv. Kornești peharčići sa jednom ili dve drške i jako izvučenim obodom sa kojim se drške spajaju, dugim koničnim vratom i spuštenim bikoničnim trbuhom. Osim pehara, karakteristični su i konični poklopci sa cilindričnim delom ispod četvrtastog pločastog dela za fiksiranje, trbušaste amforice na nozi, koje se vezuju za pomenute poklopce, zdele na visokoj koničnoj nozi, duboke zdele sa četvrtasto izvučenim obodom. Karakteristična je dekoracija ovih posuda: lučno urezivanje, gde dominiraju arkade (Ihde 2001: 358-362). Najkarakterističnije i najlakše za prepoznavanje materijala grupe Kornești-Crvenka jeste šrafiranje, kojim se popunjava prostor između urezanih lučnih ornamenta.

Đ. Gačić (Гачић 1987: 6, fusnota 2) navodi da se u Gradskom muzeju u Vršcu, osim nalaza sa Bugarske humke i Crvenke-Ata, nalazi i materijal Verbićoara grupe (potencijalno Kornešti-Crvenka) sa sledećih lokaliteta: Vatin-Selo, Pavliš-Beluca, Orešac-Židovar, Bela Crkva-cigлана Sigl. Materijal je nepublikovan. U arheološkoj zbirci Narodnog muzeja Pančevo, bez podataka o okolnostima nalaza, keramika ovog tipa potiče iz Omoljice i Opova-Beli breg. Materijal je takođe nepublikovan. S obzirom na nepostojanje preciznijih podataka o kontekstu iz kog ovaj materijal potiče, preuranjeno bi bilo donositi konačne zaključke. Pretpostavka je da udeo ovog materijala sa lokaliteta u Omoljici, Opovu i Beloj Crkvi ne prelazi količinu u prirodnim granicama očekivanim kao pokazatelj relacija između regionalnih grupa, jer bi očekivani dominantni materijal bio pančevačko-omoljički. Kada je lokalitet Židovar u pitanju, ovakva postavka je i potvrđena detaljnijom analizom i komparacijom sa materijalom koji potiče sa stratifikovanih iskopavanja. Vatin i Pavliš bi geografskim položajem ulazili u grupu lokaliteta na kojima bi dominirao stil Crvenka-Kornešti.

5. 2. 4. Moravska i zapadnosrpska grupa

Moravska i zapadnosrpska grupa vatinske kulture izlaze iz geografskih okvira ovog rada, s obzirom da se njihovi lokaliteti ne nalaze na teritoriji Vojvodine. Moravsku grupu Ihde (2001: 362-366) vezuje za srednje Pomoravlje i kao karakteristične izdvaja samo zdepaste pehare, bez ornamentike, od kojih neki imaju obode zasečene kod drški, a zapadnosrpsku, ili grupu Mojsinje-Dobrača opredeljuje u zapadnu Srbiju i izdvaja barokne forme pehara i amfora. Ovakav stav iznosi i F. Gogâltan (2004: 133-134). Da kulturni entitet vezan sa vatinskom kulturom na teritoriji zapadne Srbije predstavlja nešto suštinski različito od vatinske kulture u užem smislu, prepoznao je već M. Garašanin (Гарашанин 1973), koristeći naziv zapadnosrpska varijanta.

Specifičnost materijalne kulture sa lokaliteta iz ovih regija prevazilazi okvire regionalnih grupa unutar istog kulturnog fenomena. Vativska kultura bi stoga trebalo da bude posmatrana samo kao kultura čiji se odjek snažno osetio u ovim susednim regijama.

Keramički materijal sa odlikama moravske grupe pronađen je na podunavskim lokalitetima Požaravac-Živinarska farma (Стојић, Јацановић 2008: 229) i Zabrega-Tomin grob (Стојић, Јацановић 2008: 318), u zoni koja je karakterisana lokalitetima opredeljenim u rančevačko-omoljičku regionalnu grupu. Na lokalitetu Kravlji Do-Izvor (Стојић, Јацановић 2008: 169), uz materijal rančevačko-omoljičke regionalne grupe vativske kulture prepoznati su i elementi paraćinske kulture. U selu Vinci, na lokalitetu Žuto Brdo – eponimnom za žutobrdsku kulturu, pominju se i nalazi keramike vativske kulture (Стојић, Јацановић 2008: 310). Sa dosta pouzdanosti može se reći da je ovaj materijal prepoznat kao import u kulturnu sredinu različitu od one iz koje je potekao.

Ovakav stav zastupaju A. Bulatović i J. Stankovski. Umesto kompromisne moravske grupe, zadržane unutar okvira vativske kulture, oni izdvajaju kulturu Bubanj Hum IV-Ljuljaci. Kao osnovnu determinantu grupe Bubanj Hum IV-Ljuljaci ovi autori (Булатовић, Станковски 2012: 241, 260, 343, Т. 14) uzimaju pehare tipa VI, odnosno zdepaste bikonične pehare sa lepezasto modelovanim obodom, koje nazivaju pehari tipa Ljuljaci. Iste pehare C. Ihde (2001) koristi za izdvajanje moravske grupe vativske kulture.

A. Bulatović i J. Stankovski jasno prate genezu ovog tipa pehara, koji je karakterističan i pouzdano prepoznatljiv u keramičkom korpusu srednjeg bronzanog doba u basenu Južne Morave. Pehari tipa Ljuljaci pretežno se javljaju na lokalitetima u donjem toku Južne Morave, Timočkoj Krajini, basenima Velike Morave i Zapadne Morave, kao i u Šumadiji. Oni su kao pojedinačni nalazi konstatovani i u delu Podunavlja, od ušća Tamiša do Đerdapske klisure, a sporadično su evidentirani i u Potisju, odnosno Pomorišju (Булатовић, Станковски 2012: 337). Na žalost, lepo očuvan pehar tipa Ljuljaci sa Židovara (Prilog 87/4), potiče iz nasute zemlje, tako da nema stratigrafski značaj.

Najveća koncentracija pehara tipa Ljuljaci uočena je na teritoriji koja je u prethodnom periodu pripadala kulturi Bujanj Hum III. Osnovnu karakteristiku te grupe činili su pehari sa dve drške koji po obliku veoma podsećaju na pehare tipa Ljuljaci, s tom razlikom što tip Ljuljaci ima bikoničnu profilaciju, ponekad plastične nastavke na vrhovima drški, i lepezast obod (tj. obod zarezan na mestu gde počinju drške, i ponekad malo izvučen na mestu zareza). Obod može biti ovako modelovan i samo sa jedne strane posude, što daje izgled izlivenika (Булатовић, Станковски 2012: 337).

Stratigrafska potvrda da se u Pomorišju pehari tipa Ljuljaci nalaze u sloju ispod horizonta vatinske kulture, a iznad horizonta moriške kulture ranog bronzanog doba, koja je nađena na lokalitetu Pećka (Gimbutas 1965: Fig. 120) i koju navode Bulatović i Stankovski (Булатовић, Станковски 2012: 337-339), deluje više nego uprošćeno, s obzirom na izuzetnu kompleksnost međusobnih relacija koje su moriška i vatinska kultura imale tokom dužeg vremenskog perioda. Međusobnim odnosima moriške i vatinske kulture mora se pristupiti sa velikom delikatnošću; horizont definisan kao pripadajući vatinskoj kulturi na eponimnom lokalitetu kulture Mokrin-Periam-Pećka ipak premašuje poimanje i najintenzivnijih kontakata. U ovom slučaju se radi o prisustvu jednog od elemenata koji čine tzv. baroknu, kasnu fazu u razvoju keramičkog stila moriške kulture (Soroceanu 1982: 359, Abb. 1/1; O'Shea 1991: 99), na kojoj su prepoznatljivi uticaji s juga. Osim toga, na lokalitetu Pecica-„Șanțul Mare“ solarni simboli zauzimaju važno mesto u ornamentici i počinju da se pojavljuju u kasnim slojevima, kada su osetni uticaji kultura Otomani, Vitenberg i Vatin (Soroceanu 1982: 358-359). O interakcijama severa i juga svedoči materijal koji publikuje T. Soroceanu: keramika sa kanelovanim ornamentom izvedenim u istom maniru kao i materijal sa Feudvara (Soroceanu 1982: Abb. 1/7, 8 i 2/1, 5), kao što je slučaj sa baroknom zdelom sa špicasto izvučenim vrhovima oboda, na četiri mesta (Soroceanu 1982: Abb. 1/1), keramičkim stočićima (Soroceanu 1982: Abb. 1/11, 12) ili trbušastom amforicom i odgovarajućim poklopcem sa ornamentima u stilu Kornești-Crvenka (Soroceanu 1982: Abb. 1/9, 10).

Mnogo je važnije zapažanje da se na lokalitetu Ljuljaci-Milića brdo pehari tipa Ljuljaci javljaju u svim horizontima, s tim što su u najmlađem horizontu sa njima konstatovani nalazi razvijene vatinske kulture (Булатовић, Станковски 2012: 337-339). U tipologiji M. Bogdanovića (Богдановић 1986: 61) ovaj tip pehara prepoznaje se kao lončić tipa A1, koji se zaista pojavljuje u svim slojevima (Ljuljaci I-III).

A. Bulatović i J. Stankovski dopuštaju mogućnost da pehari tipa Ljuljaci utiču na stvaranje vatinskih keramičkih formi, naročito rombično modelovanih oboda. U basenu Velike Morave materijal vatinske kulture se svodi na sporadične keramičke nalaze, dok u basenu Južne Morave i Zapadne Morave (osim nekoliko nalaza iz Ostre) tipična raskošno ornamentisana keramika iz razvijene faze vatinske kulture nije zabeležena (Булатовић, Станковски 2012: 339).

Stav da se na severu (od Save i Dunava) horizont sa peharima tipa Ljuljaci može nazivati protovatinskim, ali da se na jugu, gde nema tragova razvijene vatinske kulture, ovakva terminologija tretira kao potpuno neopravdana (Булатовић, Станковски 2012: 339, 343), može se prihvatiti samo uz preciziranje. Na severu od Save i Dunava ovi pehari mogu biti nađeni u protovatinskom horizontu, ali oni sami ne bi se mogli nazvati protovatinskim, s obzirom da ne generišu forme vatinske, već kulture Bubanj Hum IV-Ljuljaci.

Jedina veza vatinske kulture severno od Save i Dunava i srednjeg bronzanog doba u južnomoravskom basenu jesu pehari tipa Ljuljaci, za koje je ustanovljeno da se pretežno na periferiji vatinske kulture sreću pre vatinske keramike ili u njenom najstarijem horizontu, a nema ih u razvijenoj ili poznoj fazi vatinske kulture. Imajući u vidu da su u Pomoravlju evidentirani samo sporadični nalazi vatinske kulture iz razvijene faze (i to većinom na severu), zaključeno je da to nije dovoljan razlog za prihvatanje vatinske kulture u Pomoravlju, pogotovo kada se uzme u obzir njen karakteristični ornamentalni stil severno od Save i Dunava, koju u basenu Južne Morave nije zabeležen ni u jednom slučaju (Булатовић, Станковски 2012: 343).

Postoje i drugi indikatori koji idu u prilog izdvajanju posebne kulture srednjeg bronzanog doba na teritoriji južno od Save i Dunava, i koji istovremeno govore protiv centralnobalkanskog porekla vatinske kulture. Jedan od njih je činjenica da se na Ljuljacima čunaste posude pojavljuju tek u trećoj fazi razvoja naselja (Богдановић 1986: 65), tj. u vreme kada su prisutne i karakteristike čistijeg keramičkog stila vatinske kulture. M. Bogdanović ističe da stilskim i tipološkim promenama na keramici iz horizonta Ljuljaci III daje poseban pečat upravo pojava čunastih posuda (F1 i F2 prema Bogdanovićevoj tipologiji). To su posude jedinstvene forme, za koje je teško naći neposredne veze u keramičkoj produkciji Ljuljaka. Čunaste posude nemaju svoje prototipove i dobija se utisak da su se pojavile iznenada i spontano (Богдановић 1986: 65). Ovaj tip posuda, očito zahvaljujući svojoj utilitarnosti čest i na lokalitetima drugih bronzanodopskih kultura Karpatskog basena (cf. na nalazištima kultura Gyulavarsánd i Füzesabony: Bóna 1975: T. 142/7, 11, 242/7; Csányi, Tárnoki 1994: 190, 193, kat. 178, 205, 206; u okviru kulture Hatvan: Csányi, Tárnoki 1994: 140, kat. 187), u Šumadiju je stigao iz Panonije zajedno sa već formiranim vatinskim ornamentalnim stilom.

5. 3. Odnos vatinske sa moriškom kulturom

Kako je u prethodnom odeljku već naglašeno, odnos vatinske kulture sa severnim susedom – moriškom kulturom, bio je dugotrajan i veoma kompleksan. Postoji više aspekata sa kojih se može posmatrati međusobna relacija ovih dvaju kulturnih fenomena. Svi oni moraju se pažljivo analizirati u funkciji vremena i uz uzimanje u obzir geografskih specifičnosti svake mikroregije, pa čak i svakog pojedinačnog lokaliteta.

Dugotrajna moriška (Mokrin-Periam-Pećka) kultura pripada jednim svojim segmentom početku bronzanog doba u severnom Banatu i susednim zonama oko Moriša, Zlatice i Tise. Kada se analizira nekropola u Mokrinu, može se reći da je bila u upotrebi tokom čitavog ranog bronzanog doba (Tasić 2004: 27). Za treću fazu moriške kulture karakteristično je

prisustvo pehara tipa Perjamoš (Perjámos) i ranovatinskih, kao i elemenata kultura Gerjen i Otomani u keramičkom repertoaru. Ovoj fazi pripadaju grobovi 82, 104, 108, 137, 212, 230, 259, 290, 292 u Mokrinu i još neki, u kojima su pronađeni elementi rane faze vatinske i Otomani kulture. Ovoj fazi pripada i grupa grobova sa nekropola Deszk A i Szöreg (Tasić 1995: 25).

Poseban značaj u proučavanju međusobnih odnosa vatinske i moriške kulture ima nekropola u Ostojićevu. Ova nekropola još uvek čeka na finalnu publikaciju, ali se i na osnovu do sada publikovanih radova može stvoriti slika o ovim interakcijama.

U Ostojićevu je u grobovima horizonta II iz srednjeg bronzanog doba pronađen mali broj priloga, po pravilu samo jedna posuda u grobu. U grobovima odraslih u ramenom pojasu nalazena je jedna manja posuda, najčešće pehar sa visokom trakastom drškom. U dečijim grobovima kao grobni prilog služila je velika posuda-pitos u kome su bili pronađeni ostaci dečijeh skeleta. Metalni prilozili bili su priloženi samo u dva groba – pravougaona pojasna kopča od bronz (grob 264) i mala bakarna igla sa tordiranim telom i glavom iskovanom u obliku romboida (grob 21). Oružja i oruđa od metala nije bilo. U grobovima su pronađeni pehari sa drškama tipa *ansa lunata* i *ansa cornuta* (Girić 1995: T. III/1-4) sa sočivastim otvorom ukrašenim plitkim kanelurama koje dele površinu posude na metope i utisnutim solarnim ornamentom (Girić 1995: 48-49).

Nalazi iz horizonta II pripadaju periodu Pečka XIV srednjeg bronzanog doba na području moriške kulture, odnosno periodu Sereg 4-5 sa elementima Vaća III kulture koja se prostirala zapadno od Tise, u južnom i srednjem delu međurečja Tisa-Dunav, zatim elementima Đulavaršand kulture čije središte je bilo na severu u oblasti reke Kereš, kao i vatinske kulture. Ovi nalazi pripadaju nedovoljno precizno definisanoj Gerjen grupi jugoistočne Panonije, koja se prostirala u međurečju Dunav-Tisa. Ova kulutra je nastala pod jakim uticajem završnih faza razvoja moriške kulture i njenog prodora prema zapadu (Bóna 1975: 112-113; Girić 1995: 49). Ona pokazuje velike sličnosti sa sremsko-slavonskom varijantom vatinske kulture u Srbiji i Hrvatskoj, sa jasnim obeležjima tradicija

perjamoške kulture i kasnih faza grupe Sereg (Girić 1995: 50; Majnarić-Pandžić 1984: 77). O radikalnijem stavu, koji o grupi Gerjen zastupa N. Manarić-Pandžić, detaljnije je raspravljano u uvodnom delu ovog rada.

Pojava manjeg broja grobova sa spaljivanjem na Ostojićevu, kao i znatna zastupljenost keramičkih priloga Vaća kulture u skeletnim grobovima odraslih, ukazuje na uske međusobne uticaje ili najjužniji prodor Vaća kulture istočno od Tise na prostore prethodne moriške kulture, njenog najbližeg suseda, pri kraju njenog razvoja (Girić 1995: 50; Girić 1996: 137-146).

Susticanje kulturnih uticaja sa severa i juga na nekropoli u Ostojićevu pruža jedan od mogućih načina za objašnjenje prisustva importovanog materijala iz kulturnog miljea vatinske kulture u srednjem Podunavlju, u blizini kolena Dunava. Naime, prema mišljenju M. Vicze (2011: 144), dva pehara iz dva groba pod tumulima - 675 (Vicze 2011: Pl. 226/8) i 1106 (Vicze 2011: Pl. 228/9) – na nekropoli Dunaújváros-Duna-dúlő, koja se nalazi nešto više od 50km južno od Budimpešte, predstavljaju relativno redak tip koji pokazuje uticaj sa juga. Ovi mali jednouhi pehari imaju veliki levkasti vrat, razgrnut obod i konično ili loptasto telo. Vertikalno bradavičasti ispupčenje (čepastog ili oblika antene) na dršci predstavlja tradiciju za koju je poznato da je bila primenjivana u vatinskoj kulturi (Vicze 2011: 144, 152). Ova dva groba pripadaju kasnom bronzanom dobu, u koje je opredeljena HGK (kultura grobnih humki) faza nekropole. Faza I kasnog bronzanog doba na ovoj nekropoli opredeljena je u grupu Rákóczifalva sa HGK grobovima i vezana za fazu Reinecke Bz B2 (Vicze 2011: 156). Još jednu posudu M. Vicze pripisuje vatinskoj kulturi. U pitanju je verovatno donja polovina ornamentisane zdele (gledano od dole, dno je ornamentisano koncentričnim krugovima, oko kojih se nalaze krstoliko raspoređene četiri trake formirane od urezanih paralelnih linija oko kojih je bordura od šrafiranih trouglova), koja potiče iz groba 101 (Vicze 2011: Pl. 172/10), iz konteksta ranog Koszidera; srednjebronzanodopska faza Koszider na ovoj nekropoli ima dve potfaze (ranu i kasnu) i hronološki je opredeljena u fazu Reinecke Bz B1 (Vicze 2011: 156). Analogije koje M. Vicze na ovom mestu navodi su: Tasić 1984a: XV/9 - jednouhi peharčić sa Vasićevih

iskopavanja Vinče, sa ispupčenjem koje više liči na stanjeni, bočno spljošteni konus, a ne na čep, zatim Tasić 1984a: XVII/7 - dvouhi pehar sa Gavelinih iskopavanja Židovara, sa vertikalnim čepastim završecima na drškama; pehar je metopiziran, na način kao pehari u sremsko-slavonskoj grupi, ali ima urezane volute. Odgovarajući pehar je nađen i u sličnom Vaća kontekstu na Kelebiji (Bóna 1975: P. 69/22; Vicze 2011: 152-153). M. Vicze (2011: 153) ističe da se inkrustovane zdele sa sličnim antenama pojavljuju u bronzanodopskoj fazi naselja na Gomolavi (Tasić 1988: Fig. 2 – tu su zajedno inkrustovana i vatinska keramika, ali zdela sa „antena“ je inkrustovana) i na Feudvaru (Hänsel-Medović 1991: Pl. 18/4, 19/5).

Nekropola u Ostojićevu svedoči o južnom prodoru Vaća kulture na prostor gde su se već prozele mokrinska i vatinska kultura. Otuda se Vaća kultura može uzeti kao prenosilac kulturnih uticaja sa ovih prostora na sever, u Alfeld i Transdanubiju. Odjeci ovih kulturni uticaja očito su bili veoma dugotrajni, s obzirom na hronološko opredeljenje nalaza iz nekropole Dunaújváros-Duna-dűlő, koji sežu do faze Bz B2. Ovakvo objašnjenje ima svoju teoretsku potporu u pretpostavci da se mnogostrukost lokalnih komunikacionih mreža može prepoznati u bilo kom stadijumu mlađe evropske praistorije. U generalizovanoj razmeni ljudi, a sa njima i dobara, reciprocitet se dešava sa zakašnjenjem i ne ispunjava ga grupa-primalac. Čitav proces može da se oduži na nekoliko generacija da bi bio okončan, u zavisnosti od veličine komunikacione mreže. Ovakav sistem se teoretski može beskonačno širiti (Vander Linden 2007: 349). Arheolozi su više nego skloni da promenu smatraju svojstvom svakog ljudskog sistema. M. Vander Linden (2007: 350) smatra da je naša dužnost da ljudsku mobilnost posmatramo ne kao prirodno stanje ili migraciju, već kao način da se stalno stvaraju i održavaju društvene veze.

Zanimljivo je pomenuti da na Matejskom brodu, lokalitetu tipa tel u donjem Potisju, koji se nalazi 30-ak km vazdušnom linijom od nekropole u Ostojićevu, nisu konstatovana naselja iz ranog i srednjeg bronzanog doba. Grob spaljenog pokojnika, sa urnom crne, uglačane površine, sa razvučenim obodom, koju R. Radišić (1963: 21) opredeljuje u tip vršačkih urni, verovatno treba pripisati mlađoj fazi belegiške kulture.

Dok na području južno od Dunava na osnovama vatinske kulture nastaje grupa Belegiš, lokaliteti vatinske kulture iz jugoistočne Bačke, a na prvom mestu Feudvar, tokom srednjeg bronzanog doba se uključuju u kulturni prostor moriške kulture. Ogroman uticaj moriške kulture na vatinsku keramiku sa Feudvara omogućava sinhronizaciju klasične i posebno pozne vatinske kulture sa kasnom moriškom kulturom, što je posvedočeno nalazima keramike Pančevo-Omoljica stila u sloju I, u kome je potvrđen nalaz iz Pečke (Pecica)(Hänsel, Medović 1991a: 79; Soroceanu 1991: 77, Abb. 19; Falkenstein 1998: 39). Napuštanje naselja na Feudvaru, krajem Koszider perioda, označava radikalni prekid kontinuiteta u čitavoj regiji, da bi nakon nestanka kasne Vatin-Moriš kulture došlo do masovnog naseljavanja nosilaca grupe Bijelo Brdo-Dalj (Falkenstein 1998: 269, 294).

Deo srednjeg Banata uz tok reke Tamiš predstavlja zonu razgraničenja unutar vatinske kulture, pripadajući grupi Kornešti-Crvenka, a graničeći se sa grupom Pančevo-Omoljica. Severni deo srednjeg Banata predstavljao bi regiju u kojoj bi trebalo tražiti granicu grupe Kornešti-Crvenka prema moriškoj kulturi. Iako je stanje istraženosti srpskog srednjeg Banata daleko od zadovoljavajućeg, može se očekivati da se on u budućnosti uklopi u kulturni milje grupe Kornešti-Crvenka, ako se u obzir uzme stanje u susednom delu rumunskog Banata: lokalitet Foeni je veoma blizu granice sa Srbijom, svega oko 4km od mesta Jaša Tomić, gde Tamiš ulazi iz Rumunije u Srbiju.

5. 4. Odnos vatinske kulture sa kulturama Verbićoara i Otomani

Poređenje keramičkog materijala iz južne Oltenije, koji su ne tako davno publikovali G. Calotoiu, G. Crăciunescu i M. Nica (Calotoiu 1996; Crăciunescu 1996; Nica 1996; Nica 1998), sa materijalom iz Banata pokazuje da se ovde ne može govoriti o prisustvu kulture Verbićoara. Može se govoriti o postojanju zajedničkih elemenata koji potiču od istog porekla, grupe Gornea-Orlești (Gogâltan 2004: 133-134). M. Nica (1996: 18) definiše kulturni horizont sa keramikom ukrašenom urezanim metiličastim ornamentom

(Baumrinde, Besenstrich) tipa Jevišovice B (u Moravskoj) – Hriadky–Rozhanovce (u istočnoj Slovačkoj) – Nyirseg–Zatin (u Mađarskoj) – Gornea–Orlești (u Rumuniji) kao horizont proto-Verbićoara. Taj horizont, identifikovan od 70-tih godina XX veka na lokalitetima Orod-el-Tuțuroaie, Locusteni-Predești, Cîrcea-Viaduct i Reșca-Romula, predstavlja osnovu na kojoj je formirana kultura Verbićoara. Početak kulture Verbićoara je sinhron sa kulturama Hatvan, Otomani, kasni Nađrev, i Mokrin-Periam-Pecica.

Za I fazu kulture Verbićoara (faza II D. Berciu-a) najkarakterističnije su posude sa loptastim korpusom i pehari sa drškama koje elegantno, lučno prelaze obod, „klepsidra vaze“, i fina urezana linearna ornamentika (Nica 1996: 21-24).

II ili klasična faza (faza III D. Berciu-a) dobro je predstavljena keramikom otkrivenom u zatvorenim celinama ili u stambenim horizontima sa eponimnog lokaliteta Verbićoara, sa đerdapskih lokaliteta (Gornea-Vodnea, Peștera Climente I, Adăpostul Climente, Gornea-Păzăriște), kao i lokaliteta Cîrcea-Hanuri, Curmătura-Măgura, Cîrcea-Viaduct, Bîrca, Broșteni-Adăpători, Padea-Dealul Vii, Reșca-Romula. Uglasta zdela vatinskog porekla, i loptasti pehar sa kratkim ili dugim vratom i drškama koje pod uglom prelaze iznad oboda i koje se najčešće završavaju kao *ansa lunata*, a koji nosi dekoraciju izvedenu istim blagim urezivanjem linearnih motiva, samo su motivi raznovrsniji, predstavljaju karakteristike ove faze. Šrafirani rombovi kombinovani sa šrafiranim trouglovima, organizovanje motiva u metopama, predstavlja prototip metopa na posudama faze Verbićoara III (Nica 1996: 25-26).

Kao što se može zaključiti iz analize keramike, u početku snažni, elementi zajednički za genetsku osnovu kultura Vatin i Verbićoara, postepeno nestaju da bi dosegli potpuno drugačiju evoluciju u poslednjoj fazi srednjeg bronzanog doba. Čak i ako mogući importi Verbićoare postoje na jugu istorijskog Banata, njihov broj je u prirodnim granicama interkulturnih kontakata (Gogâltan 2004: 133-134).

Kada su u pitanju nalazi iz oblasti Đerdapa, oni daju potvrdu za stanovište da teritorija grupe Kornești-Crvenka vatinske kulture na jugu zatvara oblast Đerdapa (Ihde 2001: 358-362; Gogâltan 2004). F. Gogâltan u grupu Kornești-Crvenka opredeljuje lokalitete Moldova Veche, Gornea, Liubcova, Dubova (Gogâltan 1999b: 76). Keramički materijal sa lokaliteta Manastir, Gospođin vir (Brukner 1969: T. XXXVII) i Klisura (Letica 1969; Летица 1984: T. I) karakteriše urezana dekoracija (cik-cak linije, girlande, arkade, šrafirana polja). Sa Gospođinog vira potiče i tipičan kanelovani konični poklopac sa cilindričnim delom ispod četvrtastog pločastog dela za fiksiranje, ornamentisan urezima u vidu dvostrukih cik-cak linija, horizontalnih linija i kratkih vertikalnih zarezâ.

Kako je Đerdap kontaktna zona kulture Verbićoara sa zapadnim susedima (cf. Crăciunescu 1996), moguće je da je i u kasnijem periodu, nakon stabilizacije žutobrdске kulture, na nekim lokalitetima došlo do svojevrsne simbioze i koegzistencije ova dva kulturna fenomena. Na primer, na lokalitetu Lepenska potkapina pretpostavljena je takva simbioza inkrustovane keramike žutobrdске grupe i elemenata kasne faze kulture Verbićoara (metličasti ornament)(Јевтић 1984: 206). Nejasnija je situacija na lokalitetu Manastir, nizvodno od Gospođinog Vira, gde su kod srednjovekovnog nalazišta otkriveni ostaci naselja koja pripadaju praistorijskim periodima. Bronzanodopskom horizontu pripada keramika karakteristična za vatinsku, Verbićoara i žutobrdsku kulturnu grupu (Поповић 1984: 151). I lokalitet Mrfaja, koji pripada kompleksu praistorijskih naselja, koja su obuhvatila obe obale Porečke reke u zoni njenog donjeg toka, a koji leži na oko 1,5km uzvodno od samog ušća Porečke reke u Dunav, nudi intrigantnu sliku naselja srednjeg bronzanog doba. Ispod slojeva Basarabi naselja nalazio se sloj, u čijem keramičkom materijalu je V. Trbuhović (Трбуховић 1984: 283) prepoznao različite elemente vatinske i kulture Otomani. U regiju Đerdapa uticaji iz zapadnotransilvanske regije koju su naseljavali nosioci kulture Otomani mogli su stići jedino posredstvom nosilaca grupe Kornești-Crvenka.

Razgraničenjem teritorije grupe Kornești-Crvenka, a samim tim i vatinske kulture u celini, bavio se F. Gogâltan (1999b). Dok je proučavao keramičke nalaze kulture Kornești-

Crvenka iz regiona Banata, bio je iznenađen velikim brojem nalaza tog tipa sa tela Sokodor (Socodor/Székudvar-Căvâjdia), koji se nalazi 40km severoistočno od Arada (Gimbutas 1965: 207). Interesovanje ovog autora za Sokodor poraslo je pod utiskom koji je na njega ostavilo mišljenje M. Roške (M. Roska: A gyulavarsándi (Arad m.) Laposhalom rétegtani viszonyai. FolArch 3-4 (1941), 45-61) da se to naselje može pripisati vatinskoj kulturi. Gogâltan (1999b: 56) je postavio pitanje da li naselje Sokodor treba da se opredeli u grupu Kornešti-Crvenka ili u kulturu Otomani, kao što je to činio I. Bóna (1975; 1994).

F. Gogâltan veruje da visok procenat ornamentalnih motiva i formi sa juga (cf. Gogâltan 1999b: Fig. 1-8), iz široko shvaćenog areala vatinske kulture, najverovatnije ukazuje da bi ovaj tel trebalo da se poveže sa grupom Kornešti-Crvenka. Ipak je važno naglasiti da Sokodor leži na periferiji ove kulturne provincije, gde je očito došao u kontakt sa zajednicama od kojih je kasnije evoluirala kultura Otomani (Gogâltan 1999b: 56).

Postoji nekoliko razloga zbog kojih je teško uspostaviti južnu granicu kulturne provincije Otomani: rani stadijum istraživanja i stoga nizak stepen istraženosti, mobilnost praistorijskih zajednica koje se mogu jedino uslovno i oprezno identifikovati na ograničenoj teritoriji upotrebom arheoloških tehnika, kao i teškoće u identifikovanju međusobnih kulturnih odnosa perifernih naselja. Etnografske analogije sugerišu da su teritorijalne granice između praistorijskih zajednica obično bile označene rekom, brdom, šumom, močvarom ili čak i jednim drvetom, što se retko može ustanoviti upotrebom arheoloških metoda. Pa ipak, na ovom stupnju istraženosti pokazuje se da je reka Beli Kriš verovatno činila granicu između kultura Otomani i Kornešti-Crvenka, o čemu svedoče sličnosti i razlike u keramici na naseljima Sokodor i Vărşand (Gyulavarsánd, koji se nalazi 50km severno od Arada (Gimbutas 1965: 207)) - Sokodor se nalazi južno, a Varşand severno od Belog Kriša (Gogâltan 1999b: 56).

5. 5. Odnos vatinske kulture prema kulturama Szeremle-Bijelo Brdo, Dubovac-Žuto Brdo i Belegiš

U odeljku o odnosu vatinske kulture prema mlađim kulturama Szeremle-Bijelo Brdo, Dubovac-Žuto Brdo i Belegiš, čije su teritorije delimično preklapale teritoriju vatinske kulture, biće govora o potencijalnom udelu vatinske kulture u formiranju svake od njih, kao i o međusobnim odnosima tih mlađih kultura.

Arheološka istraživanja bronzanog doba u oblasti srednjeg i donjeg Podunavlja otkrila su postojanje kulturnog kompleksa koji karakteriše niz zajedničkih elemenata sugerišući odnos između različitih etno-kulturnih manifestacija u toj oblasti. Glavni zajednički imenilac predstavlja keramika čija se ornamentika sastoji od motiva izvedenih utiskivanjem, urezivanjem, pravljenjem zareza i uzastopnih uboda. Ovi motivi su inkrustovani belom materijom. Zajednički pogrebni ritual – kremacija, i neki zajednički elementi materijalne kulture ukazuju na slična religiozna shvatanja (Szentmiklosi 2006: 229).

Poreklo ornamentike na keramici, koja se u početku koristi u vrlo uskoj oblasti, konkretno u Transdanubiji, teško je objasniti. Arheološka istraživanja u Mađarskoj u drugoj polovini XX veka otkrila su postojanje dve velike oblasti u okviru ogromnog kompleksa inkrustovane keramike: severnapanonsku inkrustovanu keramiku razvijenu u okvirima kulturnih grupa Esztregom i Veszprém, i južnapanonsku karakterističnu za grupe Szekszárd i Pécs (Bóna 1975: 194; Bándi 1984: 267; Szentmiklosi 2006: 229).

Kao posledica pritiska od strane nosilaca kulture grobnih humki (Hügelgräberkultur - HGK), ratničke populacije iz centralne Evrope, kojima je hipotetički pripisano pohranjivanje bronzanih ostava horizonta Koszider, zajednice severnapanonske kulture inkrustovane keramike (grupa Esztregom) napuštaju Transdanubiju i povlače se ka jugu duž doline reke Šio, zaposedajući oblast između Dunava i Tise. Pomeranje zajednica severnapanonske inkrustovane keramike ka jugu stimulisalo je, ali u smanjenom obimu, i

elemente iz južne zone Transdanubije. „Kalemljenje“ elemenata kulture tipične za zajednice severnapanonske inkrustovane keramike na lokalni supstrat (Gerjen, Vatin, Verbićoara) odredilo je pojavu nove etno-kulturne manifestacije posebno poznate kao grupa Szeremle, a u novije vreme u arheološkoj literaturi i kao grupe Szeremle-Bijelo Brdo ili Bijelo Brdo-Dalj (Tasić 1974: 462-463; Bóna 1975: 225-227; Medović 1996: 165; Falkenstein 1998: 269, 294; Şandor-Chicideanu 2003: 15, 208; Szentmiklosi 2006: 229-230).

Prihvaćeno je da se formiranje grupe Szeremle-Bijelo Brdo odvijalo tokom srednjeg bronzanog doba, u periodu prelaza Bz A2 u Bz B1. Smatra se da je evolucija ovih zajednica bila izuzetno kratka, odnosno da se odvila do kraja Bz B1 faze modifikovanog sistema P. Reinecke-a. Ali prisustvo određenog keramičkog materijala tipičnog za grupu Szeremle u regionu kontrolisanom od strane kulture Kručeni-Belegiš ukazuje na nešto dužu evoluciju zajednica tipa Szeremle-Bijelo Brdo. Do njihovog kraja je došlo u periodu u kom se razvila prva faza kulture Belegiš-Kručeni, odnosno na početku faze Bz B2 P. Reinecke-a (Şandor-Chicideanu 2003: 199; Szentmiklosi 2006: 230).

Mlađa faza keramike Szeremle stila na Feudvaru odvija se u sloju iznad kompaktne serije vatinskih kuća. Ova faza je masovnija i uočljivija. Traje paralelno sa najmlađim horizontom vatinske keramike. Otkrivaju se samo delovi podnica i ognjišta kuća, bez jasnih građevinskih horizonata. Mešana vatinska i Szeremle keramika, osim naselja, prati se i na nekropoli Stubarlja, putem skeletnog groba 2 (Medović 2007: 65).

Nalazi tipični za grupu Szeremle koncentrisani su duž Dunava, od ušća reke Šio do ušća Tise. Istočna granica je bila poslednja uska putanja do Dunava, bar do Ljupkove (Liubcova), ako ne i do Ostrovu Corbului. Kratka evolucija ove kulturne grupe odigrala je veoma važnu ulogu u nastanku nekih novih kulturnih manifestacija. Jedna od njih bila je kultura Žuto Brdo-Grla Mare, koja se razvila iz zajednica Szeremle, koje su se spustile do susedne zapadne strane Karpata. Istovremeno, kulturna grupa Szeremle smatra se jednim od

elemenata koji su aktivno učestvovali u formiranju kulture Belegiš-Kručeni (Şandor-Chicideanu 2003: 217; Szentmiklosi 2006: 230).

Mada su pojedinačni nalazi rano ušli u stručnu i naučnu literaturu, belegiška kultura je relativno kasno izdvojena kao posebna pojava u razvoju bronzanog doba jugoslovenskog Podunavlja i rumunskog dela Banata. N. Tasić (Тасић 2002: 169) ističe da se u najranijim radovima, a navodeći M. Grbića (Грбић 1939; Грбић 1953), ona javlja pod nazivom vršačka kultura, zajedno sa vatinskom ili dubovačkom. Zapravo se kod Grbića (Грбић 1939: 58) mešaju opisi žutobrdske i belegiške keramike, a na ilustraciji (Грбић 1939: Т. III) na kojoj su date tri posude za ilustraciju vršačke kulture (sa nepoznatog nalazišta), posude 14 i 15 bi pripadale belegiškoj kulturi, a peharčić 16 – grupi Kornešti-Crvenka.

N. Tasić je u „Praistoriji Vojvodine“ (Tasić 1974: 240-246) definisao belegišku kulturu, a naziv je predložio prema nalazištu koje je u to vreme bilo najpotpunije istraženo. Razlog više bila je i činjenica da je u blizini belegiške nekropole, na lokaciji Gradac, otkriveno i naselje ljudi koji su se sahranjivali na nekropoli Stojića gumno (Tasić 1983: 92-93). Prema mišljenju ovog autora (Тасић 2002: 169), i pored toga što u svojoj ranoj fazi belegiška kultura nasleđuje neke elemente starije vatinske kulture, ona predstavlja samostalnu pojavu bez izrazitih genetskih veza. Jedna od osnovnih stilskih karakteristika dekoracije na unama u starijoj fazi belegište kulture - vrpčasti ornament, uopšte ne postoji u vatinskoj kulturi, kao što se vidi na primeru nekropole na Stojića gumnu. Pehari slični vatinskim isti su kao oni iz Ostojićeva u severnom Banatu (Girić 1996: 137, Т. III/1-4) ili sa nekropola kulture Gerjen u južnoj Mađarskoj (Bóna 1975: 105). To su presudni razlozi za zaključak da vatinska kultura nije značajnije uticala na formiranje belegiške kulture (Тасић 2002: 170). N. Tasić tvrdi da veza između vatinske i belegiške kulture može da bude jedino posredna, odnosno tako što je vatinski uticaj dospeo u belegišku kulturu kao ostatak prethodnog vremena, a potvrdu nalazi u stratigrafiji na Gomolavi. U sloju IV, u horizontu IVa, pojavljuje se pozna „vatinska“ (ili postvatinska) keramika izmešana sa keramikom koja je poznata kao transdanubijska inkrustovana keramika, a dodat je i tip Szeremle. Iznad tog sloja se formira sloj belegiške kulture sa svoje dve faze, kojima odgovaraju horizonti IVb i

IVc (Tasić 2002: 175). Za tumačenje geneze belegiške kulture važno je to što je uticaj inkrustovane keramike južne Transdanubije uslovio značajna pomeranja kultura sa severozapada prema srpsko-hrvatskom Podunavlju, što je imalo za posledicu pojavu novih kultura – belegiške u Sremu i dubovačke u jugoistočnom Banatu. Uvod u to je kultura Seremle, koja je stvorila osnovu za nastanak jednog novog i dugotrajnog kulturnog kompleksa koji će obeležavati lokalne varijante inkrustovane keramike tipa Dubovac, Žuto Brdo, Balta Verde-Grla Mare. Vremenski, te bi promene mogle da se smeste u period prelaza ranog u srednje bronzano doba, što bi odgovaralo periodu Bz A2-B1. Tom periodu bi pripadali najraniji grobovi u Belegišu (78 i 97)(Tasić 2002: 176).

Nasuprot stavovima N. Tasića, mišljenje koje je S. Morintz (1978: 45) izneo o relaciji između vatinske i kultura Belegiš i Dubovac-Žuto Brdo, vatinsku kulturu postavlja na vrlo važno mesto u genezi oba mlađa kulturna fenomena. Prema ovom autoru, kultura Belegiš-Kručeni inicijalno je bila rezultat dugotrajnog suživota i kulturnog prožimanja kultura tipa Periam-Pećka, Otomani i Dubovac-Žuto Brdo-Gârla Mare na osnovi vatinske kulture. Kulture Belegiš-Kručeni i Dubovac-Žuto Brdo-Gârla Mare nastale su na vatinskoj osnovi i uklapaju se u veliki kompleks kultura sa žigosanom keramikom. Na ovoj liniji bila je i K. Vinski-Gasparini u svom radu o srednjem i kasnom bronzanom dobu u zapadnoj Jugoslaviji (Vinski-Gasparini 1971: 5). I N. Majnarić-Pandžić (1984: 79) podvlači da arheološki podaci govore u prilog tome da se nastanak belegiške keramike odvijao u krilu vatinske kulture.

Zahvaljujući novijim istraživanjima nastali su značajni prilozi o poreklu kulture Belegiš-Kručeni i momentu njenog nastanka. Ova kultura formirana je na osnovi mešavine elemenata licenske keramike grupe Gumtransdorf-Drassburg i inkrustovane keramike tipa Seremle, dislociranih pod pritiskom nosilaca Hügelgräberkultur-e iz centralne Evrope. Ta mešavina bila je „usađena“ na lokalnu osnovu vatinskog tipa. Zajednice nosioci ove kulture imale su neposredan kontakt sa nosiocima inkrustovane keramike iz Transdanubije. Ovo je potvrđeno brojnim nalazima iz zone vatinske kulture, u Srbiji na lokalitetima Kać-Popov salaš, Vatin, Vinča, Gradina na Bosutu, u grobu na lokalitetu Vizić-Golokut (Петровић

1980), a u rumunskom Banatu na lokalitetima Peciu Nou-Stietzel i Foeni-Gomila Lupului I (Medović 1996: 165; Tasić 1996: 147-148; Șandor-Chicideanu 2003: 195, 236; Gogâltan 2004: 88-89, 142, Pl. VI/3; Szentmiklosi 2006: 231-232).

Zona prostiranja kulture Žuto Brdo-Grla Mare uključuje deo Podunavlja od ušća Save do ušća Iskera. Najzapadniji nalaz je u Kovinu, a najistočniji je za sada u Corabia-i. Lokacija nalaza tipa Žuto Brdo-Grla Mare ukazuje na činjenicu da su zajednice nosioci ove kulture zaposele obe obale Dunava, radije birajući ade, mala uzvišenja i terase u blizini reke, koja ne samo da je bila izvor hrane, već i glavna trgovinska transverzala u praistoriji. Rana faza kulture Žuto Brdo-Grla Mare može se najverovatnije smestiti u stadijum MD I (Hänsel), što znači na kraj faze Bz A (Reinecke). Klasična faza ove kulture produžava se u MD III, što je momenat u kom evoluirala prva faza kulture Belegiš-Kručeni, koja je sa svojom evolucijom započela kasnije. Importi iz ova dva kulturna okruženja govore u prilog koegzistencije ovih dveju kultura počevši od Bz B2-C faze modifikovanog sistema P. Reinecke-a (Șandor-Chicideanu 2003: 217; Szentmiklosi 2006: 230-231).

Blizina teritorija žutobrdske i belegiške kulture odredila je vrstu i obim kulturnih kontakata. Na ovu činjenicu ukazali su importi otkriveni u zonama prostiranja ovih dveju kulturnih manifestacija. Ovi kontakti mogu se pratiti na nekoliko nekropola i naselja u Banatu i oblasti srednjeg Podunavlja u Sremu i Bačkoj (Szentmiklosi 2006: 234).

Primere žutobrdskih importa (posude i plastika sa belom inkrustacijom) na teritoriju belegiške kulture Szentmiklosi (2006: 235-236) nalazi na belegiškim nekropolama u Banatu (Cruceni, Peciu Nou, Voiteni – sve nekropole su u temišvarskom okrugu), kao i na naseljima (Foeni-Gomila Lupului II i Deta-Dudărie). Belegiško naselje na lokalitetu Foeni-Gomila Lupului II nalazi se u neposrednoj blizini tel-naselja koje je pripadalo vatinskoj kulturi na istom lokalitetu (Foeni-Gomila Lupului I). To je lokalitet na kom je, osim karakterističnog materijala vatinske kulture (u regionalnoj varijanti Kornešti-Crvenka), pronađen i inkrustovani keramički fragment – verovatno import iz grupe Szeremle-Bijelo Brdo (Gogâltan 2004: 88-89, 142, Pl. VI/3). Ovo otkriće ilustruje postojanje kontakata te

dve etno-kulturne manifestacije sa kraja srednjeg bronzanog doba. Kontakti sa svetom inkrustovane keramike nastavili su se kasnije od strane zajednica kulture Kručeni-Belegiš. Ova činjenica postoji zahvaljujući nalazu na belegiškom naselju smeštenom u neposrednoj blizini tel-naselja vatinske kulture. U zemunici br. 2/2000, koja je pripadala fazi I belegiške kulture, otkrivena je inkrustovana keramika sa karakteristikama klasične faze žutobrdske kulture. Sličan materijal pronađen je na podnici zemunice 1/2000, koja je pripadala fazi II belegiške kulture (Szentmiklosi 2006: 236). Arheološka istraživanja jugoistočnog dela Banata (Dubovac-Kudelište, Vatin-Bela bara, Vršac-At i Vršac-Ludoš, Liubcova-Țiglărie), tokom kojih je obelodanjeno veliko mešanje materijala karakterističnog za belegišku i žutobrdsku kulturu, sugerišu postojanje, u fazi I belegiške kulture, oblasti njihovog sučeljavanja. Ovu oblast kasnije će zaposesti zajednice belegiške kulture (tokom faze II). Njihovo prisustvo u regionu prethodno zaposednutom od strane žutobrdske kulture pokazano je na nekropolama belegiške kulture (faza II) otkrivenim na lokalitetima Banatska Palanka-Rudine, Iam-Sat Bătrân, Liubcova-Țiglărie, i možda Svinița-Piatra Elișovei, kao i fragmentima kanelovane keramike nađenim u asocijaciji sa bronzanim ostavama sa lokaliteta Kličevac-Rastovača i Kličevac-Katanski brod. Repertoar nalaza žutobrdskog tipa iz Banata (importi u oblast kontrolisanu od strane belegiških zajednica) ističe činjenicu da su najseverniji nalazi Cruceni, Foeni, Peciu Nou, Voiteni i Deta. To ukazuje na interesovanje belegiških zajednica za žutobrdsku kulturu (Szentmiklosi 2006: 247-248). Za istočnu Slavoniju (Dalj-Livadice, Aljmaš) karakteristično je paralelo postojanje „kasnovatinskog/vatinsko-belegiškog“ (Kručeni-Belegiš I) i materijala tipa Bijelo Brdo-Dalj (Szentmiklosi 2006: 244, sa literaturom).

Doprinos poznavanju odnosa vatinske kulture prema mlađim kulturama Szeremle-Bijelo Brdo, Dubovac-Žuto Brdo i Belegiš, dale su i studije o pojedinim elementima nošnje, kao što su ukrasne igle. B. Hänsel (1968: 82-83) je istakao da se južni deo Karpatske kotline odlikuje specifičnim formama materijala, pa tako i nekim vrstama nakita, koje ga izdvajaju od ostalih oblasti Karpatske kotline i srednjeg Podunavlja već od ranog bronzanog doba. Tako umesto igala sa kuglastom probušenom glavicom, južno područje favorizuje iglu sa čaurastom glavom (Hülsennadel), a srpaste igle, toliko karakteristične za severnije oblasti

srednjeg Podunavlja, u području nošenja igala sa krilcima zasad nisu registrovane. Kao što se razvoj srpastih igala prati u kontinuitetu od ranobronzanodopskih igala sa kuglastom glavicom, tako se paralelno u južnom delu Karpatske kotline odvija razvoj igala sa krilcima od igala sa pločastom glavicom. Srpaste i igle sa krilcima se u principu u nalazima međusobno isključuju. Kraj nošenja igala sa krilcima označavala bi pojava igala sa ekserastom glavom (Nagelkopfnadel)(Hänsel 1968: 82-83; Majnarić-Pandžić 1971: 16).

Ako se pogleda karta rasprostiranja igala sa krilcima i njihovih prototipova (Majnarić-Pandžić 1971: 17), zapaža se da se ranobronzanodopski prototipovi pojavljuju u užem arealu – u donjoj Austriji i zapadnoj Mađarskoj. Sledeći razvojni oblik nalazi se na istom području. Nasuprot tome, razvijene igle sa krilcima locirane su znatno jugoistočnije – u istočnoj Slavoniji i Sremu, kao i južnom Banatu (Majnarić-Pandžić 1971: 16).

Nejedinstvenost područja rasprostranjenosti prototipova, prelaznih oblika i konačno oformljenog tipa igala sa krilcima zapravo bi protivrečila kontinuiranom razvoju kakav je predočila N. Majnarić-Pandžić (1971). Takvo rezonovanje bi bilo proizvod statičnog posmatranja karata rasprostranjenosti. Međutim N. Majnarić-Pandžić (1971: 16) podvlači da se ne sme izgubiti iz vida činjenica da su se prototipovi (daje primer igala iz Lovasberény-a i Nagylók-a) javili u razvijenom ranom bronzanom dobu u kulturnom miljeu transdanubijske inkrustovane keramike, kao i da se prelazni oblici (primer igala iz Nagyhangos-a) i dalje javljaju na području rasprostranjenosti iste kulture. Najvažnijom se čini činjenica da se u arealu rasprostranjenosti već oformljenih igala sa krilcima tipološki najstariji primerci, kakva je igla sa Popovog salaša, javljaju u sredini u kojoj su u okviru lokalne vatinske kulture, prisutni i importovani nalazi transdanubijske inkrustovane keramike, i to u broju koji nadilazi uobičajene potvrde interkulturnih kontakata. Takva situacija, sa vrlo uočljivim prisustvom transdanubijske inkrustovane keramike, ponavlja se i na Gomolavi. N. Majnarić-Pandžić ne odstupa od svoje konstatacije da igle sa krilcima treba vezati za vatinsku kulturu, ali ipak ostavlja prostor da se ova vrsta nalaza veže za nosioce drugog kulturnog entiteta, kulture panonske inkrustovane keramike. Ovakvom tumačenju naklonjen je i pisac ovog teksta. Populacije, čija nošnja bi sadržala i igle sa

krilcima, do prostora južnog Banata, gde su nađene u velikoj koncentraciji (cf. Vasić 2003: 18-19) sigurno bi došle sa severozapada. Kao primer se može navesti nekropola Vršac-Ludoš, za koju se vezuje “*jedan čudnovat lokalni tip igala sa široko iskovanim vratom i polumesečastom glavom na kraju*” (Menghin 1928: 24), koja je isključena iz areala vatinske kulture, a u čijem materijalu se prepoznaju elementi kultura Seremle, Dubovac-Žuto Brdo i Belegiš I.

5. 6. Hronološko opredeljenje i periodizacija vatinske kulture

Stav rumunskih arheologa zaključno sa krajem XX veka (Gumă 1995: 116-125; Gogâltan 1996: 46-47; Gogâltan 1999a) bio je da vatinska kultura predstavlja prvu fazu srednjeg bronzanog doba, koja u rumunskom Banatu predstavlja tek perifernu pojavu, s obzirom na izdvojenu kulturu Cornești-Crvenka. Za kulturu Kornești-Crvenka supstrat predstavlja grupa Gornea-Orlești; prema F. Gogâltanu ova grupa se vezuje za fazu rano bronzano doba III i sinhrona je sa I fazom moriške kulture u severnom Banatu.

U saglasju sa ovakvim stavom rumunskih kolega bilo je i mišljenje mađarskih arheologa (cf. Bóna 1994: 17; Ecsedy 1994), koji vatinsku kulturu svrstavaju u prvu i drugu fazu srednjeg bronzanog doba, dovodeći je u vezu sa kulturama Gyulavarsánd I i II, moriškom (faze Perjámos-Szöreg i Perjámos/Szöreg-Gerjen), Vatyá I-III, Füzesabony II-III, kasnim fazama Hatvana i transdanubijskim kulturama sa inkrustovanom keramikom. Stav je J. Šimić (2000: 92-99) da na prostore vatinske kulture južnotransdanubijska inkrustovana keramika stiže najranije u fazi Bz A2, a traje sve do faze Bz B2.

Datumi koji su dati za rano bronzano doba mađarskog dela Karpatskog basena (Bóna 1994; Ecsedy 1994) razlikuju se od tradicionalne apsolutne hronologije, jer su zasnovani na radiokarbonskim datumima, koji upućuju na to da kraj eneolita treba datovati nekoliko stotina godina ranije nego što se prethodno pretpostavljalo. Iz toga sledi da je i razvoj koji je doveo do pojave bronzanog doba u Karpatskom basenu takođe počeo ranije. Prelaz od

bronzanog doba ka gvozdenom takođe je pretpostavljen u IX-VIII v. p. n. e., što sugerise da je bronzano doba možda trajalo pola milenijuma duže nego što se prethodno pretpostavljalo. Ako je tako, koji potperiod je trajao duže: rano, srednje ili kasno bronzano doba? Koje su kategorije datuma ili dijagnostičke karakteristike putem kojih se to može odrediti sa sigurnošću? Drugim rečima: gde leži greška načinjena u prethodnim istraživanjima? Niz pitanja nastavlja da provocira debate, koje su daleko od postizanja zaključka. Stoga je probna pretpostavka koju iznosi T. Kovács (1994b: 22) da je u Karpatskom basenu srednja, „razvijena“ faza bronzanog doba počela negde oko XIX-XVIII v. p. n. e.

Na osnovu prethodno iznetih stavova, i gledano u celini, vatinska kultura pripadala bi širem vremenskom rasponu od početka faze Reinecke Bz A2, Hänsel FD II, do faze Reinecke Bz B2, Hänsel MD II (Hänsel 1968: 21; Garašanin 1983a: 506; Gumă 1995: 121; David 1998: 249; Falkenstein 1998: Abb. 10, 17). To bi bilo u saglasnosti sa grubim hronološkim granicama koje je na osnovu kalibriranih radiokarbonskih datuma za vatinsku kulturu (Богдановић 1986: 70; Görnsdorf 1992; Hänsel, Medović 1992; Roeder 1992) izneo S. Forenbaher (1993: 236): vatinska kultura bi počela oko 2000 g. p. n.e.(Bz A2), a u nekim regijama, u svojoj finalnoj fazi bi dočekala kulturni kompleks polja sa urnama (početak Br D), a što je preuzeo i F. Gogăltan (1999a)(prilog 5/1, 2).

Zahvaljujući tome što danas imamo prilično sigurnu hronologiju zasnovanu na serijama kalibriranih radiokarbonskih i dendrohronoloških datuma, uspostavljeni su novi hronološki sistemi bronzanog doba. Kristiansen i Larsson (2005: 116) stavljaju ogradu da je datuma ipak premalo i da oni ponekad odražavaju visoku starost samog drveta koje je uzeto kao uzorak, ali generalno govoreći, sada postoje serije konzistentnih datuma iz centralne Evrope, zapadne Evrope, severne Evrope i zapadnog Mediterana. Još uvek je premalo datuma iz istočne Evrope i sa istočnog Mediterana (Kristiansen 1998: Fig. 13; Kristiansen, Larsson 2005: 116).

Ukupna serija radiokarbonskih datuma za vatinsku kulturu do danas nije uvećana u odnosu na pregled koji daje F. Gogâltan 1999. Na žalost, sa lokaliteta Orešac-Židovar svega dva uzorka su data na radiokarbonsku AMS analizu. Rezultati koji su dobijeni nisu relevantni, s obzirom da nisu uzeti iz superponiranih slojeva iste jedinice iskopa (jedan uzorak potiče iz stratigrafske sonde 1/1997, a drugi sa sektora III), i da se radi o izolovanim uzorcima, koje ne podržavaju serije.

Radiokarbonski datumi za morišku kulturu kreću se u rasponu od skoro čitavog milenijuma, grubo od 2700 BC do 1650 BC. Datumi se grupišu u tri vremenska horizonta: oko 2500 BC, oko 2000 BC i oko 1700 BC. Srednji horizont obuhvata i nalaze iz naselja i sve datume sa mokrinske nekropole. Nalazi sa Mokrina su u skladu sa ovakvim datovanjem: keramika odgovara ranijim tipovima sa Serega, zajedno sa nekoliko iz prelaznog perioda, koji je Bona opredelio kao Sereg 3. Na mokrinskoj nekropoli nije pronađen keramički materijal koji bi odgovarao kasnoj Sereg keramici, a metalni nalazi imaju isključivo karakteristike ranog bronzanog doba. Rani datumi za morišku kulturu preklapaju se sa datumima za Čepel (Csepel) grupu kulture zvonastih pehara. Smatra se da je deo sekvence moriške kulture opredeljen u srednje bronzano doba, označen napuštanjem mnogih naselja i nekropola i pojavom baroknog keramičkog stila, paralelan sa kulturom Vaća (Vatya). Dok se grubo razdvajanje ranog i srednjeg bronzanog doba čini sigurnim, finije razdvajanje može biti ugroženo subjektivnom prirodom keramičke tipologije i specifičnim izborom predmeta koji čine grobni inventar, a na kojima je zasnovana hronologija. Opasnost od ovakve upotrebe podataka iz nekropola dobro je ilustrovana pokušajem serijacije grobnih mesta na mokrinskoj nekropoli. Varijacije nisu bile u funkciji vremena, već u funkciji setova nakita muškaraca, žena i sub-adultnih osoba (O'Shea 1991: 99-100; za najnoviji rad o serijaciji grobova u Mokrinu cf. Wagner 2009). Kraj sekvence moriške kulture vezuje se za napuštanje kasnomoriških nekropola Szöreg i Deszk A (O'Shea 1991: 100).

U skorije vreme J. Görsdorf , K. Marková i V. Furmánek (Görsdorf, Marková, Furmánek 2004) publikovali su radiokarbonske datume, koji potiču od uzoraka sa lokaliteta Včelince

(južni deo centralne Slovačke, okrug Rimavská Sobota). Za deo Slovačke u kom se nalazi ovaj lokalitet postoji mali broj apsolutnohronoloških podataka, a takav je slučaj i u drugim delovima Slovačke (Bátora 2000; Furmánek 2004: 16). Prisustvo uzoraka za C-14 datume nije ravnomerno ni u teritorijalnom smislu, a ni u brojčanom smislu za pojedine kulture i lokalitete. To se vidi i u poređenju sa ostalim delovima Karpatskog basena. Na karti 1 (Görsdorf, Marková, Furmánek 2004: 80, Fig. 1) data je distribucija ranobronzanodopskih (ranobronzanodopskih shvaćenih u skladu sa stavovima koje iznose Kristiansen, Larsson 2005: 116, Gogâltan 2008b: 41, Fig. 2) lokaliteta sa publikovanim C-14 datumima u Karpatskom basenu. Najjužniji su Ljuljaci (označeni brojem 17), Omoljica (21), Vinkovci (32) i Feudvar (10). Za sada ne postoje C-14 datumi za grupu Gornea-Orlești u jugozapadnoj Rumuniji (Gogâltan 1996; Görsdorf, Marková, Furmánek 2004: 89).

Datovanje za Hatvan-Otomani horizont je 1890-1750 cal BC i ovi podaci se mogu porediti sa datumima za pozniju fazu kulture Hatvan sa mađarskih lokaliteta Jászdózsa i Polgár. Arheološko-tipološko datovanje keramičkog materijala vezuje ga za klasičnu ili post-klasičnu fazu kulturnog kruga Otomani-Füzesabony (Gogâltan 1999a; Görsdorf, Marková, Furmánek 2004: 89).

Radiokarbonsko datovanje arheološkog materijala, pripisanog horizontu Koszider, predstavlja dugačak vremenski period u Karpatskom basenu, koji ide od 2030-1630 cal BC (Tószeg, Jászdózsa, Füzesabony) do 1500-1210 cal BC (Görsdorf, Marková, Furmánek 2004: 90). Takvo hronološko opredeljenje je u vezi sa kasnijim fazama „tell“ kultura Karpatskog basena u Mađarskoj, a klasično je shvatanje da je metalurgija tipa Koszider, čiji proizvodi potiču i iz naselja i iz nekropola, kao i iz brojnih ostava nađenih u zapadnim i centralnim zonama karpatskog basena, cvetala u finalnoj fazi srednjeg bronzanog doba, oko XV-XIV v. p. n. e. (Kovács 1994a: 51). C-14 datumi za pojedine faze naseljavanja na lokalitetu Včelince mogu se iskoristiti za identično kulturno okruženje kultura Hatvan, Otomani-Füzesabony i Piliny u Karpatskoj kotlini. Ipak se mora napomenuti da se heterogenost kulturnog razvoja u ovom velikom geografskom regionu i različiti tempo

kulturnog progresa mogu odraziti na i apsolutnim datumima (Görsdorf, Marková, Furmánek 2004: 90).

Dok postoji saglasnost da se početak bronzanog doba u centralnoj Evropi postavi oko 2300 BC, a početak pravog bronzanog doba (kalajne bronze) oko 2000 ili malo posle (1900 BC), početak centralnoevropskog srednjeg bronzanog doba lebdi oko 1600 BC (Kristiansen, Larsson 2005: 116). Problem srednjeg bronzanog doba u susednoj Bugarskoj, koja predstavlja kontaktnu zonu srednjoevropske i egejske hronologije, i dalje nema zadovoljavajuće rešenje, kako po pitanju apsolutne hronologije, tako i u smislu materijalnih ostataka na kojima bi ova hronološka sekvenca bila zasnovana. Autori koji se bave ovom problematikom nude nekoliko modela za rešavanja ovih problema (cf. Бояджиєв 2003; Панајотов 2003), ali ni jedan nije bez manjkavosti. Varijante kako da se usaglase hronologija i periodizacija bronzanog doba Bugarske idu od predloga prestrukturiranja kulturnog sadržaja određenih perioda (kultura Nova Zagora/Junacite se uključuje kao poslednja etapa u rano bronzano doba), preko izmene apsolutne hronologije određenih perioda (srednje bronzano doba počinje ranije, ali i produženo traje, čime se ostavlja otvorenim pitanje kulturnog sadržaja druge polovine ovog perioda, pošto nema nalazišta i materijala koji bi pokrivali drugu polovinu), do ideje o podeli bronzanog doba na četiri ili samo dva perioda, u okviru kojih bi bio ostavljen „prelazni period“ za neke kulture, koje su za sada nepoznate (Бояджиєв 2003: 23-24).

Inicijalna faza centralnoevropskog srednjeg bronzanog doba počinje oko 1650 BC prema C-14 datumima, dok dendrohronologija u Švajcarskoj ovu fazu smešta u XVI vek, bliže godini 1500 BC. Pa ipak, ovo bi moglo biti usled nedostatka jezerskih staništa iz srednjeg bronzanog doba. Takođe, sada se smatra da se početak perioda polja sa urnama i Reineckeove faze Bz D smešta u sredinu i kasni XIV vek prema C-14 datumima, dok dendrohronologija taj početak radije stavlja u 1300 BC. Čini se da postoji blago neslaganje između dendrodatuma i radiokarbonskih datuma; radioaktivni ugljenik ima tendenciju da daje datume koji su malo stariji nego što su dendrodatumi (Kristiansen i Larsson navode primere iz Danske i sa Kastanasa u Grčkoj). Premda je do nekih nepodudaranja moglo doći

usled različitih procena kulturnih sekvenci koje su bile datovane, čini se da bi verovatno trebalo da se oduzme oko 50 godina (ponekad više) od kalibriranih C-14 datuma, kao rezultat starosti samog uzorka, ako ne postoje specifične informacije o uzorku (Kristiansen, Larsson 2005: 117).

U kontekstu hronološkog opredeljenja vatinske kulture prethodna argumentacija zvuči logično, ali i zbunjujuće. F. Gogâltan (2003: 7, Fig. 2; 2008b 41, Fig. 2)(prilog 7) u svom hronološkom sistemu za rano i srednje bronzano doba Karpatskog basena u potpunosti sledi hronološke odrednice koje su dali K. Kristiansen i T. B. Larsson (Kristiansen, Larsson 2005: 117) i o kojima je bilo reči u prethodnom delu teksta. Gogâltan vezuje početak ranog bronzanog doba i fazu Bz A0 za vreme nakon 2400 BC, i svoje horizonte 3 i 4 u razvoju karpatskih tel-naselja, u okviru kojih se razvija i vatinska kultura, opredeljuje u period Bz A1-B1. Kristiansen i Larsson (Kristiansen, Larsson 2005: 118) takođe kao krucijalan izdvajaju period Reinecke Bz A2/A3 i B1, koji se datuje u vreme između 1700/1750 i 1500 BC. To je prvi period intenzivnih kontakata između Minojaca/Mikenaca i istočne centralne Evrope i Karpata; pitanja odnosa mikenskog sveta i bronzanodopskih kultura Karpatskog basena, pa samim tim i vatinske kulture, doživela su apogej u radovima publikovanim tokom 70-tih i 80-tih godina XX veka (cf. Гарашанин М. 1973: 324; Tasić 1973; Harding 1984). Ovi kontakti na veliku daljinu bili su verovatno uspostavljeni tokom Bz A2 (oko 1750-1650 BC), intenzivirani u Bz A3 (kraj XVII veka BC) i dosegli najvišu tačku tokom XVI veka. Kako su neke od ovih kulturnih veza povezane sa Terom u poslednjoj fazi pre erupcije, tj. LH IB, LC i LM IA, ova faza ne bi trebalo da bude mnogo starija od 1600-1650 BC (Kristiansen, Larsson 2005: 118). Ipak treba imati na umu da egejska/minojska hronologija još uvek debatuje manje ili više zaviseći od prihvatanja ili neprihvatanja smeštanja erupcije na Teri u 1628 BC i kalibriranih C-14 datuma (Kristiansen, Larsson 2005: 117).

Ako se vratimo u Karpatski basen i hronološki sistem F. Gogâltana (Gogâltan 2003: 7, Fig. 2; Gogâltan 2008b 41, Fig. 2), u oči pada činjenica da ovaj autor zaista navodi da veći deo perioda Reinecke Bz A1-B1 koincidira sa srednjim bronzanim dobom hronoloških sistema

rumunskih i mađarskih autora, o čemu je bilo reči na početku odeljka o hronološkom opredeljenju i periodizaciji vatinske kulture. Kraj ovog perioda bio bi sinhron za početkom srednjeg bronzanog doba shvaćenog na način o kom polemishu Kristiansen i Larsson (2005: 117). Srednje bronzano doba bi počinjalo sa fazom Bz B P. Reinecke (što je tradicionalno shvatanje, oko kog nije bilo rasprave, osim kada je apsolutna hronologija u pitanju), modifikovanom na način vidljiv na pomenutoj hronološkoj tabeli. U tom smislu vatinska kultura bi većim svojim delom pripadala ranom bronzanom dobu.

Teško snalaženje sa hronološkim sistemima i opredeljenjem perioda 2000-1600 BC u srednje bronzano doba, a istovremeno u period Reinecke Bz A1-A2 ispoljavaju i A. Bulatović i J. Stankovski (Булатовић, Станковски 2012: 327-329, Т. 18, 19).

Alterativni koncept F. Gogâltan je ponudio u svom radu iz 2004. g. Na tom mestu, ovaj autor je zaključio da smeštanje vatinske kulture samo u srednje bronzano doba predstavlja odgovor na činjenično stanje na vatinskim lokalitetima, što pretpostavlja prilagođavanje zajednica na prirodno okruženje relativno različito u odnosu na prethodni ili sledeći period. Rano bronzano doba u Banatu označeno je kulturama Makó-Kosihi-Čaka, Šomođvar-Vinkovci, nalazima tipa Sânpetru German-Pančevo Vatrogasni dom, kulturom Moriš I i grupom Gornea-Orlești. Pred kraj ranog bronzanog doba (početak subboreala), čini se da je klima sa više kiše postepeno postajala hladnija. Postoje mišljenja da je klima postajala i suvlja. Uz činjenicu da je došlo do klimatske promene, tu je i činjenica o zaposedanju oblasti sa bogatim prirodnim resursima i povoljnim topografskim položajem. Pored ovih, drugi primarno međusobno zavisni faktori, kao što su arhitektura sa nadzemnim staništima od drveta, pletera i lepa, koncentracija stanovništva usled nesigurnosti, religija, tradicija u naseljavanju i društveni razvoj, ekonomija koja potvrđuje naglašeniji sedentarni život ovih zajednica u odnosu na period kasnog eneolita i prve faze ranog bronzanog doba, praktikovanje zemljoradnje, pojava nekih elemenata fortifikacije na naseljima i implicitno koncentracija resursa, kao i niz subjektivnih faktora neprepoznatljivih u arheološkom zapisu, doveli su do formiranja prvih bronzanodopskih telova. Ovaj fenomen odvija se tokom srednjeg bronzanog doba i ovakav način naseljavanja karakteriše taj period. Druge

klimatske promene bi se dogodile oko 1500 BC. One bi mogle da budu uzrok pomeranja nekih centralnoevropskih populacija. Karta njihovog rasprostiranja preklapa staru vatinsku teritoriju. Kada je počelo kasno bronzano doba, telovi iz nizije su postepeno nestali, a pojavili su se novi metalni predmeti, kao i novi pogrebni običaji i rituali – polja sa urnama (Gogâltan 2004: 133-134). Ovo stanovište čini se da miri tradicionalne koncepte i nove hronološke sisteme, proistekle iz većih serija radiokarbonskih i dendrodatuma.

Konačno, radiokarbonski datumi sa Feudvara, Ljuljaka i Omoljice, ili oni sa drugih lokaliteta iz Karpatskog basena, ali koji pripadaju drugim kulturama (moriška, Otomani-Fizešabonj, Vitenberg) koje su uspostavile veze sa vatinskim okruženjem, sugerišu apsolutnu hronologiju. Kalibracija ovih datuma vatinsku kulturu smešta *grosso modo* u prvu polovinu II milenijuma BC (Gogâltan 2004: 133-134). U kom trenutku će se prepoznati početak srednjeg bronzanog doba deluje kao pitanje od sekundarnog značaja, ali bi o njemu trebalo da bude postignut konsenzus, kako bi se pojednostavila komunikacija među kolegama.

Kada je u pitanju periodizacija vatinske kulture, izvedena na osnovu vertikalne stratigrafije naselja, čini se odgovarajućom tripartitna podela predložena od strane F. Gogâltana (2004). Ovaj autor sugeriše korišćenje tripartitne relativne hronologije: srednje bronzano doba I, II i III. Analogno tome vatinska kultura prošla je kroz faze I, II i III (rana, klasična ili faza procvata, i pozna). Gogâltan je za osnovu uzeo vertikalnostratigrafsku situaciju na lokalitetima Foeni-Gomila Lupului, Feudvar i Ljuljaci, ali takođe i u nekim metalnim nalazima (Gogâltan 2004: 133-134). Igle sa čaurastom glavom (Hülsenkopfnadel) generalno pripadaju mlađoj fazi ranog bronzanog doba (Bz A2 prema P. Reinecke-u). Iгла sa čaurastom glavom nađena u sloju vatinske kulture na Gomolavi ne može biti ranija od početka srednjeg bronzanog doba (Vasić 2003: 15-16). Iгла sa krilcima (Flugelkopfnadel) sa lokaliteta Popov salaš pripada varijanti 1. Varijanta 1 je najstarija i ne može se datovati ranije od srednjeg bronzanog doba. Primerak sa Popovog salaša je nešto mlađi i pripada horizontu Kosider. Bodež i sekira sa povijenim ivicama (Randleistenbeil) koji su nađeni zajedno sa ovom iglom, imaju paralele sa ostavom II iz Dunaújváros-Kosziderpadlás-a. Iгла

sa krilcima sa Gomolave je veoma oštećena, ali se verovatno može svrstati u mlađu varijantu 2 (Vasić 2003: 18-19).

Vertikalna stratigrafija na Židovaru donela je potvrdu periodizacije F. Gogâltana. Nakon horizonta ranog bronzanog doba, usledila su izdvojena tri horizonta naseljavanja nosilaca vatinske kulture. Promene u keramičkom stilu i importi materijala iz drugih regionalnih grupa vatinske kulture omogućili su da se ove pojave jasno izdvoje u vertikalnoj stratigrafiji. Usled nedostatka pouzdanih radiokarbonskih datuma i nedovoljno dobre očuvanosti bronzanih predmeta, nije moguće precizno apsolutnohronološko pozicioniranje nalaza sa Židovara. Sudeći prema prethodno iznetom, sa velikom verovatnoćom može se očekivati da su naselja vatinske kulture sukcesivno trajala tokom prve polovine II milenijuma pre nove ere. Masivni ruševinski depoziti nagomilavali su se nejednakom brzinom i intenzitetom, s obzirom da je većina istraženih objekata stradala u požaru i mogla biti obnovljena tokom samo nekoliko generacija.

Pod uslovom da se usvoje principi apsolutne hronologije zasnovani na postojećim kalibriranim radiokarbonskim datumima i relativna hronologija za vatinsku kulturu, po kojoj se njeno trajanje vezuje za srednje bronzano doba i prolazi kroz tri faze razvoja, kako je to predložio F. Gogâltan (2004), postojala bi solidna baza za stvaranje zajedničkog hronološkog jezika za bronzano doba Karpatskog basena.

5. 7. Vatinska kultura i višelojna naselja tipa „tell“

Višeslojna naselja tipa „tell“ predstavljaju najkarakterističniju formu naselja u ranom i srednjem bronzanom dobu Karpatskog basena. Na nekima od njih su potvrđeni elementi fortifikacije. Postojanje utvrđenja može se uzeti kao dobar indikator u merenju nivoa društvenog i ekonomskog razvoja zajednice. Stratifikovani sistem naselja sa utvrđenim centralnim naseljima za proizvodnju i distribuciju omogućio je organizovanu i široko rasprostranjenu distribuciju nove proizvodnje metala, poglavito prestižnih dobara, oružja i

nakita (David 1998: 249; Kristiansen 1998: 370-378; Harding 2000: 291-307; Kristiansen, Larsson 2005: 125; Gogâltan 2003; Gogâltan 2005; Gogâltan 2008a; Gogâltan 2008b; Gogâltan 2010).

Veoma su značajni lokaliteti na kojima su vršena sistematska arheološka istraživanja, zahvaljujući kojima su otkriveni kompleksni sistemi fortifikacija telova (cf. Batora et al. 2012). Po prvi put se tokom ranog i srednjeg bronzanog doba u Karpatskom basenu može primetiti opšti fenomen pojave odbrambenih sistema. Isto tako je važno pomenuti da nisu svi telovi bili utvrđeni. Neki od utvrđenih telova imali su ulogu da zaštite stanovništvo i ostala dobra „satelitskih sela“ koja su im pripadala (Gogâltan 2008b: 39).

Na osnovu kriterijuma koje je precizirao za različite kategorije naselja tipa tel, F. Gogâltan (2003; 2005; 2008b: 40-41, Fig. 1) je do 2003. g. prikupio podatke o 188 naselja iz ranog i srednjeg bronzanog doba u Karpatskom basenu. Njegov treći hronološki horizont, datovan približno između 2300 i 1950 BC, označava trenutak pojave većine bronzanodopskih telova. Za kulturu Vatin I ovaj autor vezuje naselja tipa tel na lokalitetima Cornești-Dealul Cornet, Foeni-Gomila Lupului i Orešac-Židovar. Za isti horizont vezuje i retke slučajeve u okviru grupe Gornea-Orlești, kao što je Foeni-Cimitirul Orthodox. Četvrti horizont telova, hronološki opredeljen približno u period od 1950 do i nakon 1700 BC, pokazuje širenje većine bronzanodopskih telova, čak i u zoni kulture Mad'arovec. U južnom delu Karpatskog basena, u blizini Dunava nalaze se naselja tipa tel koja pripadaju vatinskoj kulturi na lokalitetima Mošorin-Feudvar i Orešac-Židovar; Dunav je povezivao Crno more sa centralnom Evropom, a pre nego što skrene ka zapadu u centralnu Evropu, Dunav je bio osnovna ruta za kretanje dobara i ljudi koja je trebalo da bude kontrolisana sistemom fortifikovanih tel-naselja. Peti i poslednji horizont, čiji početak je opredeljen u vreme oko 1650 BC, a kraj pre 1500 BC, karakteriše formiranje veoma malog broja novih tel-naselja. Kao i u kasnom neolitu, oko 2000 godina pre toga, pred kraj srednjeg bronzanog doba ovaj tip stanovanja odjednom nestaje. S obzirom da je na više fortifikovanih lokaliteta potvrđeno da su ona naprosto napuštena, bez tragova destrukcije, stara teorija o kraju bronzanodopskih tel-naselja u Karpatskom basenu kao posledici velikih migracija iz

centralne Evrope sigurno je pod velikim znakom pitanja (Gogâltan 2008b: 42-52, sa literaturom).

Mošorin-Feudvar pripada malobrojnoj grupi od svega 26 tel-naselja u katalogu F. Gogaltana, koja obuhvata sistematski ekopavane lokalitete u smislu strukture odbrambenog sistema (Gogâltan 2008b: 42). Kada se razmatra socijalna i ekonomska funkcija telova u Karpatskoj kotlini, telovi se posmatraju kao centralna mesta; bronzanodopsko naselje na Feudvaru definisano kao proto-urbano (Kovács 1994b: 24; David 1998: 249; Gogâltan 2010: 28-30). Bilo je nekoliko pokušaja da se otkriju granice teritorije jednog fortifikovanog tel-naselja i manjih naseobinskih jedinica koje su mu gravitirale. U Slovačkoj je procenjeno da je razdaljina između dva utvrđena naselja bila 8-20km. U Mađarskoj, u mikro-regionu Hajós, prečnika 8-10km, utvrđeno je postojanje jednog fortifikovanog tela, tri jednoslojna naselja i tri nekropole. Na osnovu teoretskih modela, u severozapadnoj Rumuniji je hipotetički definisano 6 mikro-regiona, koji su imali kao centar jedan tel kulture Otomani. Pretpostavljene dimenzije njihove teritorije bile su između 3,5 i 17km (Gogâltan 2008b: 52, sa literaturom).

Od 188 tel-naselja u Karpatskom basenu, 26 ima sigurno potvrđene odbrambene elemente. Za oko 100 naselja može se, na osnovu prospekcije i topografskih karata, pretpostaviti postojanje odbrambenog sistema. Za svega oko 50 naselja nema informacija o odbrambenim elementima. Stoga F. Gogâltan (2008b: 52) tvrdi da je postojanje elemenata fortifikacije karakteristično za bronzanodopska tel-naselja u Karpatskom basenu.

Omiljena lokacija za takva naselja i gradnju njihovih odbrambenih sistema uobičajeno je bila u vezi sa prirodnim elementima zaštite, kao što su: rečni tokovi, močvare, visoke i strme terase. Utvrđena zona bila je prilično ograničena i u većini slučajeva štitila je akropolu. Kompleksan način naseljavanja organizovan u okviru višeslojnih naselja - budućih telova – jasno pokazuje da su se ona razlikovala od naselja sa samo jednim kulturnim slojem i skromnim građevinama, kao što su zemunice. Centralni položaj ovakvih naselja potvrđen je, na prvom mestu, elementima fortifikacija. To sugeriše postojanje

političkog autoriteta koji je kontrolisao dobro razgraničenu teritoriju. Ona je uključivala poljoprivredne oblasti, pašnjake, zone za obradu drveta i nalazišta gline, ali je i pretpostavljala mogućnost da se kontrolišu glavne komunikacije (Gogâltan 2008b: 52). Zanimljivo je mišljenje koje T. Kovács (1994b: 25) iznosi o stambenoj arhitekturi ovih naselja. On smatra da raspored, veličina i oblik kuća od pletera i lepa, podignutih oko rama od uspravnih stubova i obilje nalaza koji potiču iz njih odražavaju seosku ekonomiju preuzetu sa Balkana i presađenu u ovaj region. Ograničeni prostor velike većine telova uticao je na formiranje pretpostavke da su glavne ekonomske aktivnosti (zemljoradnja i stočarstvo) odvijale u okviru tzv. „satelitskih naselja“, a ne na telovima. Utvrđeni centri imali su ulogu da zaštite okolne oblasti, a da istovremeno imaju glavno mesto u izradi predmeta od metala i kosti. U isto vreme, može se sugerisati da su telovi imali neku vrstu religijske funkcije za te zajednice (Gogâltan 2008b: 52).

Kada su u pitanju pomenuta tel-naselja vatinske kulture, F. Falkenstein (1998: 267, 293) je zaključio da se u vreme njene klasične faze naselje na Feudvaru nalazilo na severnoj ivici jednog šireg sistema centralnih vatinskih naselja (Popov salaš, Slankamen, Belegiš-Šančine). Falkenstein se na ovom mestu poziva na rad N. Tasića (Tasić 1984a: 60); međutim, Tasić na ovom mestu samo izdvaja naselja u mikroregionu ušća Save u Dunav, uklapajući tu i vatinsko naselje na Vinči. Ova naselja su bila postavljena na međusobnoj udaljenosti koja su se praistorijskim saobraćajnim sredstvima (konj, volovska kola, čamac) mogla savladati u jednom danu. Lokalna naseobinska aktivnost bila je ograničena na uže prostore oko centralnog naselja, a oni su bili razdvojeni širim nenaseljenim zonama. Naseobinska struktura vatinske kulture očigledno se zasnivala na mreži autonomnih komuna, što upućuje na segmentarnu organizaciju plemenskih zajednica ranog bronzanog doba, koja nije podrazumevala nadređenu centralnu vlast. Nasuprot segmentarnoj organizaciji na nivou regije, u samim komunama je jasno izraženo hijerarhijsko uređenje sa reprezentativnim centralnim naseljem i kratkotrajnim subordiniranim naseobinama u njegovoj okolini (Falkenstein 1998: 267, 293). Iako na Židovaru i njegovoj okolini nije izvršena tako detaljna prospekcija kao što je učinjeno u slučaju Feudvara, na osnovu

podataka kojima se za sada raspolaže (potvrđeno postojanje suburbane zone na potesu Tobolica), može se pretpostaviti sličan model naseljavanja.

Veliki doprinos poznavanju osnovnih ekonomskih aktivnosti, poljoprivrede na prvom mestu, dala su arheobotanička istraživanja. Više od jednog veka ovih istraživanja potvrdilo je da je Karpatski basen jedno od najstarijih kulturnih okruženja u Evropi. Zemljoradnja u ovoj oblasti ima istoriju od 8000 godina. Povrće se gaji pet milenijuma, dok je voće bilo prvi put posađeno pre oko 2000 godina. Novopridošle populacije u raznim periodima verovatno su donele sopstvene useve, čiji se uzgoj nastavio i u novoj sredini. Glavne žitarice stigle su sa neolitskim populacijama, dok je najveći deo domaćih mahunarki upravo uveden od strane "tel" kultura srednjeg bronzanog doba. Najveći broj kultivisanog voća, kao i grožđe, pojavio se u vreme rimskih osvajanja (Gyulai 1994: 66-67; Gyulai 2003: 66).

Oko 3000 BC počela je nova era holocena, poznatog i kao flandrijski interglacijal (koji je započeo oko 8200 BC), i trajala do 800 BC. Ova era naziva se i subborealna faza, koja je, iz arheološke perspektive, obuhvatala kraj eneolita i čitavo bronzano doba. U početku hladnije i kišno vreme subboreala, u Karpatskom basenu nazvanog prva faza evropske bukve, postalo je nešto suvlje do sredine ovog perioda. Među vrstama drveća smanjio se udeo evropske bukve, dok se udeo hrasta i lešnika povećao (Gyulai 2010: 93).

U Karpatskoj kotlini su se do sredine III milenijuma BC razvili uslovi za zemljoradnju uz pomoć pluga: potvrđeno je prisustvo i useva i domestifikovanih životinja za prenošenje tereta, a bila su korištena i kola sa upregnutim teglećim životinjama. Stoga je prilično sigurno da su ljudi krajem III milenijuma već koristili plug. Na Balkanskom poluostrvu, kao i u istočnom delu centralne Evrope, jednozrna pšenica je bila glavna hlebna vrsta žitarice, dok je u centralnoj i zapadnoj Evropi to bio dvozrni *Triticum dicoccum* (Gyulai 2010: 100).

Najveći udeo u arheobotaničkom materijalu koji je potekao iz srednjebronzanodopskih horizonata sa tel-naselja u mađarskom Podunavlju imale su žitarice, a odmah uz njih bile su

mahunarke. Među uzorcima je bilo i ostataka korovskih biljaka, divljeg voća i vrsta koje su činile prirodnu vegetaciju u datom periodu. Ljudi koji su nastanjivali utvrđene ili neutvrđene telove razvili su živu poljoprivrednu aktivnost. Nisu bili specijalizovani za proizvodnju pojedinačne vrste žitarica, već im je poljoprivredna proizvodnja počivala na nekoliko stubova. O značaju kultivisanih biljaka u životu naselja najbolje svedoče zalihe namirnica, koje su se sastojale od žitarica, nađenih na lokalitetima, konkretno oko ognjišta, u skladišnim posudama i loncima. Najznačajnije vrste žitarica bile su šestoredni ječam, jednozrna i dvozrna pšenica. Primećeno je da neke regije preferiraju određenu vrstu žitarica, ali objašnjenje za tu pojavu nije nađeno. Geografsko odvajanje ne označava i kulturnu razliku, s obzirom da bronzanodopske zajednice nisu živjele izolovano jedne od drugih. Verovatno da je izbor žitarice bio načinjen u skladu sa prilagodljivošću na mikroklimatske i uslove zemljišta u prirodnom okruženju, i da je kod ljudi postojala svest o tome koje biljke obećavaju najbolji rod u datim uslovima. Od mahunarki su potvrđeni: sočivo, grašak, grahorica i bob. Zanimljivo je primetiti da gde god je nađena velika količina ječma, i količina graška bila je velika. Moguće je da to ukazuje na korene još uvek žive tradicije da se preko ječma seje grašak (Gyulai 2010: 101-102).

Kao što je već naglašeno, razvoj bronzanog doba u Karpatskom basenu imao je drugačiji tok nego u drugim regionima centralne Evrope. Kao rezultat međuregionalnih kontakata – i direktnih i indirektnih - sa Balkanom i Pontom, bronzano doba je počelo ranije i dostiglo socio-ekonomski nivo koji uključuje elemente puno razvijenog bronzanog doba znatno ranije. Ti elementi su: stabilnost i trajnost teritorije distribucije različitih arheološki definisanih populacionih grupa; višeslojna, stratifikovana naselja tel-tipa, koja odražavaju naseljenost u kontinuitetu; takođe i prisustvo značajnog viška proizvedenog iznad osnovnih potreba, što je formiralo osnovu za trgovinu, a što opet ukazuje na ekonomiju sposobnu za proizvodnju u kontinuitetu; konačno, procvat proizvodnje metala, zasnovan na sirovinama dobijenim putem trgovine, sa proizvodnjom alatki i predmeta neophodnih za svakodnevni život, kao i oružja korišćenog za ratovanje. Trgovačke mreže su se širile od crnomorske obale duž Dunava do unutar Karpata. Kontakti sa egejskim svetom su se produbljivali, naročito tokom perioda 1750/1700-1600/1500 BC (Reinecke Bz A2/B1), što odgovara

kasnom srednjeheladskom periodu (MH) IIIAB i kasnoheladskom periodu (LH) I/IIA. Ekspanzija u trgovini i razmeni korespondira sa kvalitativnim i kvantitativnim skokom u proizvodnji metala sa centrom u Karpatima, i početkom oko 1750/1700 BC. Ovo predstavlja autohtonu proizvodnju metalnih predmeta visokog standarda. Pojavila se masivna produkcija metala kako u smislu opsega, tako i u smislu kvaliteta, do tada nepoznata u centralnoj Evropi (Kovács 1994b: 23; Kristiansen, Larson 2005: 123, 125). U ovakvom kulturnom okruženju odvijao se i život zajednica vatinske kulture na tel-naseljima, koji traje kroz nekoliko razvojnih etapa, koje se prepoznaju u elementima materijalne kulture. Kada se posmatraju oblici oružja i nakita, na njima se vidi veza vatinske kulture sa vojvođansko-srpskim Podunavljem, a preko njega i sa udaljenim krajevima, sa istočnom Mađarskom, i važnim sirovinskim i metalurškim karpatskim centrima (Majnarić-Pandžić 1998: 179). Bez obzira na isticanje postojanja sistema utvrđenih naselja i napredne tehnologije u izradi naoružanja, ipak jaču impresiju ostavljaju prenosiva ognjišta, široki spektar lonaca za kuvanje, tava za pečenje, posuda za skladištenje i drugog keramičkog materijala, pršljenci za pređenje, alatke i predmeti od rezbarene kosti, roga ili kamena, i poneki predmet od bronzne, koji nude detaljnu sliku svakodnevnog života tokom vekovne mirne egzistencije, neporemećene ratom, izuzev lokalnih čarki, ovih zajednica koje su se bavile zemljoradnjom, stočarstvom i lovom. U ovom svetlu tel-kulture srednjeg bronzanog doba Karpatskog basena vidi T. Kovács (1994b: 25), a konkretno vatinsku kulturu autor ovog rada.

6. Zaključak

Nakon perioda istraživanja dužeg od jednog stoleća, vatinska kultura ima znatno više elemenata za dobro definisanje, ali neki od važnih problema vezanih za ovu kulturu i dalje čekaju zadovoljavajuće rešenje. Problematične su njene osnovne karakteristike: poreklo, keramički stil kao osnovna odrednica za prepoznavanje, zona naseljavanja, regionalne grupe, hronologija i kako je došlo do njenog kraja. Stiče se utisak da istraživači koji se danas bave vatinskom kulturom, a čiji broj nije velik, ne uzimaju u razmatranje mišljenja drugih kolega, što kao rezultat ima radove napisane u paralelnim ravnima, sa preuskim zajedničkim jezikom (Ljuština 2011: 110). Minimalno polazište za ovaj rad bilo je mišljenje koje je izneo R. Vasić (2006: 452) da termin Vatin označava samo keramički fenomen, sa dvouhim peharima kao osnovnom determinantom. Iako ovakva determinanta nije bila dovoljna, ipak je prvi korak u ovom radu bio da se vatinska kultura vrati u južnopanonske granice, bez obzira koliko nejasne one bile sada. Radna hipoteza bila je da će vatinska kultura, kada konačano bude tretirana kao bilo koja druga bronzanodopska kultura Karpatskog basena, bez pretenzija da se pronađe nekakva široko rasprostranjena „kantaros“ civilizacija na Balkanskom poluostrvu, na kraju poprimiti svoje karakteristike. Srednje bronzano doba definitivno ne predstavlja period velikih kulturnih kompleksa, već pre manjih političkih entiteta, arheološki prepoznatljivih kao određene kulture ili kulturne grupe.

Ovakav pristup rezultirao je smanjenjem broja i obima problematičnih elemenata ovog kulturnog fenomena. Kada je u pitanju keramički stil, koji nesumnjivo jeste presudan za prepoznavanje vatinske kulture, u zaključnom razmatranju treba se vratiti u inicijalnu fazu istraživanja i osvrnuti se na postavke M. Grbića. U cilju formiranja premisa za bilo koji rad koji tretira problem vatinske kulture, Grbićeve uzgredne opaske (Грбић 1958: 37, fusnota 16) čine se krucijanim. Paradigma za to šta je vatinska kultura (Grbić čak stavlja ogradu, nazivajući je takozvanom) nalazi se u materijalu sa lokaliteta Omoljica-Zlatica i Najeva ciglana u Pančevu. Svako dalje razmatranje ima smisla jedino ako se prihvati da se zna šta je fizički smisao onoga o čemu se raspravlja. Ono što kod Grbića dolazi u nastavku istog

rada, zapravo je ublažavanje ovog stava, kompromis sa ustaljenom terminologijom, što prihvata i F. Gogâltan u svom radu o grupi Kornešti–Crvenka (Gogâltan 2004). Termin vatinska grupa zadržava se samo iz poštovanja prema tradiciji, bez obzira što domen pojma na koji se ovaj termin odnosi nije definisan konsenzusom; svaki autor ga uzima kao da je jasno i precizno definisan i kao da se takve definicije svi pridržavaju, što na žalost nije slučaj. Grbić na istom mestu zamera M. Garašaninu i D. Garašanin što tretiraju pojedinačne lokalitete, a zaključke primenjuju na čitavu grupu. Ta zamerka stoji samo delimično. Svaki lokalitet treba tretirati individualno, jer svako naselje ima sudbinu koju, kako se pokazalo, u nekim slučajevima ne deli ni sa najbližim susedima. Prepoznavanje manjih, regionalnih grupa zadržanih u širim okvirima vatinske kulture, delimično rešava taj problem.

Na teritoriji Vojvodine prepoznate su tri regionalne grupe vatinske kulture: pančevačko-omoljička, Kornešti-Crvenka i sremsko-slavonska. Najzapadniji bi bili lokaliteti sremsko-slavonske grupe, koji se nalaze u zapadnom Sremu i južnoj Bačkoj, naročito oko ušća Tise u Dunav. Ovu grupu posebno karakteriše metopski stil ukrašavanja: unutar urezanih ili žljebljenih vertikalnih i horizontalnih linija mogu se naći kružna udubljenja, cik-cak linije, ispupčenja, šrafirani viseći ili normalno položeni trouglovi i trake ispunjene tačkastim ubodima. Dominantne forme kod pehara su bikonična, često sa spuštenim trbuhom, sa trakatim drškama koje ne nadvisuju obod ili ga samo blago nadilaze, ali i zdepastije forme, čiji trbuh može biti vrećast ili čak loptast, a obodi modelovani rombično ili elipsoidno. Drške pehara nadvisuju obod, ali ne drastično, kao „zečije uške“, i mogu biti modelovane sa plastičnim dodacima (drške tipa *ansa cornuta*).

Jugoistočni deo Srema gravitira oblasti „beogradskih stava“ i južnom Banatu. Lokaliteti u ovoj oblasti pripadaju regionalnoj grupi Pančevo-Omoljica. Jednostavni metopski stil u pančevačko-omoljičkoj grupi gotovo potpuno izostaje, a solarni motiv se ne pojavljuje nikada. Karakteristični ornamentalni motivi su urezane girlande, spirale i volute, koje često prate bradavičasta ispupčenja, kao i „naočaraste“ spirale oko kružnih udubljenja. Uz horizontalne i kose kanelure, najkarakterističnije su „zečije uške“ koje znatno nadvisuju obod pehara. Forme pehara su bikonične, sa četvrtasto modelovanim prelazom konusa, koji

se često završava bradavičastim ispupčenjima povijenim naniže, iako ima i blaže profilisanih pehara. Drške su pretežno tipa *ansa lunata* i nadvisuju obod. Obodi su ravni ili rombično izvučeni.

Međurečje Tise i Tamiša u Banatu predstavlja zonu u kojoj se, kao klin između sremsko-slavonske i pančevačko-omoljičke grupe, pojavljuje grupa Kornešti-Crvenka. Za ovu grupu osobiti su tzv. Kornešti peharčići sa jednom ili dve drške i jako izvučenim obodom sa kojim se drške spajaju, dugim koničnim vratom i spuštenim bikoničnim trbuhom. Osim pehara, osobeni su i konični poklopci sa cilindričnim delom ispod četvrtastog pločastog dela za fiksiranje, trbušaste amforice na nozi, koje se vezuju za pomenute poklopce, zdele na visokoj koničnoj nozi, duboke zdele sa četvrtasto izvučenim obodom. Karakteristična je dekoracija ovih posuda: lučno urezivanje, gde dominiraju arkade. Najkarakterističnije i najlakše za prepoznavanje materijala grupe Kornešti-Crvenka jeste šrafiranje, kojim se popunjava prostor između urezanih lučnih ornamenata. Sudeći prema istaženim lokalitetima i nalazima koji potiču sa rekognosciranja, srednji Banat pripadao bi ovoj grupi. Linija razgraničenja grupa Kornešti-Crvenka i Pančevo-Omoljica išao bi linijom Vršac-Tomaševac-Titel, gde bi na jugu Banata, do Dunava, bili koncentrisani lokaliteti pančevačko-omoljičke grupe. Čak i lokaliteti severoistočno od Deliblatske pešćare, a južno od pomenute linije razgraničenja, kakav je Židovar, nosili bi karakteristike grupe Pančevo-Omoljica.

Poređenje keramičkog materijala iz južne Oltenije sa materijalom iz Banata pokazuje da se u ovoj regiji ne može govoriti o prisustvu naselja kulture Verbićoara. Kada je u pitanju odnos između kultura Vatin i Verbićoara, može se govoriti o postojanju zajedničkih elemenata koji potiču od iste genetske osnove, grupe Gornea-Orlești. U početku snažni, ti elementi postepeno nestaju, uz potpuno drugačiju evoluciju, da bi u poslednjoj fazi srednjeg bronzanog doba materijalna kultura pokazivala potpuno različite pojavne forme. Stepenn divergencije je toliko veliki, da se u slučaju fizičkog prisustva materijalne kulture Verbićoara u južnom Banatu, pouzdano radi o importima, čiji broj je u prirodnim granicama interkulturnih kontakata.

Za sada se ovaj pristup, sa izdvajanjem regionalnih varijanata, pokazao kao najsvrsishodniji. Kada se bude raspolagalo zadovoljavajućim serijama radiokarbonskih datuma, ovaj metod će biti na proveru i tek tada će moći da se zaključuje o stepenu njegove pouzdanosti. Za sada se primat u rešavanju pitanja formalnih različitosti, prvenstveno u keramičkom stilu, daje regionalnim specifičnostima, nastalim usled različitog supstrata i kasnijih uticaja sa strane, a ne hronološkoj različitosti. Otuda na Feudvaru naizgled obrnuta stratigrafska pozicija klasične vatinske i pančevačko-omoljičke faze (cf. Hänsel, Medović 1991b). Keramika dekorisana u maniru pančevačko-omoljičke regionalne grupe vatinske kulture očito na Feudvar stiže, kao import ili kao lokalno izrađena kopija, u kasnijoj fazi života ovog naselja, koje bi, prema preovlađujućim karakteristikama u keramičkom stilu, pripadalo sremsko-slavonskoj regionalnoj varijanti iste kulture.

Ako se kao najčistiji izraz stila vatinske kulture uzme pančevačko-omoljička grupa, onda se teritorija rasprostiranja ove grupe mora prihvatiti kao jezgro vatinske kulture. Stoga je južni Banat u fokusu interesovanja i kada je geneza ove kulture u pitanju. Rano bronzano doba u Banatu karakterišu elementi kultura Makó-Kosihi-Čaka, Šomođvar-Vinkovci, Moriš I, nalazi tipa Sânpetru German-Pančevo Vatrogasni dom i grupa Gornea-Orlești. U vertikalnoj stratigrafiji naselja na Židovaru nađena je stratigrafska potvrda da upravo horizont ranog bronzanog doba sa obeležjima horizonta Pančevo-Vatrogasni dom i Gornea-Orlești generiše najraniju fazu vatinske kulture, karakterisanu odrednicama stila vatinske kulture. Već se u ovom horizontu pojavljuju široke horizontalne kanelure i na velikim amforama i na peharima, a pehari imaju drške tipa *ansa lunata* i četiri mala bradavičasta ispupčenja na truhu.

Opravdanim se čin stav F. Gogâltana (Gogâltan 2004) da kraj ranog i početak srednjeg bronzanog doba u Karpatskom basenu obeležavaju klimatske promene, koje su imale znatan odraz na kulturni milje. Početkom subboreala, a pred kraj ranog bronzanog doba, klima sa više kiše postepeno je postajala hladnija (po nekim mišljenijama i suvlja). Uz činjenicu da je došlo do klimatske promene, tu je i činjenica o zaposedanju oblasti sa bogatim prirodnim resursima i povoljnim topografskim položajem. Ovi faktori i još niz

drugih, objektivne ili subjektivne prirode i arheološki prepoznatljivih ili potpuno neprepoznatljivih tragova, doveli su do formiranja prvih bronzanodopskih telova. Ovaj fenomen odvija se tokom srednjeg bronzanog doba. Vatinska kultura, koja je jedna od tipičnih “tel” kultura, svoj nastanak, procvat i nestanak proživljava upravo u tom periodu. Druge klimatske promene bi se dogodile oko 1500 BC. One bi mogle da budu uzrok pomeranja nekih centralnoevropskih populacija, čije rasprostiranje prekriva prethodnu vatinsku teritoriju. Kada je počelo kasno bronzano doba, telovi iz nizije su postepeno nestali, a pojavili su se novi metalni predmeti, kao i novi pogrebni običaji i rituali – polja sa urnama. Sa ovim pojavama koincidira i dezintegracija vatinske kulture. U jugoistočnoj Bačkoj (lokaliteti na Titelskom platou) vatinska kultura potpada u zonu izuzetno snažnog uticaja kasne moriške kulture. Stratigrafija naselja na Feudvaru pokazuje da nakon kasnovatinskog horizonta sa dominantnim karakteristikama moriške kulture, dolazi horizont daljsko-bijelobrdске kulture inkrustovane keramike. Zapadni deo teritorije naseljen nosiocima sremsko-slavonske grupe vatinske kulture dolazi u kontakt sa nosiocima licenske keramike, stvarajući tako jedan vatinsko-belegiški supstrat za formiranje belegiške kulture u kasnom bronzanom dobu. Teritorija Srema u ovom periodu u potpunosti pripada belegiškoj kulturi. Kada je u pitanju matična teritorija vatinske kulture, tj. južni Banat, dezintegracija vatinske kulture je najmanje jasna. Južni Banat je zona prodora daljsko-bijelobrdске inkrustovane keramike, a kasnije i zona preklapanja interesnih sfera žutobrdске i belegiške kulture. Židovar, kao lokalitet sa najinstruktivnijom stratigrafijom, ne daje odgovor koji bi se mogao generalizovati za čitavu regiju. Horizonti kasne faze vatinske kulture pokazuju promene u stilu nastale u okvirima same vatinske kulture, bez direktnog uticaja bilo koje od grupa sa inkrustovanom keramikom. Stiče se utisak da je vatinsko naselje na Židovaru dočekalo početak kasnog bronzanog doba bez većih promena. Nejasno je u kakvoj se relaciji nalazi kanelovana keramika, pripisana drugoj fazi razvoja belegiške kulture, koja je nađena u kontekstu kasnovatinskih objekata i pripadajućeg kulturnog sloja u stratigrafskoj sondi 1/1997. Važno je naglasiti da na Židovaru nema potvrde naseljavanja ni nosilaca žutobrdске kulture, niti kulture Belegiš I.

Iako malobrojni i teritorijalno neujednačeno raspoređeni, radiokarbonski datumi sa lokaliteta vatinske kulture, udruženi sa serijama datuma sa lokaliteta drugih bronzanodopskih kultura Karpatskog basena sa kojima je vatinske kultura bila u komunikaciji, pružaju osnovu za apsolutnu hronologiju. Kalibracija ovih datuma vatinsku kulturu ugrubo smešta u prvu polovinu II milenijuma pre nove ere.

Stratigrafija naselja na Feudvaru i Židovaru ukazuje na opravdanost tripartitne relativne hronologije za srednje bronzano doba (faze I, II i III) i analogno vatinske kulture (rana, klasična ili faza procvata, i kasna faza). Kao što je već rečeno, razlike u sadržaju materijalne kulture bilo koje od ovih faza, uslovljene su različitim suptratima na kojima se kultura razvijala u određenoj geografskoj regiji, kao i različitim uticajima iz drugih sredina koje su naselja primala tokom života. Prihvatanjem ovih principa apsolutne hronologije i tripartitne relativne hronologije, mogao bi se uspostaviti zajednički hronološki jezik za čitav jugoistočni deo centralne Evrope. Tako bi se mnogo lakše mogle uspostaviti pozdane veze sa kulturnim okruženjem zapadne Evrope, balkanskog i egejskog sveta.

7. Literatura

- Аралица, М. 2011. Локалитет Риваче, ископавања 2007. године. *Arheološki pregled za 2007. g.* – u pripremi
- Bándi, G. 1984. Die Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik. Str. 267-281 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- Bándi, G., Kovács, T. 1970. Die historischen Beziehungen der bronzezeitlichen Szeremle-Gruppe. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. Budapest, 25-39.
- Bándi, G., Zoffmann, Z. K. 1966. Középső bronzkori hamvasztásos temetők Baranyában. *Janus Pannonius Múzeum 1966 évi Évkönyve*. Pécs, 43-56.
- Барачки, С. 1991. Археолошки налази југоисточног Баната. Стр. 5-11 у *Археолошки налази југоисточног Баната* (ур. Г. Милетић). Вршац.
- Батистић-Попадић, Д. 1985. Рекогносцирање слива Надела у атарима Панчева, Старчева и Војиловице. *Гласник Српског археолошког друштва* 2. Београд, 205-211.
- Bátora, J. 2000. On Problems of Absolute Chronology of the Early Bronze Age in Southwestern Slovakia. *Geochronometria* 19. Gliwice, 33-36.
- Bátora, J. et al. 2012. The Rise and Decline of the Early Bronze Age Settlement Fidvár near Vráble, Slovakia. Str. 111-129 u *Collapse or Continuity? Environment and Development of Bronze Age Human Landscapes* (ur. J. Kneisel et al.). Bonn.
- Berciu, D. 1961. Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur. *Dacia, n. s., V.* București, 123-161.
- Богдановић, М. 1986. *Љуљаџи. Насеље протоватинске и ватинске културе*. Крагујевац.
- Bogdanović, M. 1996. Mittelserbien in der Bronzezeit und die Vattina-Kultur. Str. 97-108 u *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C.* (ur. N. Tasić). Belgrade, Vršac.
- Bojović, D. 1968. Stara pista aerodroma, Novi Beograd – višeslojno naselje. *Arheološki pregled* 10. Beograd, 29-31.

- Bóna, I. 1975. *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*. Archaeologia Hungarica, series nova II. Budapest.
- Bóna, I. 1994. Les cultures des tells de l'age du bronze en Hongrie. Str. 9-41 u *La bel age du bronze en Hongrie* (ur. J.-P. Guillaumet, J.-P. Thevenot). Mont Beuvray, Dijon.
- Boroneanț, V. 1976. Descoperiri aparținând culturii Verbicioara din regiunea Porțile de Fier. *Drobeta II*. Drobeta-Turnu Severin, 14-29.
- Бояджиев, Я. 2003. За някои проблеми на хронологията и периодизацията на бронзовата епоха от територията на България. *Studia Archaeologica - Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, Supplementum I, Сборник в памет на д-р Петър Горбанов*. София, 20-26.
- Bray, W., Trump, D. 1982. *The Penguin Dictionary of Archaeology*. London.
- Brukner, B. 1969. Manastir, Gospođin vir - praistorijsko naselje. *Arheološki pregled 11*. Beograd, 136-139.
- Brukner, B. 1971. Hrtkovci, Gomolava – višeslojni lokalitet u Sremu. Str. 25-27 u *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.
- Brukner, B. 1974. *Vojvodina u bakarnom i ranom bronzanom dobu*. Novi Sad.
- Brukner, B. 1978. Āneolitische Elemente in den frühbronzezeitlichen Kulturen de Woiwodina. *Istraživanja 6*. Novi Sad, 331-338.
- Brukner, O. 1969. Rekognosciranje u Vačkoj. *Arheološki pregled 11*, Beograd, 259-260.
- Букуров, Б. 1968. Географски положај. Релјеф. Воде. Лековите воде. Клима. становништво. Привреда. Стр. 11-132 у *Војводина. Знаности и лепоте* (ур. М. Малетић). Београд.
- Вуквић, ЛЈ. 2000. *Kanelovana keratika Gava kompleksa u Banatu*. Novi Sad.
- Булатовић, А., Станковски, Ј. 2012. *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*. Београд, Куманово.
- Calotoiu, G. 1996. Cercetarile arheologice de la Vierșani-Iupanesti, județul Gorj. *Drobeta VII*. Drobeta-Turnu Severin, 49-54.
- Childe, V. G. 1928. О значају Србије за преисторију Европе. *Старинар, трећа серија, књига четврта (за 1926 и 1927)*. Београд, 45-53.

- Childe, V. G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford.
- Crăciunescu, G. 1996. Cultura Verbicioara in județul Mehedinți. *Drobeta VII*. Drobeta-Turnu Severin, 35-48.
- Crăciunescu, G. 2007. *Sfârșitul epocii bronzului în sud-vestul României. Cultura Gârla Mare*. Craiova.
- Csányi, M., Tárnoki, J. 1994. Catalogue des objets exposés – exposition »L'age du bronze en Hongrie« fouilles des tells des régions du Danube et de la Tisza. Str. 175-216 u *La bel age du bronze en Hongrie* (eds. J.-P. Guillaumet, J.-P. Thevenot). Mont Beuvray, Dijon.
- Цвијић, Ј. 1991. *Балканско полуострво. Сабрана дела, књига 2*. Београд.
- David, W. 1998. Zum Ende der Bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Str. 231-267 u *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag. Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie 5* (ur. H. Küstler, A. Lang, P. Schauer). Regensburg.
- Dimitrijević, D., Kovačević, J. 1965. Stari Slankamen (Acumincum), Indija,-praistorijska, antička i srednjovekovna nalazišta. *Arheološki pregled 7*. Beograd, 115-120.
- Dizdar, M. 1996. Brončanodobno naselje u Vinkovcima – Duga ulica br. 23. *Opuscula archaeologica 20*. Zagreb, 7-38.
- Дмитровић, К., Љуштина, М. 2007. Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка, Зборник радова Народног музеја XXXVII. Чачак, 11-34.
- Ђорђевић, Ј., Ђорђевић, В., Радичевић, Д. 2008. Археолошка истраживања локалитета Доњоварошка циглана у Панчеву 2004. године. *Археолошки преглед, н. с., 2/3 (2004/5)*. Београд, 88-90.
- Ђорђевић, В. 2007. Сондажно истраживање локалитета Доњоварошка (Најева) циглана у Панчеву 2003. године. *Археолошки преглед, н. с., 1 (2003)*. Београд, 50-54.
- Earle, T., Kristiansen, K. 2010. Introduction: Theory and Practice in the Late Prehistory of Europe. Str. 1-33 u *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared* (ur. T. Earle, K. Kristiansen). New York.
- Ecsedy, I. 1994. The Emergence of the Bronze Age in Hungary. Str. 17-21 u *Treasures of the Hungarian Bronze Age: Catalogue to the Temporary Exhibition of the Hungarian National Museum* (ur. T. Kovács). Budapest.

- Egg, M., Pare, C. 1995. *Die Metallzeiten in Europa und Vorderen Orient*. Mainz.
- Falkenstein, F. 1998. *Feudvar II: Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus*. Kiel.
- Forenbaher, S. 1993. Radiocarbon Dates and Absolute Chronology of the Central European Early Bronze Age. *Antiquity vol. 62, num. 254*. Oxford, 218-256.
- Furmánek, V. 2004. *Zlatý vek v Karpatoch. Keramika a kov doby bronzovej na Slovensku (2300-800 pred n. l.)*. Nitra.
- Гачић, Д. 2005. *Миодраг Грбић (1901-1969): живот и дело*. Нови Сад.
- Gačić, Đ. 1985. Jabuka, Leva obala Nadele – nalazište od praistorije do srednjeg века. *Arheološki pregled 24*. Beograd, 18-21.
- Гачић, Ђ. 1987. Нови налази Вербићоара групе у јужном Банату. *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XIV*. Нови Сад, 5-17.
- Гачић, Ђ. 1995. Локалитети бакарног и бронзаног доба. Стр. 51-63 у *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*. Нови Сад.
- Гарашанин, Д. 1952. Један преисториски суд у облику птице из Старчева. *Рад војвођанских музеја 1*. Нови Сад, 64-68.
- Гарашанин, Д. 1954. Прилог проучавању бронзаног доба Србије и Војводине. *Рад војвођанских музеја 3*. Нови Сад, 67-73.
- Garašanin, D. 1967. Skica periodizacije bronzanog doba Srbije. *Materijali IV. Kongres arheologa Jugoslavije Herceg-Novi 1966*. Beograd, 203-208.
- Гарашанин, Д. 1972. *Бронзано доба Србије*. Београд.
- Гарашанин, Д. 1975. Бронзано доба и прелаз у гвоздено доба у источном делу Југославије. *Зборник Народног музеја VIII*. Београд, 43-53.
- Гарашанин, М. 1951. Једна скица хронологије металног доба Србије. *Историски гласник*. Београд, 45-69.
- Гарашанин, М. 1953. Банат – Српско Подунавље – Керамеикос. *Рад војвођанских музеја 2*. Нови Сад, 67-72.
- Гарашанин, М. 1954. Један прилог хронологији бронзаног доба у Банату. *Рад војвођанских музеја 3*. Нови Сад, 57-65.
- Гарашанин, М. 1956. О пореклу бронзаноопских судова са две дршке на југоистоку Европе. *Рад војвођанских музеја 5*. Нови Сад, 5-13.

- Garašanin, M. 1958. Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 39*. Frankfurt am Main, 1-130.
- Гарашанин, М. 1973. *Праисторија на тлу СР Србије*. Београд.
- Garašanin, M. 1983a. Vatinska grupa. Str. 504-519 u *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba* (ур. А. Бенас). Сарајево.
- Garašanin, M. 1983b. Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe. Str. 736-753 u *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba* (ур. А. Бенас). Сарајево.
- Гарашанин, М. 1984. Увод. Стр. 5-10 у *Винча у праисторији и средњем веку* (ур. С. Ђелић). Београд.
- Garašanin M., Garašanin D. 1951. *Arheološka nalazišta u Srbiji*. Београд.
- Гавела, Б. 1952а. Келтски опидум Жидовар. *Рад војвођанских музеја 1*. Нови Сад, 48-59.
- Gavela, B. 1952b. *Keltski oppidum Židovar. Prilog kulturnoj istoriji naše zemlje protoistoriskog doba*. Београд.
- Гавела, Б. 1953. Један прилог етничкој и хронолошкој детеминацији панонске керамике у средњем Подунављу. *Рад војвођанских музеја 2*. Нови Сад, 59-66.
- Gavela, B. 1964. Židovar – Jasenovo, višeslojno naselje. *Arheološki pregled 6*. Београд, 39-45.
- Gavela, B. 1965. Židovar, Jasenovo – višeslojno bronzanodobno i latensko naselje. *Arheološki pregled 7*. Београд, 59-60.
- Gavela, B. 1966. Židovar – višeslojno praistorijsko naselje. *Arheološki pregled 8*. Београд, 38-40.
- Гавела, Б. 1970. О етничким проблемима латенске културе Жидовара. *Старинар, н. с., XX (1969)*. Београд, 119-126.
- Gavela, B. 1972. Etude méthodologique sur le stratification archéologique, chronologique et ethnique de Židovar. *Archaeologia Iugoslavica XIII*. Београд, 39-44.
- Gimbutas, M. 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. The Hague.
- Гирић, М. 1965. Осврт на досадашња ископавања на Гомолави. *Рад војвођанских музеја 14*. Нови Сад, 109-111.

- Girić, M. 1984. Die Maros (Moriš, Mures)-Kultur. Str. 33-58 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- Girić, M. 1995. Pojava sahranjivanja dece u pitosima u srednjem bronzanom dobu u jugoistočnom delu Panonske nizije. *Гласник музеја Баната* 6. Панчево, 43-57.
- Girić, M. 1996. Erscheinung der Pythos-bestattungen der Kinder im südöstlichen Gebiet der pannonischen Ebene in der mittleren Bronzezeit. Str. 137-146 u *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C.* (ur. N. Tasić). Belgrade – Vršac.
- Gogâltan, F. 1996. About the Early Bronze Age in the Romanian Banat. Str. 43-67 u *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C.* (ur. N. Tasić). Belgrade – Vršac.
- Gogâltan, F. 1999a. *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului*. Timișoara.
- Gogâltan, F. 1999b. The Southern Border of the Otomani Culture. *Studia Archaeologica V (1998)*. Szeged, 51-76.
- Gogâltan, F. 2003. Apariția tell-urilor epocii bronzului în bazinul Carpatic. Probleme de cronologie. *Ephemeris Napocensis XIII*. Cluj-Napoca, 5-40.
- Gogâltan, F. 2004. Bronzul mijlociu în Banat. Opinii privind grupul Cornești-Crvenka. Str. 79-153 u *Festschrift für Florin Medeleț zum 60. Geburtstag. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica XXXII* (ur. P. Rogozea, V. Cedica). Timisoara.
- Gogâltan, F. 2005. Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Katpatenbecken: chronologische Probleme. Str. 161-179 u *Interpretationsraum Bronzezeit. Berndard Hänsel von seinen Schüler gewiedmet* (ur. B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan). Bonn.
- Gogâltan, F. 2008a. Fortificațiile tell-urilor epocii bronzului din bazinul Carpatic. O privire generală. *Analele Banatului, s. n., Arheologie – istorie, XVI*. Timșoara, 81-100.
- Gogâltan, F. 2008b. Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A General Overview. Str. 39-56 in *Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC. Stud. Arch. Ostmitteleuropa 5* (ur. J. Czebreszuk, S. Kadrow, J. Müller). Bonn.

- Gogâltan, F. 2010. Die Tells und der Urbanisierungsprozess. Str. 13-46 u *Siedlung und Handwerk – Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 194* (ur. B. Horejs, T. L. Kienlin). Bonn.
- Görsdorf, J. 1992. Interpretation der C-14-Datierungen in Berliner Labor an Materialien eines Hauses von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina. *Germania 70* (Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts). Mainz am Rhein, 279-291.
- Görsdorf, J., Marková, K., Furmánek, V. 2004. Some New C-14 Data to the Bronze Age in the Slovakia. *Geochronometria 23*. Gliwice, 79-91.
- Грбић, М. 1939. Преисторијско доба Војводине. Стр. 47-60 у *Војводина I* (ур. Д. Ј. Поповић). Нови Сад.
- Грбић, М. 1953. Питање генезе ватинске и дубовачке грнчарије. *Раd војвођанских музеја 2*. Нови Сад, 73-75.
- Грбић, М. 1956. Прекласична грнчарија средњег Балкана. *Старинар, н. с., V-VI/1954-1955*. Београд, 1-27.
- Грбић, М. 1958. Постанак ватинске грнчарије. *Старинар, н. с., VII-VIII/1956-1957*. Београд, 35-38.
- Grčki-Stanimirov, S. 1996. Pančevo – „Donja varoš“ – Horizont der ersten siedlungen der frühen Bronzezeit im südlichen Banat. Str. 69-80 u *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C.* (ur. N. Tasić). Belgrade – Vršac.
- Грчки-Станимиров, С., Станимиров-Грчки, С. 1998. Налази са насеља из бронзаног доба Анка Сигет у делти Мориша (околина Новог Кнежевца). *Гласник музеја Баната 8*. Панчево, 18-28.
- Gumă, M. 1997. *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale=The Bronze Age in Banat. Chronological Levels and Cultural Entities*. Timișoara.
- Gyulai, F. 1994. Environnement, agriculture et nourriture. Str. 66-68 u *La bel age du bronze en Hongrie* (ur. J.-P. Guillaumet, J.-P. Thevenot). Mont Beuvray, Dijon.
- Gyulai, F. 2003. The Archaeology of Cultivated Plants. Str. 64-67 u *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium* (ur. Z. Visy, M. Nagy). Budapest.

- Gyulai, F. 2010. *Archaeobotany in Hungary: Seeds, Fruit, Food and Beverage Remains in the Carpathian Basin from the Neolithic to the Late Middle Ages*. Budapest.
- Hänsel, B. 1968. *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. Bonn.
- Hänsel, B., Medović, P. 1991a. *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990*. Sonderdruck aus der Bericht der RGK 72. Mainz.
- Hänsel, B., Medović, P. 1991b. Zur Stellung des bronzezeitlichen Pančevo-Omoljica Stils innerhalb der Keramikenentwicklung der Vattina-Kultur. *Старинар, н. с., XL-XLI (1989-1990)*. Београд, 113-120.
- Hänsel, B., Medović, P. 1992. C-14-Datierung aus den früh- und mittelbronzezeitlichen Schichten der Siedlung von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina. *Germania 70* (Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts). Mainz am Rhein, 251-257.
- Harding, A. F. 1984. *The Mycenaeans and Europe*. London.
- Harding, A. F. 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge.
- Harding, A. 2006. Enclosing and excluding in Bronze Age Europe. Str. 97-115 u *Enclosing the Past: Inside and Outside in Prehistory* (ur. A. Harding, S. Sievers, N. Venclová). Sheffield Archaeological Monographs 15. Sheffield.
- Holste, F. 1939. Zur chronologischen Stellung der Vinča-Keramik. *Wiener Zeitschrift 1939*. Wien, 1-21.
- Ihde, C. 2001. *Die früh- und mittelbronzezeitliche Keramik von Feudvar, Gem. Mošorin, Vojvodina (Serbien) – nepublikovana doktorska disertacija odbranjena na Freie Universität Berlin*
- Јанкулов, Б. 1936. Преисторијско доба Војводине. Бронзано доба. *Гласник Историског друштва у Новом Саду књ. IX/3, св. 23*. Нови Сад, 1-18.
- Јевтић, М. 1984. Лепенска поткапина, праисторијско насеље. *Старинар, н. с., XXXIII-XXXIV/1982-1983*. Београд, 201-207.
- Јевтић, М. 1998. Prilozi poznavanju kultura bronzanog i ranog gvozdenog doba rumunskog Banata. *Гласник музеја Баната 8*. Панчево, 47-58.

- Јевтић, М., Лазић, М., Сладић, М. 2006. *Жидоварско благо. Остава сребрног накита из насеља Скордиска*. Вршац, Београд.
- Jevtić, M., Sladić, M. 1999. Some Stratigraphic Issues of the Iron Age Settlements at Židovar. Str. 94-100 u *Le Djerdap/Les Portes de fer à la deuxième moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres Daciques. Kolloquium in Kladovo – Drobeta-Turnu Severin (September – Oktober 1998)*(ur. M. Vasić). Beograd-Bukarest.
- Јоанович, Ш. 1988-1989. Налази горњег палеолита са локалитета Црванка крај Вршца. *Раџ војвођанских музеја 31*. Нови Сад, 7-12.
- Jones, A. 2004. *Archaeological Theory and Scientific Practice*. Cambridge
- Jovanović, B. 1961. Pojava keramike vatinskog tipa na vinčanskom naselju. *Vesnik muzejsko-konzervatorskog društva 1-2*. Beograd, 5-14.
- Jovanović, B. 1965a. Gomolava, Hrtkovci – višeslojno nalazište. *Arheološki pregled 7*. Beograd, 16-20.
- Јовановић, Б. 1965b. Гомолава. Ископавања 1965-1966. Општа стратиграфија. *Раџ војвођанских музеја 14*. Нови Сад, 113-135.
- Jovanović, B. 1969. Gomolava, Hrtkovci, Srem – višeslojno praistorijsko naselje. *Arheološki pregled 11*. Beograd, 24-27.
- Јовановић, Б. 1971. Стратиграфија Гомолаве у ископавањима 1967-1971. године. *Раџ војвођанских музеја 20*. Нови Сад, 95-102.
- Jovanović, D. B., Grossman, D., Mušič, B., Novaković, P. 2012. Reviziona istraživanja lokaliteta Vatin-Bela bara – u štampi
- Јовановић, Д. Б., Јевтић, М. 2006. *Остава сребрних предмета са Жидовара*. Вршац.
- Kalicz, N. 1968. *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. Budapest.
- Kalicz, N. 1984a. Die Hatvan-Kultur. Str. 191-215 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Balkanološki institut SANU, Beograd.
- Kalicz, N. 1984b. Die Makó-Kultur. Str. 93-107 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- Kovács, T. 1984a. Füzesabony-Kultur. Str. 235-256 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.

- Kovács, T. 1984b. Die Koszider-Mettalkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode. Str. 377-388 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- Kovács, T. 1984c. Vatia-Kultur. Str. 217-233 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- Kovács, T. 1994a. Bronzsmiths, Warriors, Hoards. Str. 45-52 u *Treasures of the Hungarian Bronze Age* (ur. T. Kovács). Budapest.
- Kovács, T. 1994b. The Middle Bronze Age: Florescence. Str. 22-29 u *Treasures of the Hungarian Bronze Age* (ed. T. Kovács). Budapest.
- Kristiansen, K. 1998. *Europe before History*. Cambridge.
- Kristiansen, K. 2004. An Essay on Material Culture - Some Concluding Reflections. Str. 259-278 u *Material Culture and Other Things. Post-disciplinary Studies in the 21st Century* (ur. F. Fahlander, T. Oestigaard). Göteborg.
- Kristiansen, K., Larsson, T. B. 2005. *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge.
- Крстић, Д. 1962. Три праисторијске некрополе у Орешцу код Вршца. *Зборник радова Народног музеја III (1960/61)*. Београд, 75-92.
- Lazarovici, G. 1977. *Gornea. Preistorie. Caiete Banatica – seria arheologie 5*. Reșița.
- Lazarovici, G., Săcărin, C. 1979. Epoca bronzului în „Clisura Dunării“. *Banatica 5*. Reșița, 71-105.
- Лазих, М. 1997. Жидовар у бронзано доба. Стр. 21-35 у Узелац, Ј., Лазих, М., Јевтић, М., Сладић, М., Јовановић, А. *Жидовар: насеље бронзаног и гвозденог доба*. Београд, Вршац.
- Jones, A. 2004. *Archaeological Theory and Scientific Practice*. Cambridge.
- Leahu, V. 1995. Cultura Verbicioara = The Verbicioara Culture. Str. 268-273 u *Comori ale epocii bronzului din România = Treasures of the Bronze Age in Romania* (ur. C. Stoica, M. Rotea, N. Boroffka). București.
- Letica, Z. 1969. Klisura, Lepenski vir – naselje bronzanog doba. *Arheološki pregled 11*. Beograd, 122.

- Летица, З. 1984. Клисуре, насеље бронзаног доба. *Старинар, н. с., XXXIII-XXXIV/1982-1983*. Београд, 193-194.
- Лјуштина, М. 2006. *Naselje vatinske kulture na Vinči – nepublikovani magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu*
- Лјуштина, М. 2011. Well Defined or Taken for Granted - the Bronze Age Vatin Culture a Century after. Str. 103-113 u *Archaeology: Making of and Practice. Studies in Honor of Mircea Babeş at his 70th Anniversary* (ur. D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei). Piteşti.
- Лјуштина, М., Дмитровић, К. 2009. The Bronze Age Vatin Culture in the West Morava Basin - Case Study of Sokolica in Ostra. Str. 53-63 u *Studia Archaeologiae et Historiae Antiquae: Doctissimo viro Scientiarum Archaeologiae et Historiae Ion Niculiţă, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur* (eds. A. Zanoci, T. Arnaut, M. Băţ). Chişinău.
- Мадас, Д. 2001. *Nalazišta i arheološki lokaliteti na teritoriji opštine Bela Crkva*. Панчево.
- Мажнарић-Пандžић, Н. 1971. Prilog tipologiji i rasprostranjenosti krilastih igala. *Rad voјвођанских музеја 20*. Нови Сад, 13-23.
- Мажнарић-Пандžић, Н. 1984. Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji. Str. 63-90 u *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup Vukovar 6-9. X 1981* (ur. N. Majnarić-Pandžić). Zagreb.
- Мажнарић-Пандžић, Н. 1985. Srednjobrončanodobni grobovi na Atu u Vršcu. *Opuscula archaeologica 10*. Zagreb, 41-61.
- Мажнарић-Пандžић, Н. 1990. Tri neobjavljena srednjobrončanodobna groba iz Orešca u Banatu. *Opuscula archaeologica 14*. Zagreb, 43-57.
- Мажнарић-Пандžић, Н. 1998. Brončano i željezno doba. Str. 161-369 u Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T., Majnarić-Pandžić, N. *Prapovjest*. Zagreb.
- Мано-Зиси, Ђ., Љубинковић, М., Гарашанин, М. В., Ковачевић, Ј., Веселиновић, Р. 1948. Заштитно ископавање код Панчева. *Музеји 1*. Београд, 53-95.
- Маријански, М. 1957. Гробље урни код Иланце. *Rad voјвођанских музеја 6*. Нови Сад, 5-26.
- Маринковић, С. 1996. Керамика раног бронзаног доба из Музеја у Зрењанину. *Гласник музеја Баната 7*. Панчево, 21-27.

- Marinković, S. 2007. Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Podumka kod Orlovata 2005. *Rad Muzeja Vojvodine* 49. Novi Sad, 43- 48.
- Medaković, A. 2008. *Feliks Mileker (1858-1942): istraživač, publicista i kustos Gradskog muzeja Vršac*. Vršac.
- Medović, P. 1960. Popov Salaš – Kać - Novi Sad – Naselje. *Arheološki pregled* 2. Beograd, 77-79.
- Medović, P. 1962. Popov Salaš, Kać, Novi Sad – Halštatsko i latensko naselje. *Arheološki pregled* 4. Beograd, 82-85.
- Medović, P. 1963. Popov Salaš, Kać – praistorijsko naselje bronzanog doba. *Arheološki pregled* 5. Beograd, 25-26.
- Медовић, П. 1992. Праисторијска археологија Војводине на прагу 21. века. *Раd војвођанских музеја* 34. Нови Сад, 7-17.
- Medović, P. 1996. Die inkrustierte Keramik der Mittelbronzezeit in der Vojvodina. Str. 163-184 u *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.* (ur. N. Tasić). Belgrade, Vršac.
- Medović, P. 2007. *Stubarlija: nekropola naselja Feudvar kod Mošorina (Bačka)*. Novi Sad.
- Медовић, П., Hänsel, В. 1988-1989. Феудвар код Мошорина. Насеље гвозденог и бронзаног доба. *Раd војвођанских музеја* 31. Нови Сад, 21-36.
- Menghin, O. 1928. Ка преисторији вршачке области. *Старинар, серија III, 4 (1926-1927)*. Beograd, 15-29.
- Milleker, B. 1897. *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből. I. rész: Óskori leletek*. Temesvár.
- Milleker, B. 1905. *A Vattinai Óstelep*. Temesvár.
- Milleker, F. 1942. Vorgeschichte des Banats. *Старинар, трећа серија, књига 15/1940*. Beograd, 3-42.
- Milošević, P. 1964. Gradina, Vašice-Batrovci – višeslojno praistorijsko naselje. *Arheološki pregled* 6. Beograd, 18-19.
- Minichreiter, K. 1985. Aljmaš „Podunavlje“, Osijek – višeslojno prapovjesno nalazište. *Arheološki pregled* 24. Beograd, 23-25.

- Morintz, S. 1978. *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, vol. I, Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*. București.
- Morintz, S., Șerbănescu, D. 1985. Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctul „Gorgana a doua“ (jud. Călărași). I. Așezarea din epoca bronzului. II. Așzarea geto-dacică – Studii preliminare. *Thraco-dacica VI, 1-2*. București, 5-30.
- Mozolics, A. 1953. Mors en bois de cerf sur le territoire du Bassin des Carpathes. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae, tomus III*. Budapest, 69-111.
- Мркобрад, Д. 1985. Добановачка петља, Добановци – вишеслојно насеље. *Arheološki pregled 24*. Beograd, 21-23.
- Nica, M. 1996. Date noi privire la geneza și evoluția culturii Verbicioara. *Drobeta VII*. Drobeta-Turnu Severin, 18-34.
- Nica, M. 1998. La genèse, l'évolution et les relations chronologiques et culturelles des cultures Verbicioara et Gîrla Mare dans le contexte des civilisations de l'âge du bronze de l'Europe centrale et du Sud-Est. Str. 151-180 u *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations II* (ur. P. Roman). Bucharest.
- Novotná, M., Novotný, B. 1984. Die Mad'arovce-Kultur. Str. 323-340 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- O'Shea, J. 1991. A radiocarbon-based chronology for the Maros Group of southeast Hungary. *Antiquity 65*. 97-102.
- Панайотов, И. 2003. Проблеми на периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. *Studia Archaeologica - Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, Supplementum I, Сборник в памет на д-р Петър Горбанов*. София, 27-31.
- Peković, M. 2007. *Paraćinska kulturna grupa*. Beograd.
- Petrescu, S. M. 1995. Așezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com. Obreja, jud. Caraș-Severin). *Acta musei Napocensis 32*. Cluj-Napoca, 589-617.
- Petrescu, S. M. 2000. *Locuirea umană a peșterilor din Banat până in epoca romană*. Timișoara.
- Петровић, Ј. 1980. Гроб раног бронзаног доба са Голокута код Визића. *Рад војвођанских музеја 26*. Нови Сад, 57-64.
- Petrović, J. 1984. *Gomolava*. Novi Sad.

- Petrović, J. 1986. Bronzano doba. Str. 31-36 u *Gomolava od praistorije do srednjeg veka* (ur. M. Dalmacija). Novi Sad.
- Petrović, J., Girić, M. 1974. Katalog izloženog materijala. Str. 9-61 u *Vojvodina u bakarnom i ranom bronzanom dobu*. Novi Sad.
- Popa, C. I., Totoianu, R. 2010. *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*. Sebeș.
- Поповић, Д., Радојчић, Н. 1996. *Градина на Босуту*. Шид.
- Поповић, П. 1984. Манастир – Госпођин вир, праисторијско налазиште. *Старинар, н. с., XXXIII-XXXIV/1982-1983*. Београд, 151.
- Raczky, P., Hertelendi, E., Veres, M. 1994. La datation absolue des cultures des tells de l'age du bronze en Hongrie. Str. 42-47 u *La bel age du bronze en Hongrie* (ur. J.-P. Guillaumet, J.-P. Thevenot). Mont Beuvray, Dijon.
- Radišić, R. 1963. Matejski Brod, Novi Bečej – neolitsko naselje potiske grupe i grob bronzanog doba. *Arheološki pregled 5*. Beograd, 21-22.
- Radišić, R. 1968. Obala Tamiša (Sektor Tomaševac-Farkaždin). *Arheološki pregled 10*. Beograd, 211-212.
- Рађајски, Р. 1954. Гомолава код Хртковаца. Резултати пробних истраживања. *Рађ војвођанских музеја 3*. Нови Сад, 187-219.
- Rašajski, R. 1962a. Beluca, Pavliš, Vršac – Višeslojno praistorijsko naselje. *Arheološki pregled 4*. Beograd, 26-28.
- Rašajski, R. 1962b. Crvenka, Vršac – Višeslojno naselje. *Arheološki pregled 4*. Beograd, 38-41.
- Rašajski, R. 1971a. Crvenka, Vršac – paleolitsko nalazište. Str. 22 u *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.
- Rašajski, R. 1971b. Ludoš, Vršac – nekropola bronzanog doba. Str. 29-30 u *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.
- Rašajski, R. 1971c. Vatin – višeslojno nalazište. Str. 36-37 u *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.
- Rašajski, R. 1975a. At, Vršac – neolitsko naselje i nekropola bronzanog doba. *Arheološki pregled 17*. Beograd. 14-17.

- Рашајски, Р. 1975b. Обредно укопавање керамике у некрополи на Ату код Вршца. *Зборник Народног музеја VIII*. Београд, 55-64.
- Рашајски, Р. 1985. Гробни налаз бронзаног доба код Омољице. *Гласник Српског археолошког друштва 2*. Београд, 166-173.
- Рађајски, Р., Гаџић, Ђ. 1985. Pančevo, Vatrogasni dom – višeslojno praistorijsko naselje. *Arheološki pregled 24*. Београд, 14-18.
- Рашајски, Р., Шулман, М. 1953. Праисторијска градина Феудвар код Мошорина. *Рад војвођанских музеја 2*. Нови Сад, 117-141.
- Renfrew, C., Bahn, P. 2004. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London.
- Rice, P. M. 2005. *Pottery Analysis – a Sourcebook*. Chicago, London.
- Roeder, M. 1992. C-14-Daten und archäologischer Befund am Beispiel eines Hauses von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina. *Germania 70* (Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts). Mainz am Rhein, 259-277.
- Rotea, M. 1995. Cultura Vatina = The Vatina Culture. Str. 262-267 u *Comori ale epocii bronzului din România = Treasures of the Bronze Age in Romania* (ur. C. Stoica, M. Rotea, N. Boroffka). București.
- Schreiber-Kalicz, R. 1984. Komplex der Nagyrév-Kultur. Str. 133-190 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Београд.
- Сладић, М. 1991. Латенски слој на Жидовару. Осврт на археолошка ископавања 1977. *Зборник Филозофског факултета XVII*. Београд, 137-150.
- Soroceanu, T. 1982. Pecica – eine bronzezeitliche Siedlung in Westrumänien. Str. 353-369 u *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* (ur. B. Hänsel). Berlin.
- Soroceanu, T. 1991. *Studien zur Mureș-Kultur*. Internationale Archäologie 7. Buch am Erlbach.
- Срејовић, Д. 1968. Праисторија и антика. Str. 177-195 u *Војводина. Знаности и лепоте* (ур. М. Малетић). Београд.
- Stanković-Pešterac, T. 2010. Geoelektrična prospekcija na lokalitetu Feudvar kod Mošorina. *Рад музеја Војводине 52*. Нови Сад, 49-59.

- Стојић, М. 1992. Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу. *Зборник Народног музеја у Београду XIV-1*. Београд, 213-220.
- Stojić, M. 1995. Odnos Pomoravlja i srpskog Podunavlja u bronzano i gvozdeno doba. Zbornik radova Narodnog muzeja XXIV (1995). Čačak, 19-27.
- Stojić, M. 1996. Le bassin de la Morava a l'âge de bronze et la priode de transition de l'âge de bronze a celui de fer. Str. 247-256 u *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B. C.* (ur. N. Tasić). Belgrade, Vršac.
- Stojić, M. 1998. Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube. Str. 81-104 u *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores – Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (November 1997)*(ed. C. Schuster). Bukarest.
- Стојић, М. 2000. Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри. *Зборник радова Народног музеја XXX*. Чачак, 15-20.
- Стојић, М. 2004. Нови налази са праисторијских локалитета у околини Лесковца. *Старинар, н. с., LIII-LIV (2004)*. Београд, 193-215.
- Стојић, М., Јацановић, Д. 2008. *Пожаревац. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Браничеву*. Београд, Пожаревац.
- Szentmiklosi, A. 2006. The Relations of the Cruceni-Belegiš Culture with the Žuto Brdo-Gârla Mare Culture. *Analele Banatului, s. n., Arheologie – istorie, XIV/1*. Timșoara, 229-270.
- Szentmiklosi, A., Tincu, S. 2010. Verbicioara Discoveries in Hunedoara. *Analele Banatului, s. n., Arheologie – istorie, XVIII*. Timșoara, 11-21.
- Șandor-Chicideanu M. 2003. *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară, vol. I-II*. Cluj-Napoca.
- Šimić, J. 2000. *Kulturne skupine s inkrustiranom keramikom u brončanom dobu sjeveroistočne Hrvatske*. Zagreb, Osijek.
- Tasić, N. 1960. Dobanovci – Zemun – Naselje. *Arheološki pregled 2*. Beograd, 51-54.
- Tasić, N. 1961. Šančine, Belegiš, St. Pazova – Vučedolsko naselje. *Arheološki pregled 3*. Beograd, 34-38.

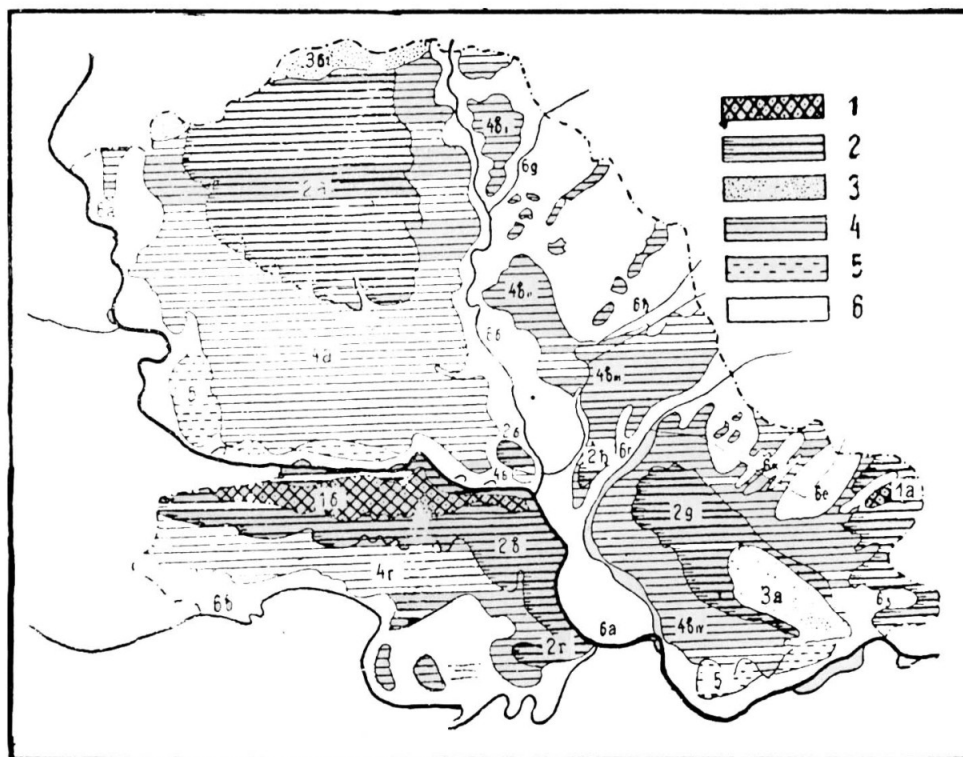
- Tasić, N. 1962a. Belegiš, Stara Pazova – Praistorijsko naselje i nekropole. *Arheološki pregled 4*. Beograd, 34-38.
- Тасић, Н. 1962b. Насеља културе поља са урnama у источном делу Срема. *Раd воjвођанских музеја 11*. Нови Сад, 127-144.
- Tasić, N. 1963. Belegiš, Stara Pazova – nekropola ravnih polja sa urnama. *Arheološki pregled 5*. Beograd, 50-52.
- Tasić, N. 1964a. Dobanovci, Surčin, Zemun – naselje starčevačke i badenske grupe. *Arheološki pregled 6*. Beograd, 9-10.
- Tasić, N. 1964b. Gradac-Stojića Gumno, Belegiš, Stara Pazova – kompleks praistorijskih nekropola i naselja. *Arheološki pregled 6*. Beograd, 25-28.
- Тасић, Н. 1965a. Налази инкрустоване керамике јужне Трансданубије на територији Војводине. *Раd воjвођанских музеја 14*. Нови Сад, 49-65.
- Тасић, Н. 1965b. Позно енеолитски, бронзанодобни и слој старијег гвозденог доба на Гомолави. *Раd воjвођанских музеја 14*. Нови Сад, 177-228.
- Tasić, N. 1968. Die Vinkovci-Gruppe – eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien. *Archaeologia Jugoslavica IX*. Beograd, 19-29.
- Tasić, N. 1969. Dobanovci, Zemun – višeslojno praistorijsko naselje. *Arheološki pregled 11*. Beograd, 39-42.
- Tasić, N. 1971a. Belegiš kod Stare Pazove – kompleks praistorijskih nalazišta. Str. 19-120 u *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.
- Tasić, N. 1971b. Gradina na Bosutu kod Batrovaca (Srem) – višeslojno praistorijsko nalazište. Str. 24 u *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.
- Tasić, N. 1971c. Pregled praistorijskih kultura na tlu Vojvodine. Str. 11-15 u *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.
- Tasić, N. 1973. The Problem of „Mycenean Influences“ in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern Part of the Catpathian Basin. *Balkanica IV*. Beograd, 19-37.
- Tasić, N. 1974. Bronzано doba. Str. 185-256 u B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić. *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad.
- Tasić, N. 1976. Die Verbindungen Westpannoniens und des Syrmisch-Slawonischn Raumes in der Früh- und Mittelbronzezeit. *Archaeologia Jugoslavica XVII*. Beograd, 8-12.

- Tasić, N. 1977. Neue Funde der vatiner Kultur aus den jugoslawischem Donaauraum. *Archaeologia Jugoslavica* 18. Beograd, 17-24.
- Тасић, Н. 1983. *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*. Нови Сад, Београд.
- Tasić, N. 1984a. Die Vatin-Kultur. Str. 59-81 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- Tasić, N. 1984b. Die Verbicioara-Kultur. Str. 83-92 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- Tasić, N. 1984c. Die Vinkovci-Kultur. Str. 15-32 u *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans* (ur. N. Tasić). Beograd.
- Тасић, Н. 1984d. Насеље ватинске културе. Стр. 76-83 у *Винча у праисторији и средњем веку* (ур. С. Ћелић). Београд.
- Тасић, Н. 1987. Стратиграфски и релативнохронолошки однос Гомолаве код Хртковаца и Градине на Босуту. *Раd војвођанских музеја 30*. Нови Сад, 85-92.
- Tasić, N. 1988. Bronze und ältere Eisenzeit aus Gomolava. Str. 47-58 u *Gomolava - Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Internationales Symposium Ruma 1986* (ur. N. Tasić, J. Petrović). Novi Sad.
- Tasić, N. 1989. Mittlere Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXVII*. Sarajevo, 91-102.
- Tasić, N. 1991. Precis du developpement des cultures de la zone carpato-danubienne au IIe millenaire avant notre ere – L`age du bronze. *Балканика XXII*. Београд, 7-29.
- Tasić, N. 1995. Die Zone Südpannoniens un der Donauniederung in der frühen Bronzezeit: Kulturgeschichtliches Aussehen. *Балканика XXVI*. Београд, 7-33.
- Tasić, N. 1996. Das Problem der Funde von Szeremle im Banat und ihre Chronologie. Str. 147-162 u *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.* (ur. N. Tasić). Belgrade, Vršac.
- Тасић, Н. 2002. Некропола у Белегишу и проблем белегишке културе. Стр. 168-184 у Вранић, С. *Белегиш Стојића гумно – некропола спаљених покојника*. Београд.

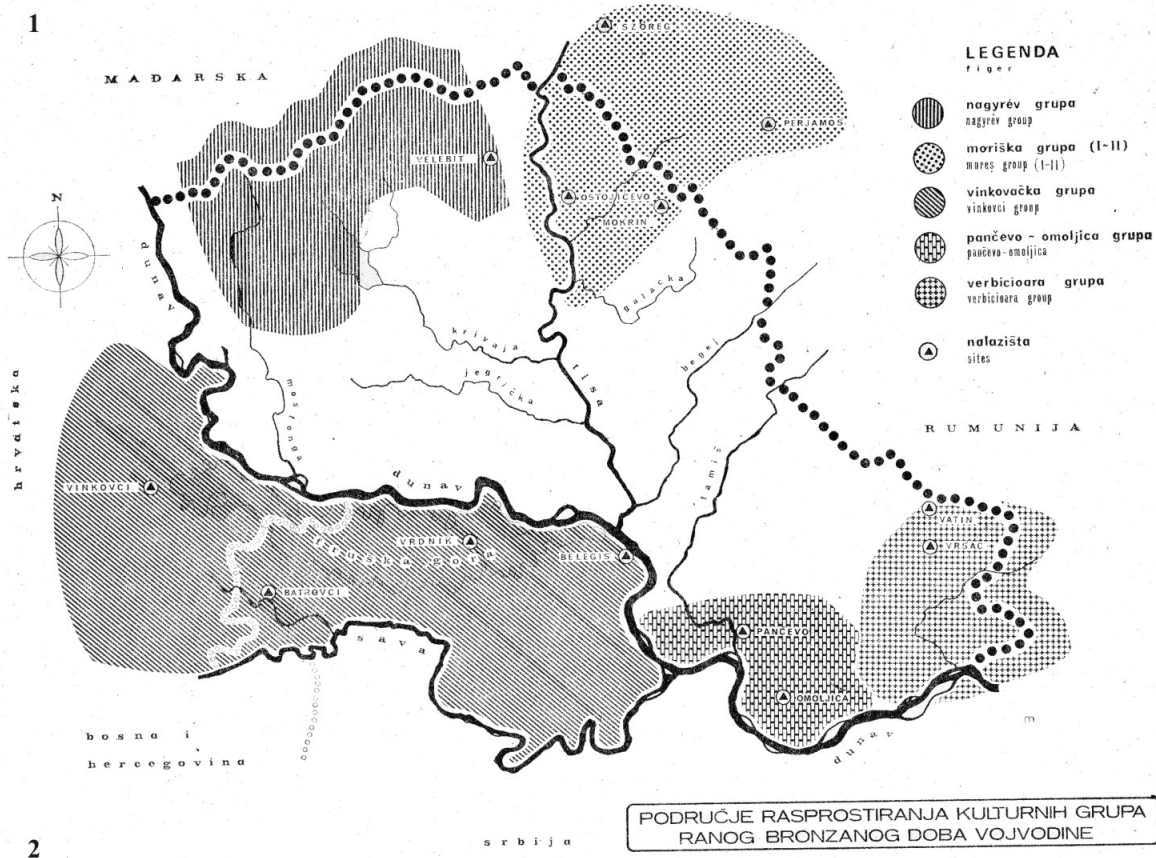
- Tasić, N. 2004. Historical Picture of Development of Bronze Age Cultures in Vojvodina. *Старинар, н. с., LIII-LIV (2004)*. Београд, 23-34.
- Tasić, N. 2006. Bronze and Iron Age Sites in Srem and the Stratigraphy of Gomolava. *Балканика XXXVI*. Београд, 7-16.
- Трбуховић, В. 1956. „Градац“ у Белегишу. *Рад војвођанских музеја 5*. Нови Сад, 147-149.
- Трбуховић, В. 1959. Прилог проучавању халштатске културе у средњем Подунављу. *Старинар, н. с., IX-X/1958-1959*. Београд, 197-201.
- Трбуховић, В. 1961. Праисторијска некропола у Белегишу. *Старинар, н. с., XI/1960*. Београд, 163-184.
- Трбуховић, В. 1968а. Нека разматрања о стратиграфији на насељима бронзаног доба у Војводини. *Старинар, н. с., XVIII/1967*. Београд, 175-180.
- Трбуховић, В. 1968б. *Problemi porekla i datovanja bronzanog doba u Srbiji*. Београд.
- Трбуховић, В. 1984. Мрфаја, комплекс налазишта на потесу Поречке реке. *Старинар, н. с., XXXIII-XXXIV/1982-1983*. Београд, 283-284.
- Узелац, Ј. 1976. Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу. *Старинар, н. с., XXVI/1975*. Београд, 131-141.
- Узелац, Ј. 1991. Бакарно, бронзано и гвоздено доба. Стр. 21-27 у *Археолошки налази југоисточног Баната* (ур. Г. Милетић). Вршац.
- Uzelac, J. 1996. Bronze Age in the South of the Yugoslavian Banat – History and the Present State of Research. Str. 23-42 u *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.* (ур. N. Tasić). Belgrade, Vršac.
- Узелац, Ј. 1997. Историјат истраживања. Стр. 9-18 у Узелац, Ј., Лазић, М., Јевтић, М., Сладић, М., Јовановић, А. *Жидовар: насеље бронзаног и гвозденог доба*. Београд, Вршац.
- Uzelac, J. 2002. Praistorijski odsek – zbirke metalnog doba. Str. 43-61 u *Gradski muzej Vršac 1882-2002* (ур. J. Rašajski). Vršac.
- Vander Linden, M. 2007. What linked the Bell Beakers in third millennium BC Europe? *Antiquity 81*. 343-352.
- Васић, М. 1936. *Преисториска Винча IV*. Београд.

- Vasić, R. 2003. *Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIII, Band 11. Stuttgart.
- Vasić, R. 2006. Notes on the Bronze Age Vatin Culture in Serbia. Str. 449-453 u *Homage to Milutin Garašanin* (ur. N. Tasić). Belgrade.
- Vicze, M. 2011. *Bronze Age Cemetery at Dunaújváros-Duna-dűlő*. Budapest.
- Вилотијевић, Д. 1965. Латенски слој насеља на локалитету Попов Салаш код Новог Сада. *Раџ војвођанских музеја 14*. Нови Сад, 256-268.
- Vilotijević, D. 1971. „Popov Salaš“ – naselje i nekropola bronzanog doba. Str. 34 u *Praistorijska nalazišta Vojvodine* (ur. N. Tasić, B. Belić). Novi Sad.
- Vinski, Z. 1958. Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 1*. Zagreb, 1-34.
- Vinski, Z. 1959. O prehistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji. *Arheološki radovi i rasprave JAZU 1*. Zagreb, 207-236.
- Vinski, Z. 1961. O oružju ranoga brončanog doba u Jugoslaviji. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 2*. Zagreb, 1-37.
- Vinski-Gasparini, K. 1971. Srednje i kasno brončano doba u zapadnoj Jugoslaviji. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 5*. Zagreb, 1-14.
- Вранић, С. 2002. *Белегии Стојића гумно – некропола спаљених покојника*. Београд.
- Вујевић, П. 1939. Геополитички и физичко-географски приказ Војводине. Стр. 1-28 у *Војводина I* (ур. Д. Ј. Поповић). Нови Сад.
- Vulić, N., Grbić, M. 1937. *Corpus vasorum antiquorum, Yugoslavie, fasc. 3*. Beograd.
- Vulpe, A. 1995. Epoca bronzului în spațiul Carpato-dunărean – privire generală = The Bronze Age in the Carpato-Danubian Region – General View. Str. 17-30 u *Comori ale epocii bronzului din România = Treasures of the Bronze Age in Romania* (ur. C. Stoica, M. Rotea, N. Boroffka). București.
- Wagner, J. 2009. Die chronologische Entwicklung des Gräberfeldes von Mokrin. *Analele Banatului, s. n., Arheologie – istorie, XVII*. Timșoara, 337-356.
- Woidich, M. 2009. Uivar und der Beginn der Bronzezeit im rumänischen Banat. *Analele Banatului, s. n., Arheologie – istorie, XVII*. Timșoara, 355-363.

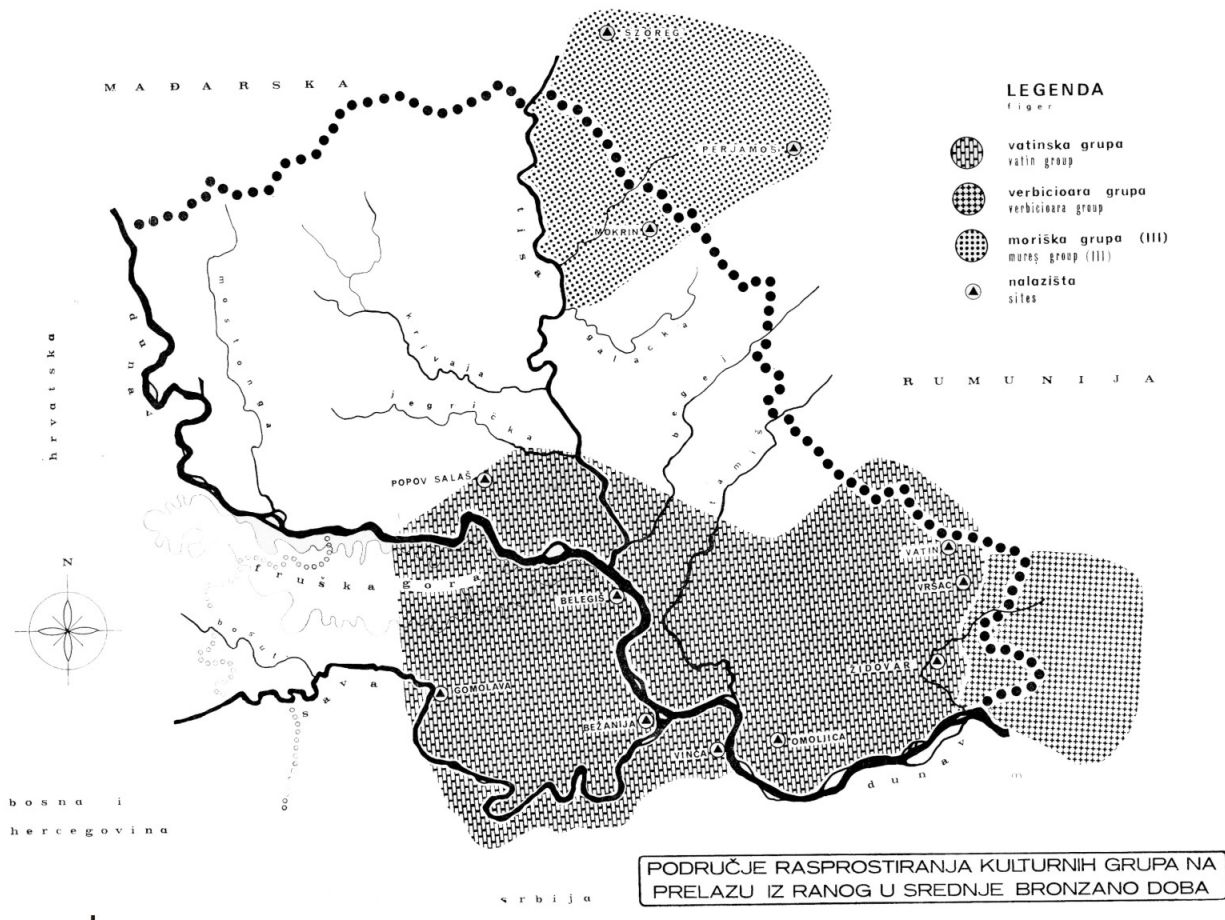
8. Prilozi

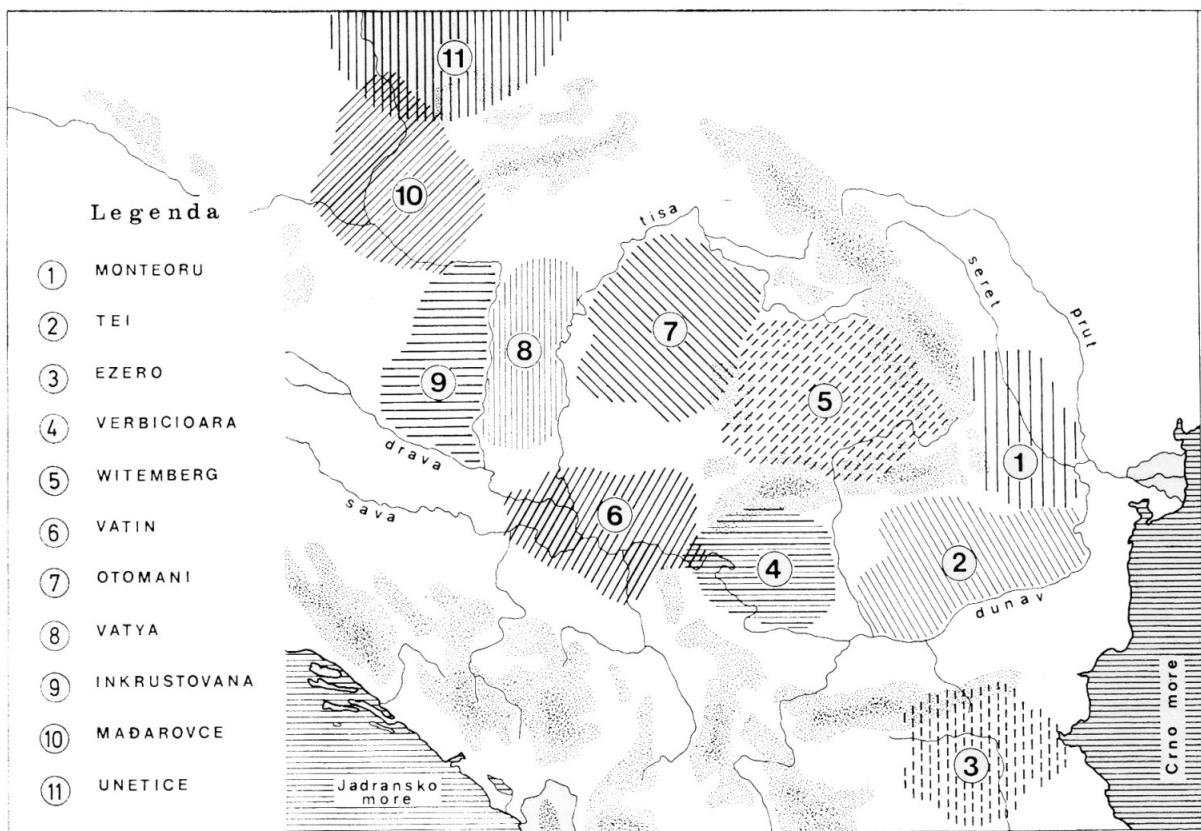
ГЕОМОРФОЛОШКА КАРТА ВОЈВОДИНЕ — 1, планине; 2, лесне заравни; 3, пешчаре; 4, лесне терасе; 5, алувијална тераса; 6, алувијалне равни и депресије; 1а, Вршачке планине; 1б, Фрушка гора; 2а, Телечка; 2б, Тителски брег; 2в, фрушкогорска лесна зараван; 2г, Бежанијска коса; 2д, делиблатска лесна зараван; 2ђ, тамишка лесна зараван; 3а, Банатски песак; 3б, Суботичка пешчара; 4а, јужна бачка лесна тераса; 4б, тителска лесна тераса; 4в, банатска лесна тераса; 4г, сремска лесна тераса; 5, алувијална тераса; 6, алувијалне равни и депресије

Prilog 1: Karte: 1- geomorfološka karta Vojvodine (Букуров 1968); 2 - kulturne grupe ranog bronzanog doba Vojvodine (Tasić 1974).

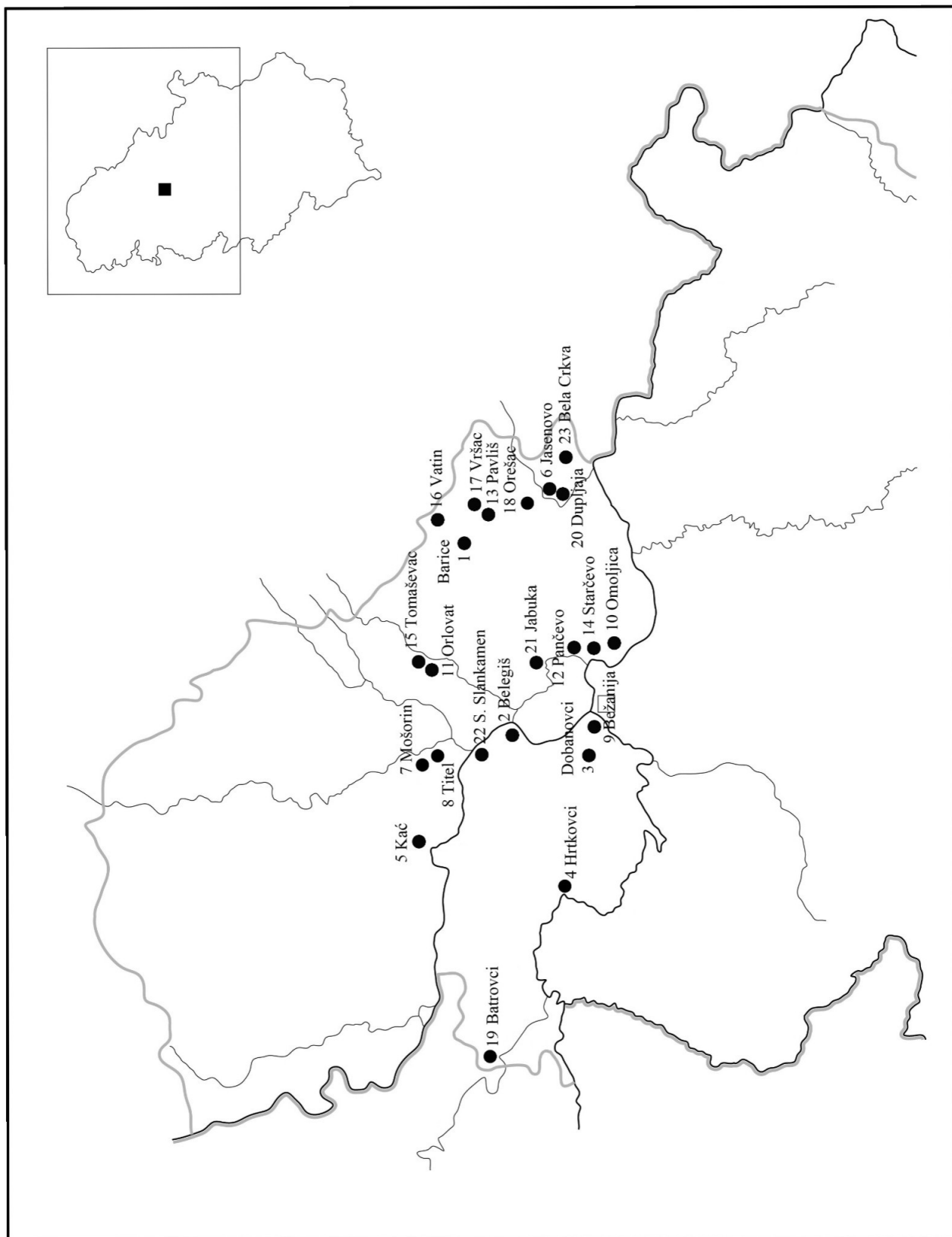

1

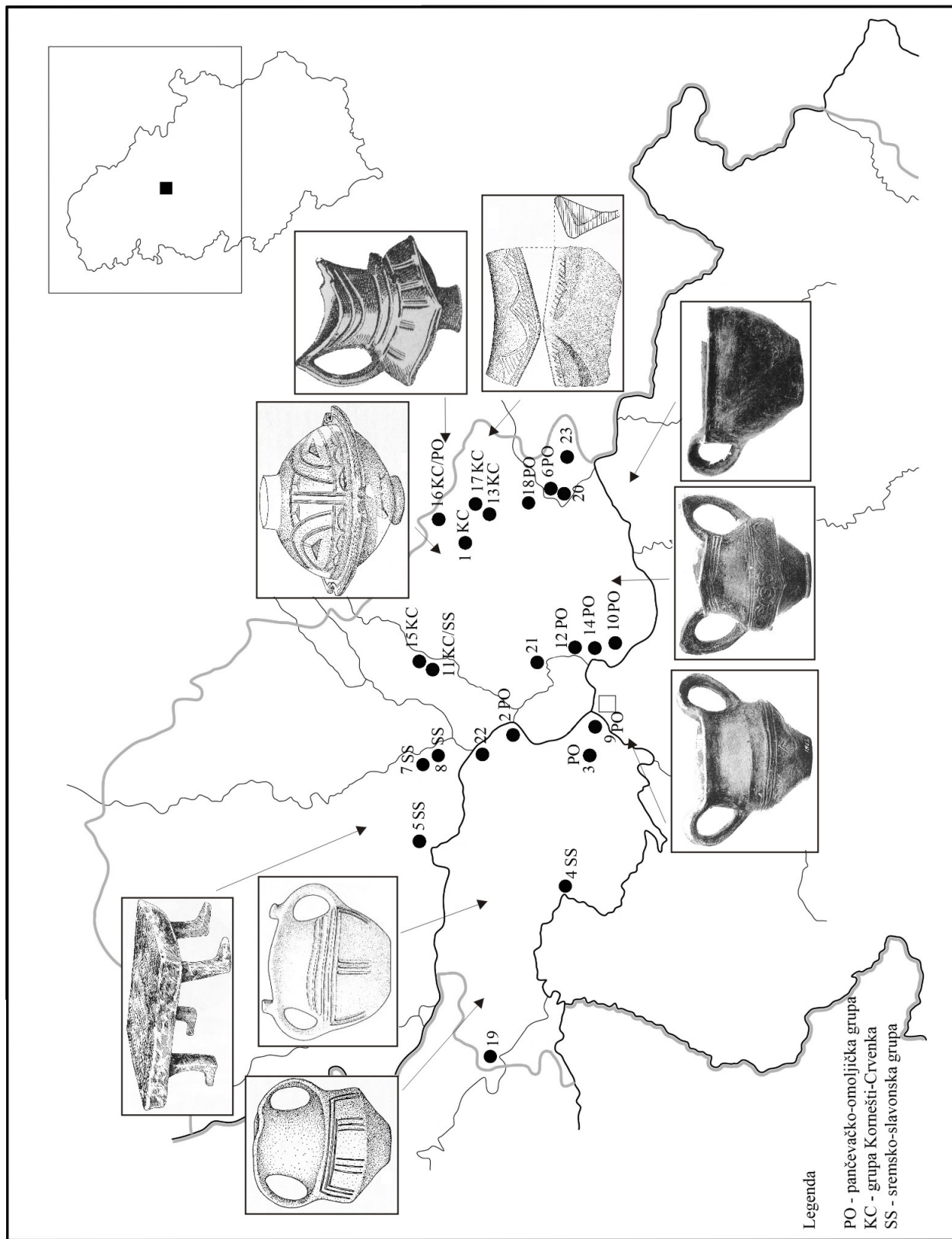

2

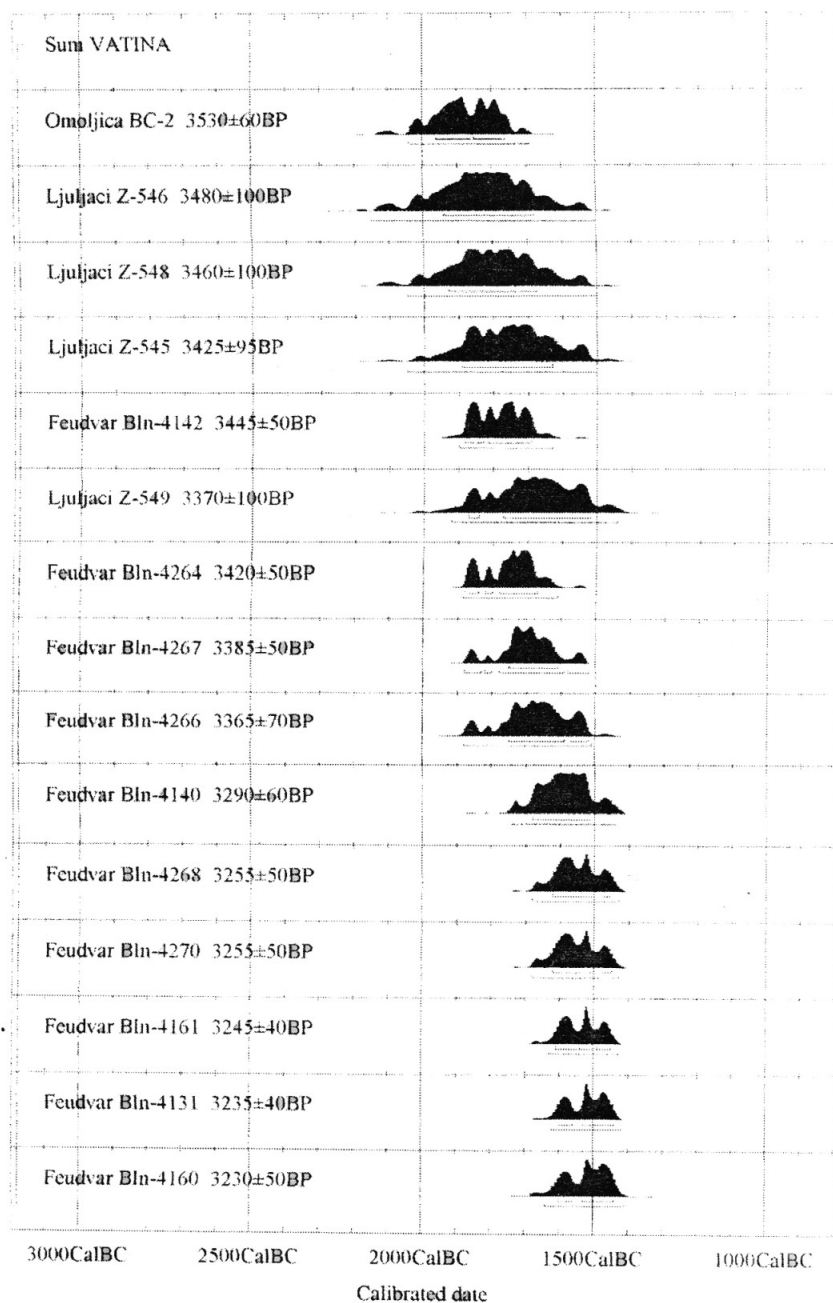
Prilog 2: Karte: 1- kulturne grupe na prelazu ranog u srednje bronzano doba Vojvodine (Tasić 1974); 2 - kulturne grupe ranog bronzanog doba II Karpatskog basena (Tasić 1983).

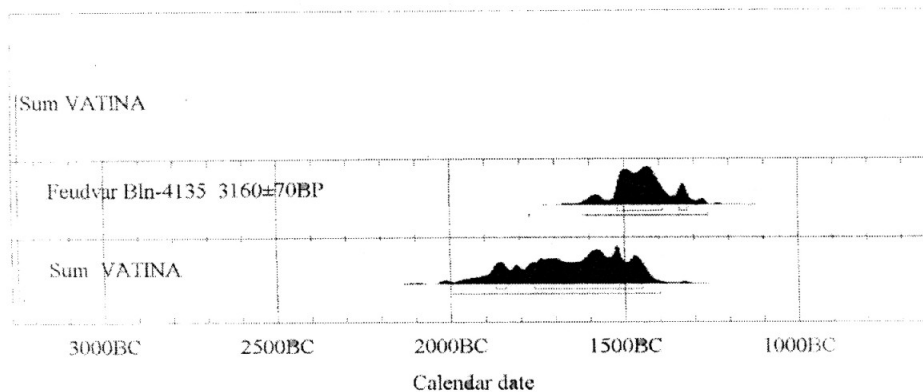
Prilog 3: Lokaliteti ranog i srednjeg bronzanog doba na tlu Vojvodine, pomenuti u tekstu.

Prilog 4: Regionalne grupe vatinske kulture na teritoriji Vojvodine

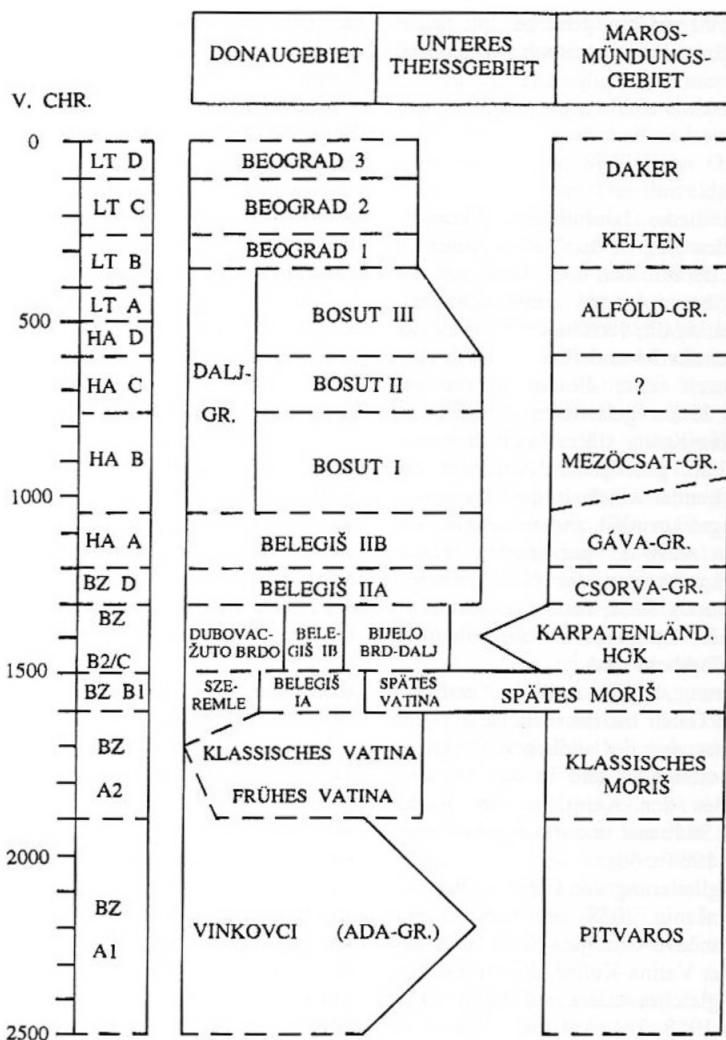

1

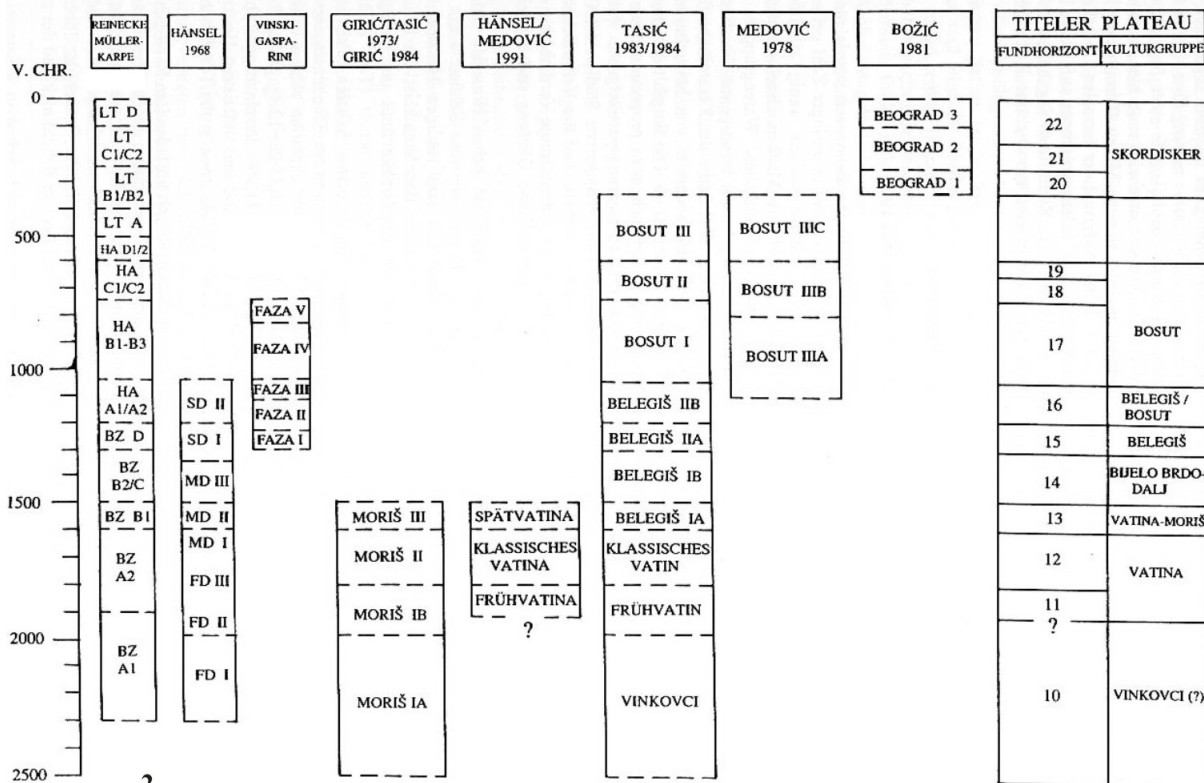

2

Prilog 5: Vatinska kultura: 1 - kalibrirani radio-karbonski datumi; 2 - ukupna vrednost radio-karbonskih datuma (Gogâltan 1999a).

1

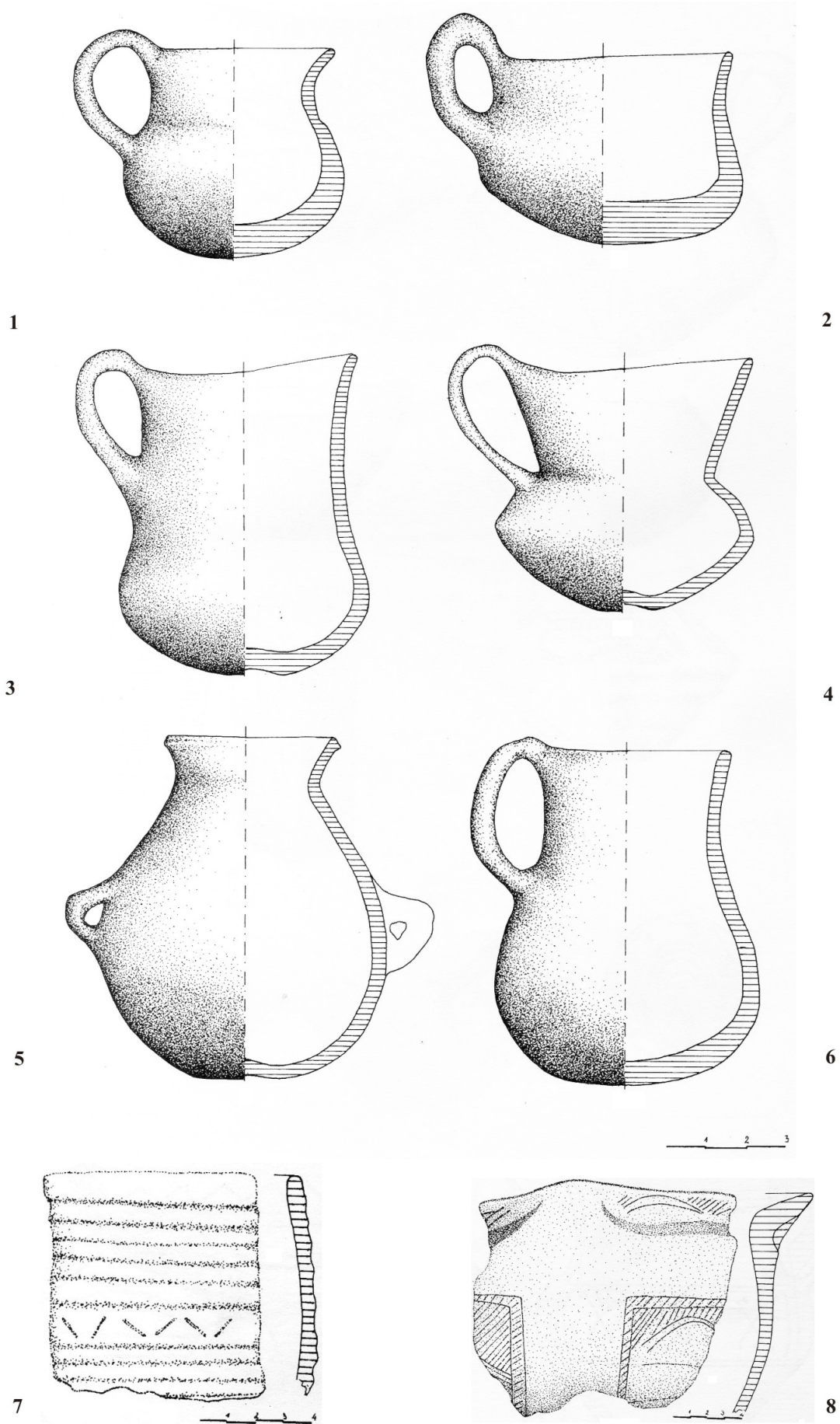

2

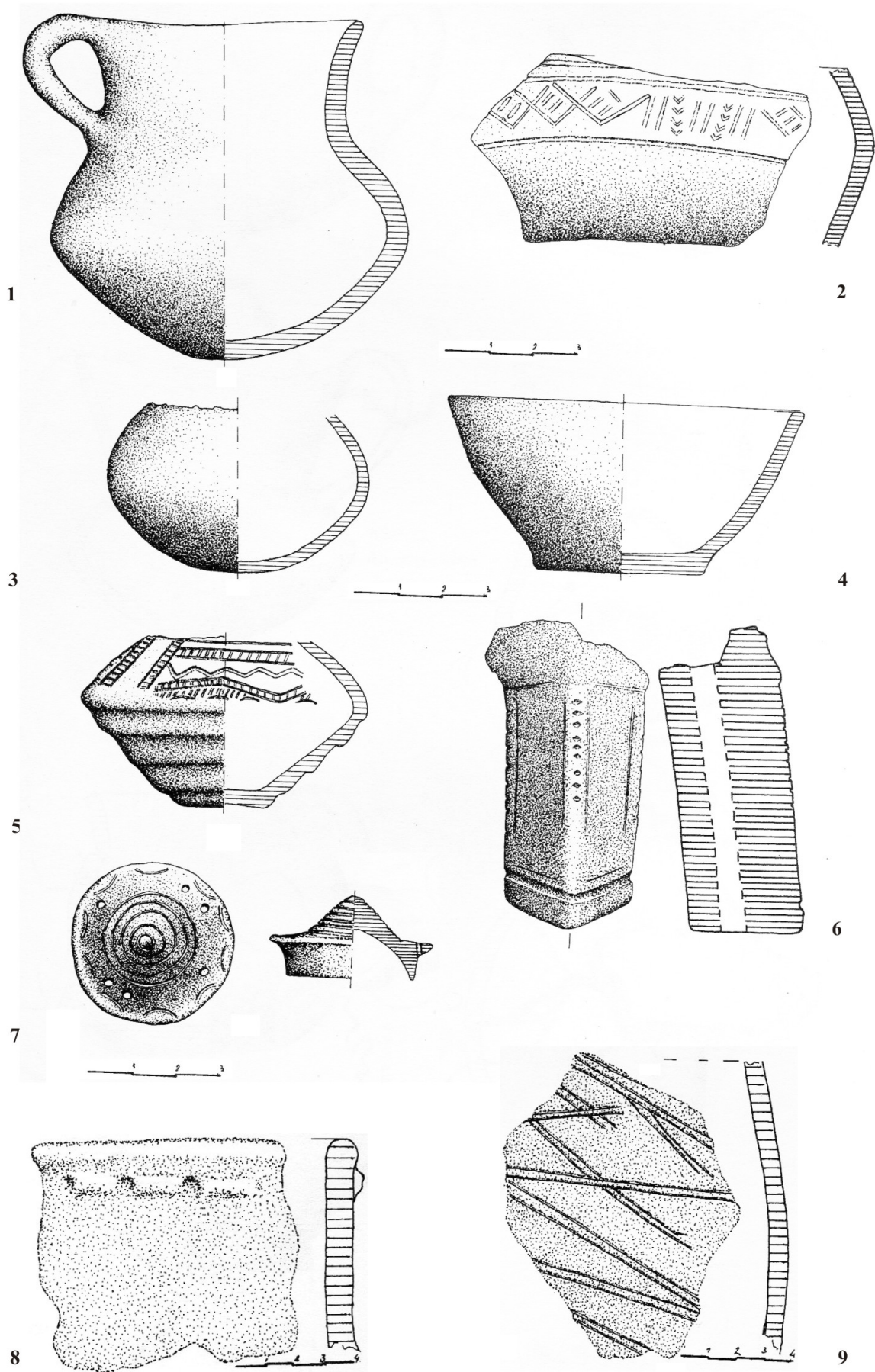
Prilog 6: 1 - Pregled kulturnih sekvenci u srpsko-hrvatskom Podunavlju: bronzano i gvozdeno doba; 2 - Pregled i sinhronizacija horizonata 10-22 Titelskog platoa (Falkenstein 1998).

B.C.	South Germany and Austria	Carpathian Basin (Hönsel)	Hungarian and Romanian chronology	Continental Greece	Chronological Horizons of the Bronze Age tells	Bronze Age cultures
1500	B 2	MD III früh	LB I	LH II B	5 th horizon	Vatya III, Gerjan, Late Mad'arovce
1600	B 1	MD II	MB III	LH II A		
1700	A 3	MD I		LH I	4 th horizon	Otomani II, Vatya II, Füzesabony II, Vatina II (Feudvar, Cornești-Crvenka)
1800			MH III			
1900	A 2	FD III	MB II	MH II	Early Mad'arovce	
2000						
2100			MB I	MH I	Nagyrev, Mureş I, Hatvan, Gornea-Orlești, Otomani I, Vatya I, Vatina I (Pačevo- Omoljca, Cornești-Crvenka), Wietenberg, Tokod	
2200	A 1	FD II		EH III		
2300			EB III		2 nd horizon	
2400	A 0	FD I	EB II			
2500			EB I	EH II ↓	1 st horizon	Somogyvár-Vinkovci

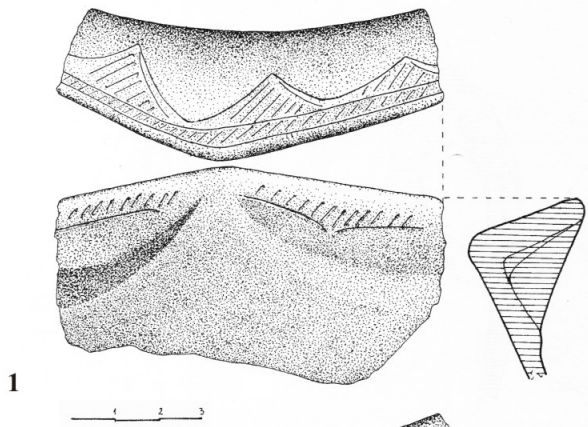
Prilog 7: Hronologija ranog i srednjeg bronzanog doba Karpatskog basena (Gogáltan 2008b).

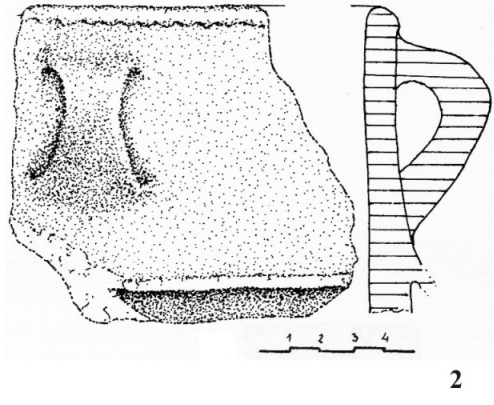
Prilog 8: Barice, Vugarska humka: 1-8 (Гачић1987).

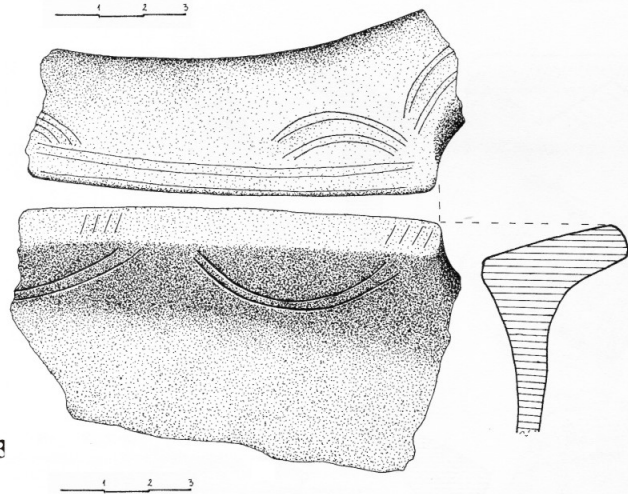
Prilog 9: Barice, Vugarska humka: 1-9 (Гачић 1987).

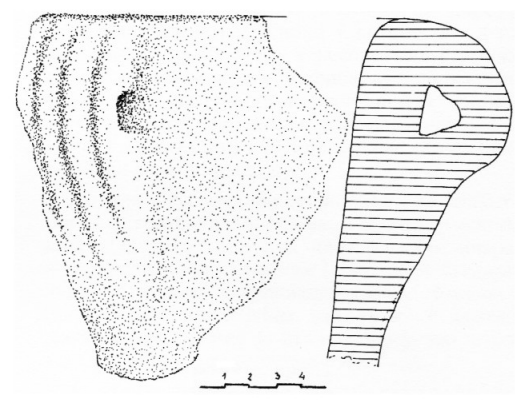
1

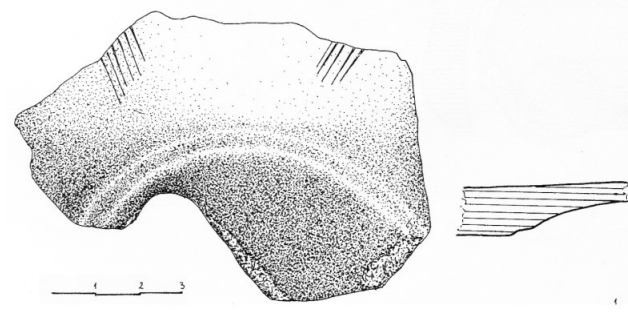
2

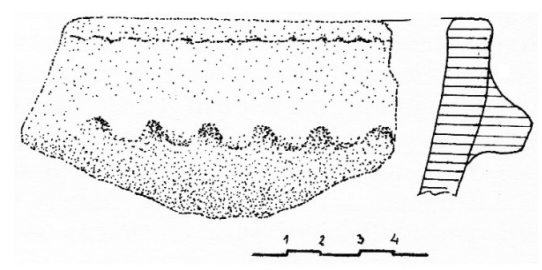
3

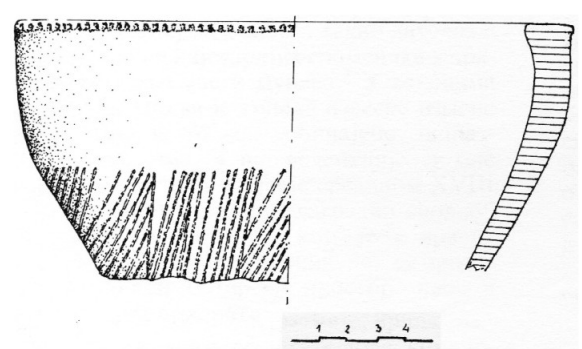
4

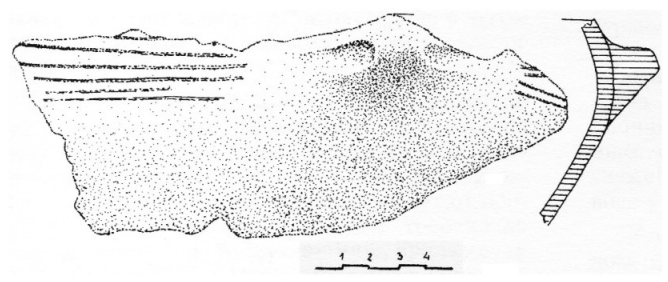
5

6

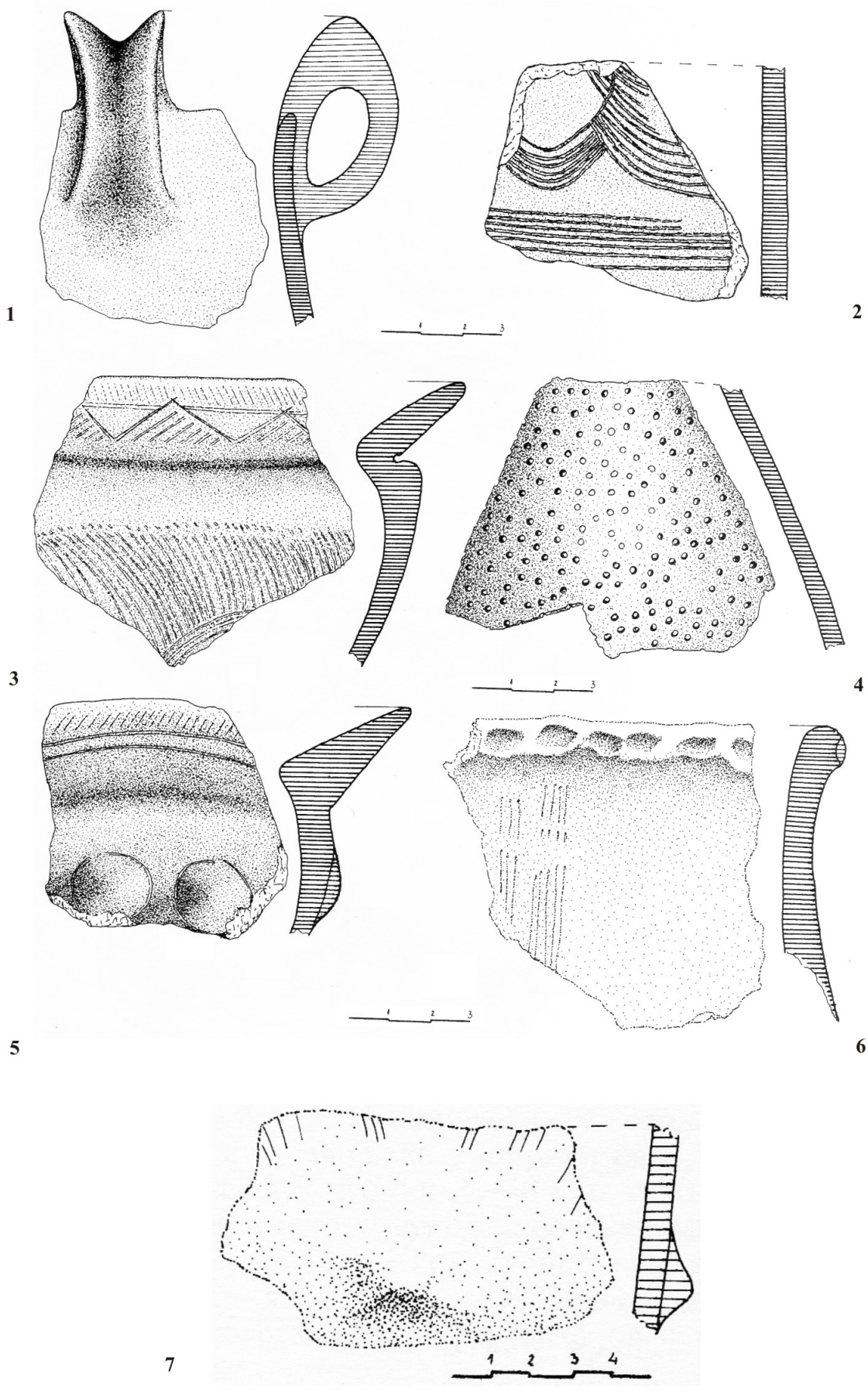

7

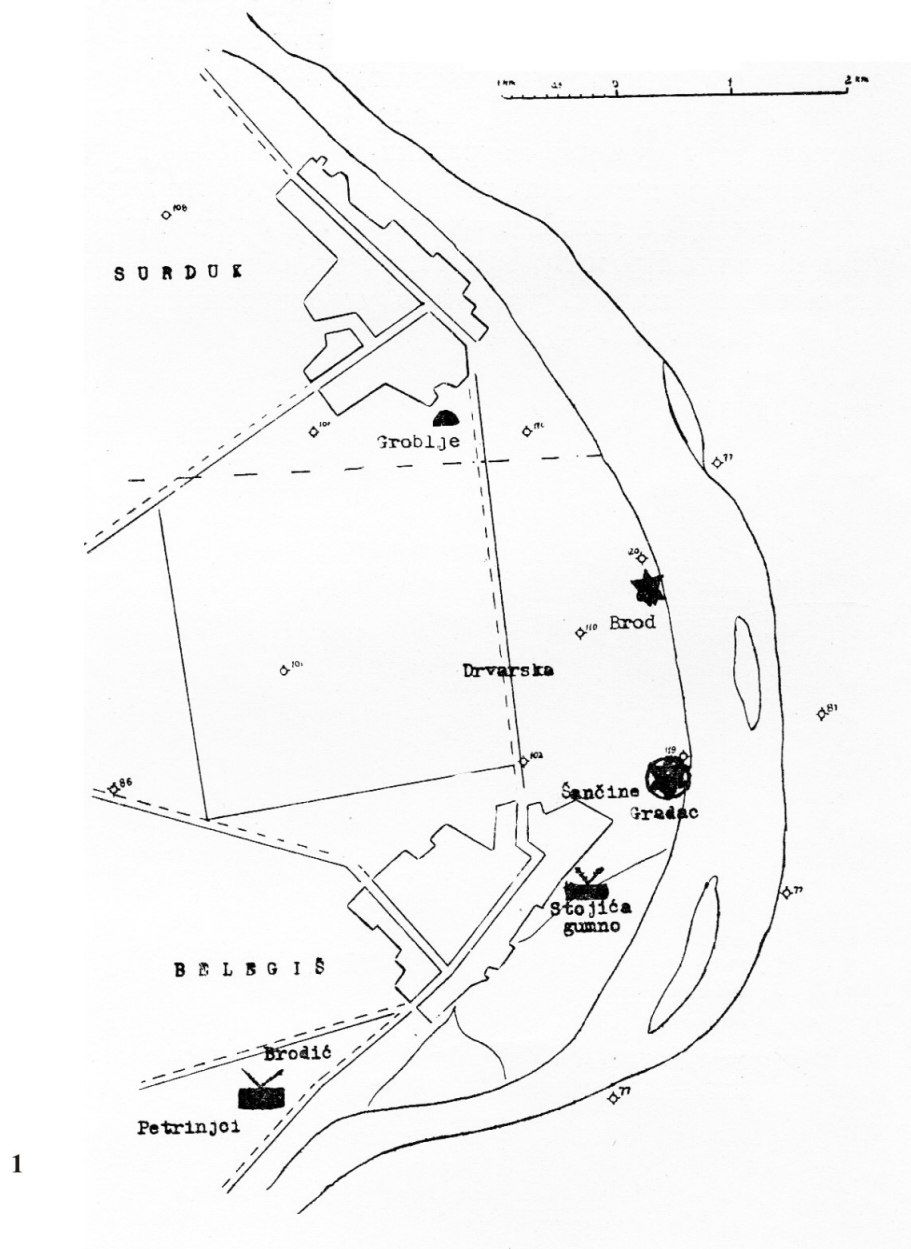

8

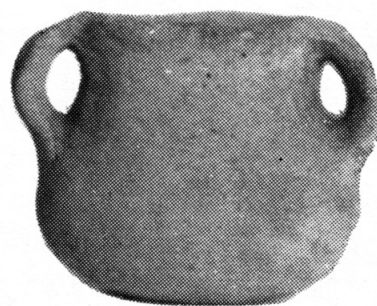
Prilog 10: Barice, Bugarska humka: 1-8 (Гачић 1987).

Prilog 11: Barice, Bugarska humka: 1-7 (Гачић 1987).

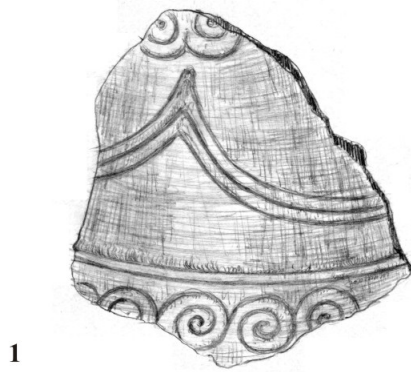

2

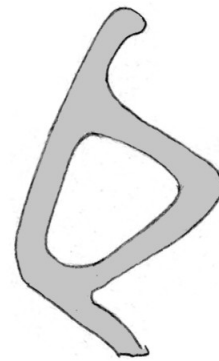

3

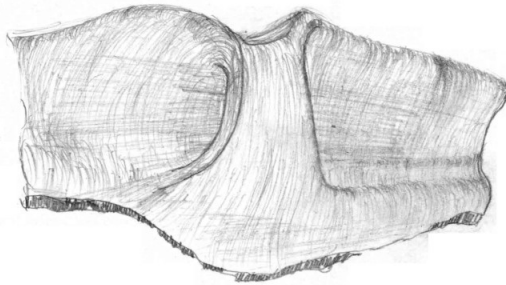
Prilog 12: Belegiš: 1 - situacioni plan lokaliteta (Trбуховић 1961); 2, 3 - pehari iz Belegiša koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu (Trбуховић 1968).

1

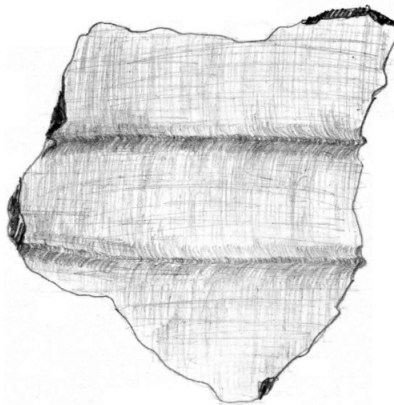
2

3

4

5

6

7

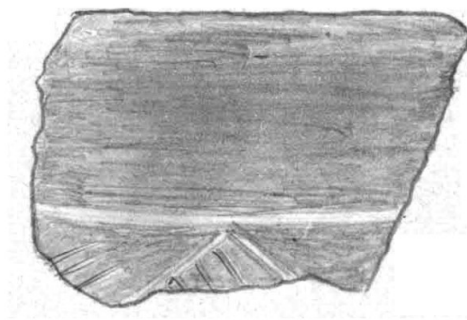

8

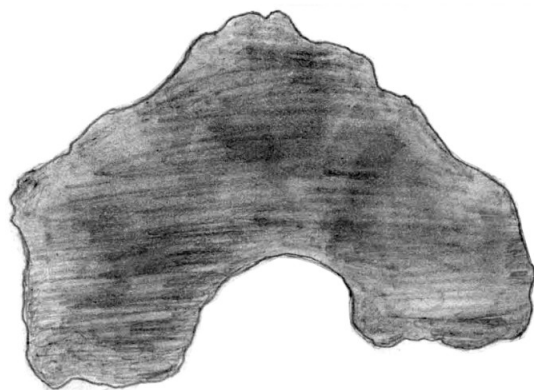
Prilog 13: Belegiš-Šančine - istraživanja 1961 g.: 1- sonda B, 1. o. s.; 2- sonda A, 3. o. s.; 3- sonda B, 3. o. s.; 4- sonda B, 4. o. s.; 5- sonda B, 10. o. s.; 6- sonda B, 11. o. s. 7-8- sonda E, sa poda vatinske kuće (dokumentacija Muzeja grada Beograda).

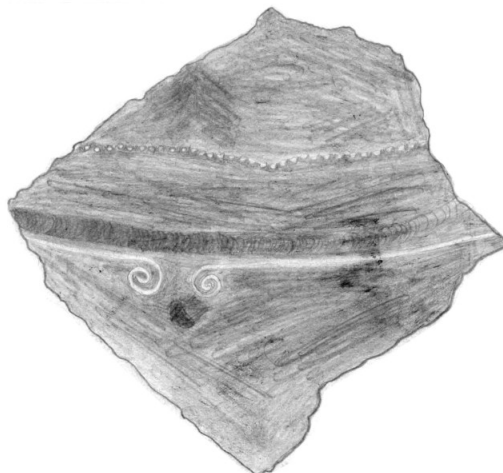
1

2

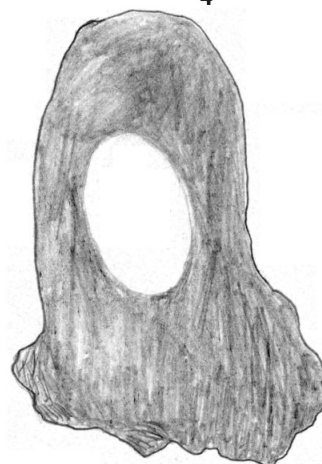
3

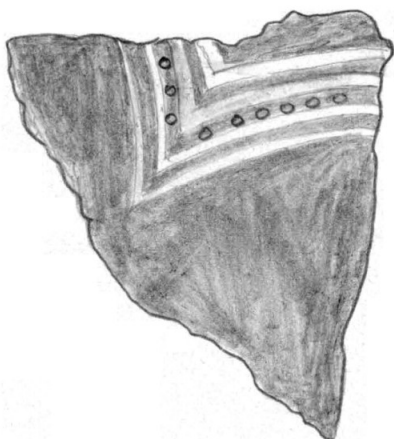
4

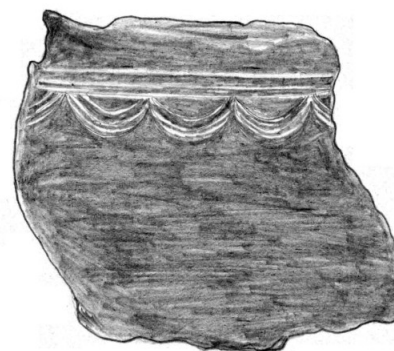
5

6

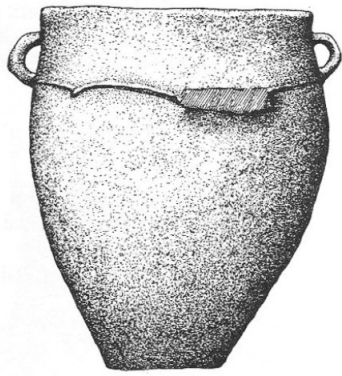

7

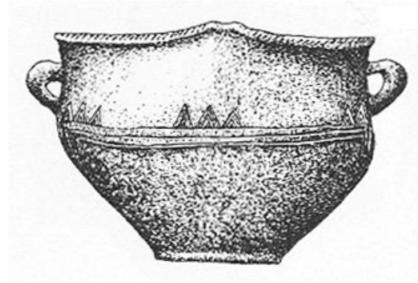

8

Prilog 14: Belegiš-Šančine - istraživanja 1963. g.: 1-3 - sonda H, 2. o. s.; 4-5 - sonda H, 3. o. s., grupa keramike; 6- sonda L, 9. o. s.; 7- sonda J, 9. o. s.; 8- sonda J, 12. o. s. (dokumentacija Muzeja grada Beograda).

1

2

3

4

5

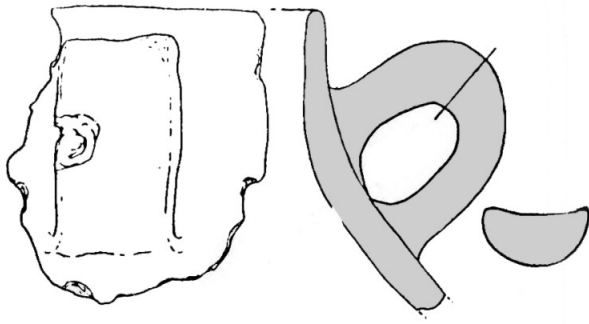

6

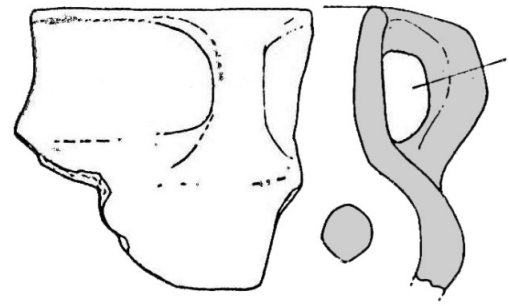

7

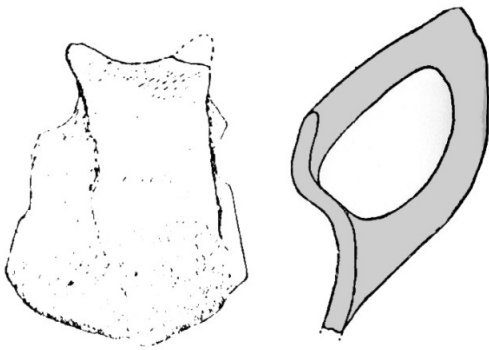
Prilog 15: Belegiš, Stojića gumno: 1-4 - grob 78 (kat. 81-84); 5 - grob 92 (kat. 99); 6 - grob 100 (kat. 113); 7 - grob 154 (kat. 164)(Вранић 2002)

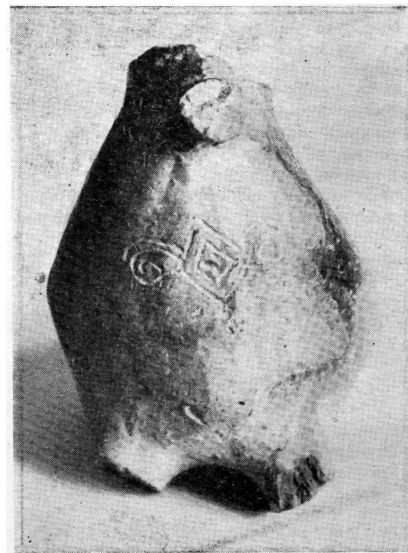
1

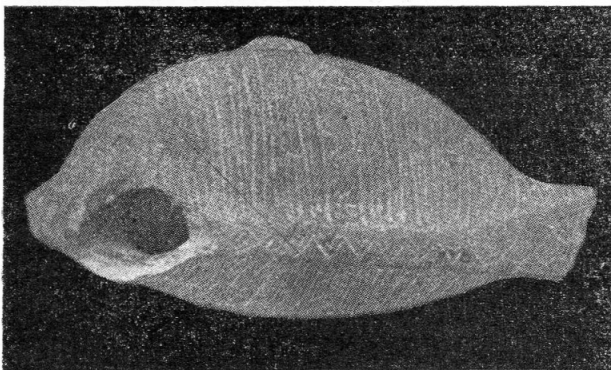
2

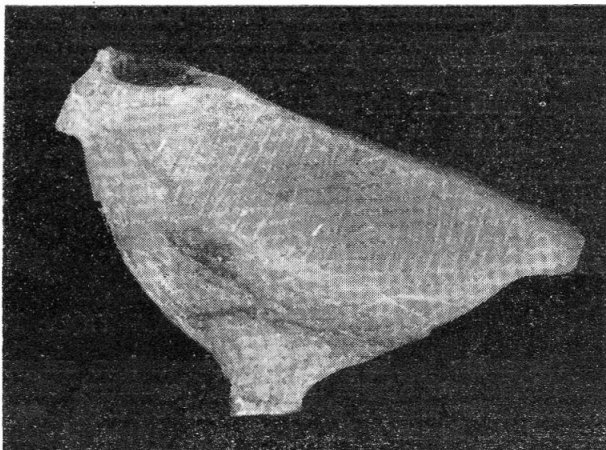
3

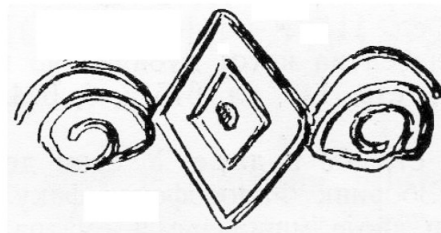
4b

4a

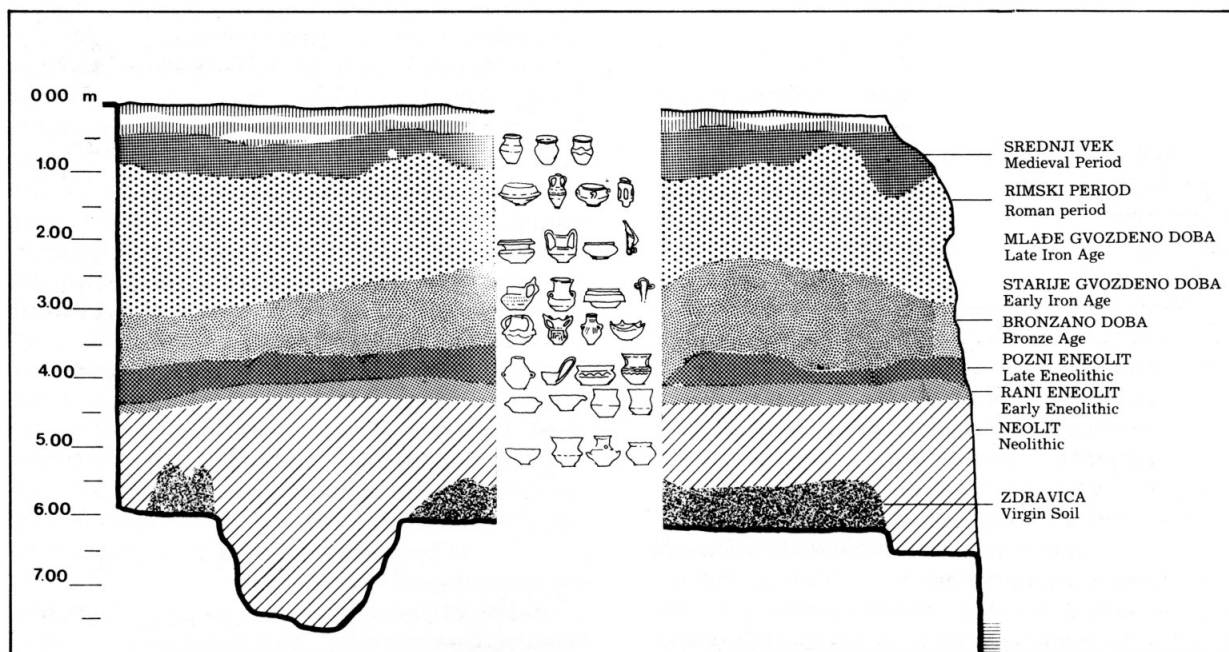

4c

4d

Prilog 16: Dobanovci: 1-3 (Mrkobrad 1985); Starčevo : 4a-d (Гарашанин Д. 1952).

1

humus

BOSUT V

mlade gvozdeno doba

starije

gvozdeno

BOSUT IV

doba

BOSUT III

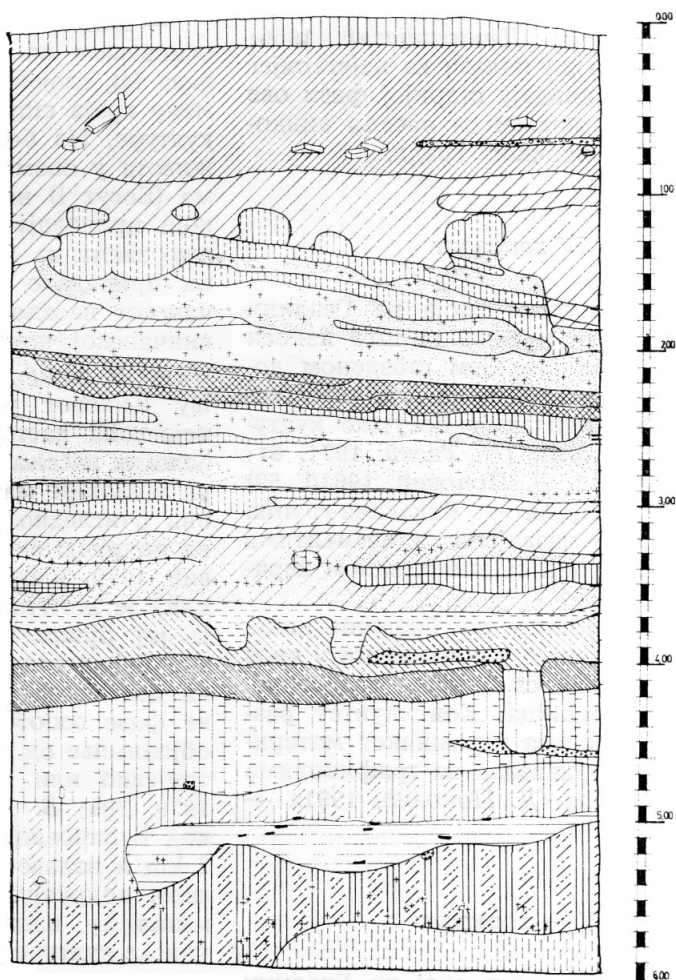
rano bronzano doba

BOSUT II

eneolit

BOSUT I

finalni neolit

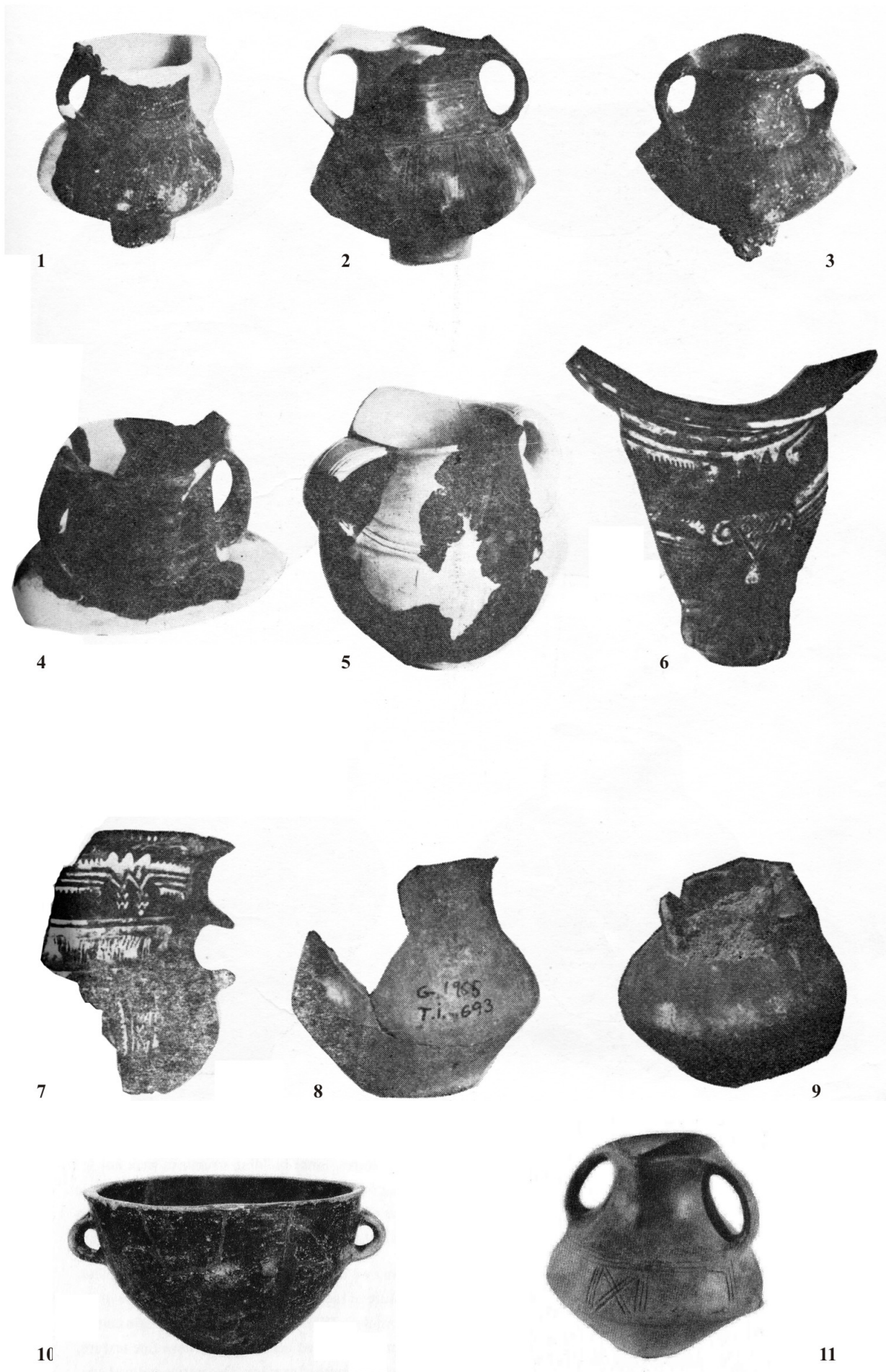

2

Prilog 17: 1 - Hrtkovci, Gomolava: vertikalna stratigrafija (Petrović 1984);
2 - Batrovci, Gradina na Bosutu: vertikalna stratigrafija (Тасић 1987).

Prilog 18: Hrtkovci, Gomolava: 1-6 (Тасић 1965b); 7 (Гарашанин М. 1973); 8-9 (Петровић 1986).

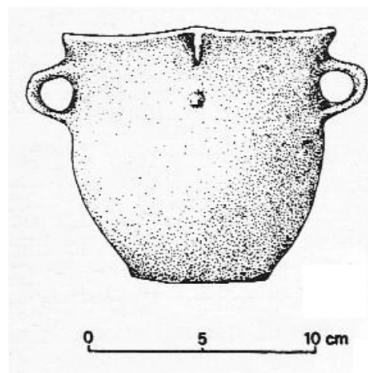
Prilog 19: Hrtkovci, Gomolava: 1-9 (Tasić 1965b); 10-11 (Petrović 1986).

1

2

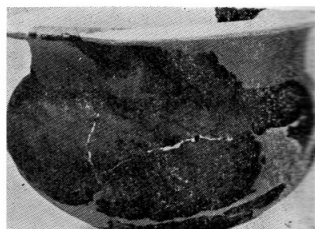
3

4

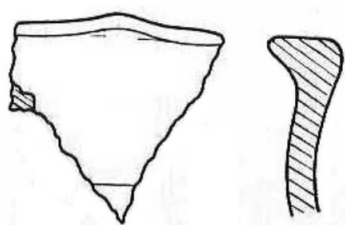
5

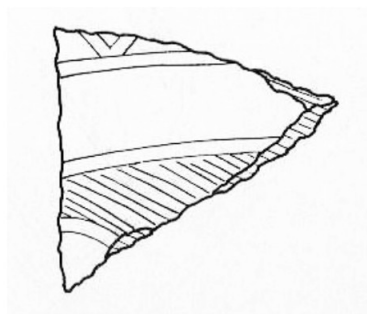
6

7

8

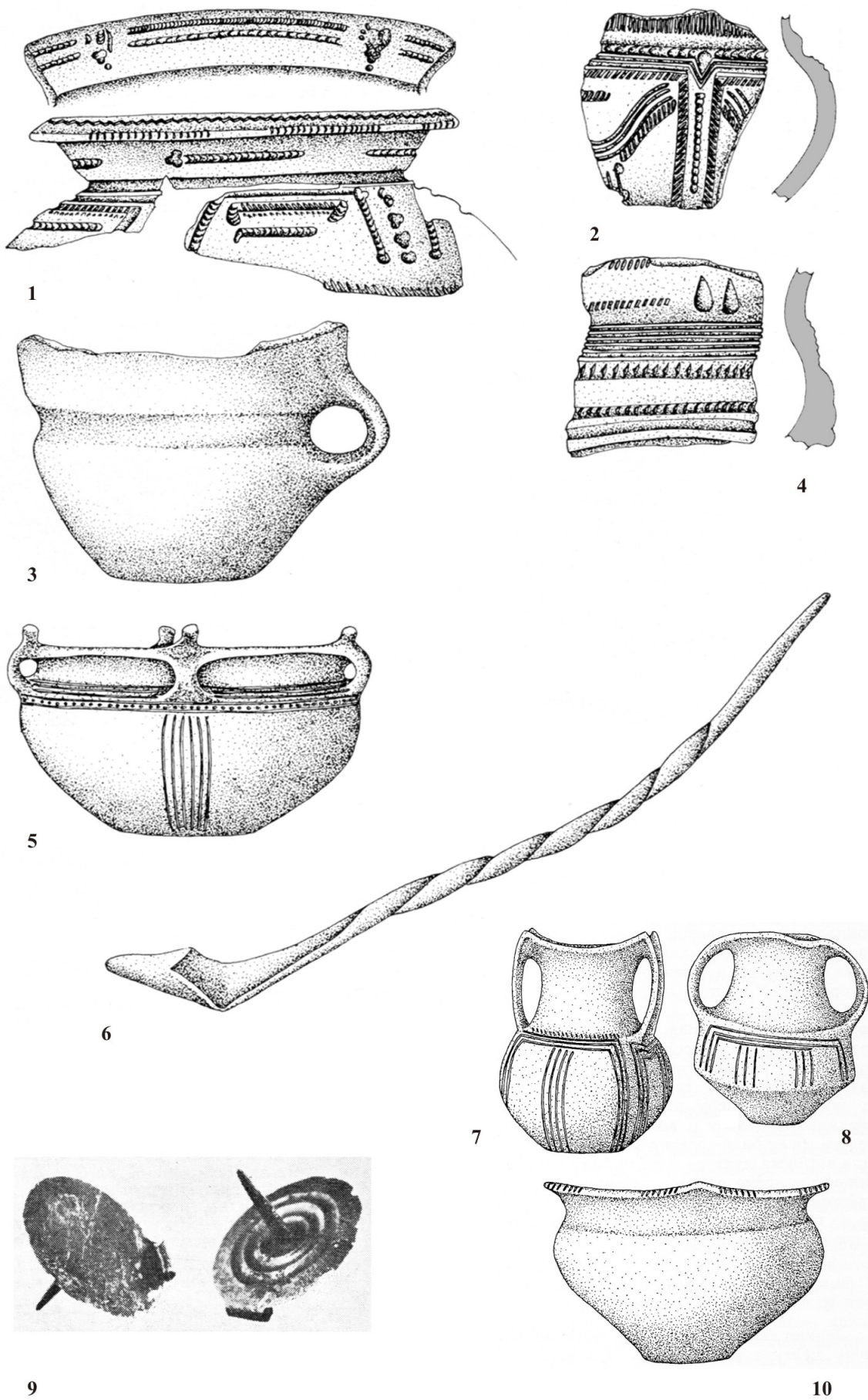

9

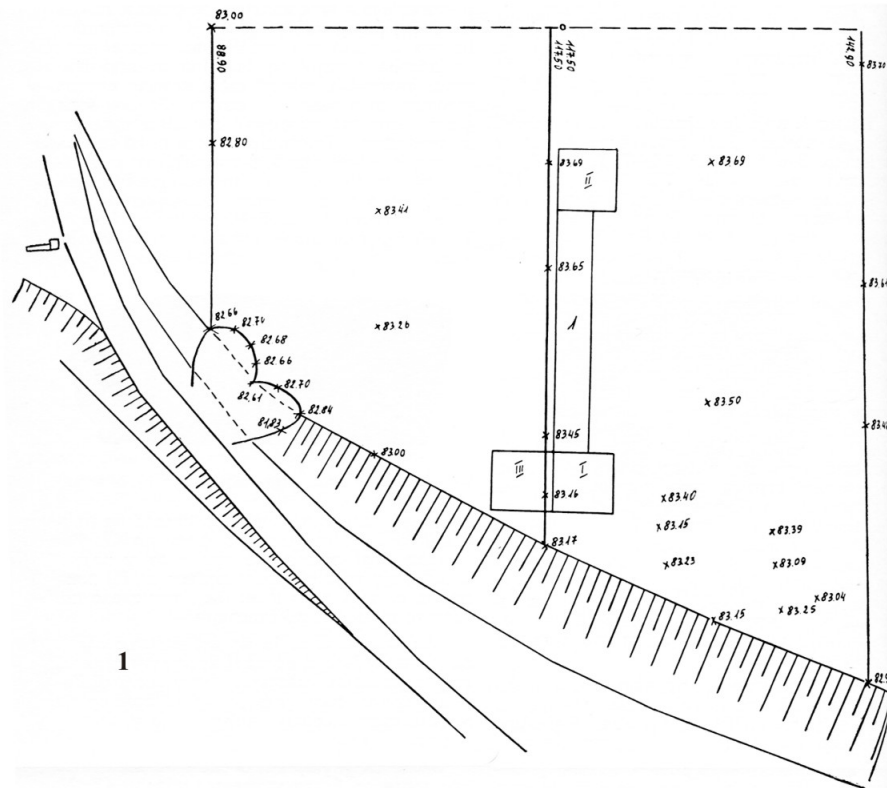

10

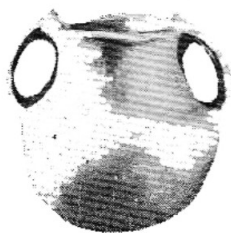
Prilog 20: 1-3 - Hrtkovci, Gomolava (Jovanović 1965a; Petrović1986; Tasić 1988); 4 - Gradina na Bosutu (Tasić 1968); 5 - Starčevo, Sedlar (Batistič-Popadić 1985); 6 - Jabuka (Gačić 1985); 7 - Jasenovo (Madas 2001); 8-9 - Tomaševac (Radišić 1968); 10 - Vršac, Ludoš (Rašajski 1971b).

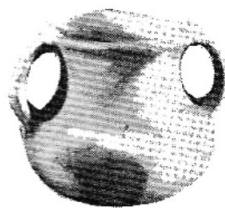
Prilog 21: Hrtkovci, Gomolava: 1-6 (Tasić 1976); 7-8, 10 (Tasić 1983); 9 (Tasić 1965b).

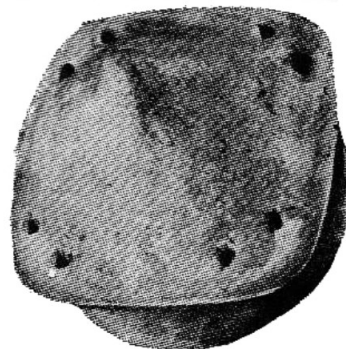
1

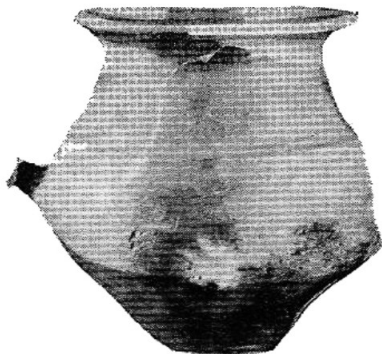
2

3

4

5

6

7

8

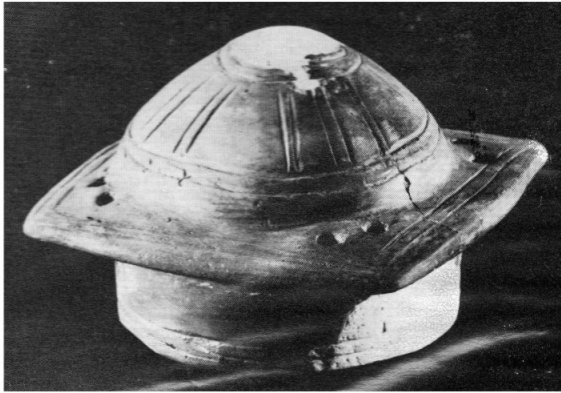
Prilog 22: Kać, Popov Salaš: 1 - situacioni plan (Vilotijević 1965); keramičke posude: 2-6 (Tasić 1974), 7, 8 (Tasić 1984a).

1

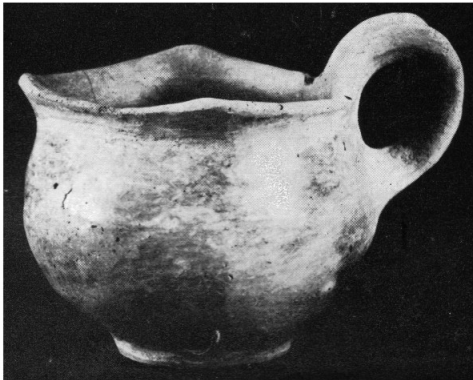
2

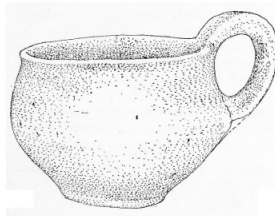
3

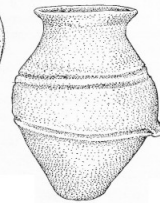
4

5

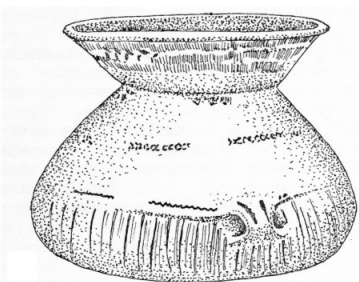
6

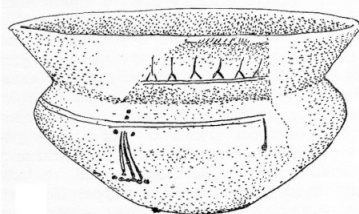
7

8

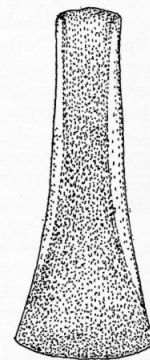
9

10

11

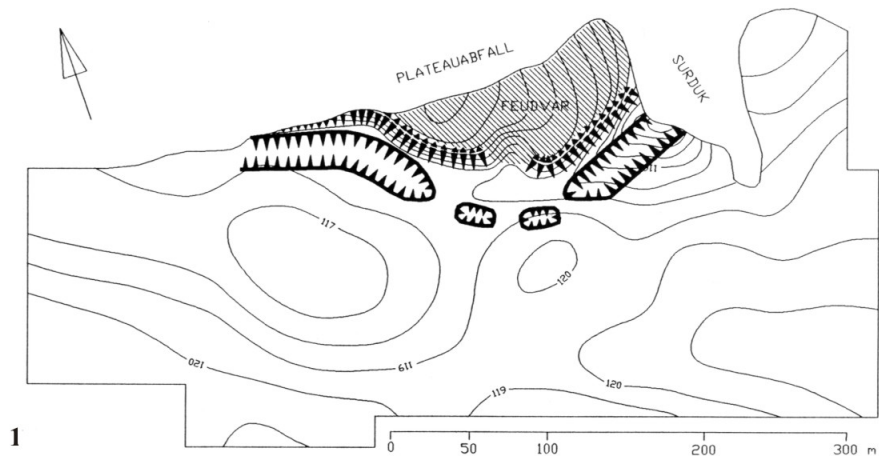

12

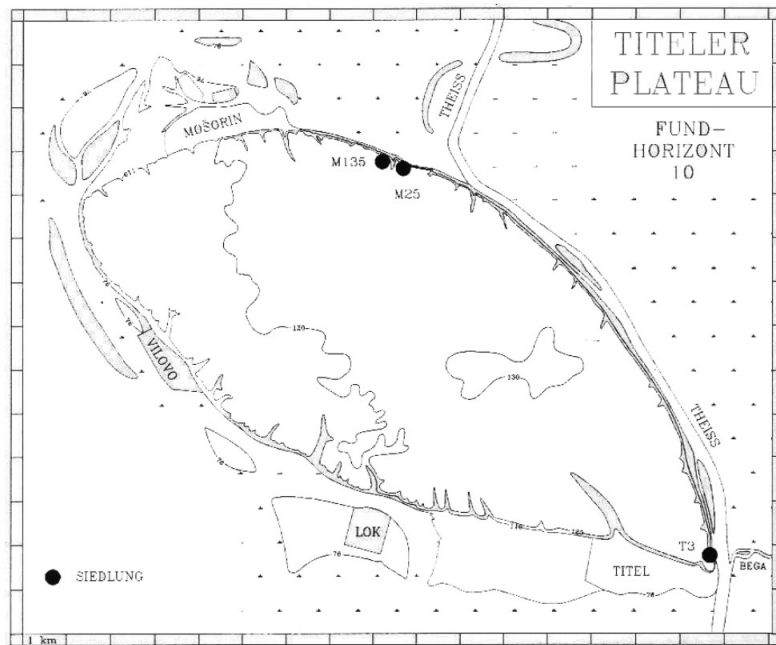

13

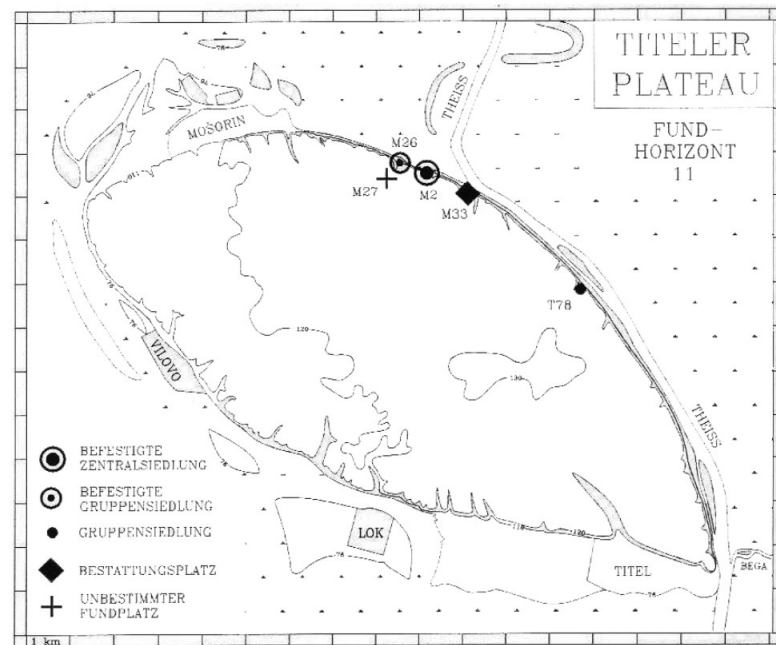
Prilog 23: Kać, Popov Salaš: keramičke posude 1, 2 (Tasić 1974); 3-5 (Petrović, Girić 1974); 6-10 (Tasić 1983); bronzani nalazi 11-13 (Tasić 1983).

1

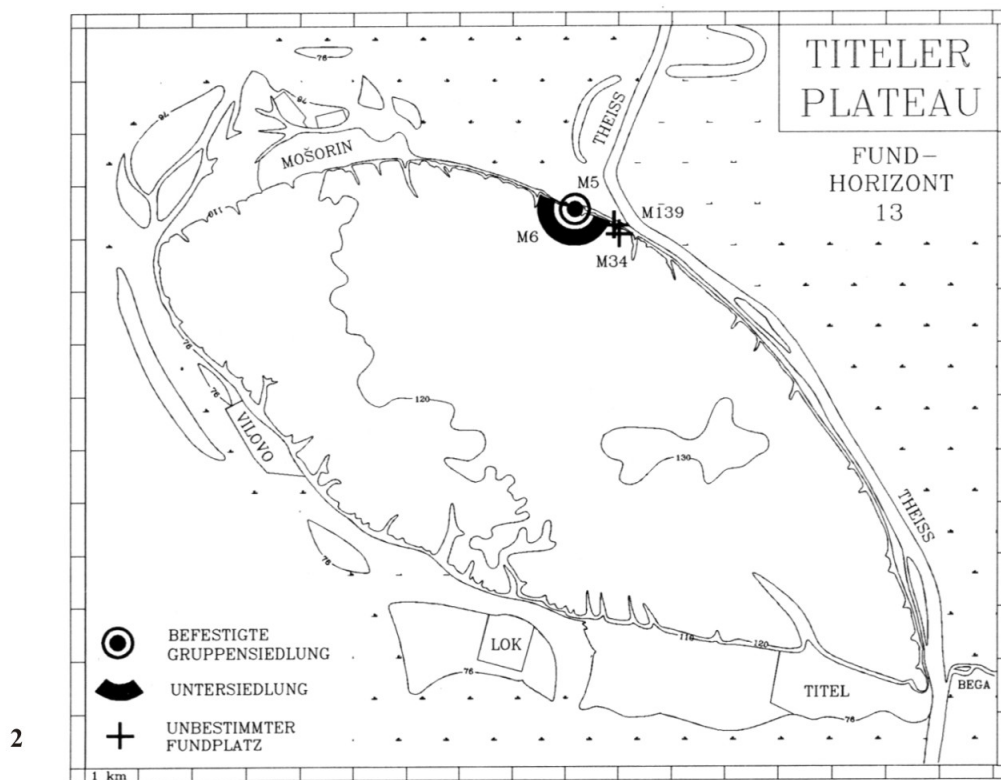
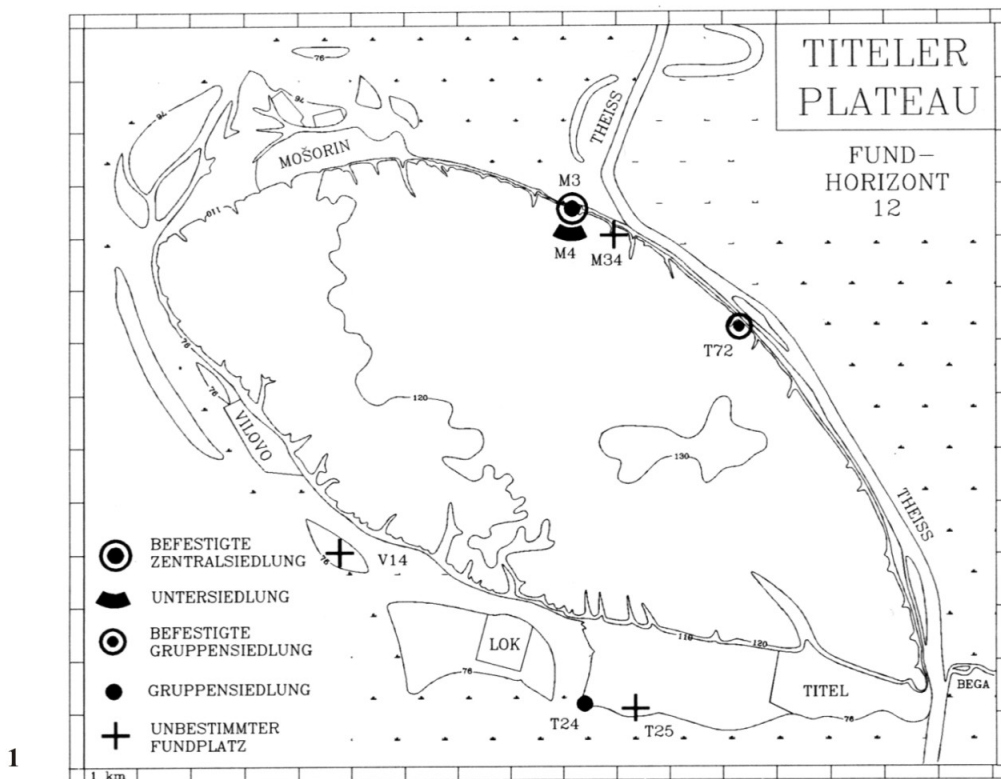

2

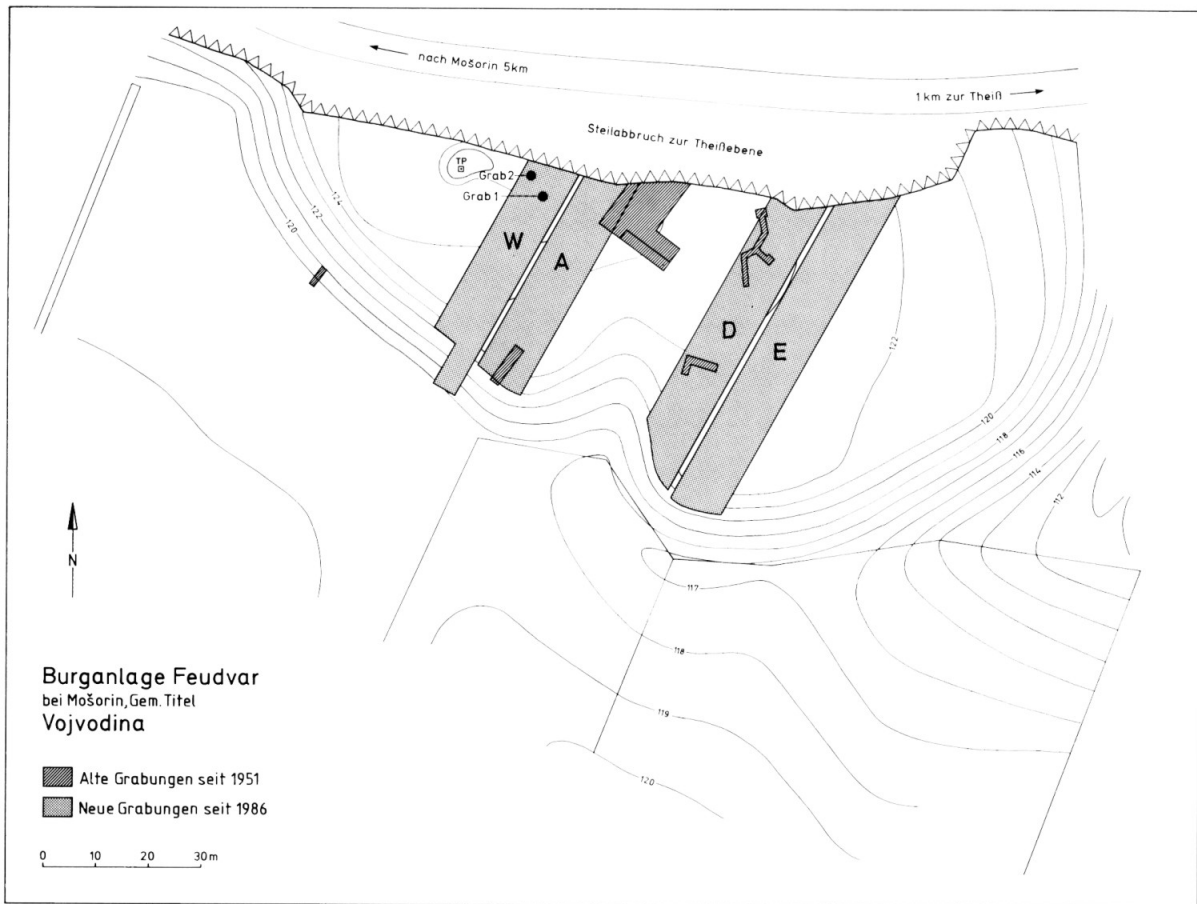

3

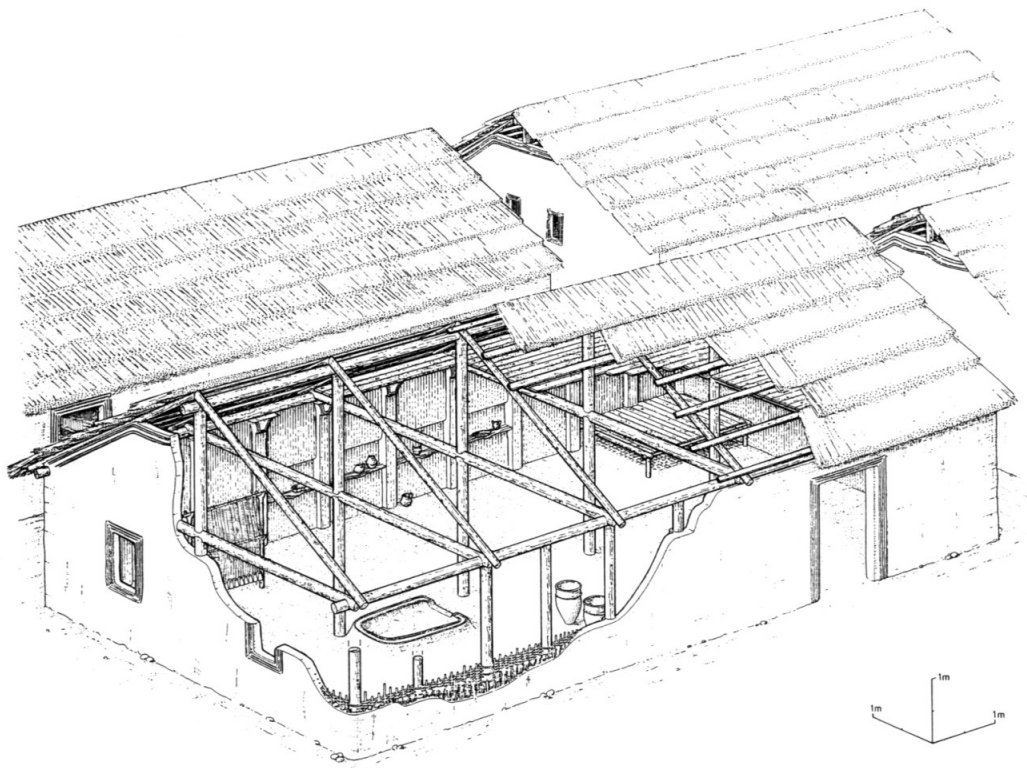
Prilog 24: 1 - Feudvar: pozicija iskopa i prospekcija 1, sa nasipom i rovom (?) utvrđenog naselja (horizont 11); Titelski plato: 2 - nalazišta horizonta 10 ranog bronzanog doba; 3 - nalazišta horizonta 11 rane vatinske kulture (Falkenstein 1998).

Prilog 25: Titelski plato: 1 - nalazišta horizonta 12 klasične vatinske kulture; 2 - nalazišta horizonta 13 kasne vatinske kulture (Falkenstein 1998).

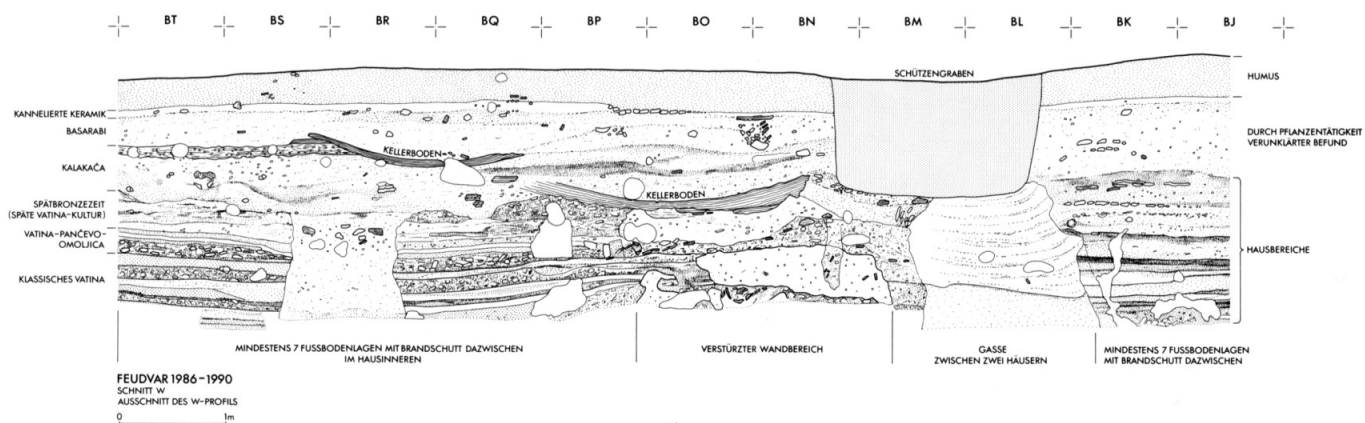

1

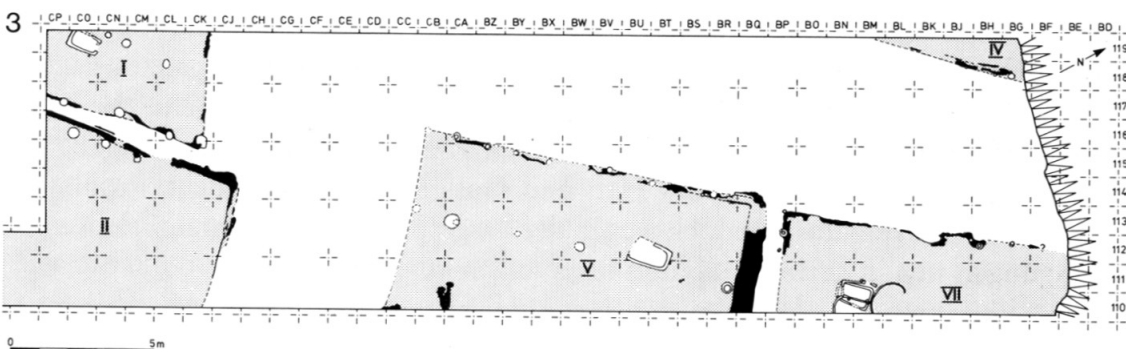
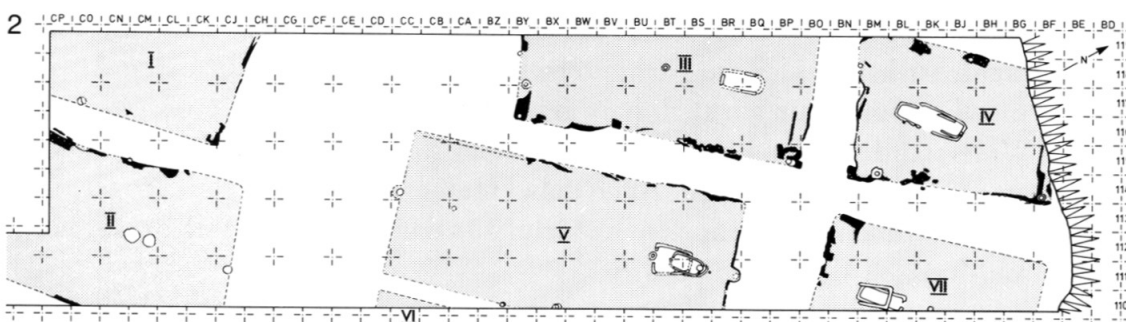
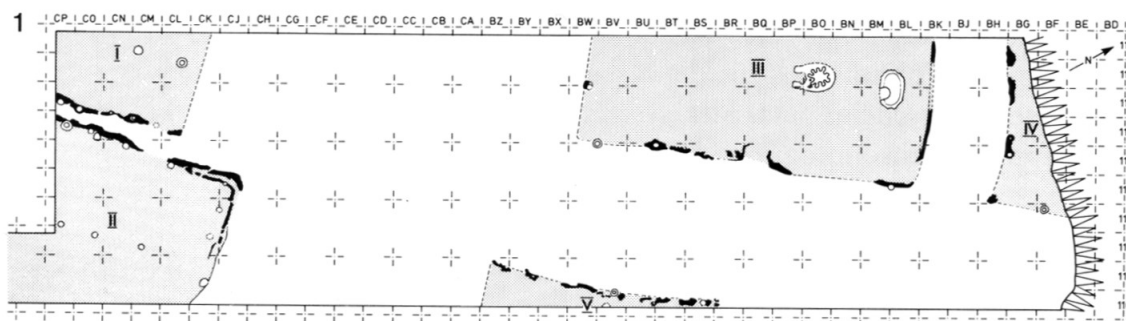

2

Prilog 26: Mošorin, Feudvar: 1- zona naseljavanja utvrđenog naselja sa sektorima istraživanim 1951 - 1990. g; 2 - rekonstrukcija kuća sa sektora W, faza B vatinskog perioda (Haensel, Medović 1991a).

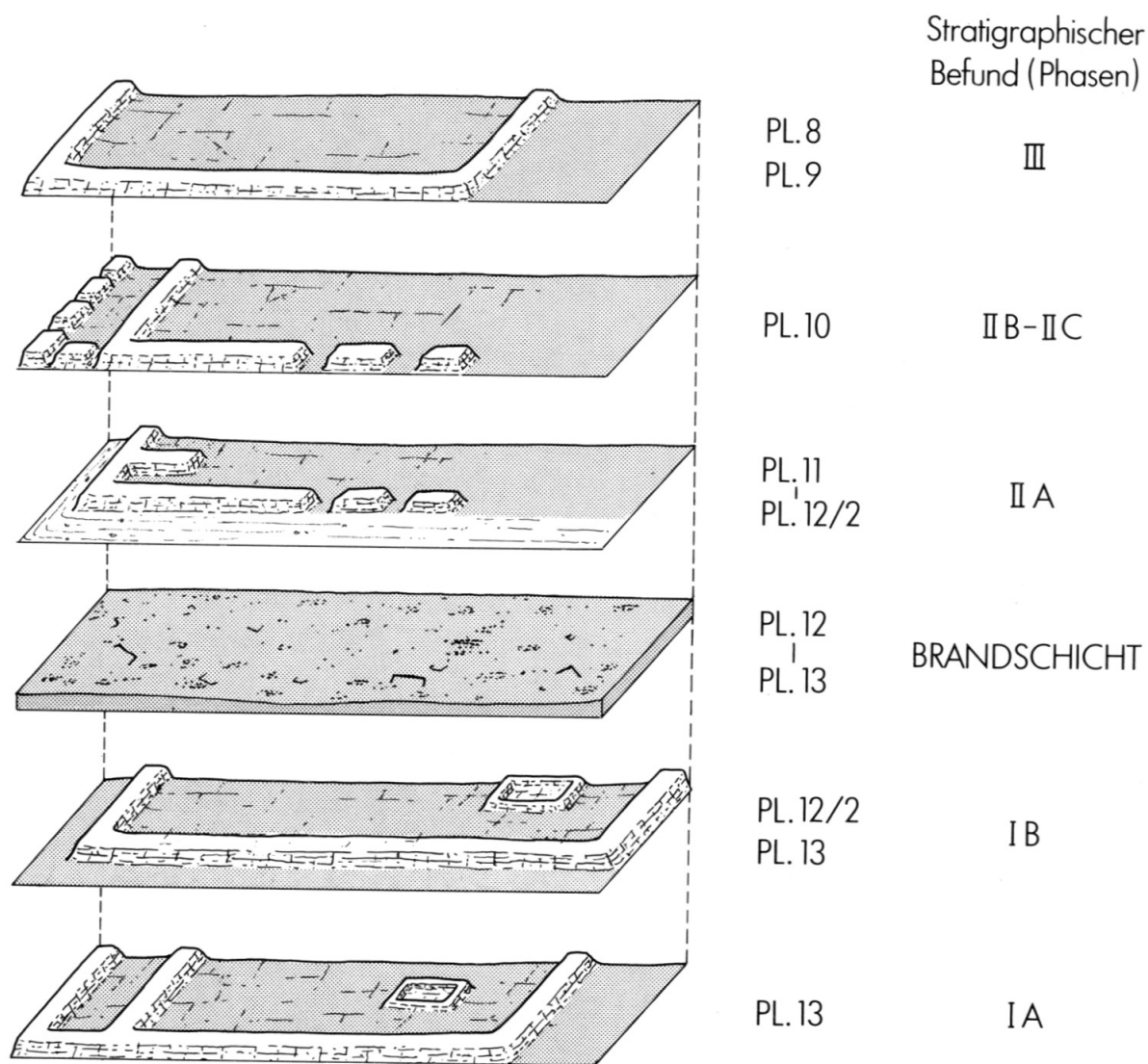

1

2

Prilog 27: Mošorin, Feudvar: 1- detalj zapadnog profila sektora W do nivoa istaženog 1990. g; 2 - sektor W, tri građevinske faze bolje očuvanih kuća iz bronzanog doba: 1-2 vreme klasičnog Vatina (faze B i C); 3 naredni vremenski period Vatin-Pančevo-Omoljica (faza A) (Haensel, Medović 1991a).

1

Prilog 28: Mošorin, Feudvar: 1 - sektor E, zapadna kuća: shematska izometrijska predstava situacije različitih građevinskih faza (Haensel, Medović 1991a).

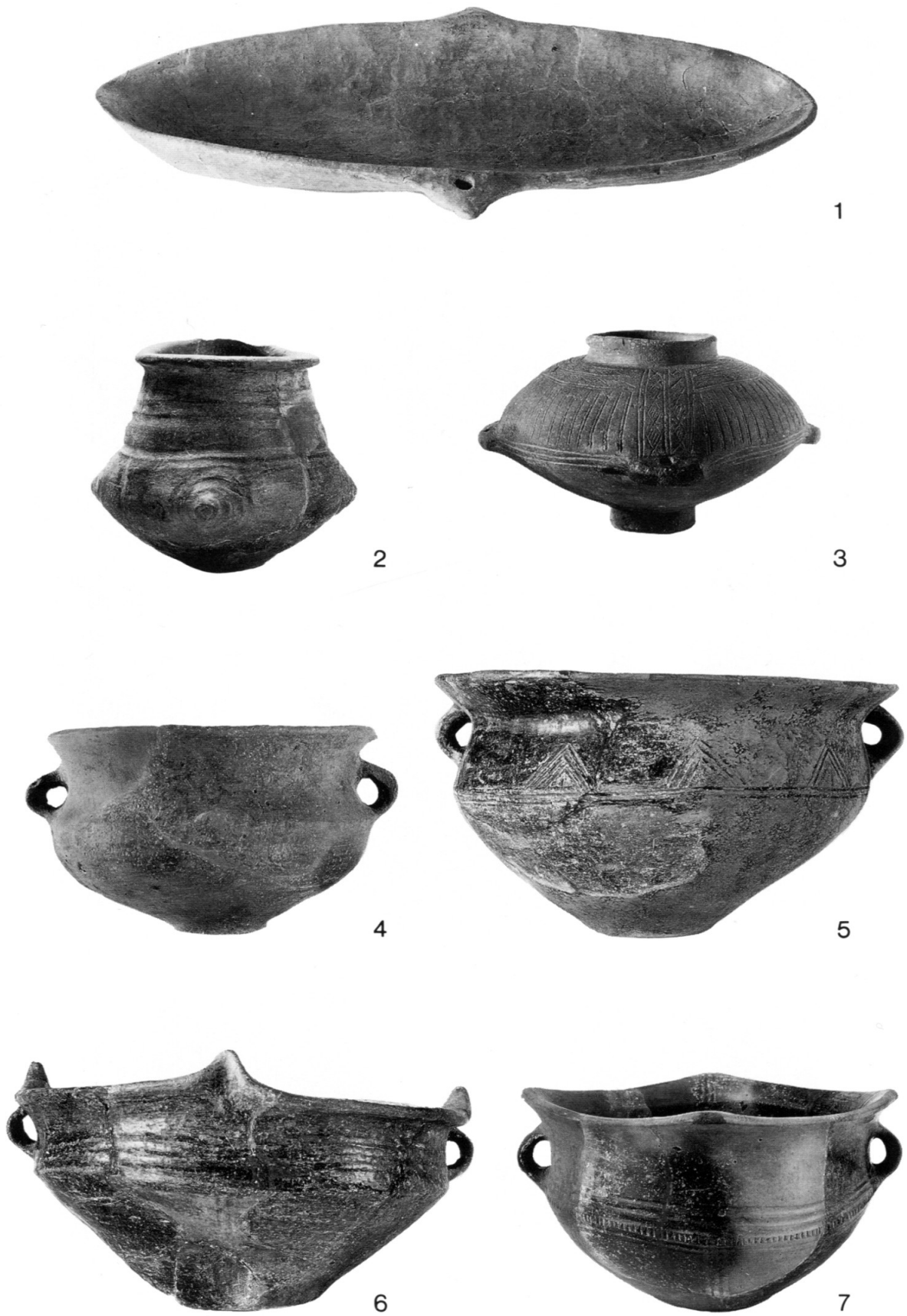
1:3

Prilog 29: Mošorin, Feudvar: 1 - 11 bronzanodopska keramika (Haensel, Medović 1991a).

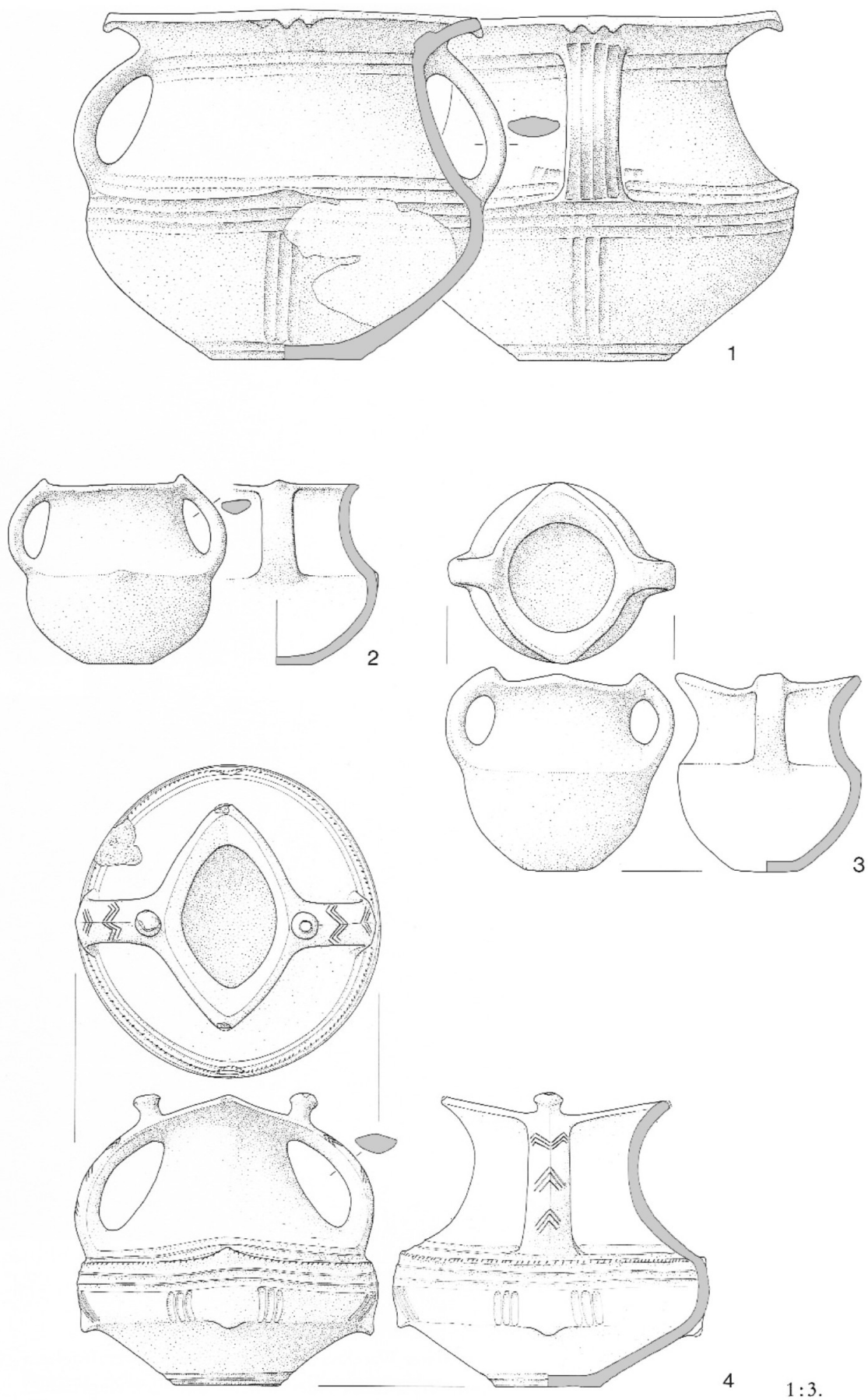
1:3

Prilog 30: Mošorin, Feudvar: 1 - 10 bronzanodopska keramika (Haensel, Medović 1991a).

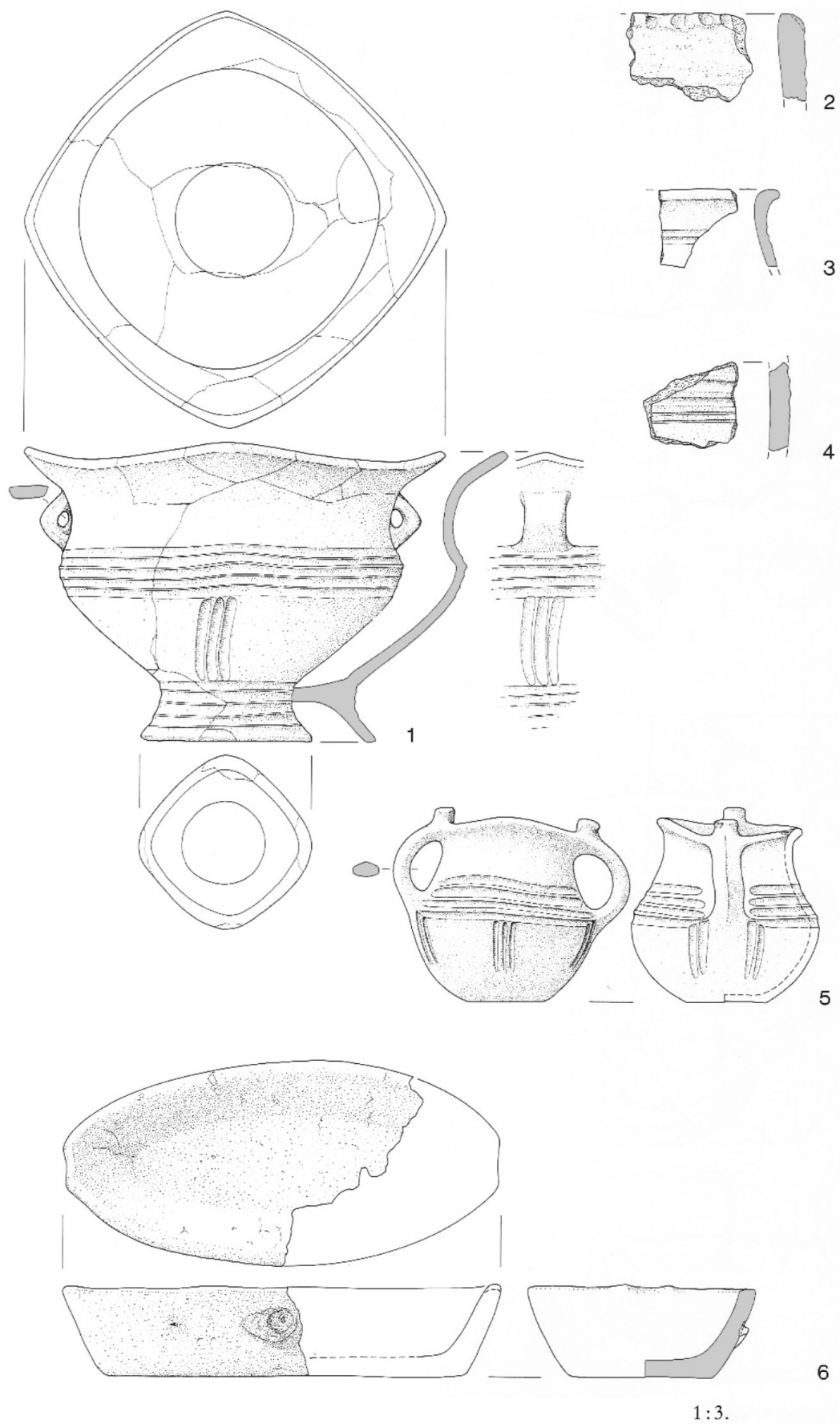

1:3.

Prilog 31: Mošorin, Feudvar: 1 - 7 bronzanodopska keramika (Haensel, Medović 1991a).

Prilog 32: Mošorin, Feudvar: 1 - 4 bronzanodopska keramika (Haensel, Medović 1991a).

Prilog 33: Mošorin, Feudvar: 1 - 6 bronzanodopska keramika (Haensel, Medović 1991a).

1

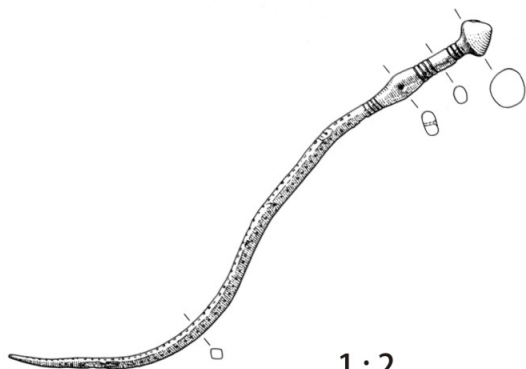
2

3

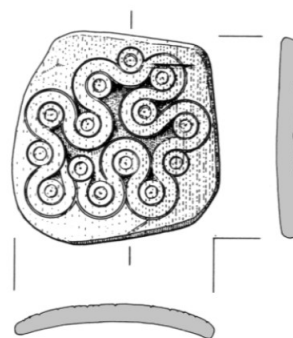
4

1:2

5

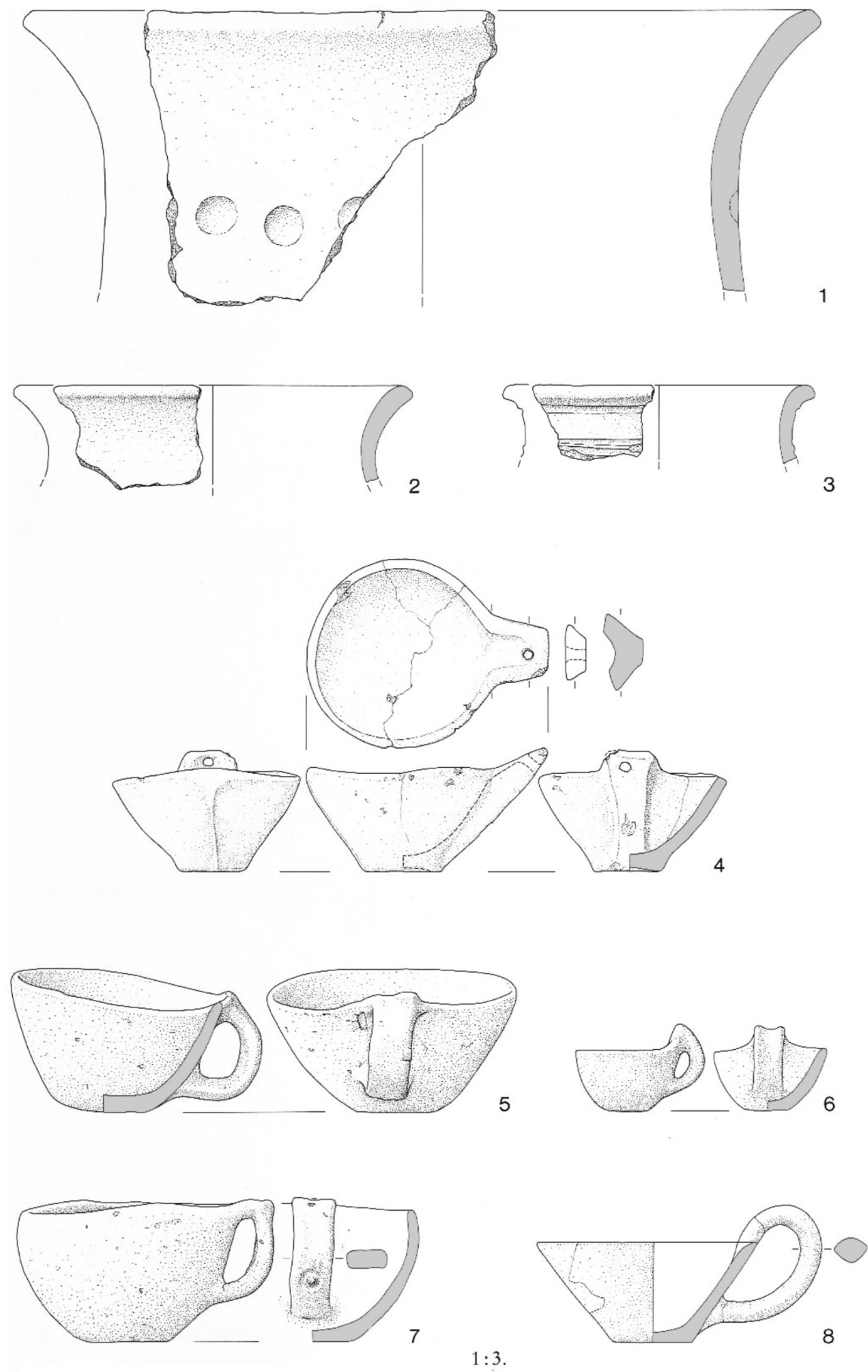
1:5

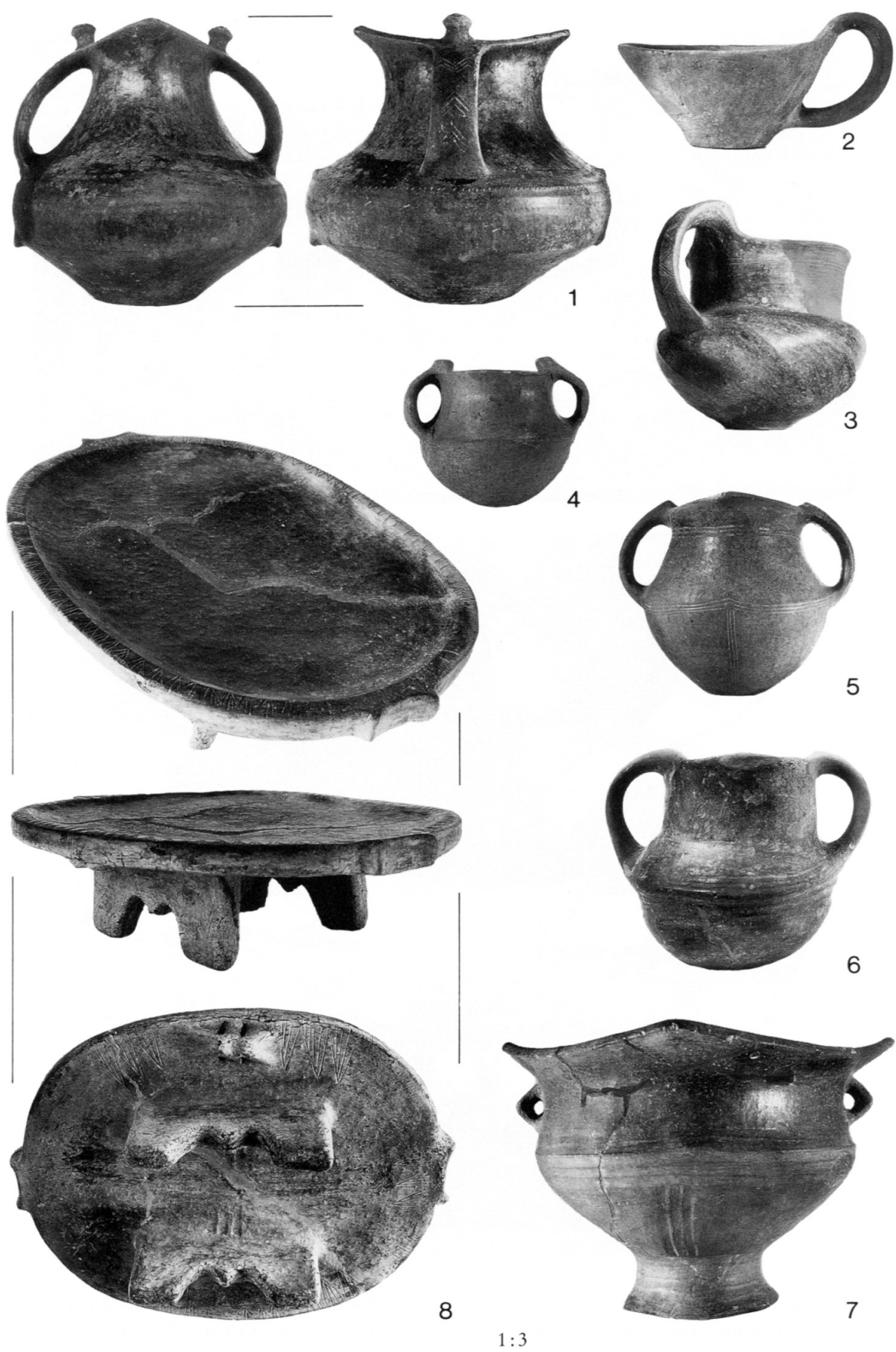
1:2

6

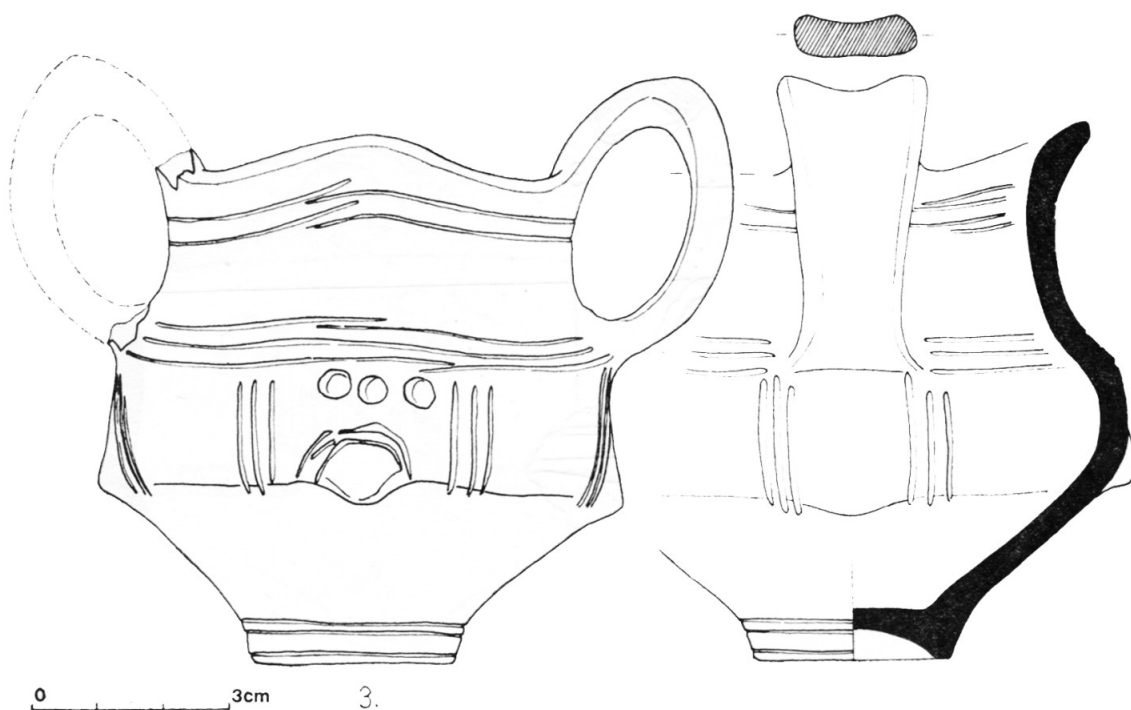
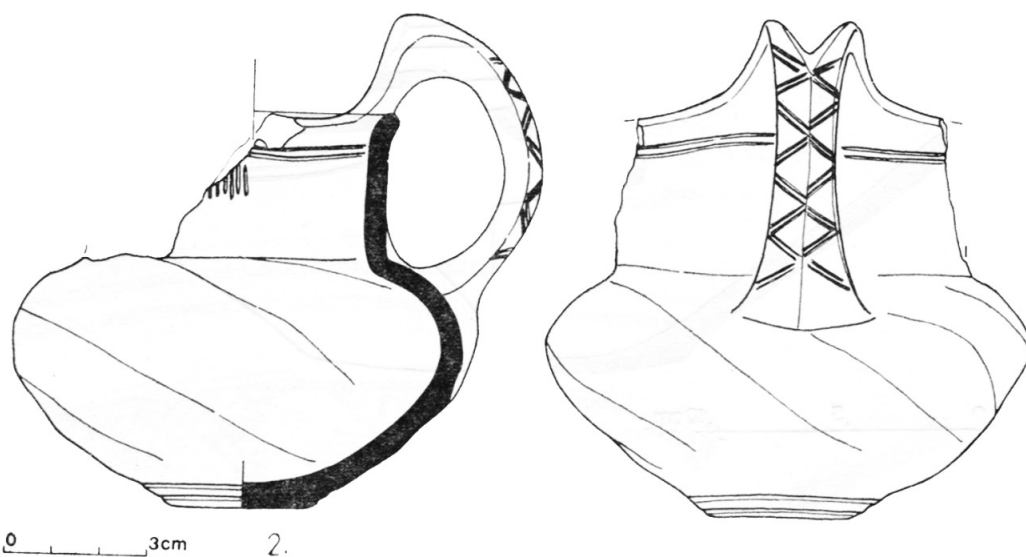
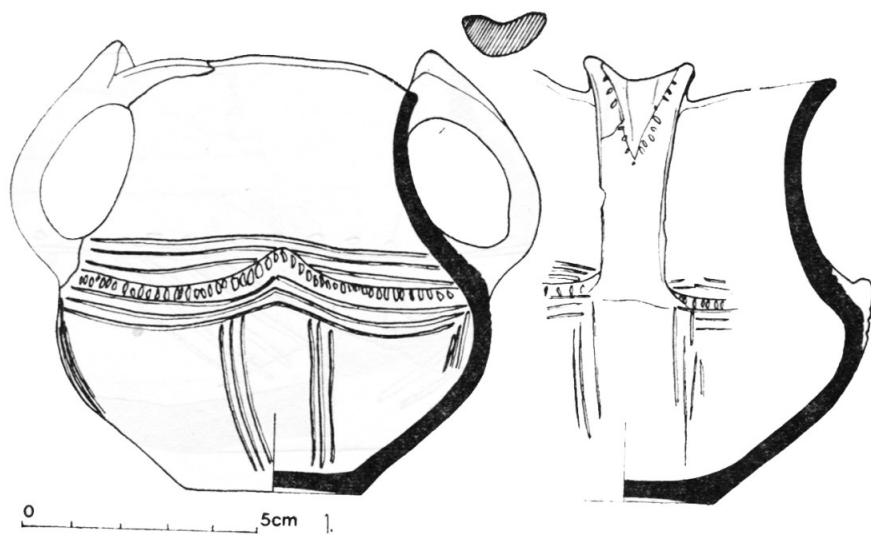
Prilog 34: Mošorin, Feudvar: 1 - 4 bronzanodopska keramika (Haensel, Medović 1991a); 5 - bronzana igla iz zone šuta iznad kuća iz faze C u sektoru W; 6 - pločica od roga (Haensel, Medović 1991a).

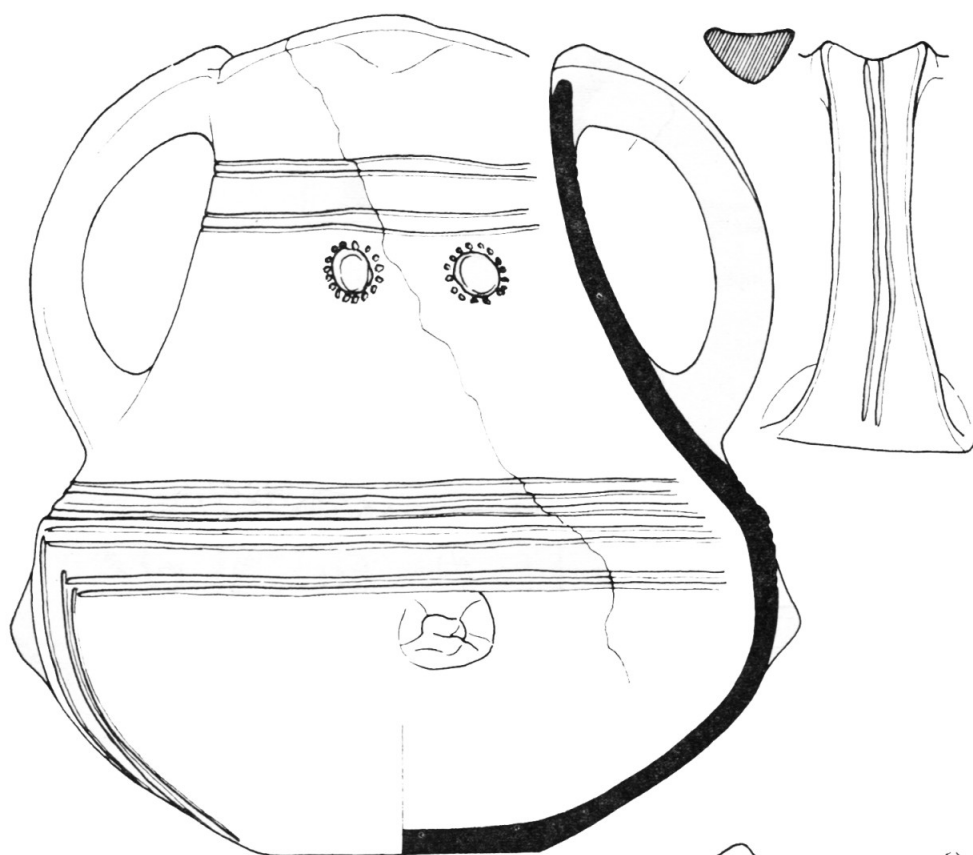
Prilog 35: Mošorin, Feudvar: 1 - 8 bronzanodopska keramika (Haensel, Medović 1991a).

Prilog 36: Mošorin, Feudvar: 1 - 8 bronzanodopska keramika (Haensel, Medović 1991a).

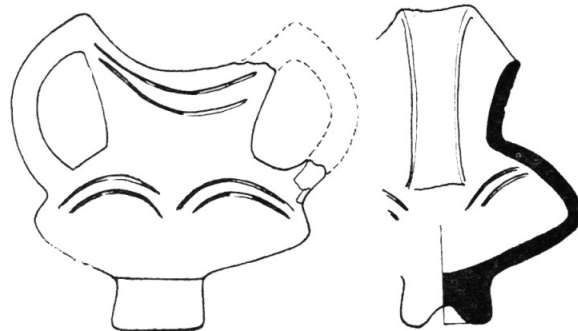

Prilog 37: Mošorin, Feudvar: 1-3 (Медовић, Haensel 1988-1989).

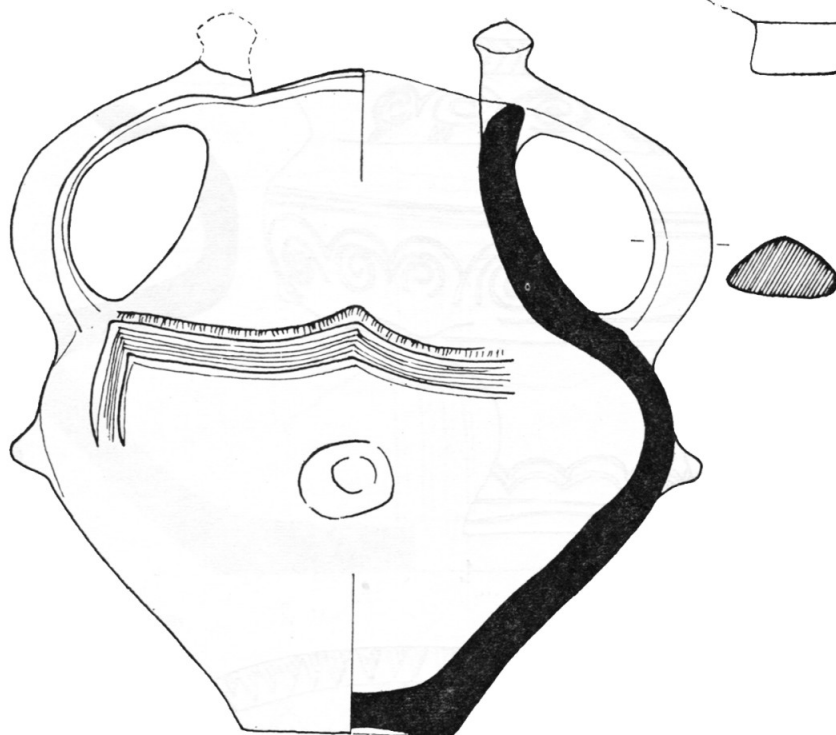
0 5cm

1

0 3cm

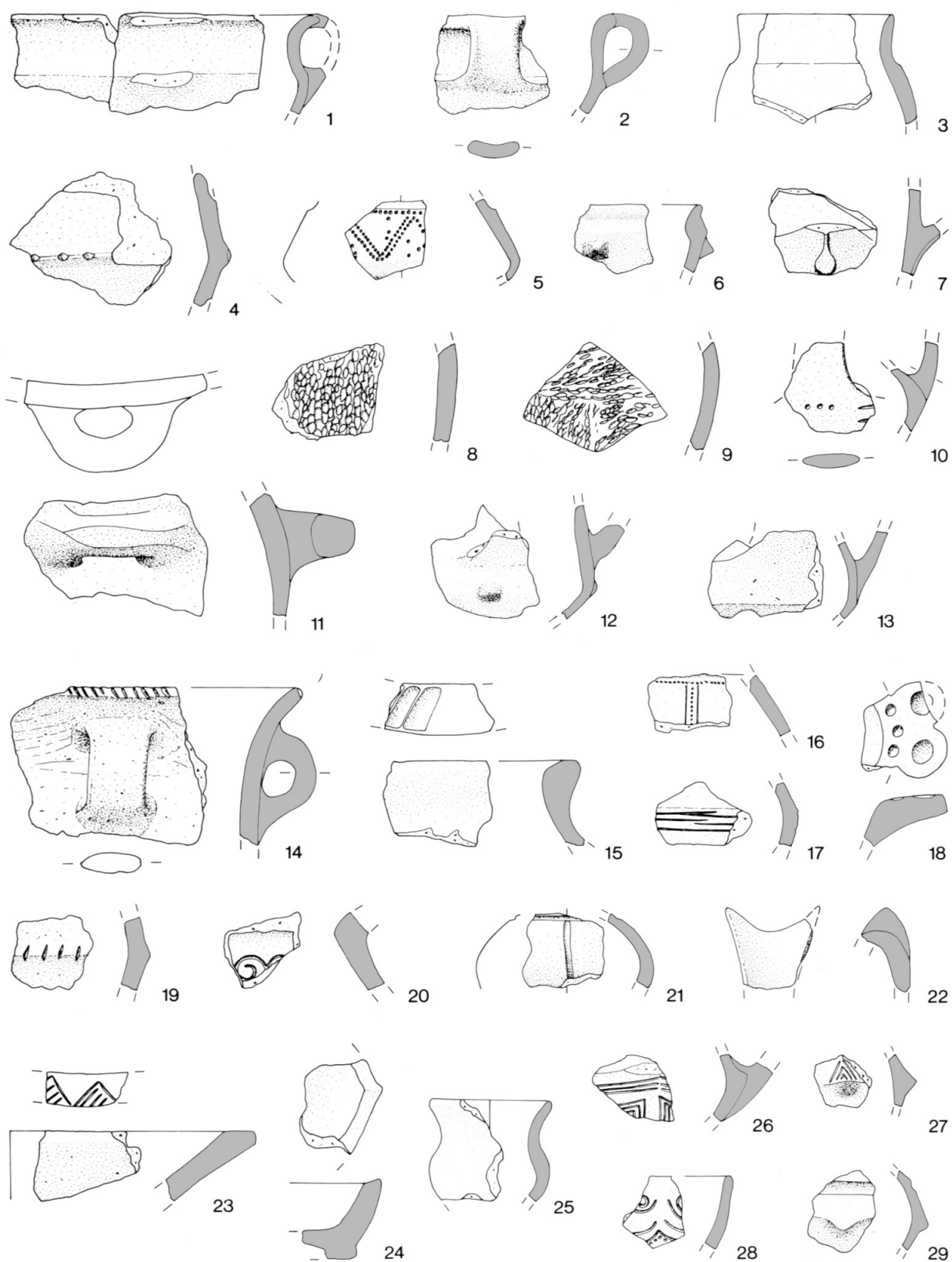
2

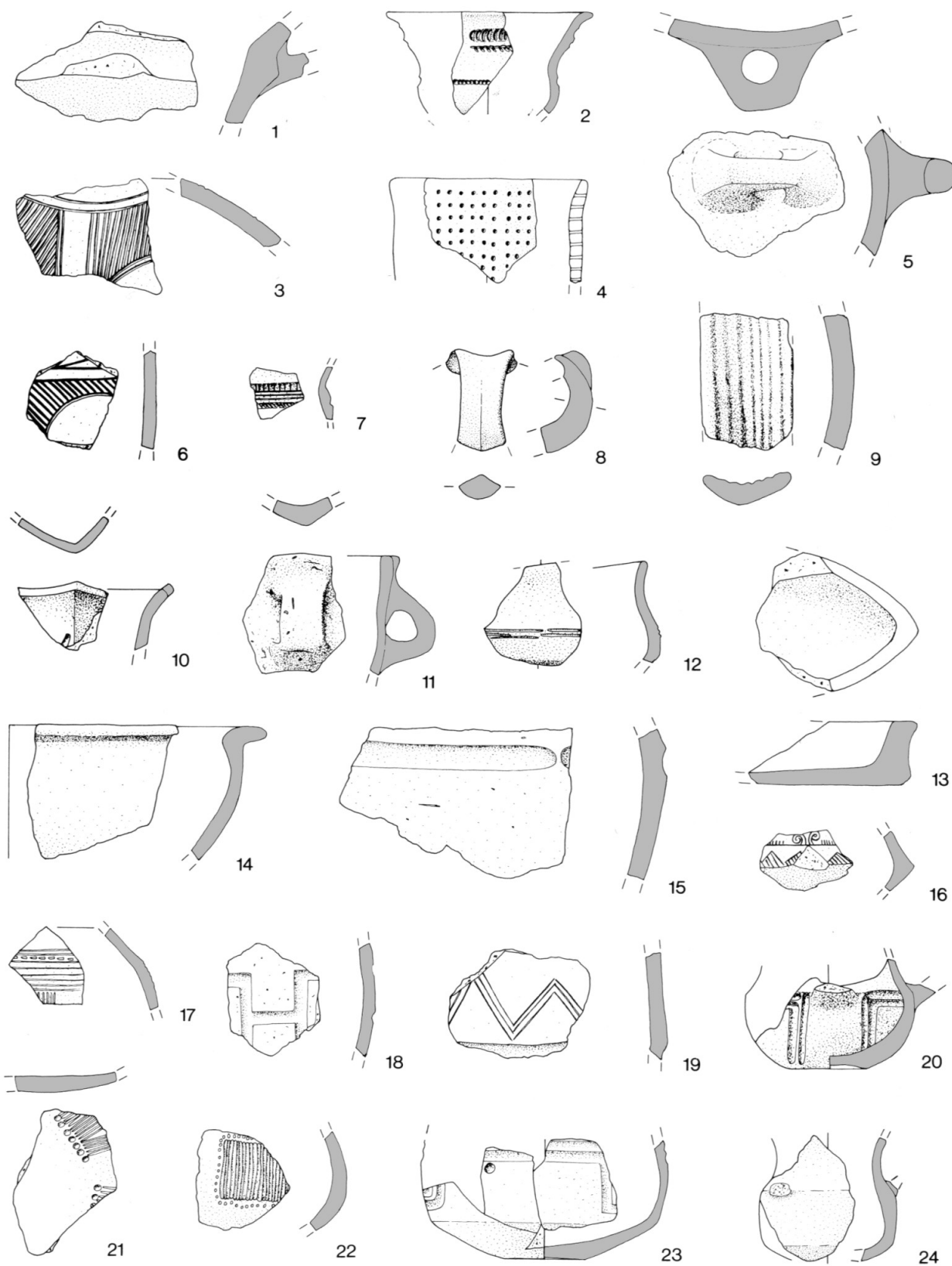
0 3cm

3

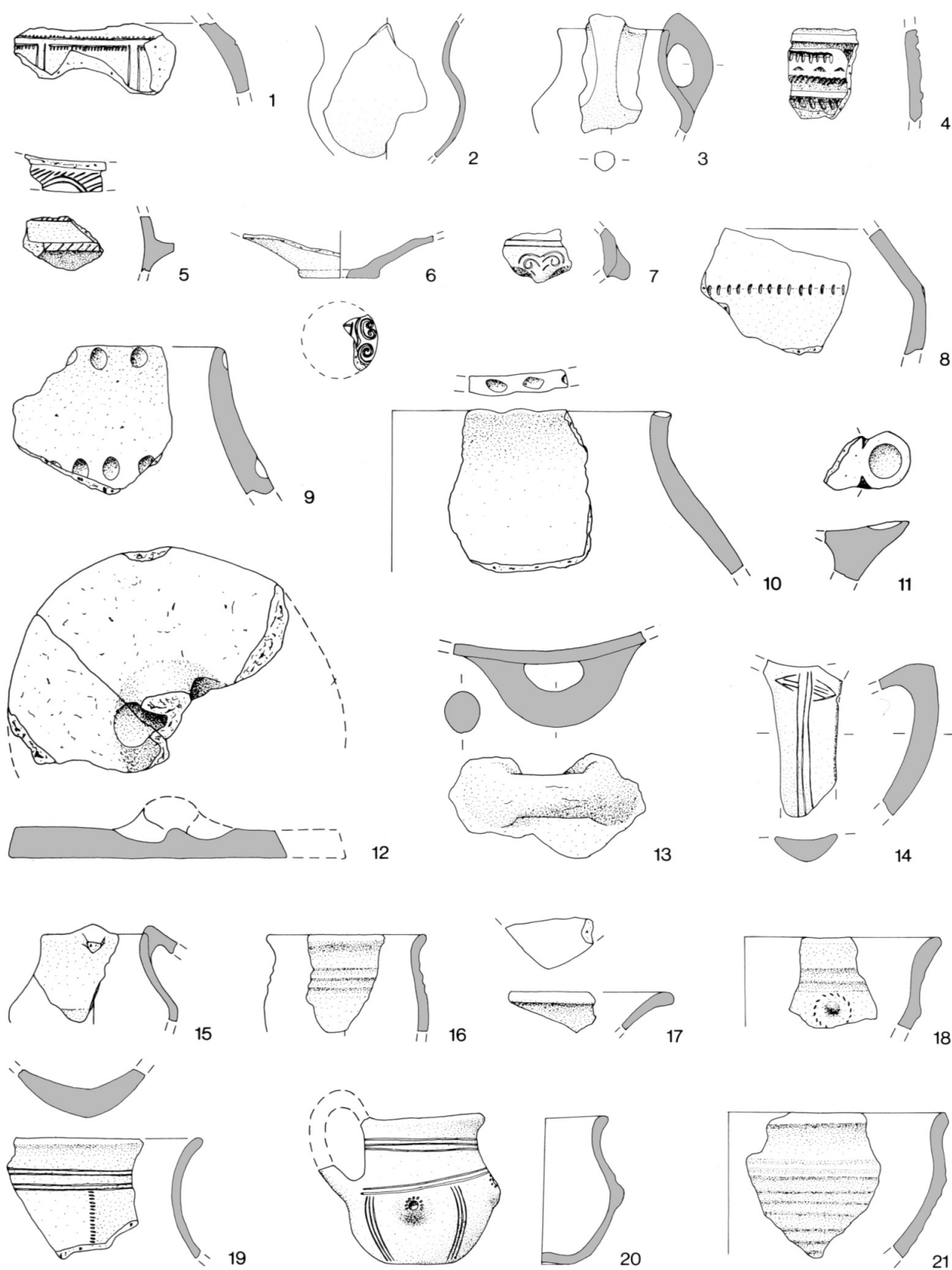
Prilog 38: Mošorin, Feudvar: 1-3 (Медовић, Haensel 1988-1989).

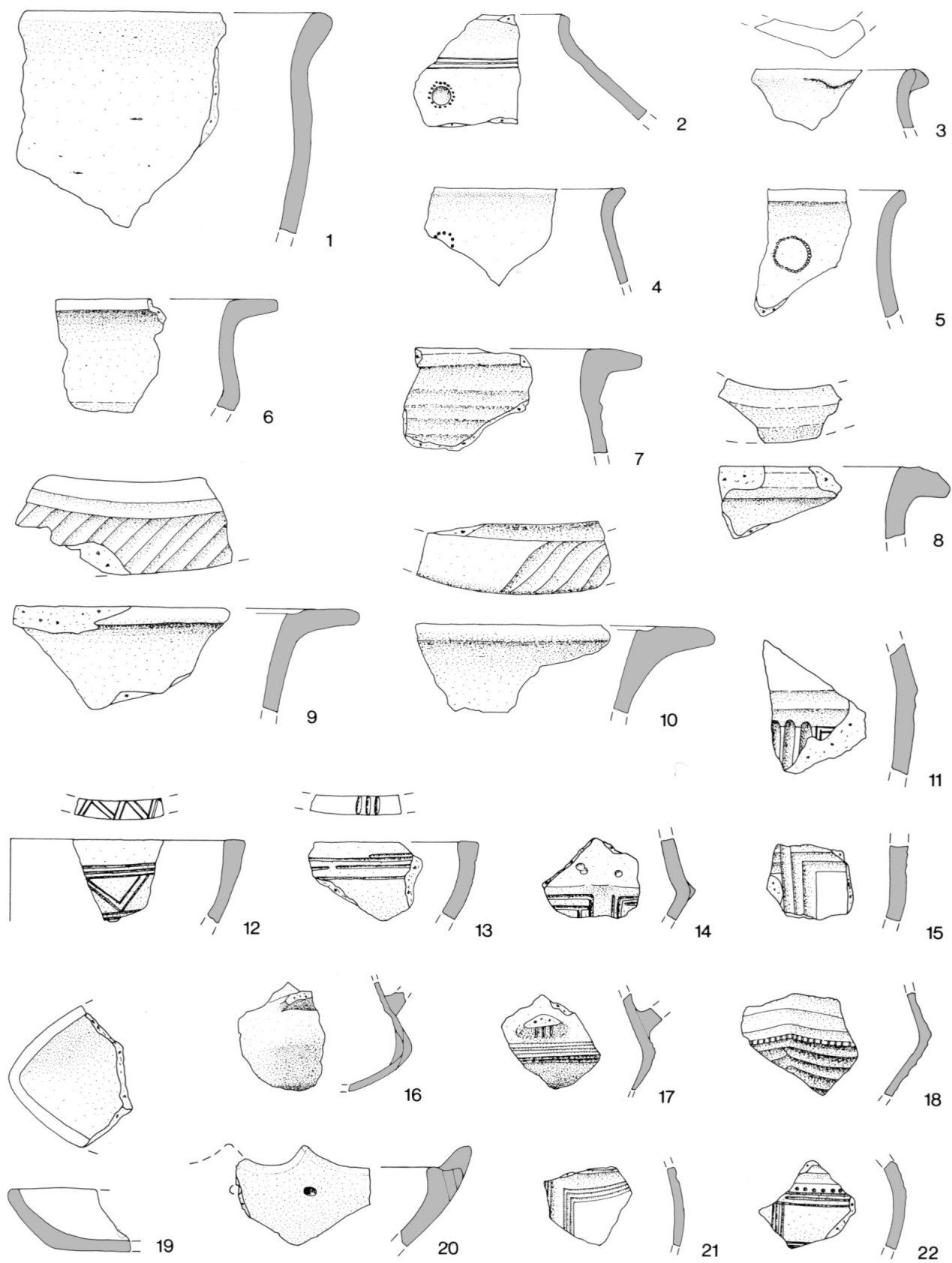
Prilog 39: Titelski plato: 1-9 materijal horizonta 10 ranog bronzanog doba; 10-29 materijal horizonta 11 rane vatinske kulture (Falkenstein 1998).

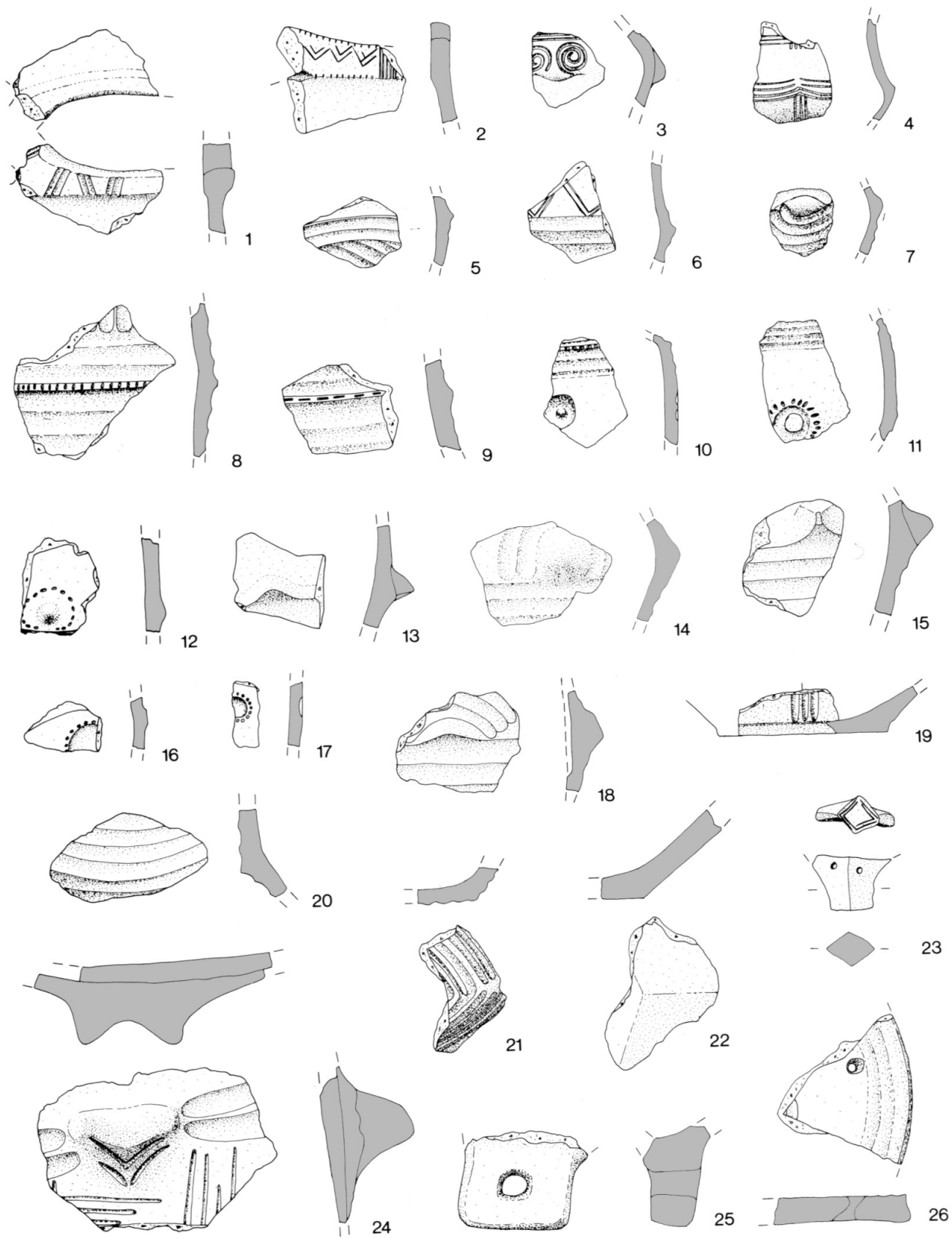
Prilog 40: Titelski plato: 1-9 materijal horizonta 11 rane vatinske kulture; 10-24 materijal horizonta 12 klasične vatinske kulture (Falkenstein 1998).

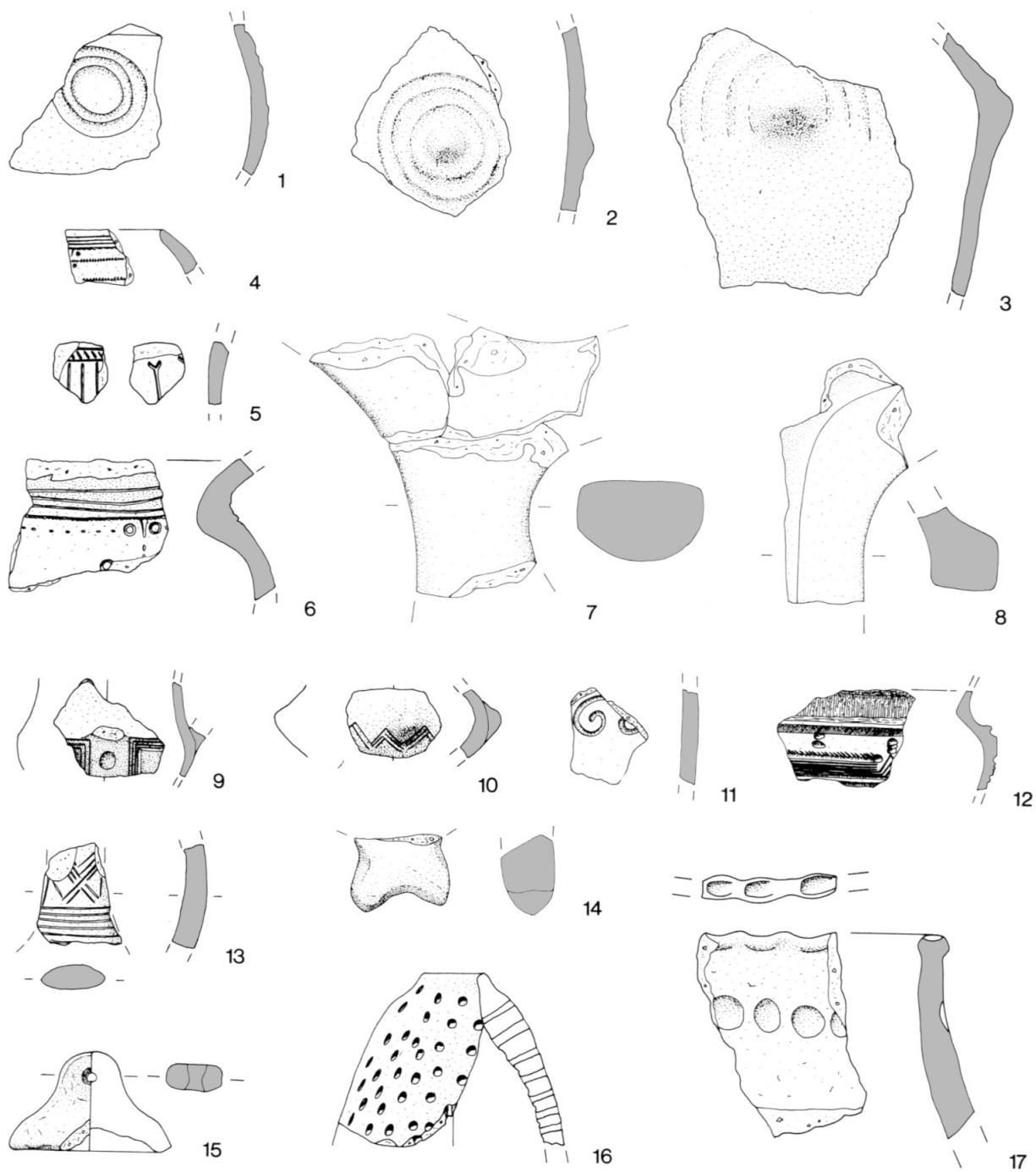
Prilog 41: Titelski plato: 1-14 materijal horizonta 12 klasične vatinske kulture; 15-21 materijal horizonta 13 kasne vatinske kulture (Falkenstein 1998).

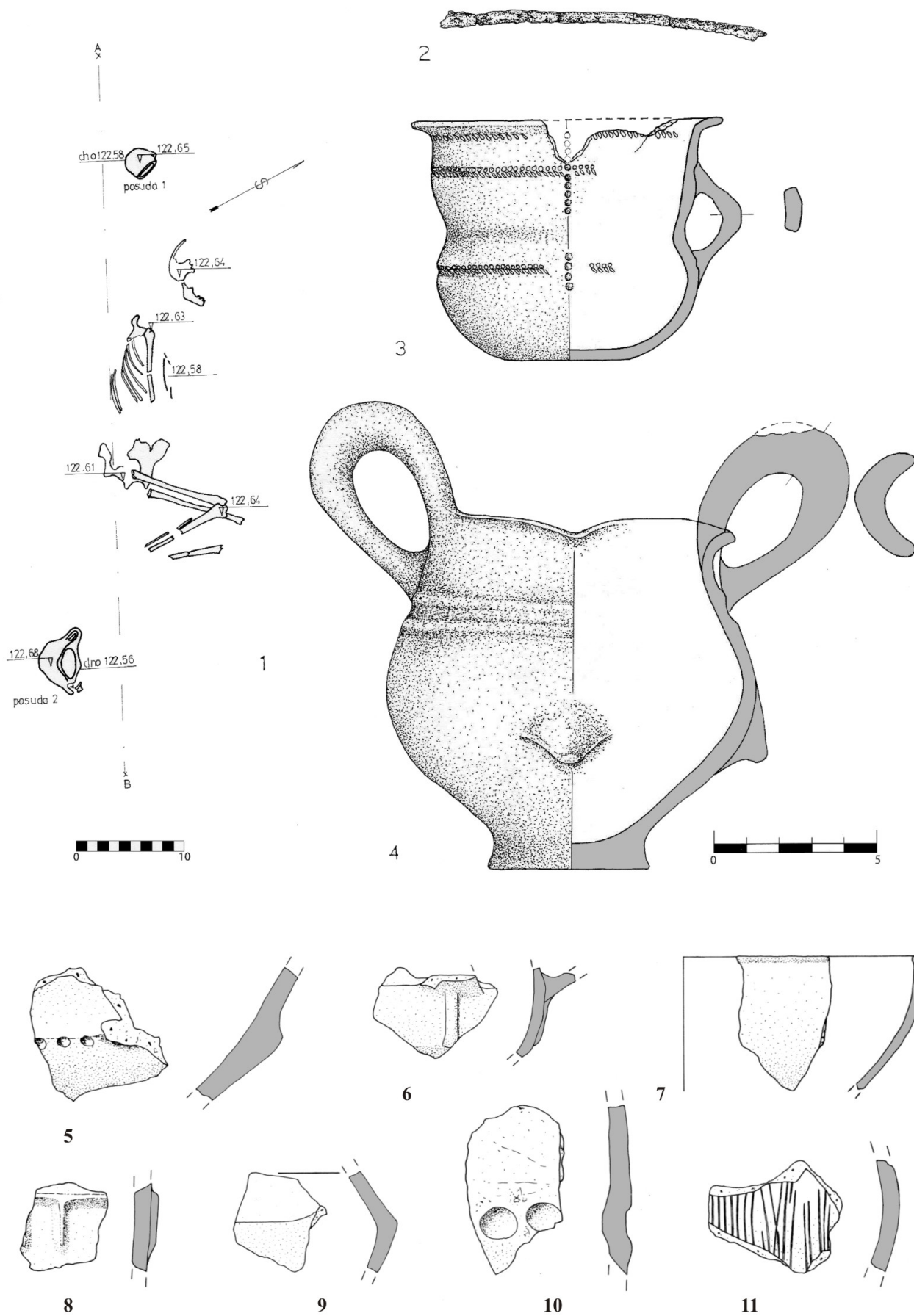
Prilog 42: Titelski plato: 1-22 materijal horizonta 13 kasne vatinske kulture (Falkenstein 1998).

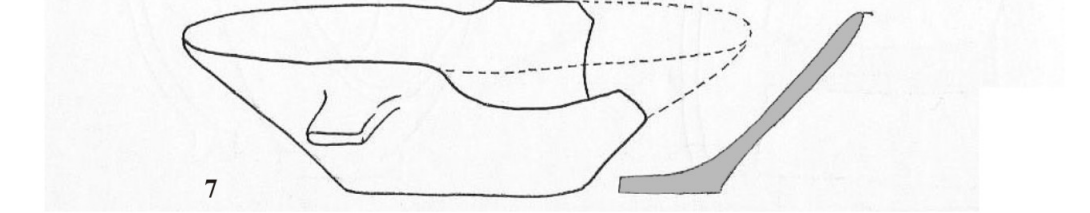
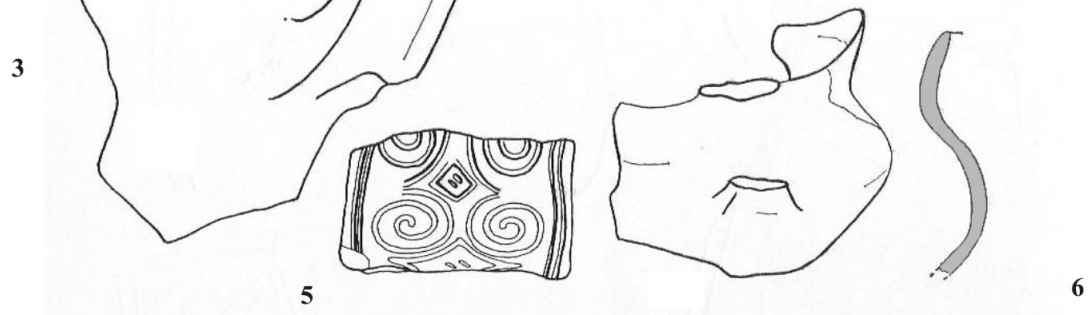
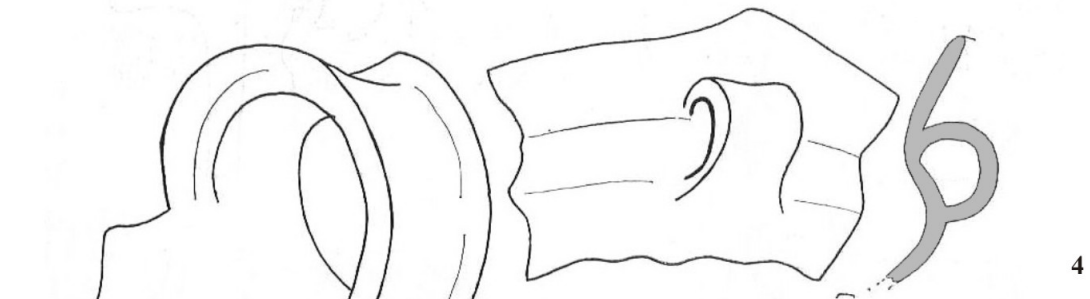
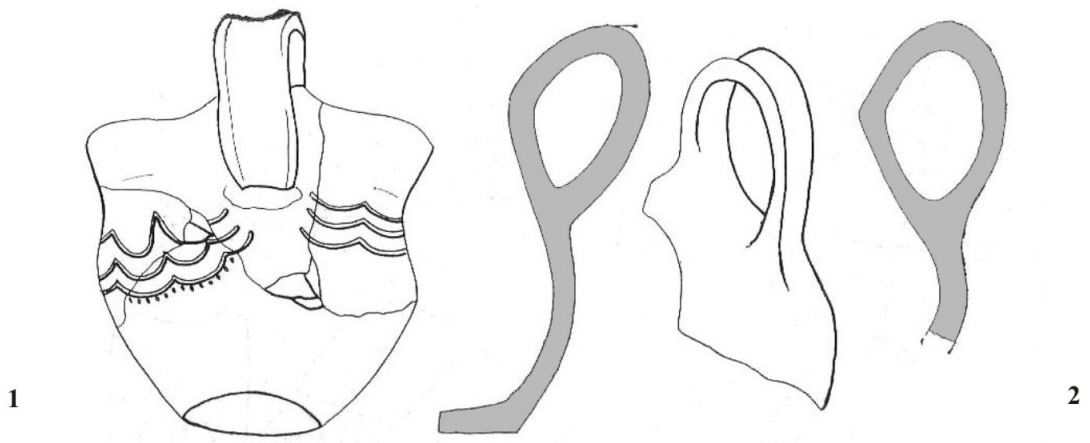
Prilog 43: Titelski plato: 1-26 materijal horizonta 13 kasne vatinske kulture (Falkenstein 1998).

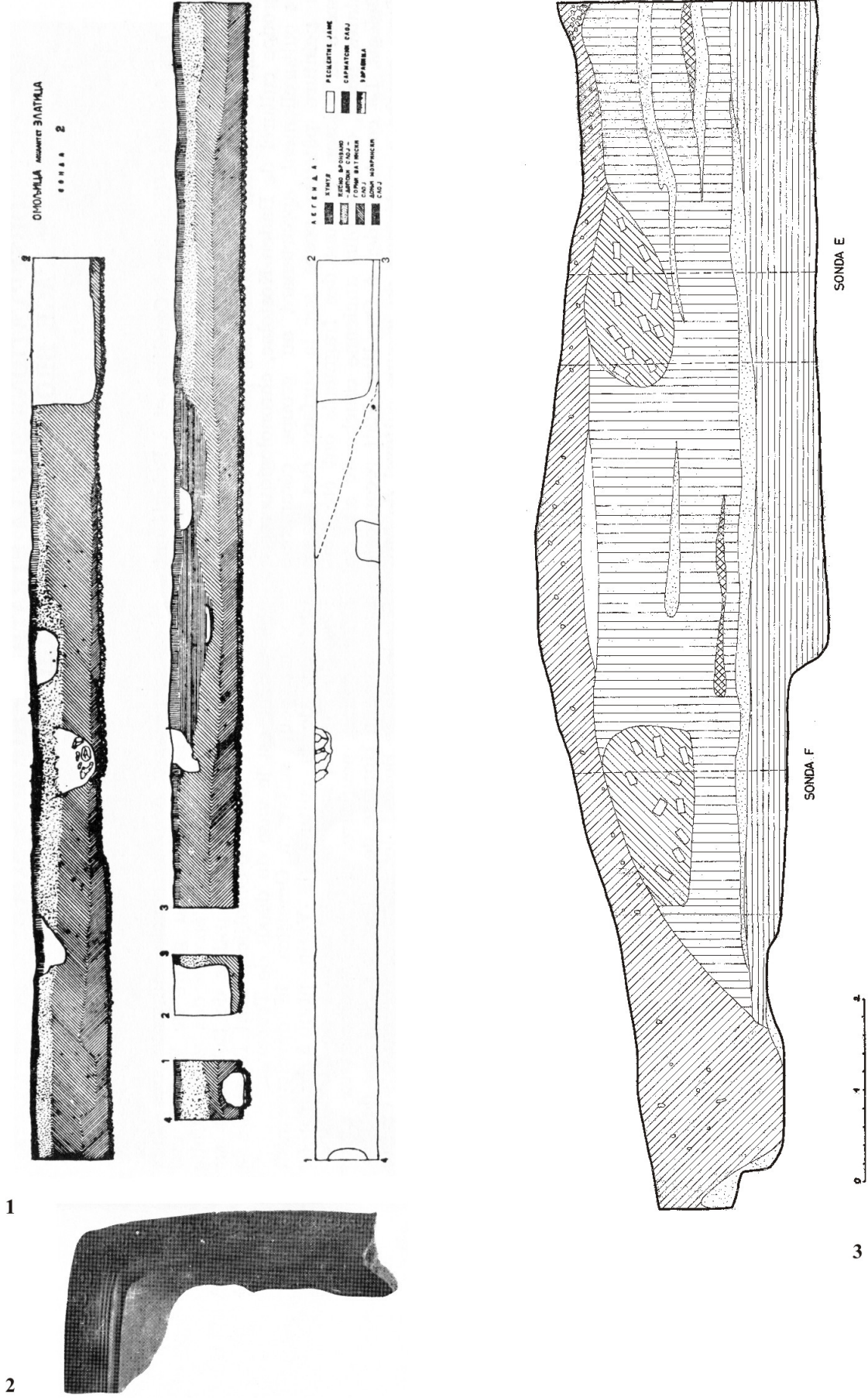
Prilog 44: Titelski plato: 1-8 materijal materijal horizonta 13 kasne vatinske kulture; 9-17 materijal horizonta 12 klasične vatinske kulture (Falkenstein 1998).

Prilog 45: 1-4 Mošorin, Stubarlija: grob vatinske kulture (Medović 2007); 5-11 Titelski plato: materijal horizonta 10 ranog bronzanog doba (Falkenstein 1998).

Prilog 46: Novi Beograd, Bežanija-Stara pista aerodroma: 1-8 (Bojović 1968).

Prilog 47: 1-2 - Omoljica, Zlatica - vertikalna stratigrafija i keramički fragment (Trбуховић 1968a); 3 - Belegiš, Šančine - vertikalna stratigrafija (Trбуховић 1968a).

1

2

3

5

4

6

8

7

9

11

10

1 : 2.5

Prilog 48: Omoljica, Zlatica: 1-11 (Vulić, Grbić 1937).

1

2

3

4

7

5

6

8

9

10

11

12

13

14

1-6, 8-14 = 1 : 2.5; 7 = 1 : 4.5

Prilog 49: Omoljica, Zlatica: 1-11 (Vulić, Grbić 1937).

1

2

3

4

5

7

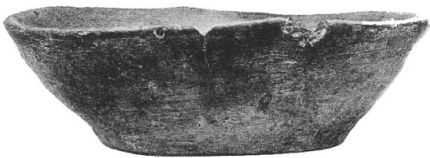
6

8

9

10

11

12

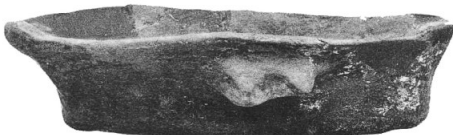
13

14

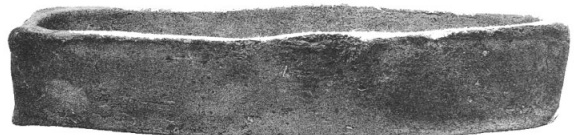
15

16

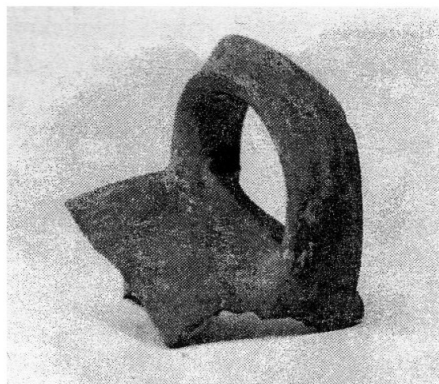
17

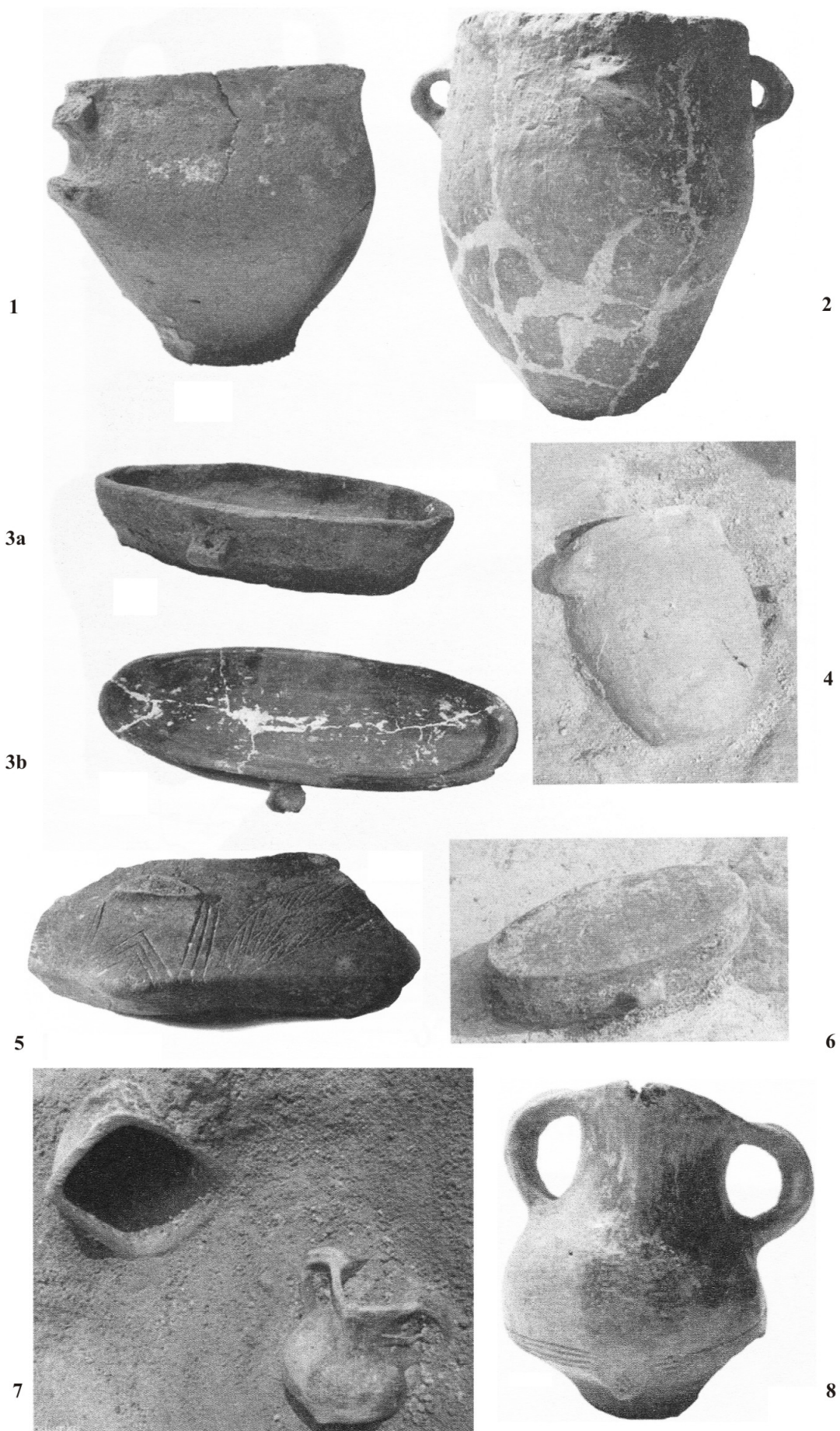
18

1 : 2.5

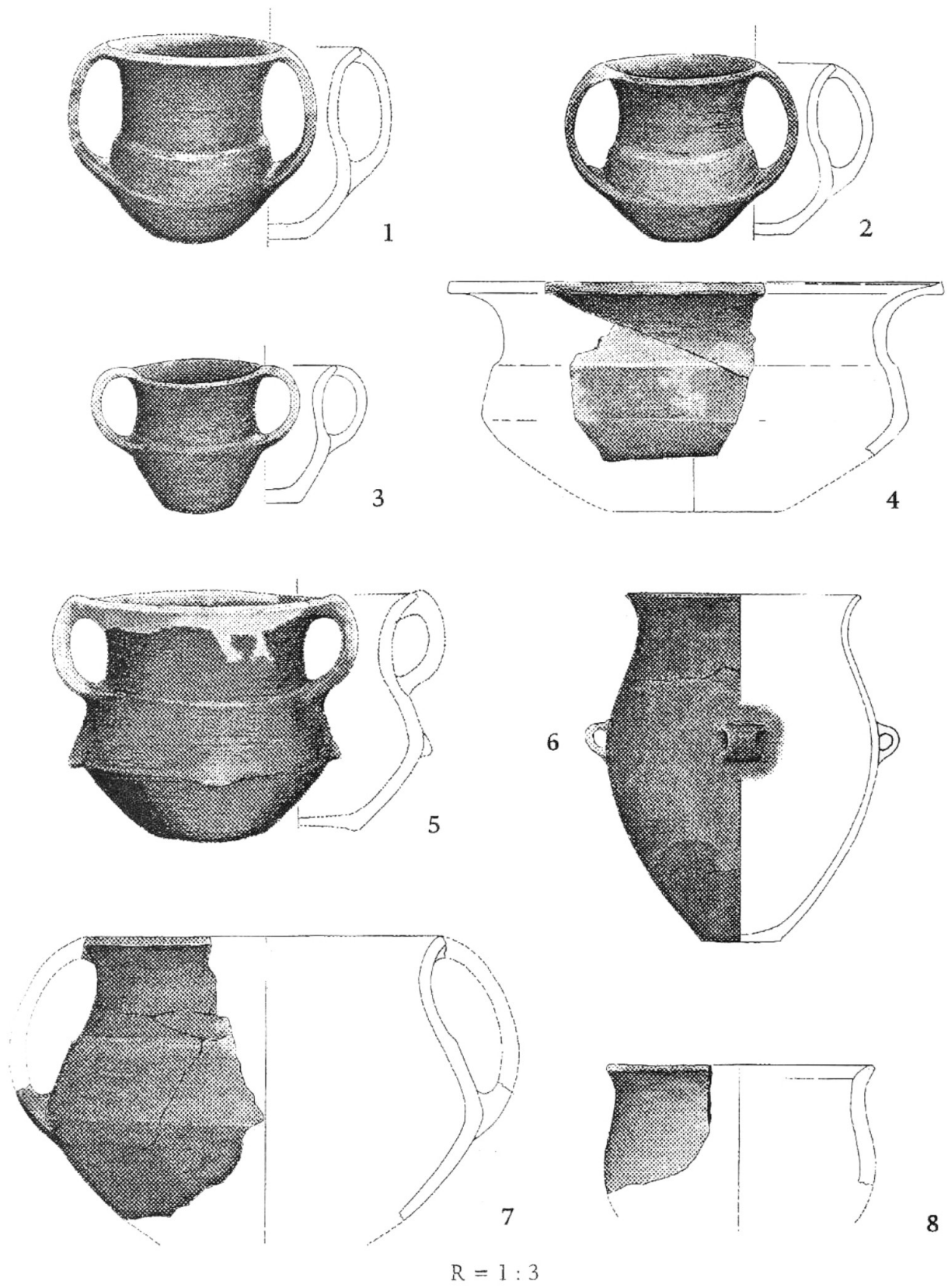
Prilog 50: Omoljica, Zlatica: 1-11 (Vulić, Grbić 1937).

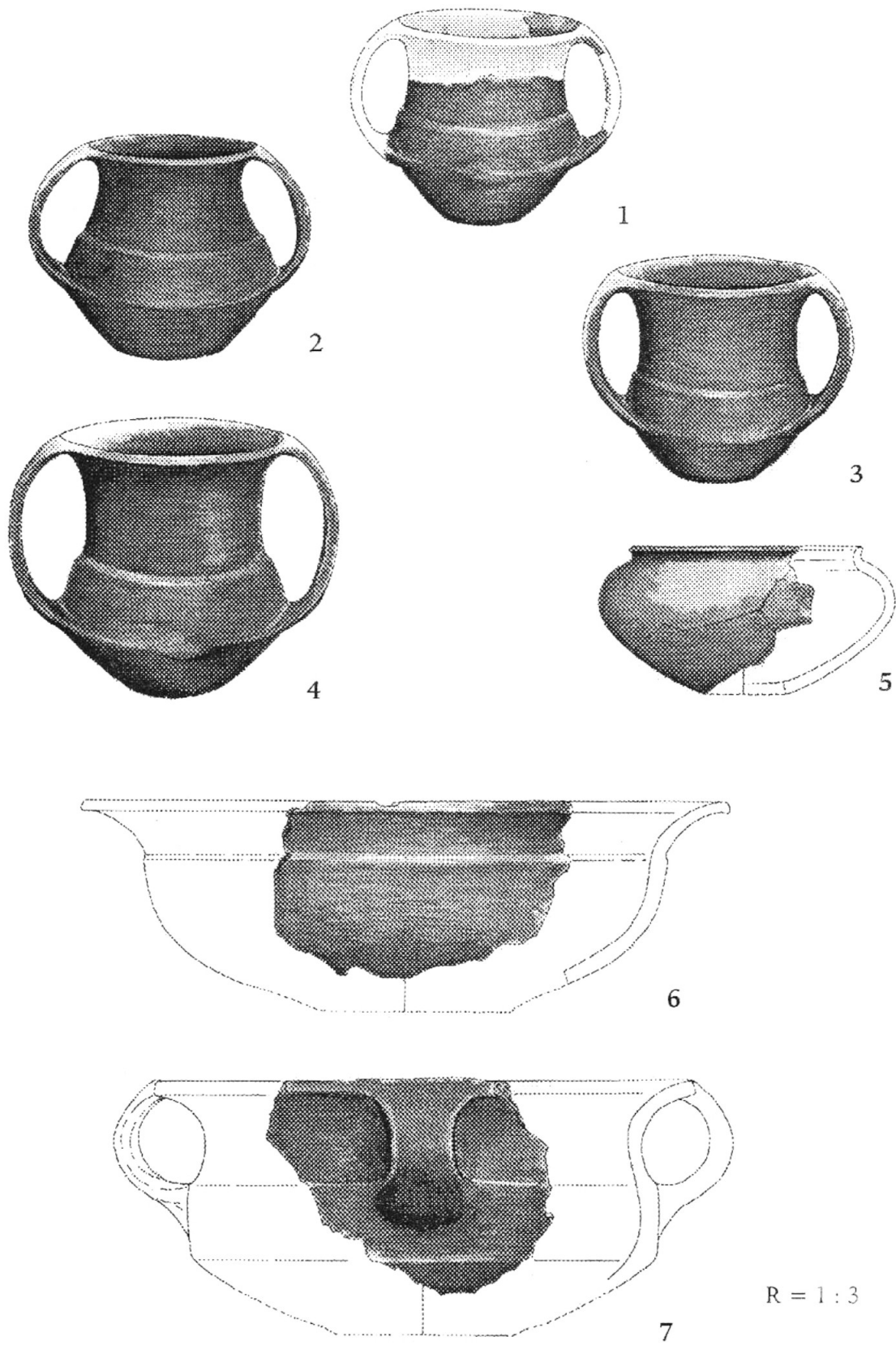
Prilog 51: Omoljica, Zlatica: 1-11 (Vulić, Grbić 1937); 9-12 (Marinković 1996).

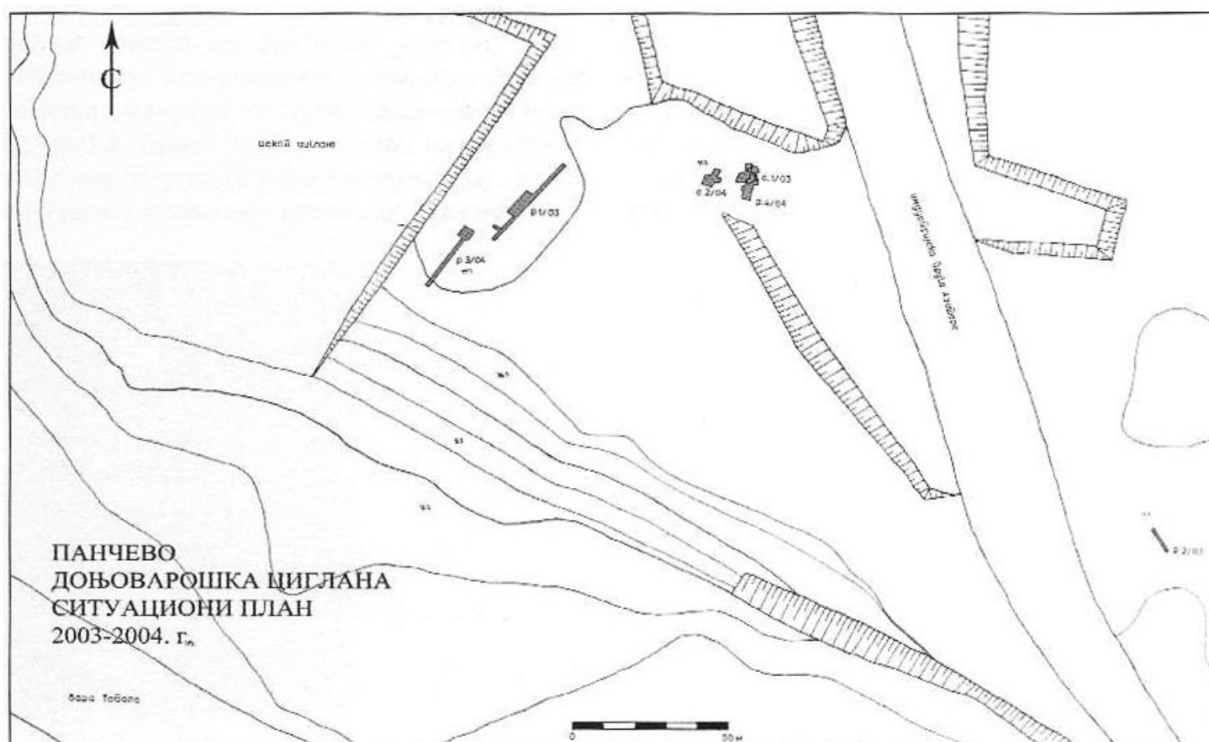
Prilog 52: Orlovat, Podumka: 1-8 (Marinković 2007).

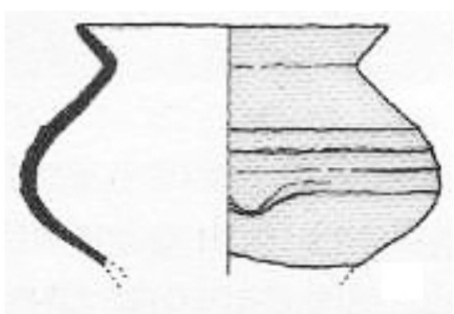
Prilog 53: Pančevo, Vatrogasni dom: 1-8 (Grčki-Stanimirov 1996).

Prilog 54: Pančevo, Vatrogasni dom: 1-7 (Grčki-Stanimirov 1996).

1

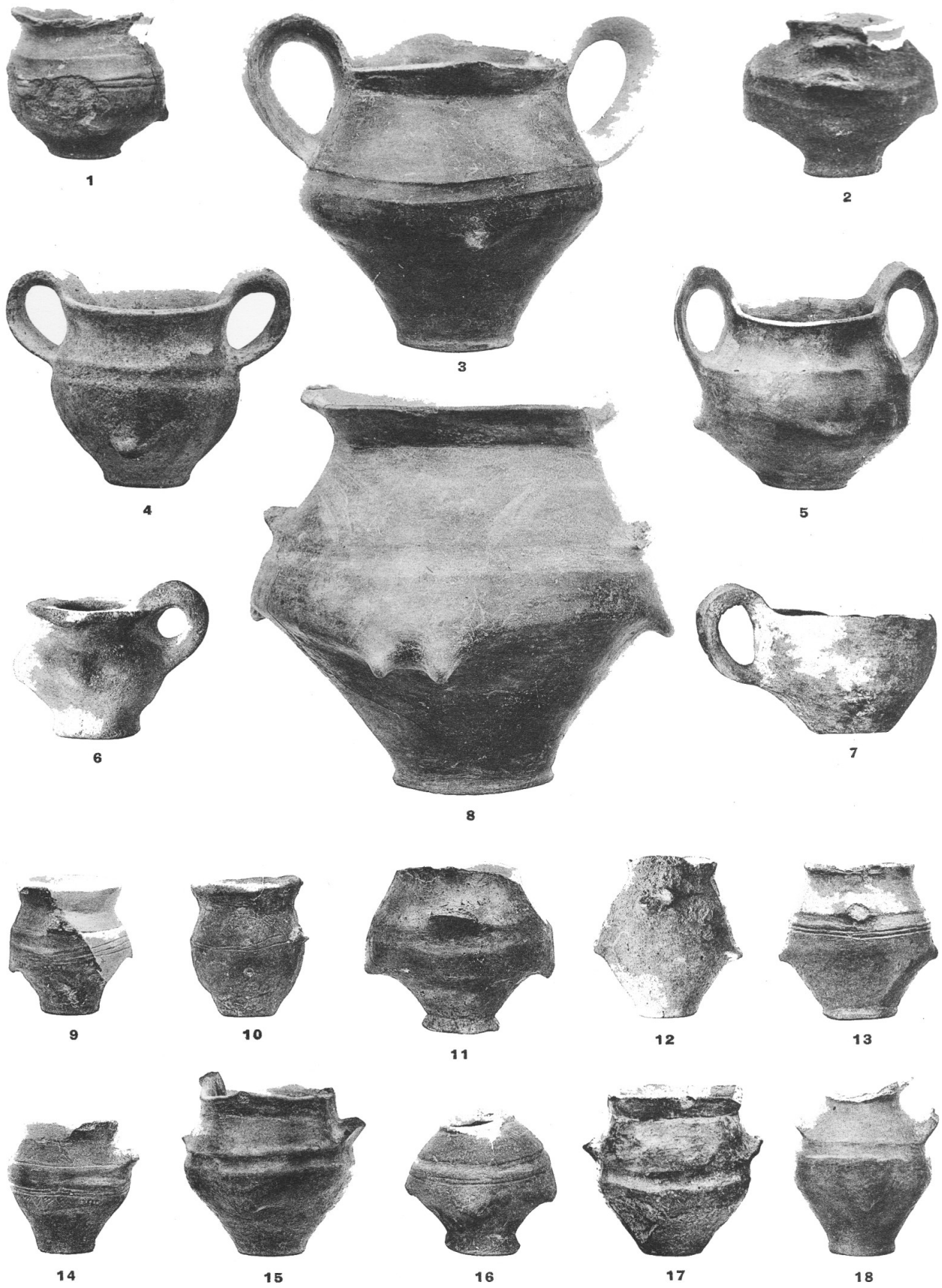

2

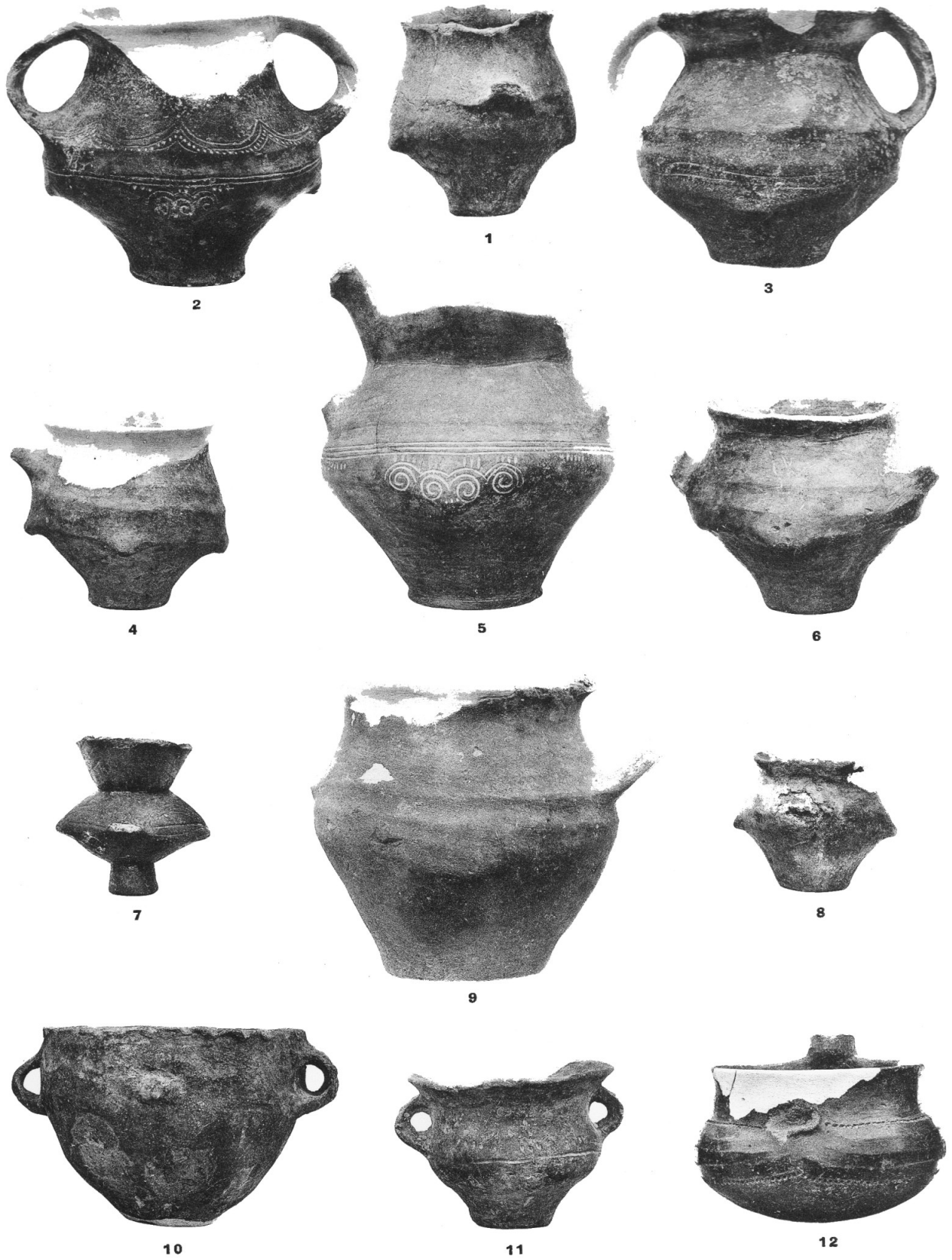
3

Prilog 55: Pančevo, Najeva ciglana: 1 - situacioni plan (Ђорђевић Ј, Ђорђевић В, Радичевић 2008); 2 - fragmentovani sud (Ђорђевић 2007); Pančevo - Ivanovo: 3 (Tasić 1984a).

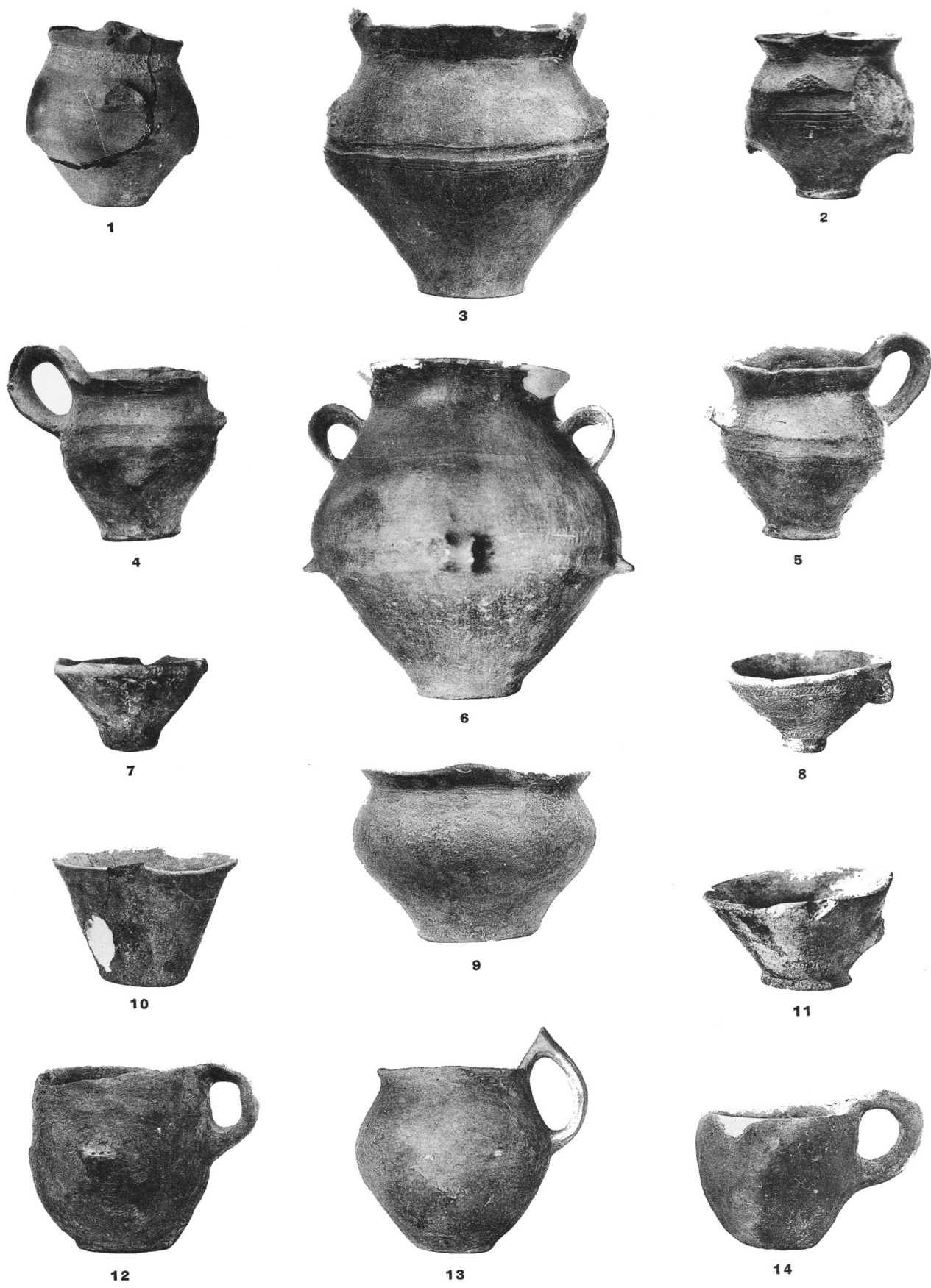
1 : 2.5

Prilog 56: Pančevo, Najeva ciglana: 1-18 (Vulić, Grbić 1937).

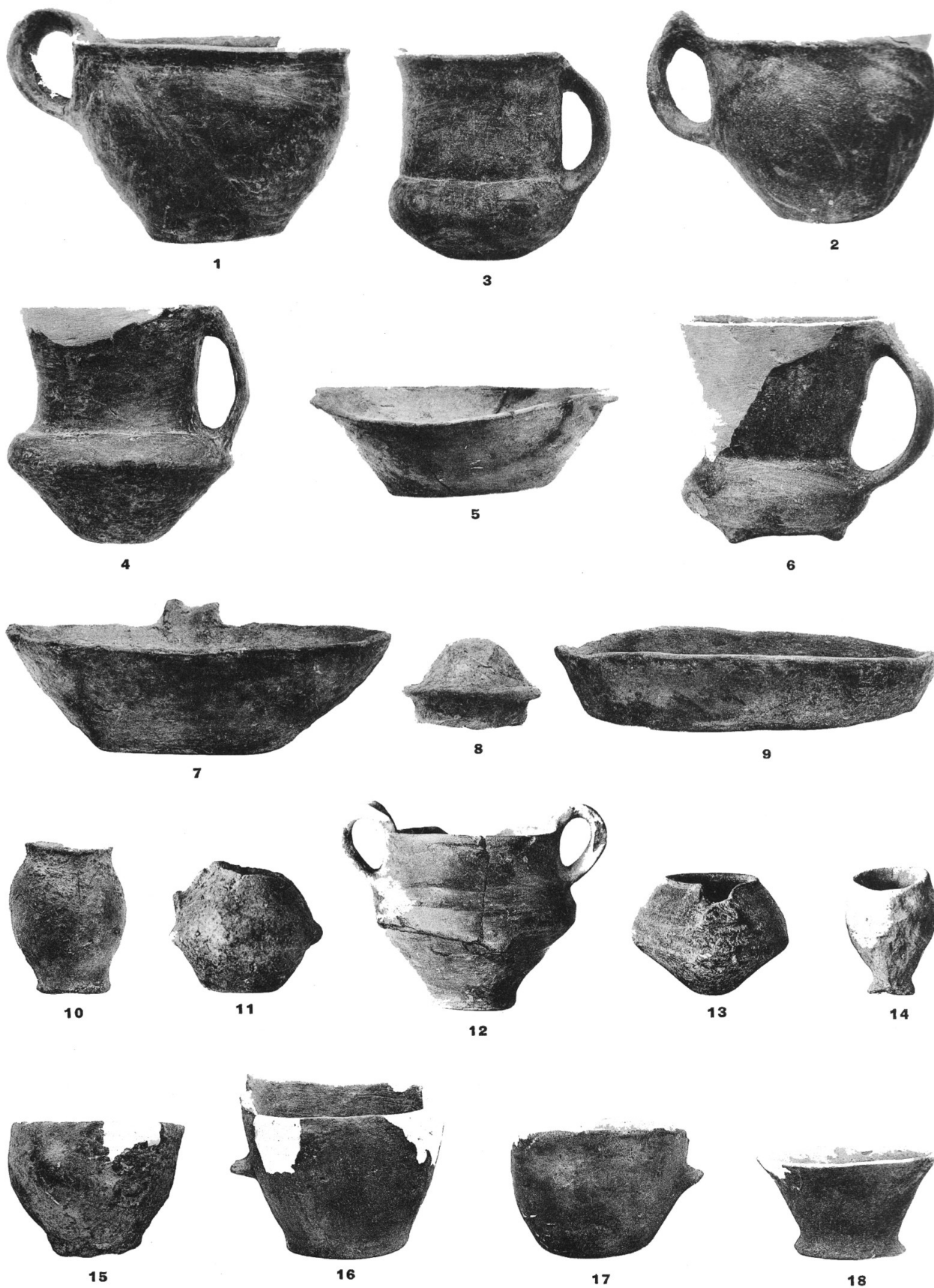
1 : 2.5

Prilog 57: Pančevo, Najeva ciglana: 1-12 (Vulić, Grbić 1937).

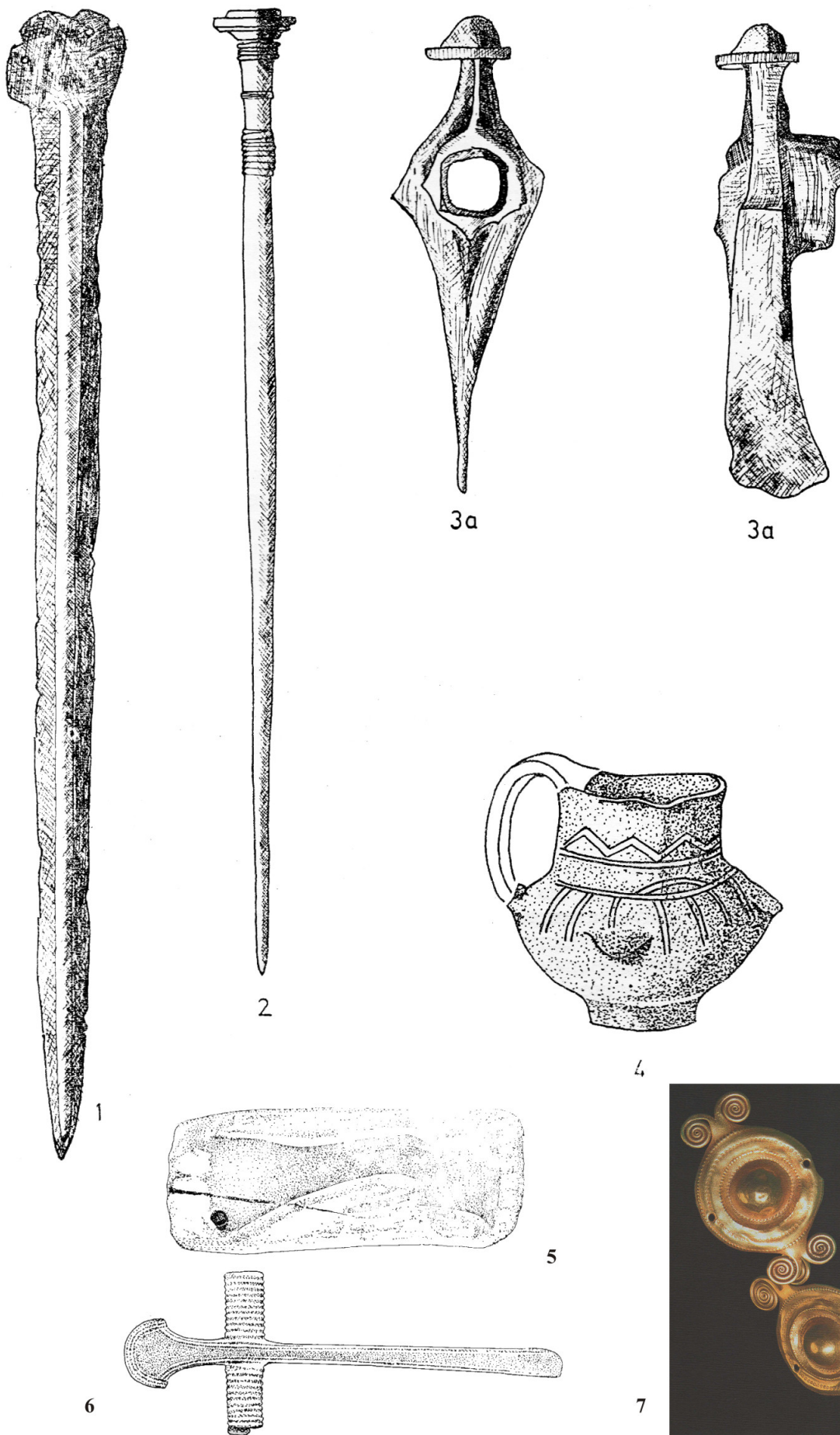
1-5, 7-12, 14 = 1 : 2.5; 6 = 1 : 3.5; 13 = 1 : 4.5

Prilog 58: Pančevo, Najeva ciglana: 1-14 (Vulić, Grbić 1937).

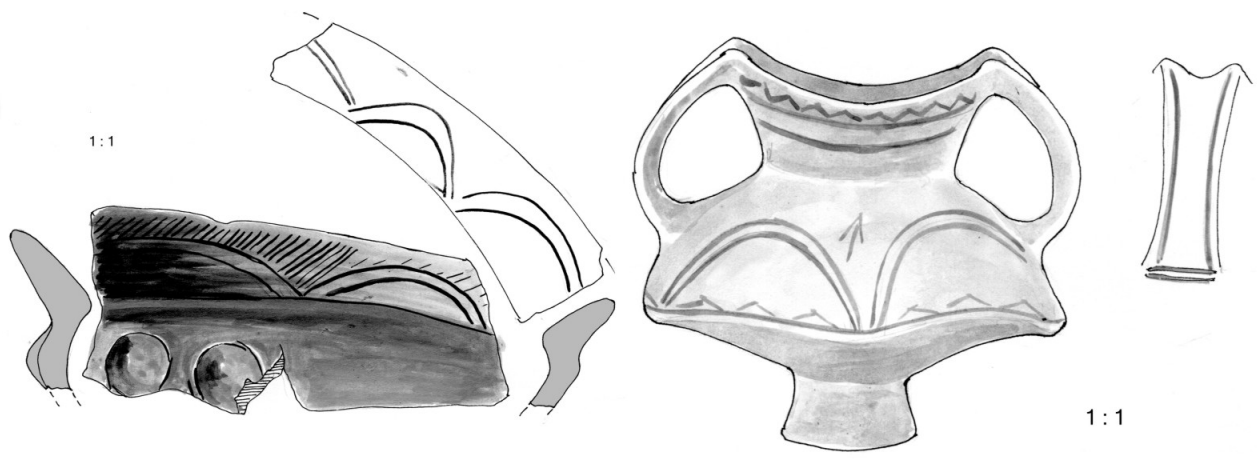

1 : 2.5

Prilog 59: Pančevo, Najeva ciglana: 1-18 (Vulić, Grbić 1937).

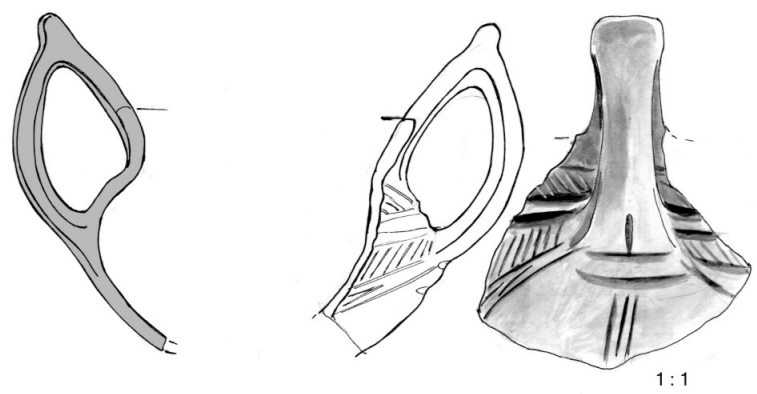

Prilog 60: Vatin: 1-4 grobna celina (Гарашанин М. 1973); 5, 6 - kalup i bronzana sekira (Тасић 1983); Vatin, Železnička stanica: 7 - zlatne pločice (Uzelac 2002).

1

2

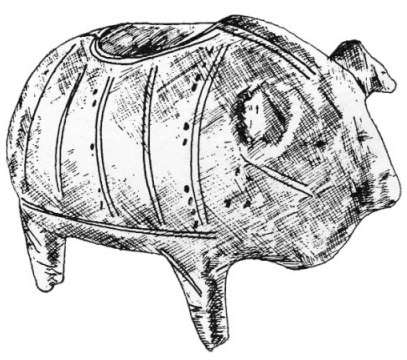

3

1:1

4

5

6

7

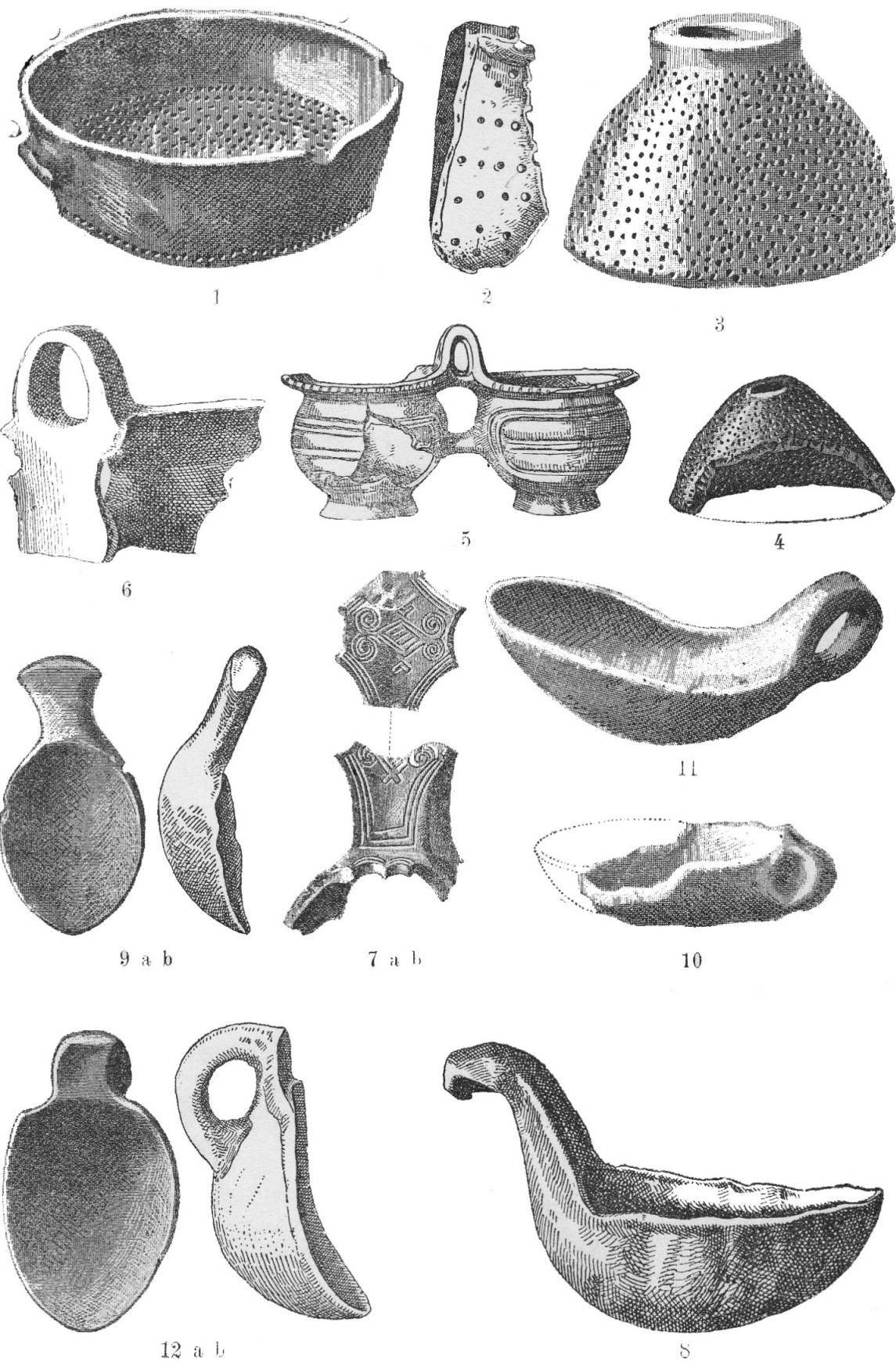

8

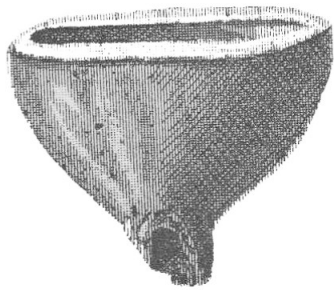

9

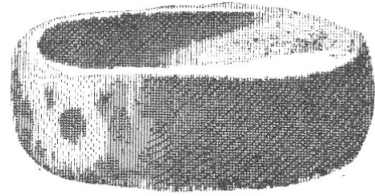
Prilog 61: Vatin: 1-3 (IB 1581; IB 9270; IB 8555, dokumentacija Gradskog muzeja Vršac); 4-9 (Tasić 1984a).

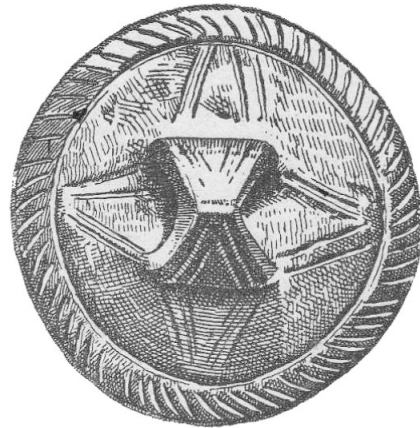
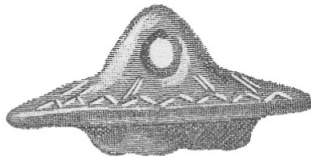
Prilog 62: Vatin: 1-12 (Milleker 1905).

2

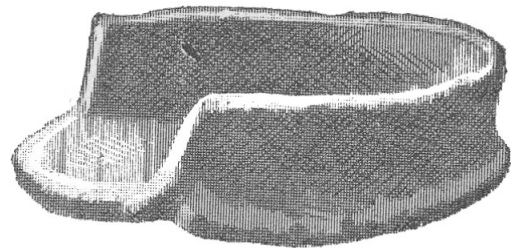
1

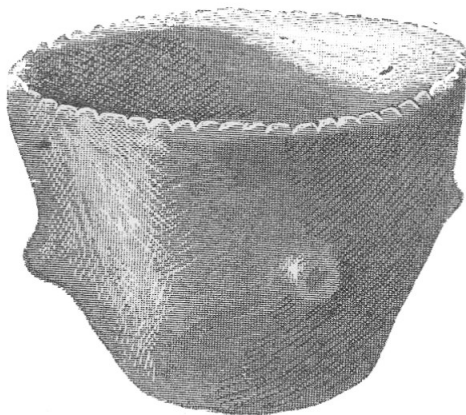
3

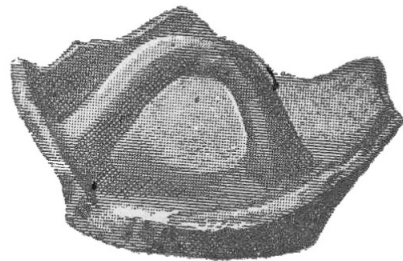
4 a b

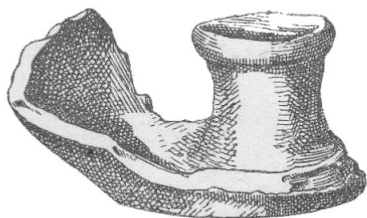
6

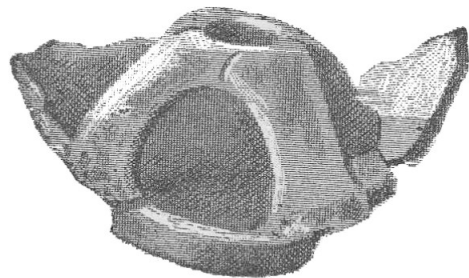
5

8

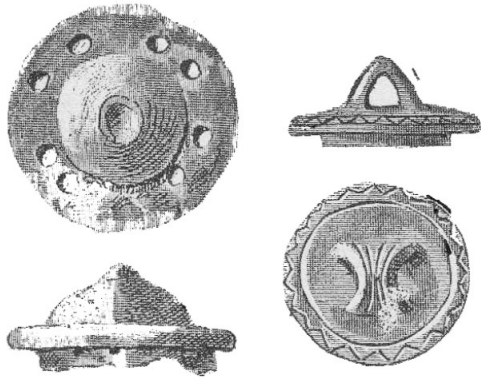

7

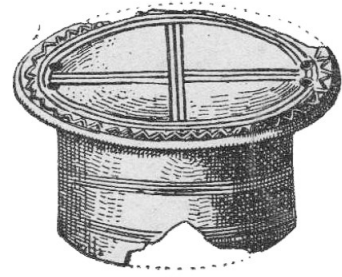

9

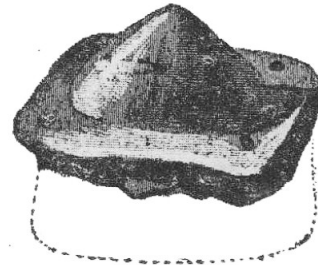
Prilog 63: Vatin: 1-9 (Milleker 1905).

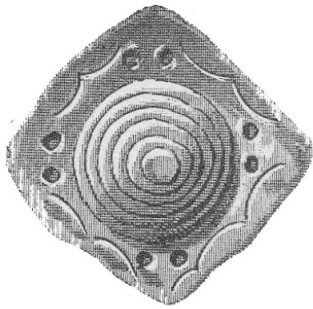
2 a b c d

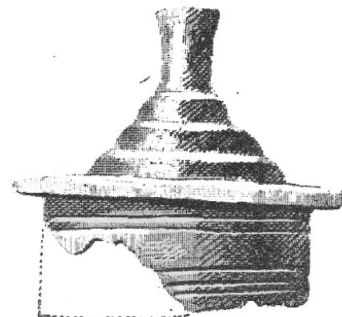
3

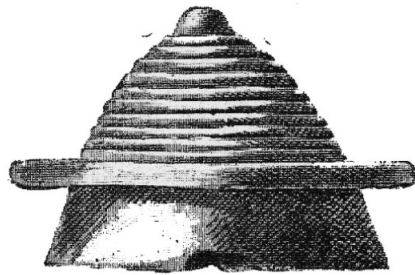
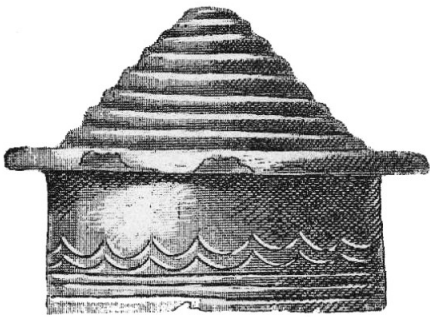
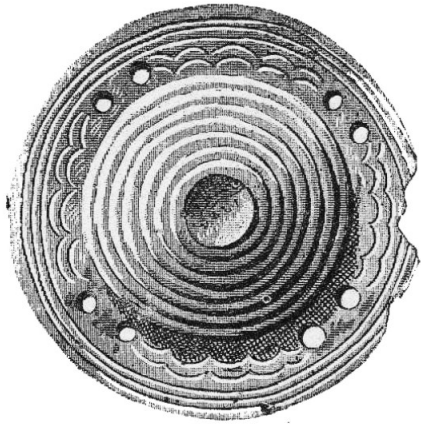
4

1 a b c

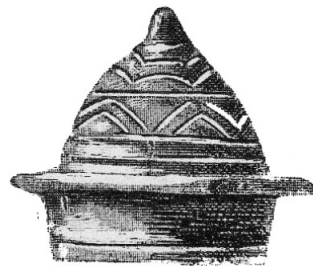
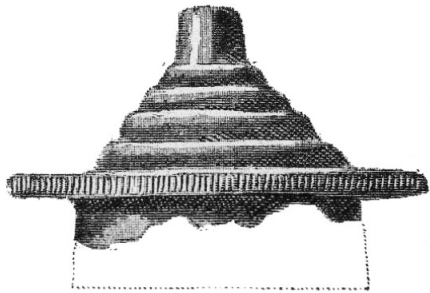
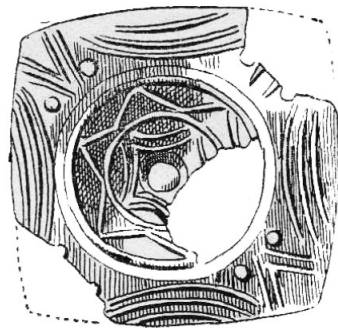

5 a b

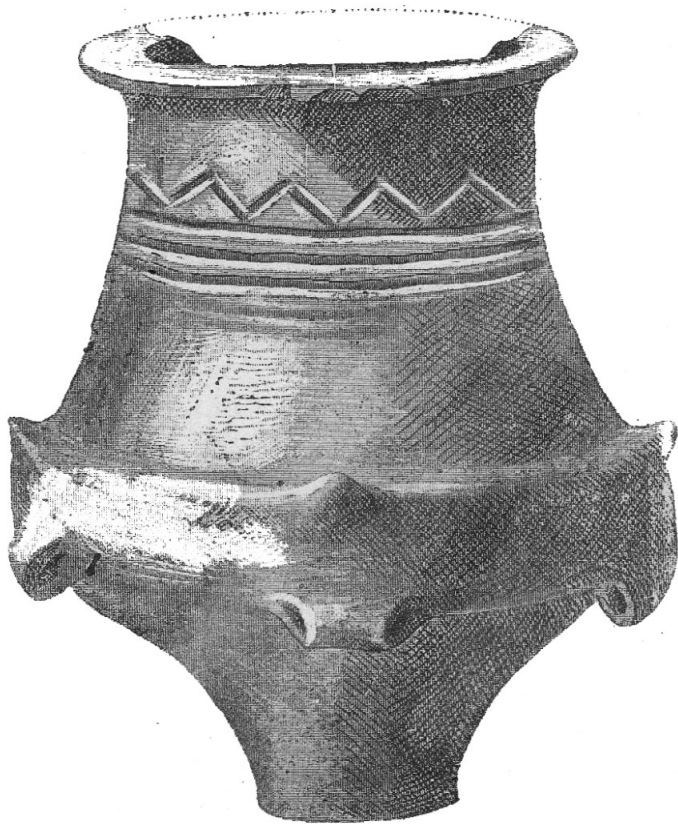
1 a b

2 a b

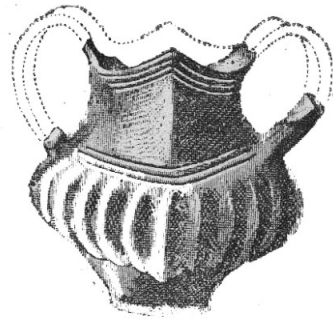

3 a b

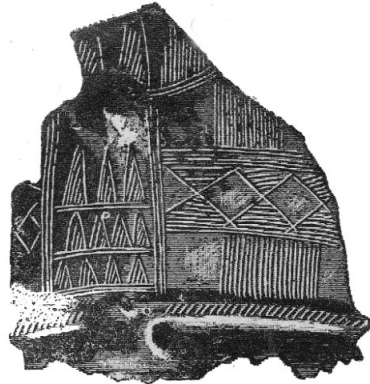
4 a b

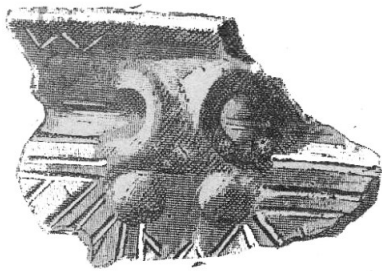
1

4

2 b

3

2 a

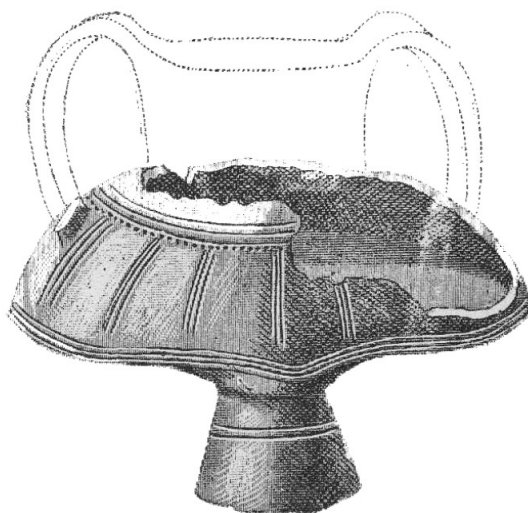
5 a b

6

1 a

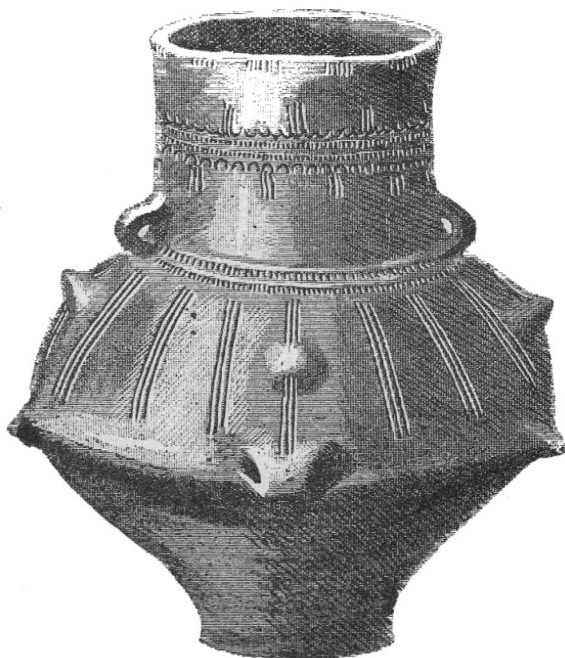
4

1 b

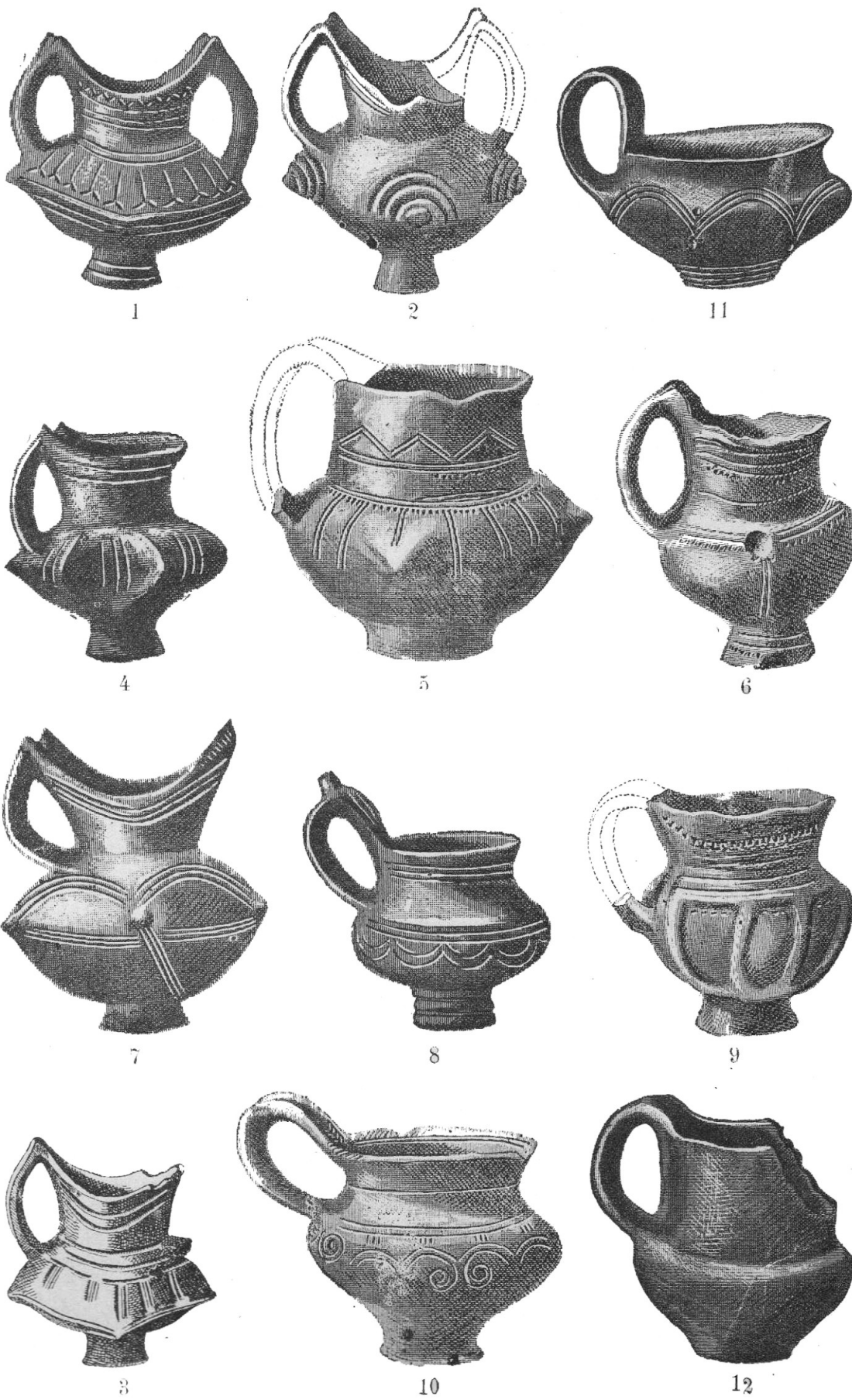
2

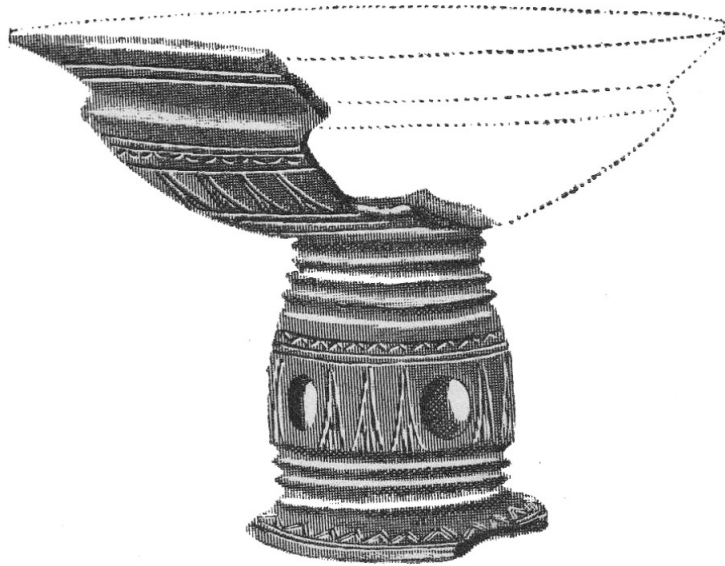
1 c

3

Prilog 68: Vatin: 1-12 (Milleker 1905).

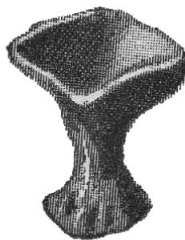
1

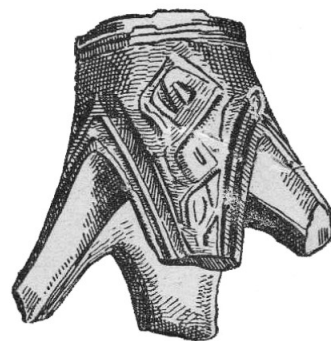
2

4

5

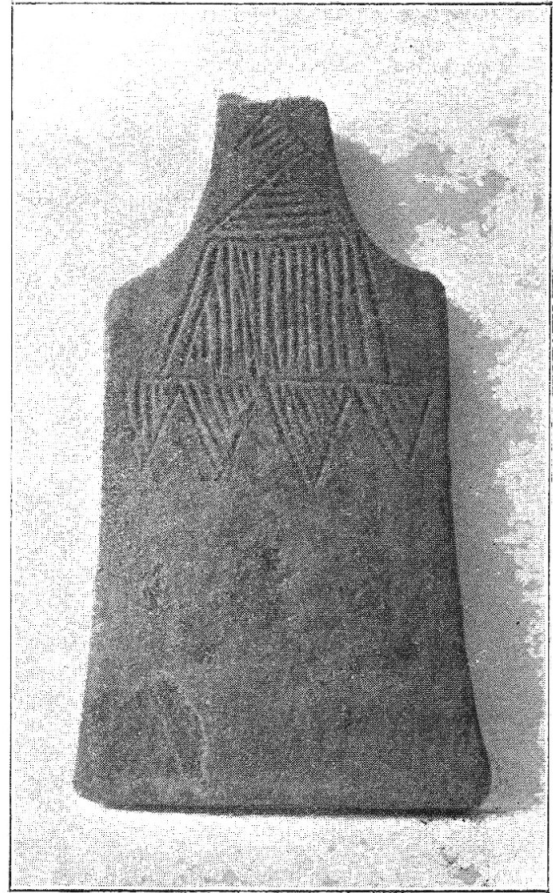

3

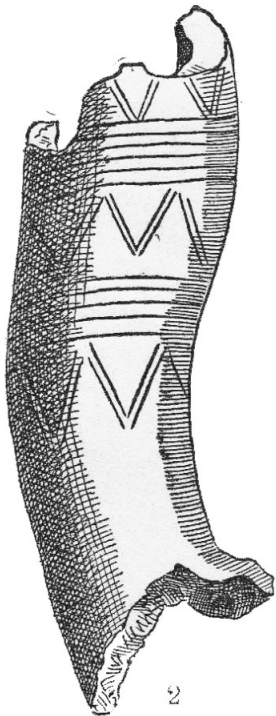
Prilog 69: Vatin: 1-5 (Milleker 1905).

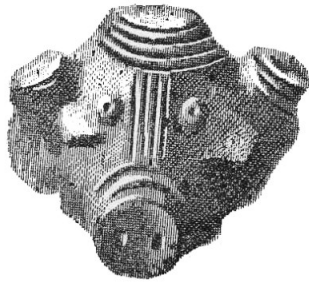
Prilog 70: Vatin: 1-7 (Milleker 1905).

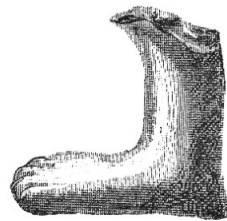
1 a b

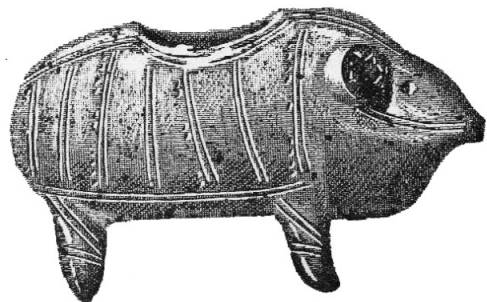
2

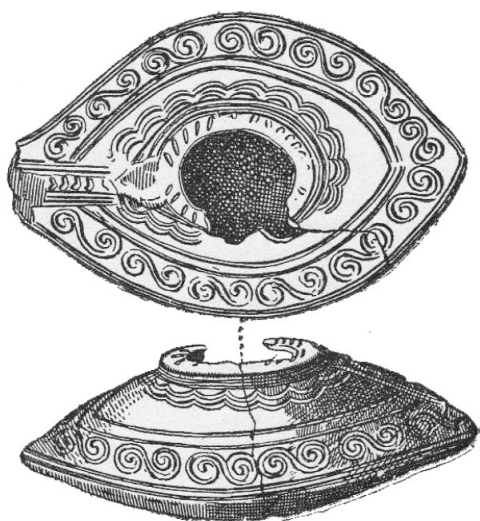
4 a b

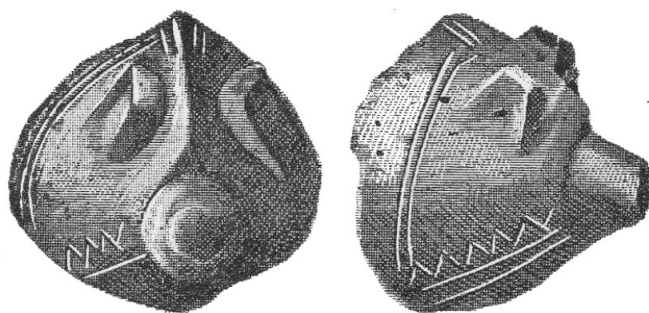
3

5

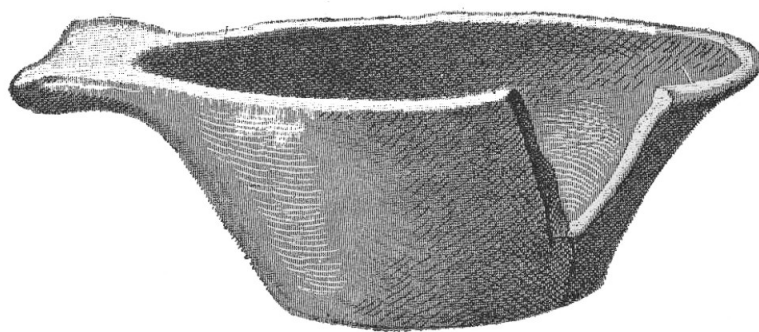
2 a b

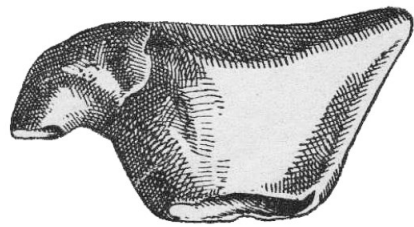
1 a b

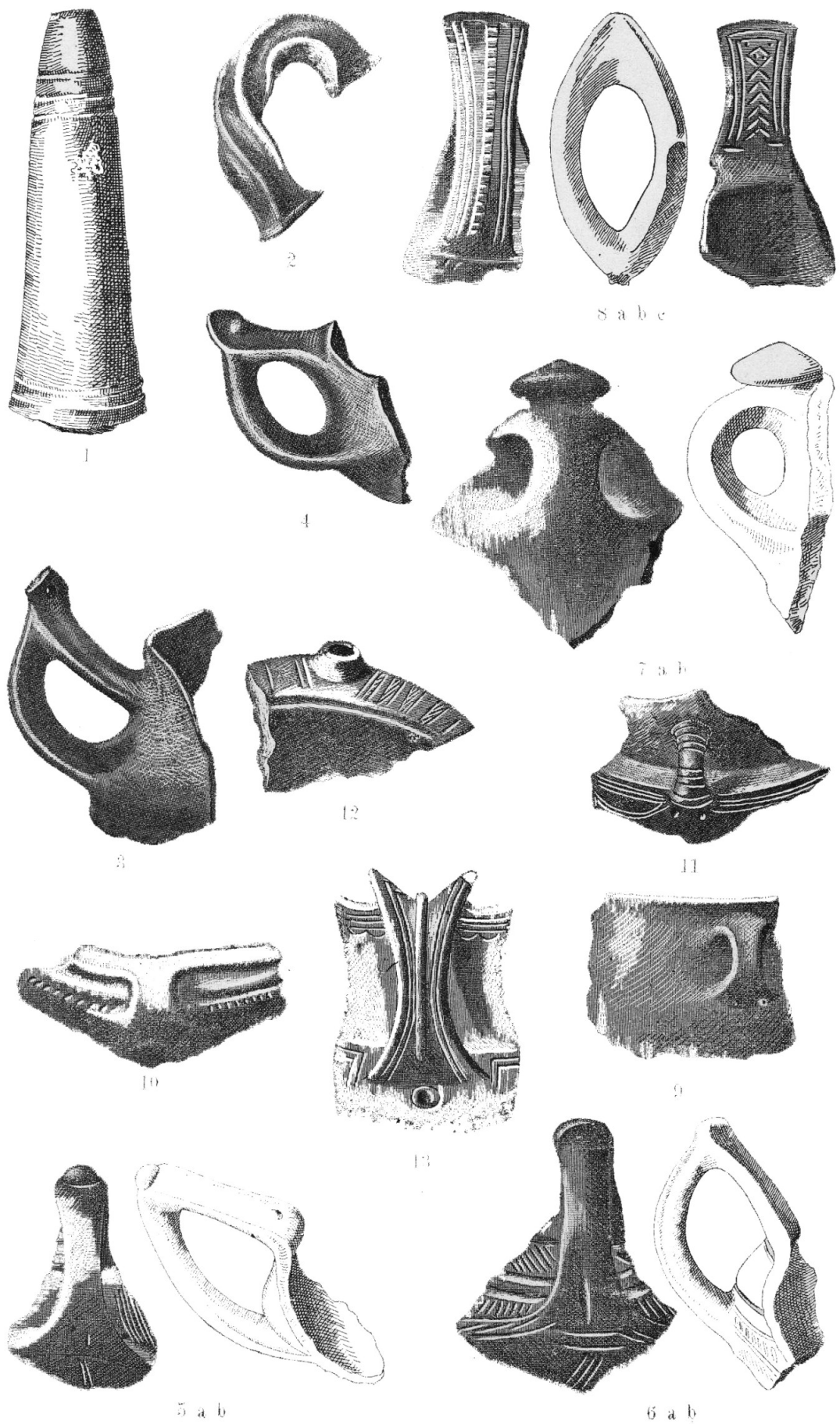
5 a b c

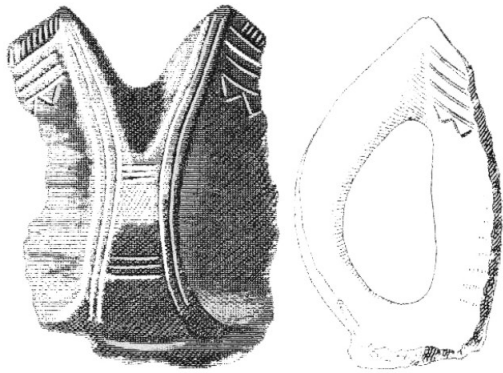
4

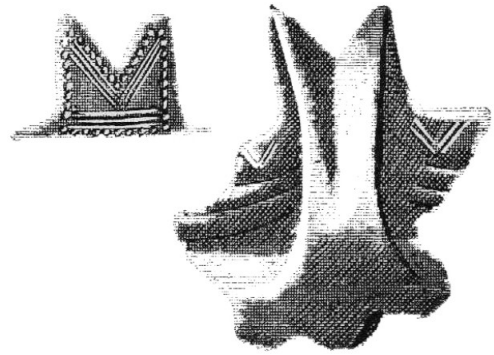
3

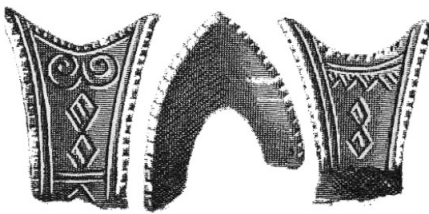
Prilog 73: Vatin: 1-13 (Milleker 1905).

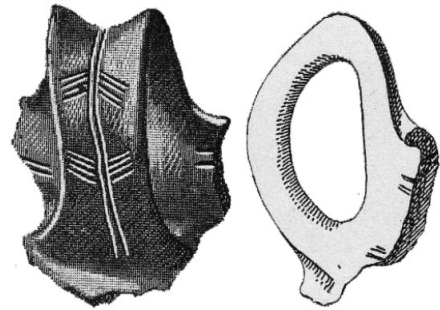
1 a b

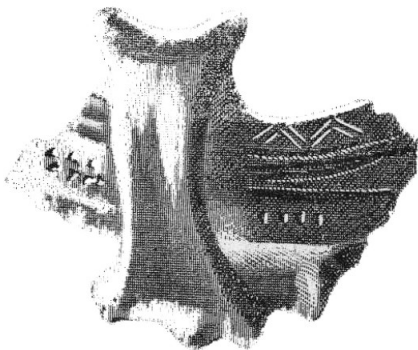
2 a b

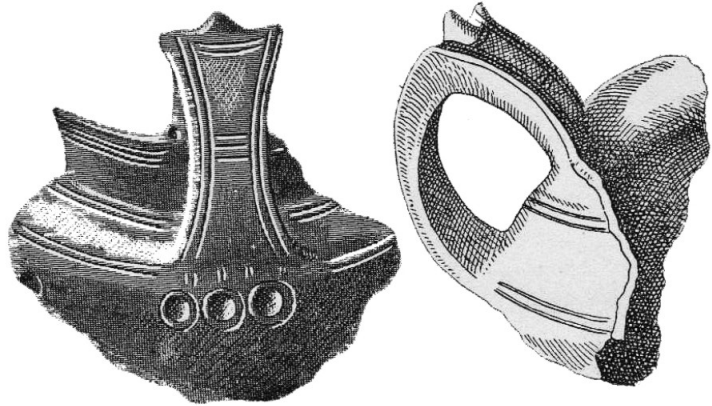
3 a b c

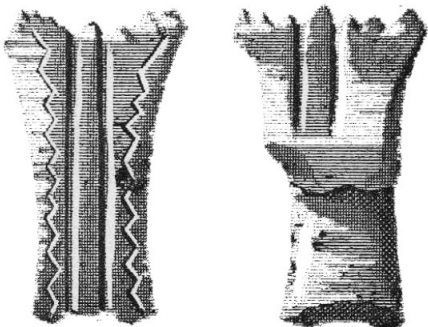
4 a b

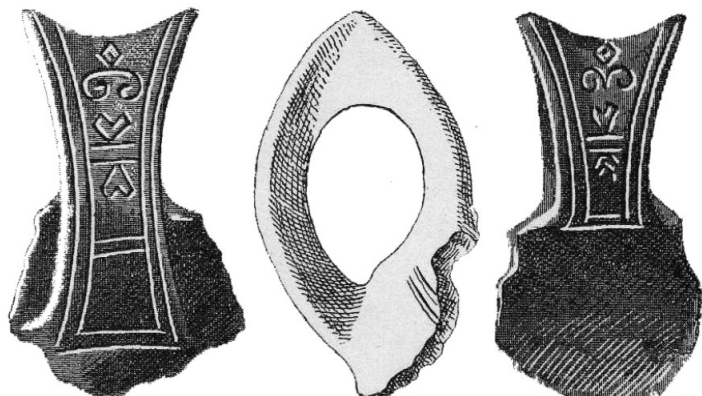
5

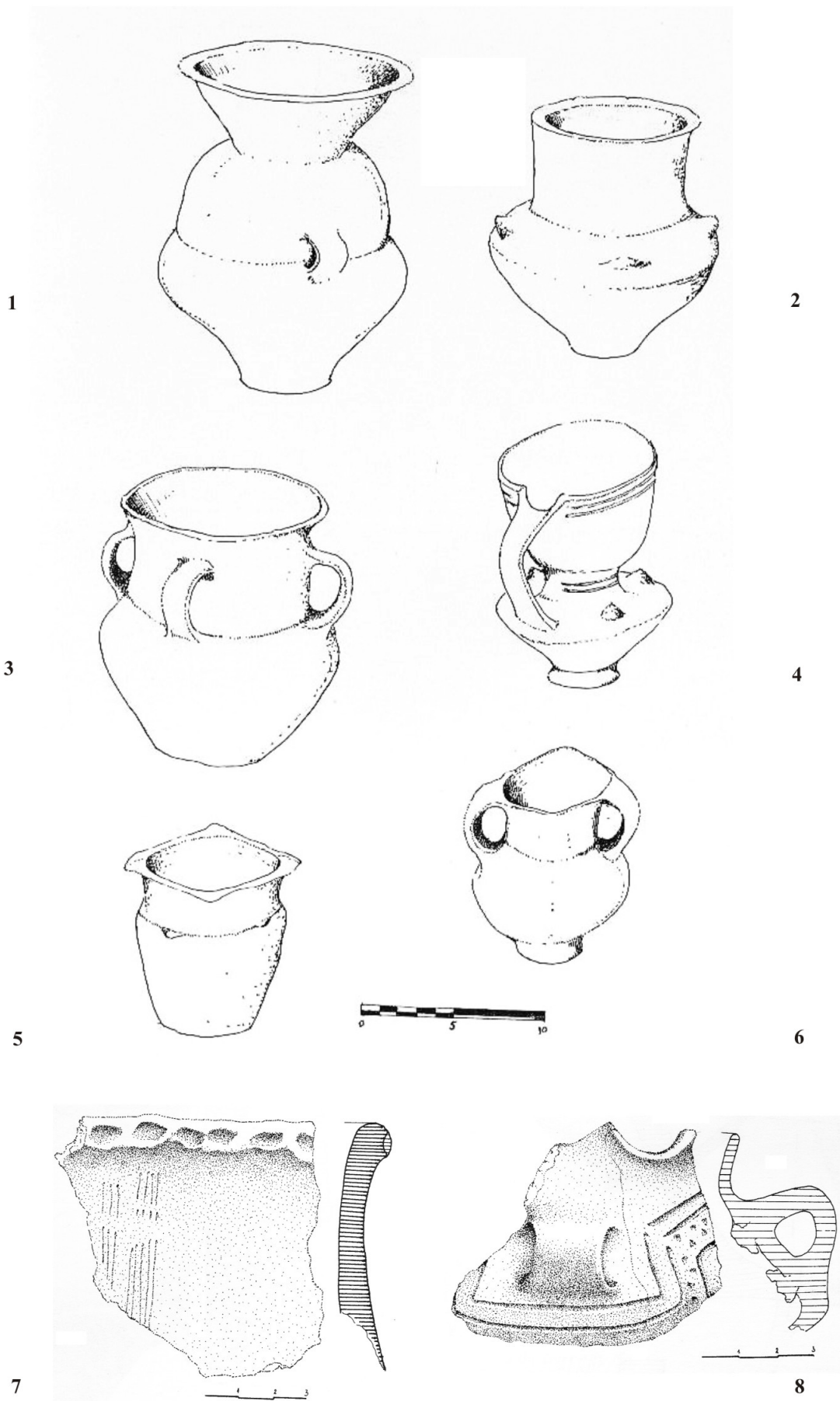
6 a b

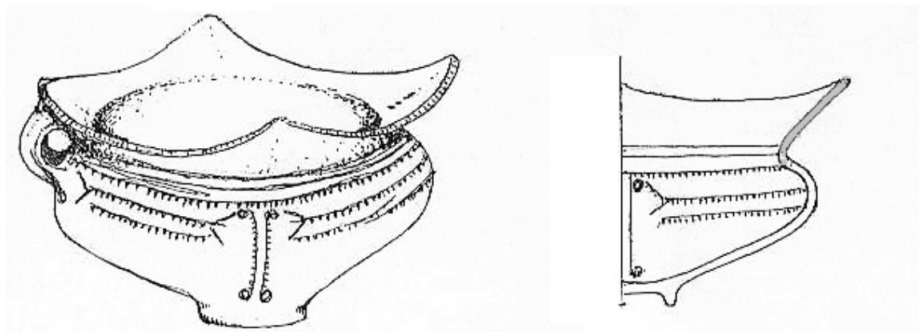
7 a b

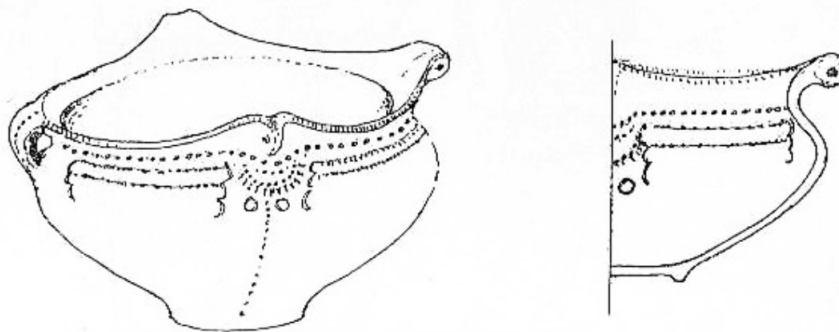
8 a b c

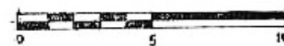
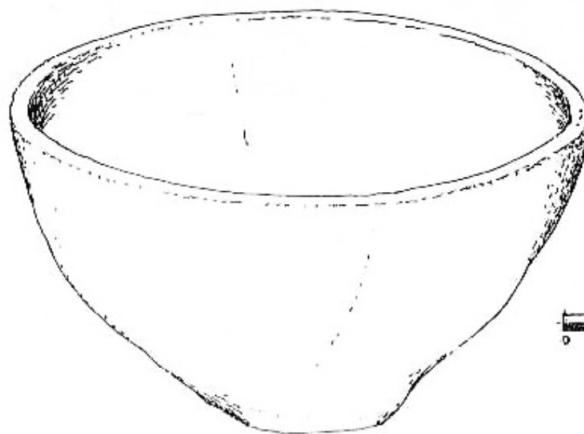
Prilog 75: Vršac, At : 1-6 (Rasajski 1975a) ; 7-8 (Гачић 1987).

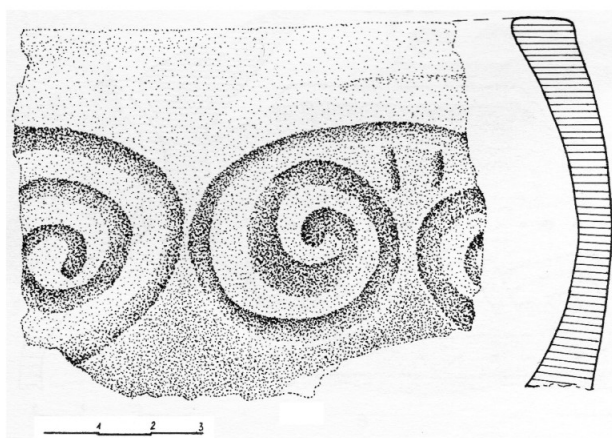
1

2

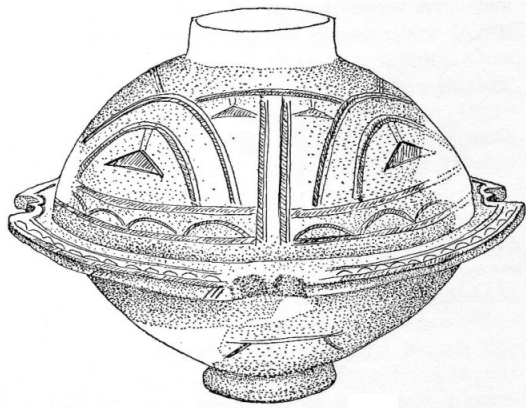

3

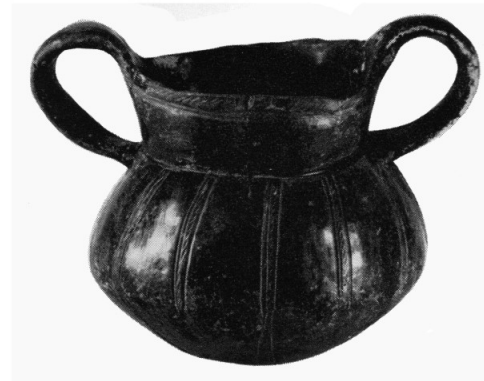

4

Prilog 76: Vršac, At: 1-3 (Rasajski 1975a); 4 (Гачић 1987).

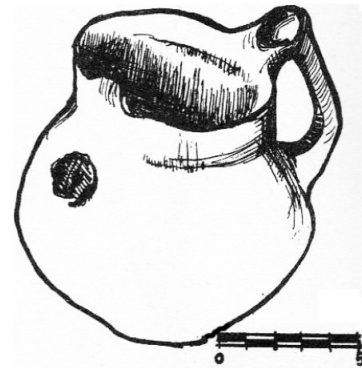
1

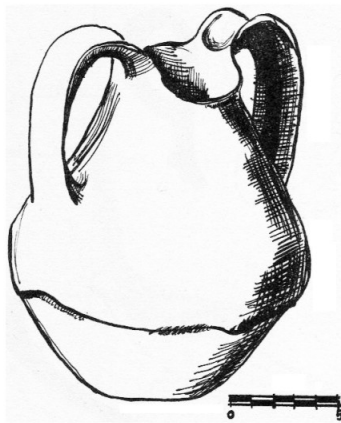
2

3

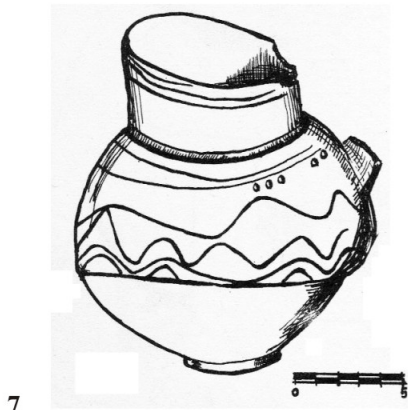
4

5

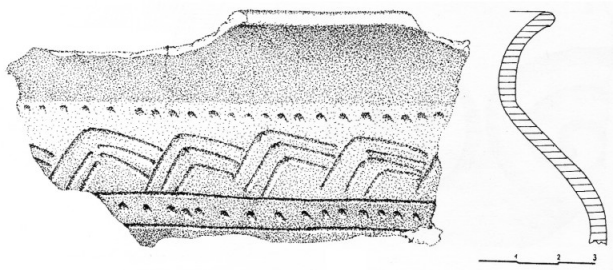
6

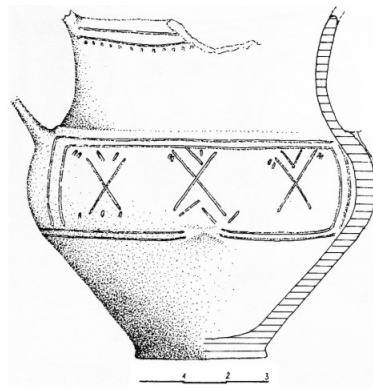
7

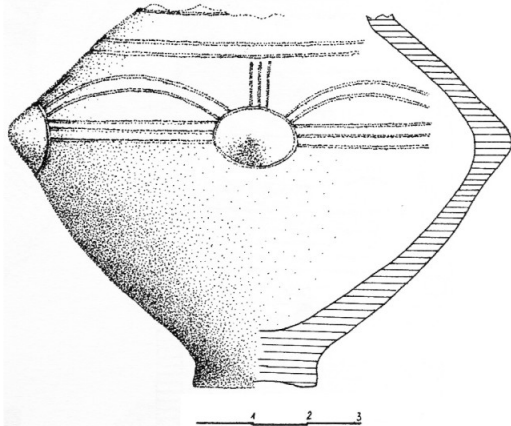
8

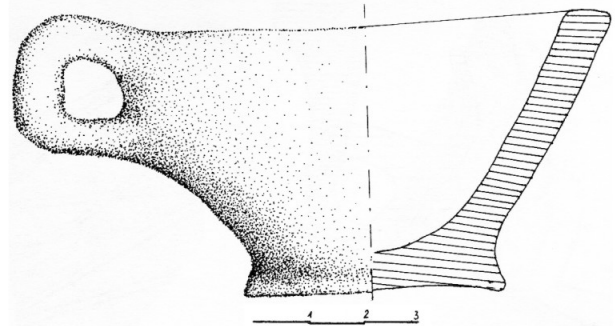
1

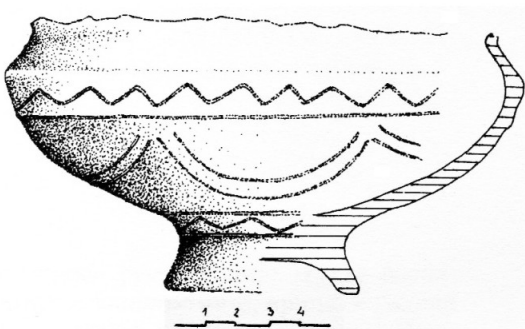
2

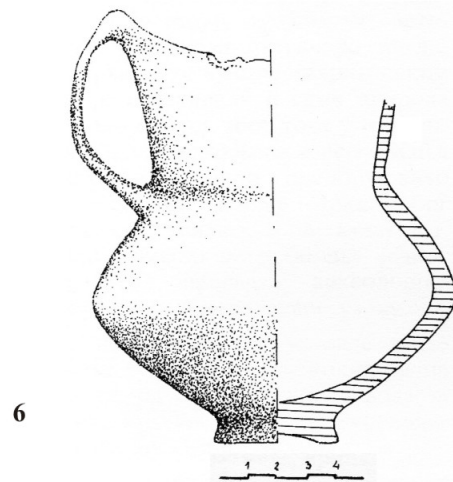
3

4

5

6

7

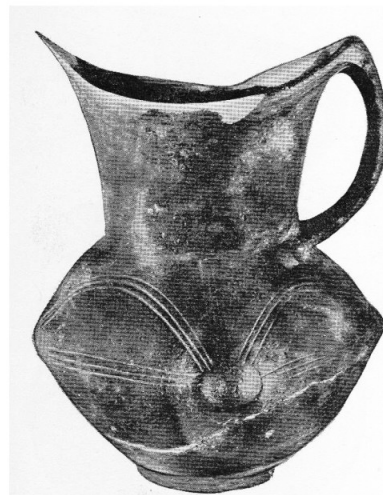
8

9

10

11

Prilog 78: Vršac, Crvenka: 1-6 (Гачић 1987); 7-11 (Тасић 1974).

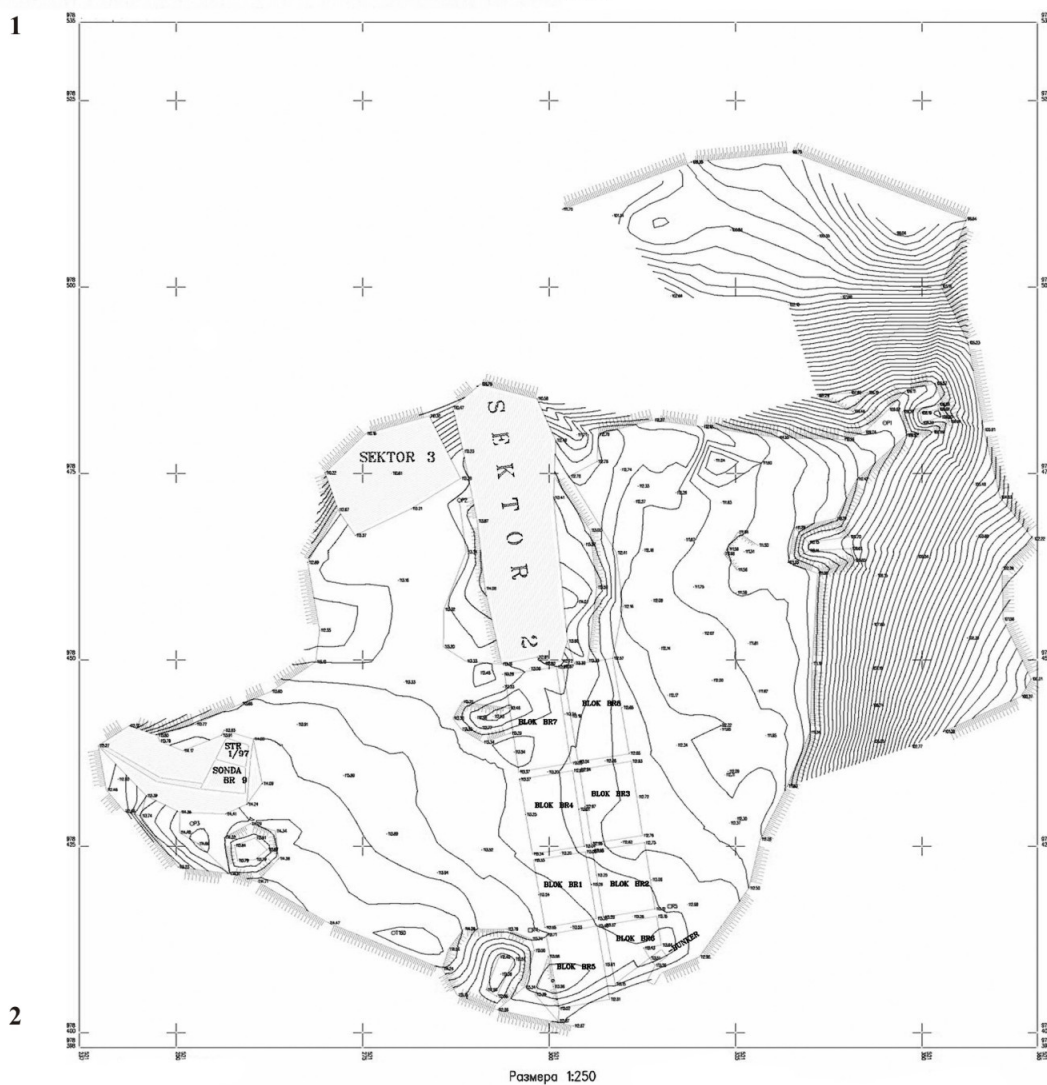
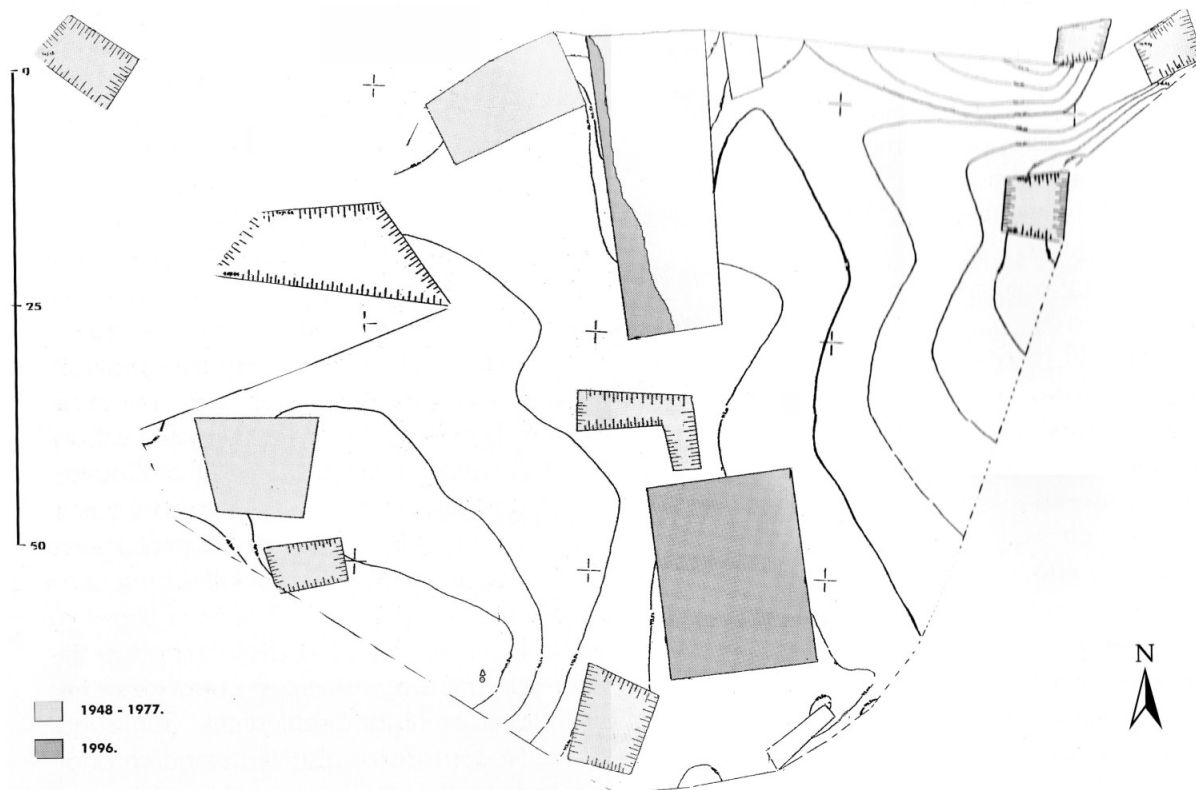

1

2

Prilog 79: Židovar - 1 - aerofotografija židovarskog platoa sa severozapada;
2 - stratigrafska sonda 1/1997 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Prilog 80: Židovar - 1 - iskopavanja 1948-1977. i 1996. g. (Uzelac 1997);
 2 - situacioni plan iskopavanja 1996-2011. g. (prema Јевтић, Лазич, Сладић 2006)

1

2

3

4

Prilog 81: Židovar - Iskopavanja 1948.-1977. g., rov 6 : 1 - kota 3.2; 2 - kota 4.4; 3 - kota 6.0; 4 - kota 6.46 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

1a

2

3

4

5

Prilog 82: Židovar - iskopavanja 1948.-1977. g., sonda VI: 1-1a - 1. o. s.; 2 - 2. i 3. o. s.; 3 - 3. o. s.; 4 - 4. o. s.; 5 - 4. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

2

3

3a

4

4a

Prilog 83: Židovar - iskopavanja 1948.-1977. g., sonda VI: 1 - 9. o. s.; 2-4a - 10. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

2

3

3a

4

5

Prilog 84: Židovar - iskopavanja 1948.-1977. g., sonda VI: 1 - 10. o. s.; 2-3a - 11. o. s.; 4-5 - 15. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

1a

2

2a

3

4

Prilog 85: Židovar - iskopavanja 1948.-1977. g., sonda VI: 1-4 - jama, 15. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

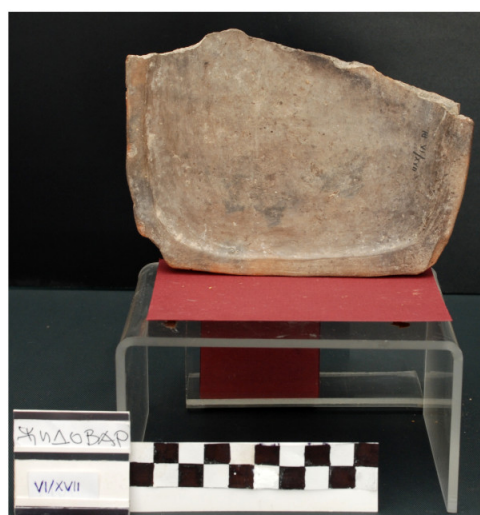
2

3

3a

3b

Prilog 86: Židovar - iskopavanja 1948.-1977. g., sonda VI: 1-2 - jama, 15. o. s.;
3-3b - 17. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

1a

2

3

4

Prilog 87: Židovar - iskopavanja 1948.-1977. g., sonda VI: 1-2 - 18. o. s.; 3 - 19. o. s.; 4 - nasuta zemlja (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

2

3

4

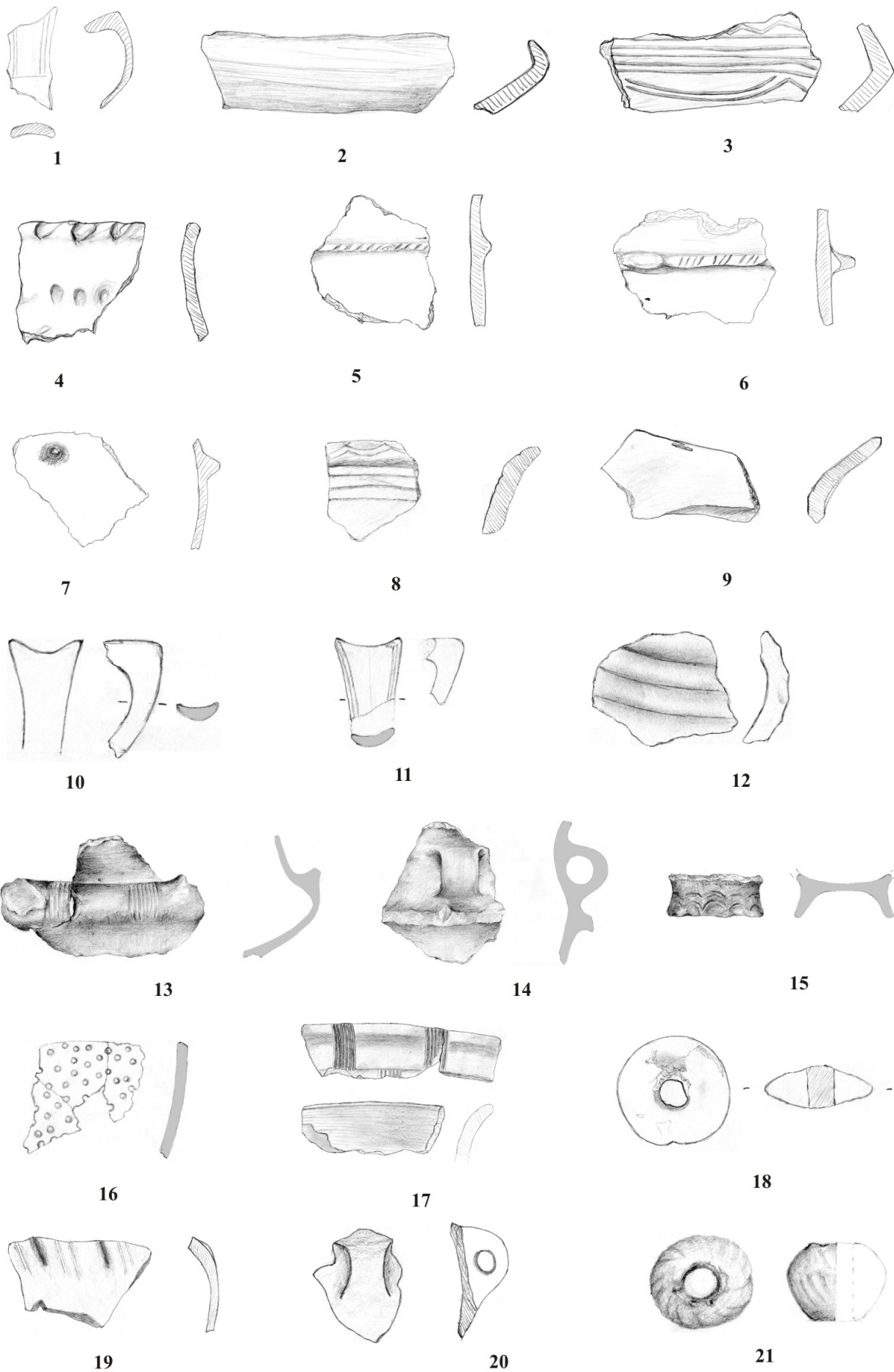

5

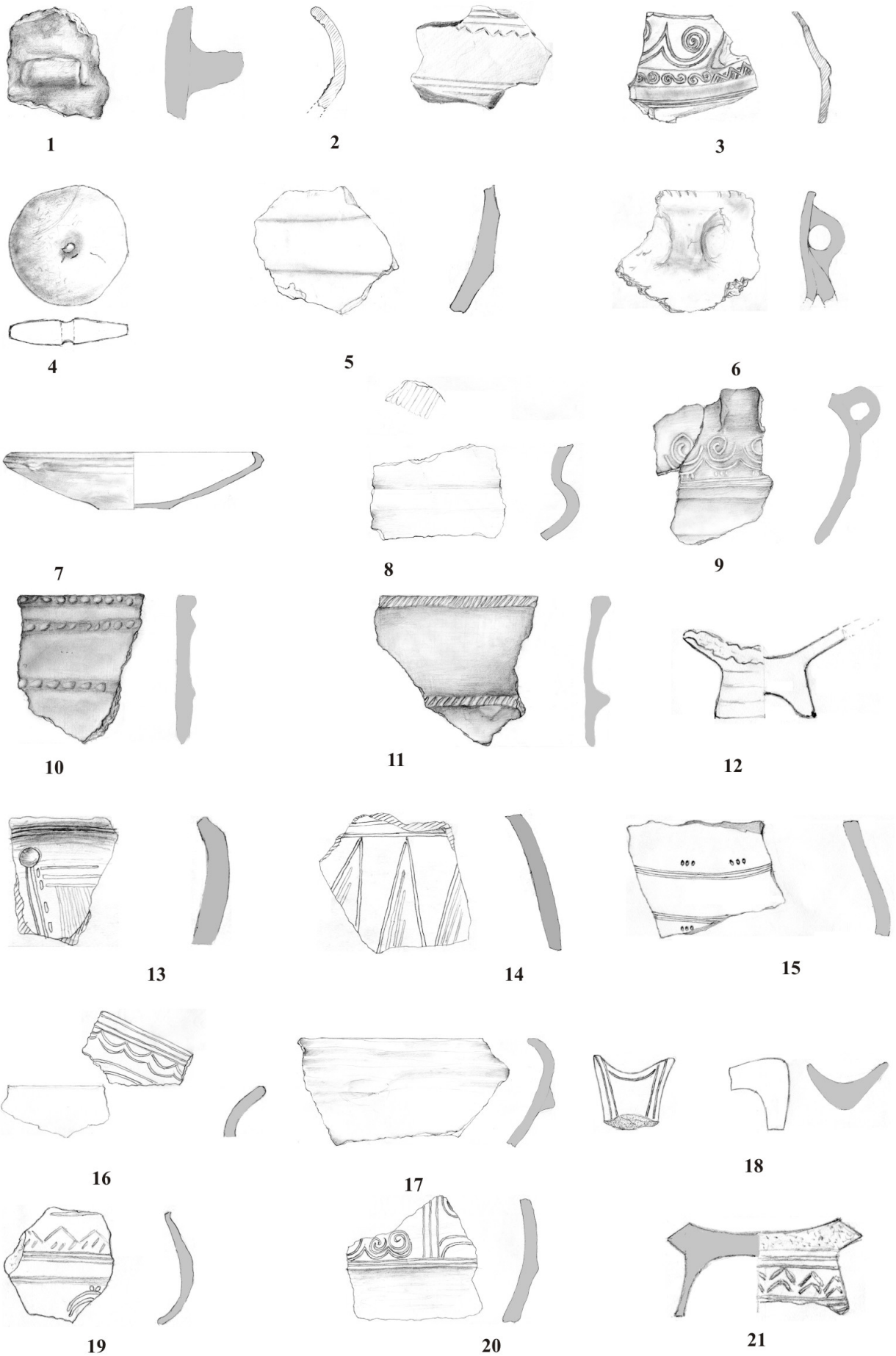

6

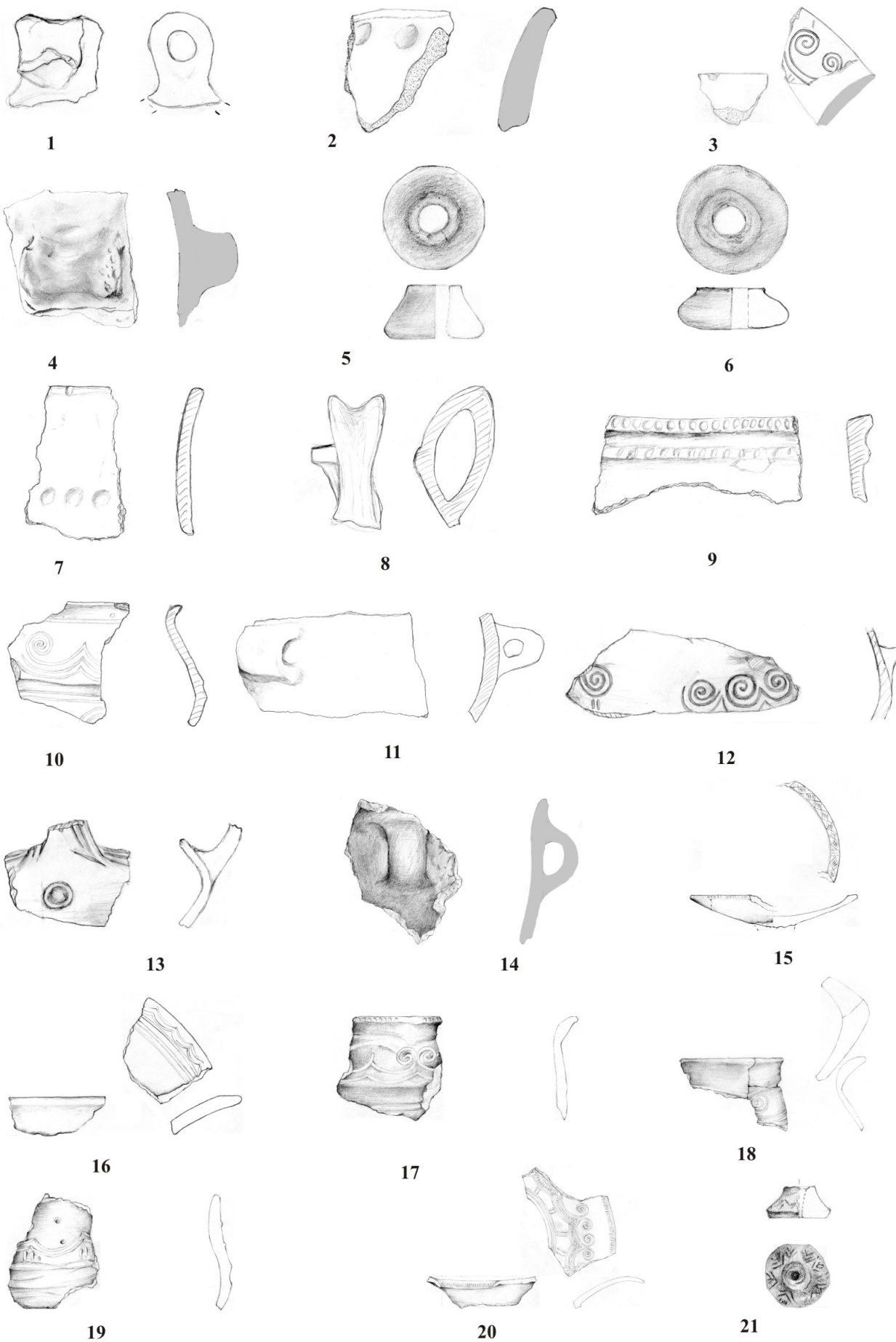
Prilog 88: Židovar - iskopavanja 1948.-1977. g., sonda IX: 1 - 5. o. s.; 2 - 10. o. s.; 3 - 15. o. s.; 4 - 16. o. s.; 5 - 23. o. s.; 6 - 25. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

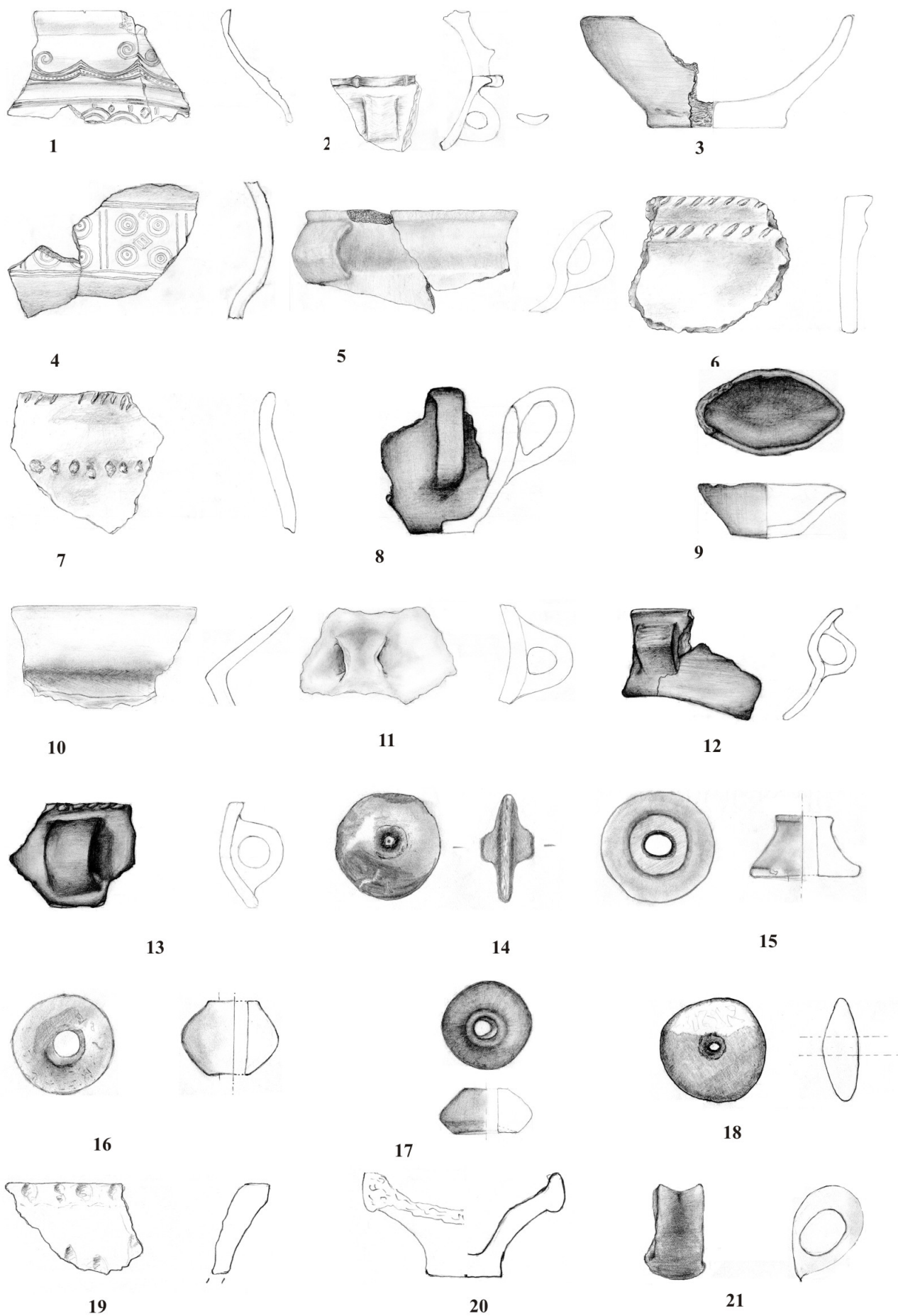
Prilog 89: Židovar, sonda IX, otkopni slojevi 14 (1-7), 15 (8, 9) i 16-17 (10-21) (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

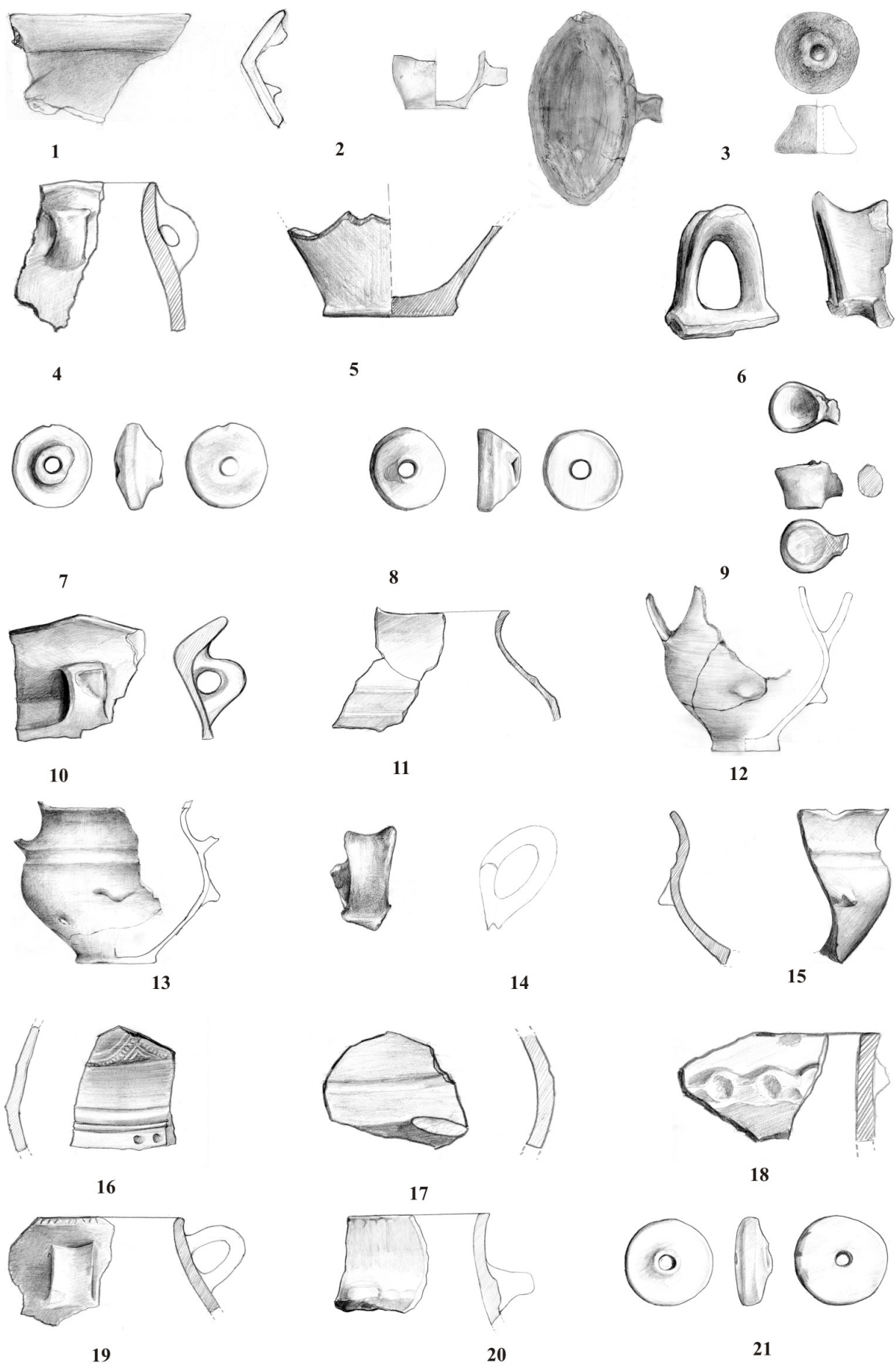
Prilog 90: Židovar, sonda IX, otkopni slojevi 16-17 (1-7), 18 (8-11) i 19 (12-21) (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

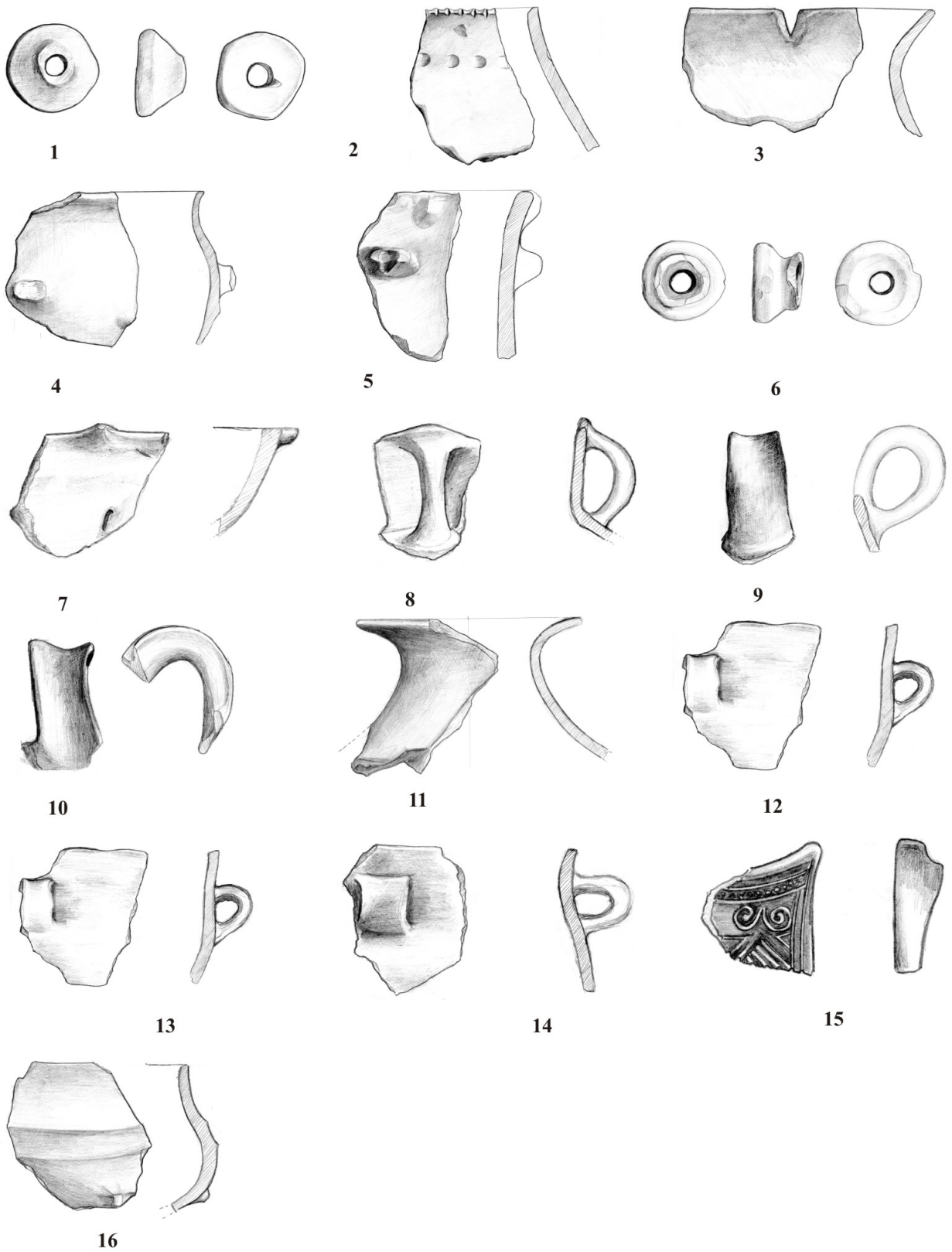
Prilog 91: Židovar, sonda IX, otkopni slojevi 19 (1-14) i 20 (15-21) (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

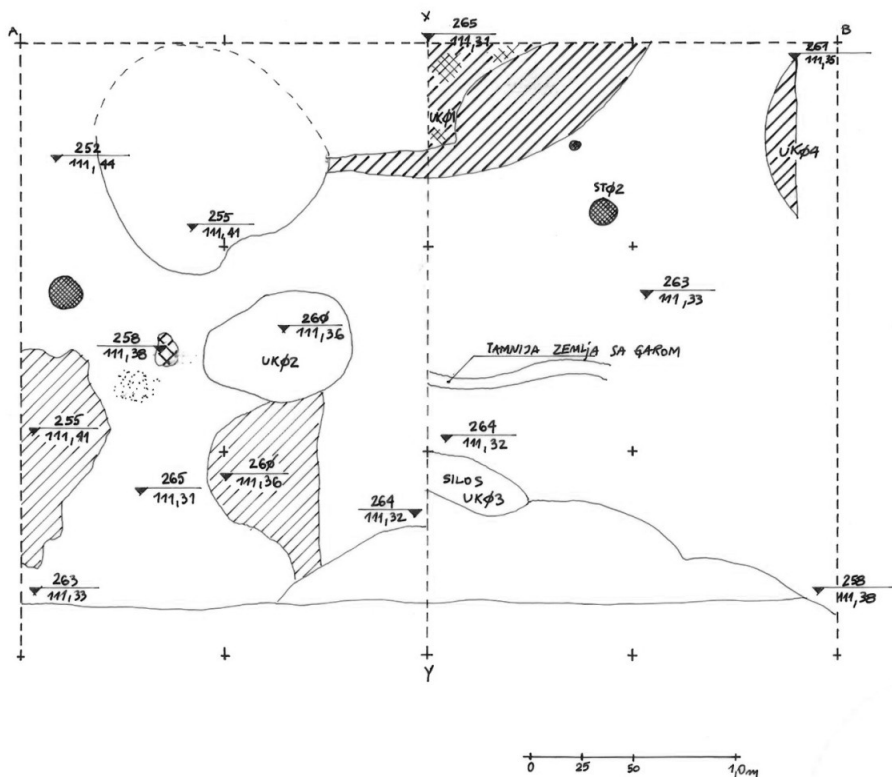
Prilog 92: Židovar, sonda IX, otkopni slojevi 20 (1-13), 21 (14-17) i 22 (18-21) (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Prilog 93: Židovar, sonda IX, otkopni slojevi 22 (1-3), 23 (4-15) i 24 (16-21) (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Prilog 94: Židovar, sonda IX, otkopni slojevi 24 (1-5) i 25 (6-16) (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

ŽIDOVAR

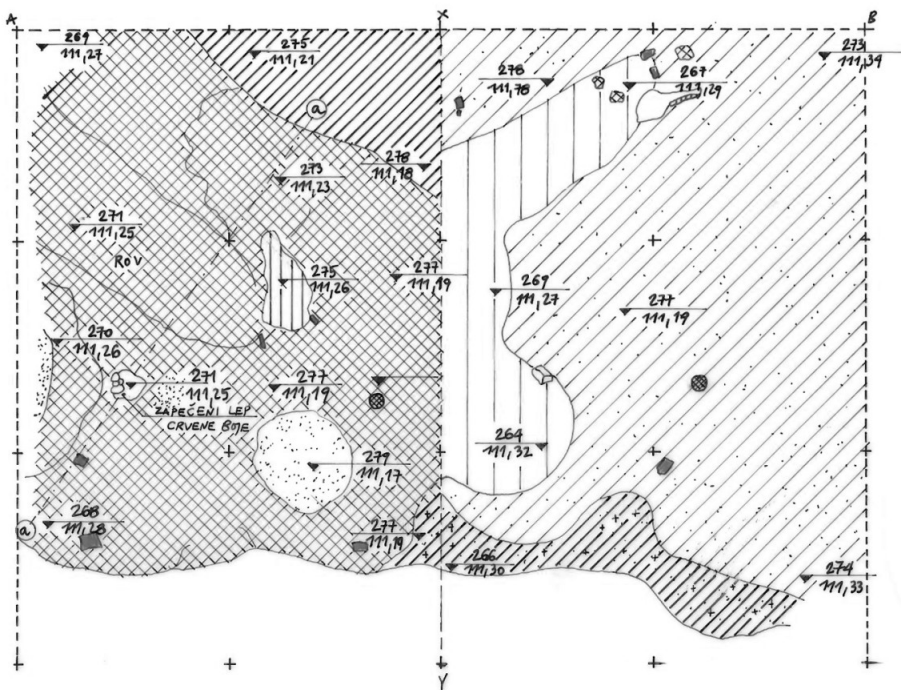
STRATI GRAFSKA SONDA 1/97

OSNOVA 24. O.S.

R = 1:25

- PODNICA
- TAMNO MRKA + SITAN IVEPEČENI LEP
- TAMNO MRKA
- ZAPEČENI LEP
- PEPEO

1

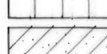

ŽIDOVAR

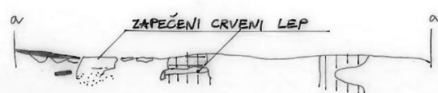
STRATI GRAFSKA SONDA 1/97

OSNOVA 26. O.S.

R = 1:25

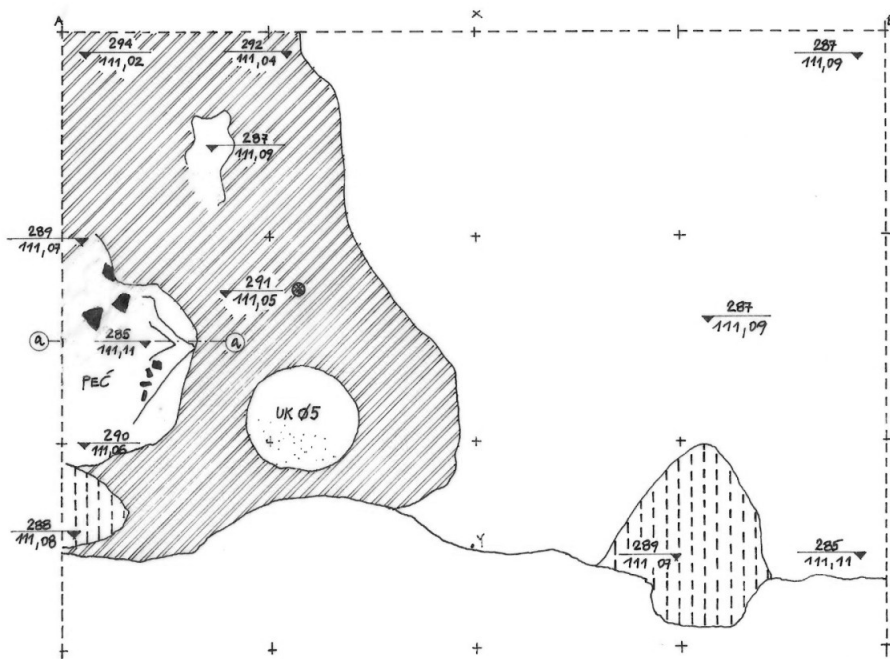
- LEP
- ŽUTA ZEMLJA
- MRKO ŽUTA NABIJENA ZEMLJA
- SVETLO MRKA MEKŠA ZEMLJA SA PEPELOM I USITN/ŠIM LEPOM
- TAMNO MRKA
- TAMNO MRKA SA PROSLJUCIMA ĆAREŽI, PEPELA I RASTRESITOG LEPOM
- PEPEO

PRESEK a-a R = 1:25

2

Prilog 95: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997 : 1 - osnova 24. o. s., podnica 1; 2 - osnova 26. o. s., podnica 2 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

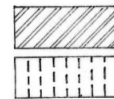

ŽIDOVAR

STRATIĞRAFSKA SONĐA

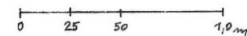
OSNOVA 28.0.5.

R = 1:25

ŽUTO CRVENA ZEMLJA

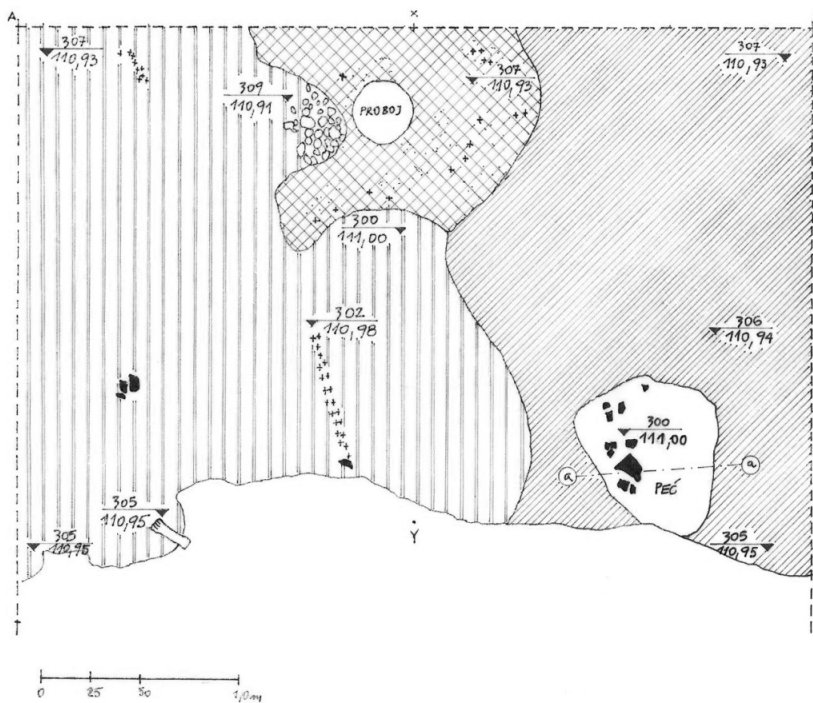
MRKA RASTRESITA

PRESEK PEĆI (a-a)

1

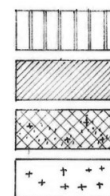

ŽIDOVAR

STRATIĞRAFSKA SONĐA 1/97

OSNOVA 30.0.5.

R = 1:25

CRVENA ZEMLJA

SIVO MRKA ZEMLJA

NEPEĆENI LEF SA PUNO ĆAREŽI I PEPELA

ĆAREŽ

PRESEK PEĆI (a-a) R = 1:10

2

Prilog 96: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997 : 1 - osnova 28. o. s., podnica 3; 2 - osnova 30. o. s., podnica 4 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

2

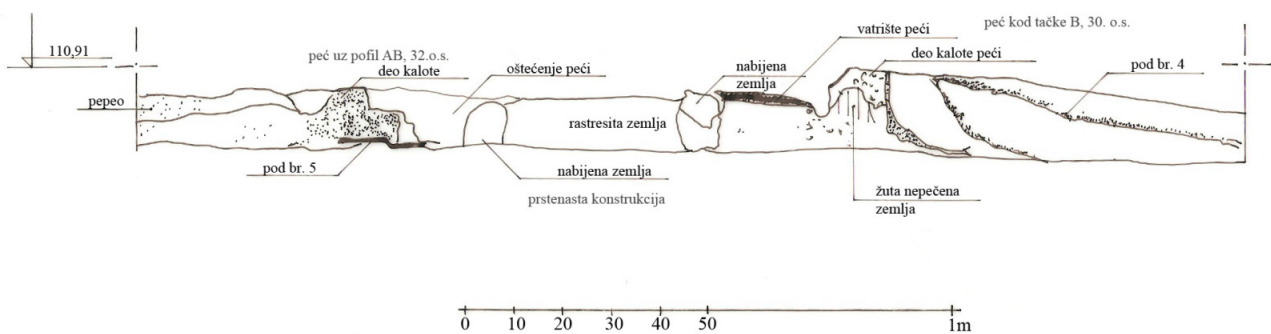
3

ŽIDOVAR

STRATIGRAFSKA SONDA 1/97

PRESEK a - a1 (SA OSNOVE 32. O.S.)

R = 1 : 10

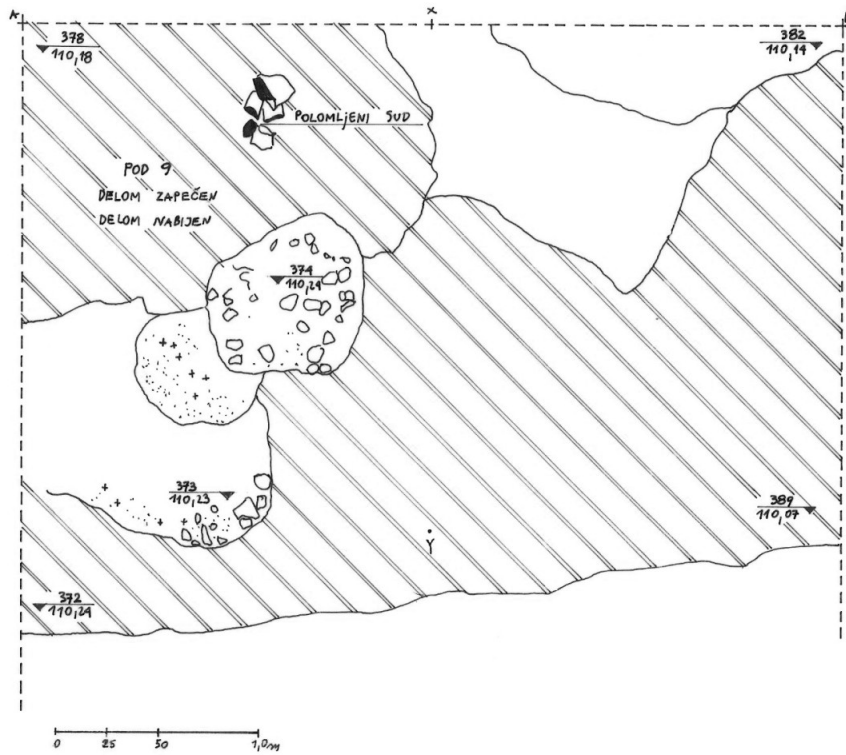

4

Prilog 97: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997 : 1-3 - situacija na nivou 31. o. s., podnica 4; 4 - presek sa osnove 32. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

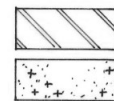
2

ŽIDOVAR

STRATIGRAFSKA SONDA 1/97

OSNOVA 39.0.S.

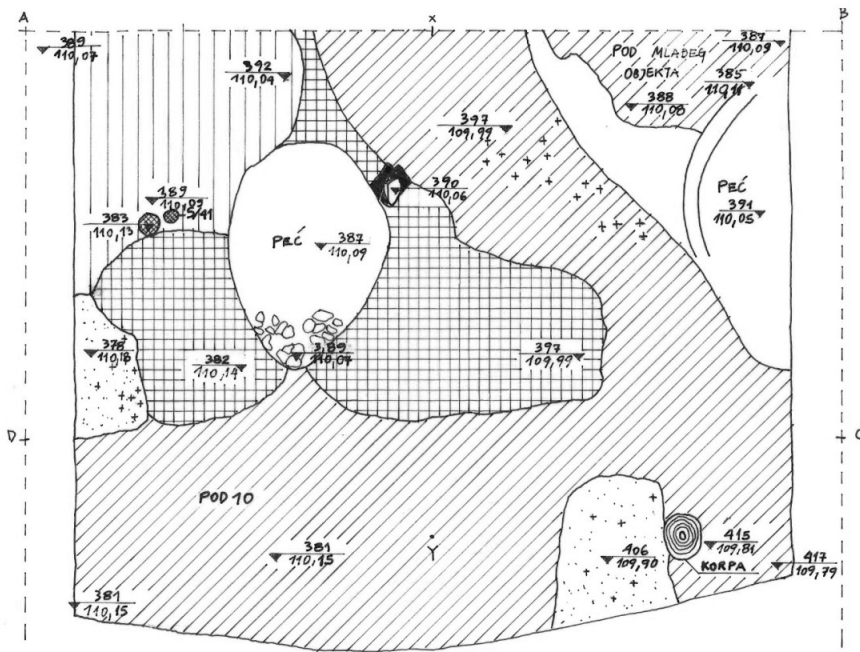
R = 1:25

ŽUTO ZELENA ZEMLJA

GAREŽ I PEPEO

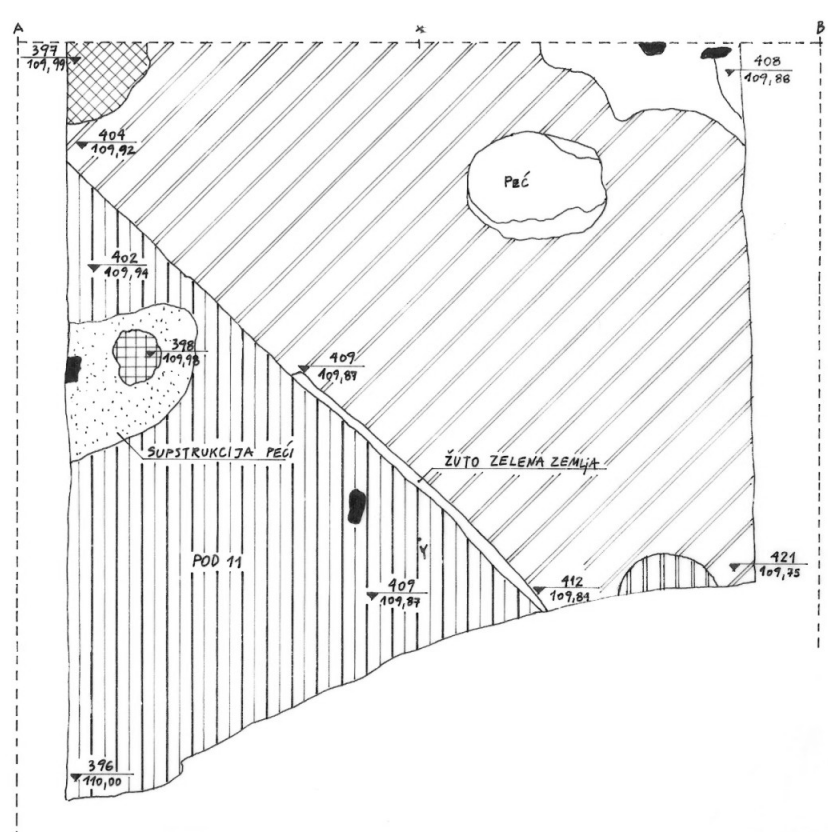
Prilog 98: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997 : 1 - detalj sa nivoa 38. o. s., podnica 8a; 2 - osnova 39. o. s., podnica 9 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

ŽIDOVAR
 STRATIĞRAFSKA SONDA 1/97
 OSNOVA 41.0.5.
 R = 1:25

Legend:
 ŽUTA ZEMLJA
 PODNICA
 ZAPEČENA ZEMLJA
 ĆAREŽ + PEPEO

1

ŽIDOVAR
 STRATIĞRAFSKA SONDA 1/97
 OSNOVA 43.0.5.
 R = 1:25

Legend:
 MRKO ZELENA ZEMLJA
 ŽUTA NABIĐENA ZEMLJA
 ZAPEČENA ZEMLJA
 CRVENA ZEMLJA
 LEĐ
 PEPEO

2

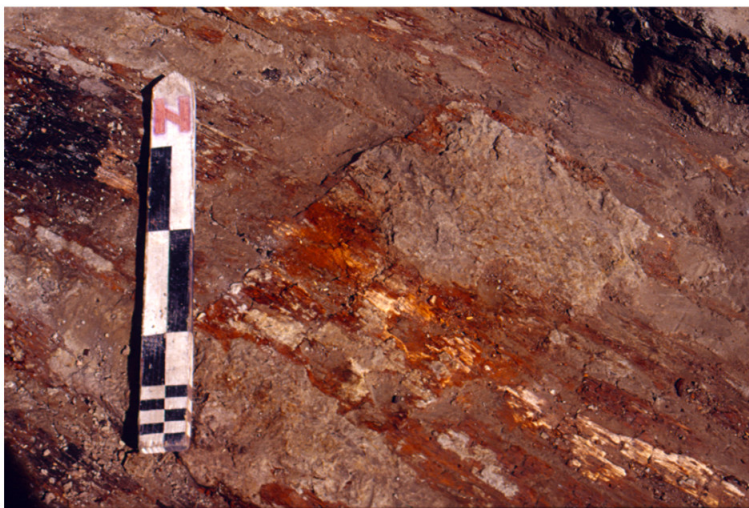
Prilog 99: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997 : 1 - osnova 41. o. s., podnica 10; 2 - osnova 43. o. s., podnica 11 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

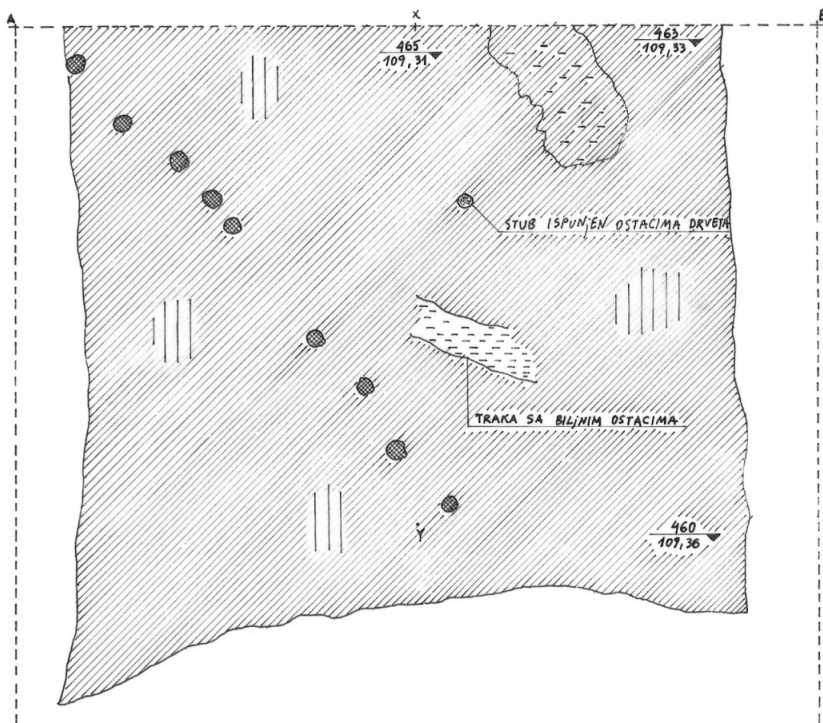
1

2

3

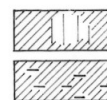
4

ŽIDOVAR

STRATIGRAFSKA SONDA 1/97

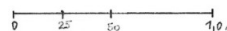
OSNOVA 49. O.S.

R = 1:25

SIVO MRKA SA PROSLDJICIMA ŽUJE

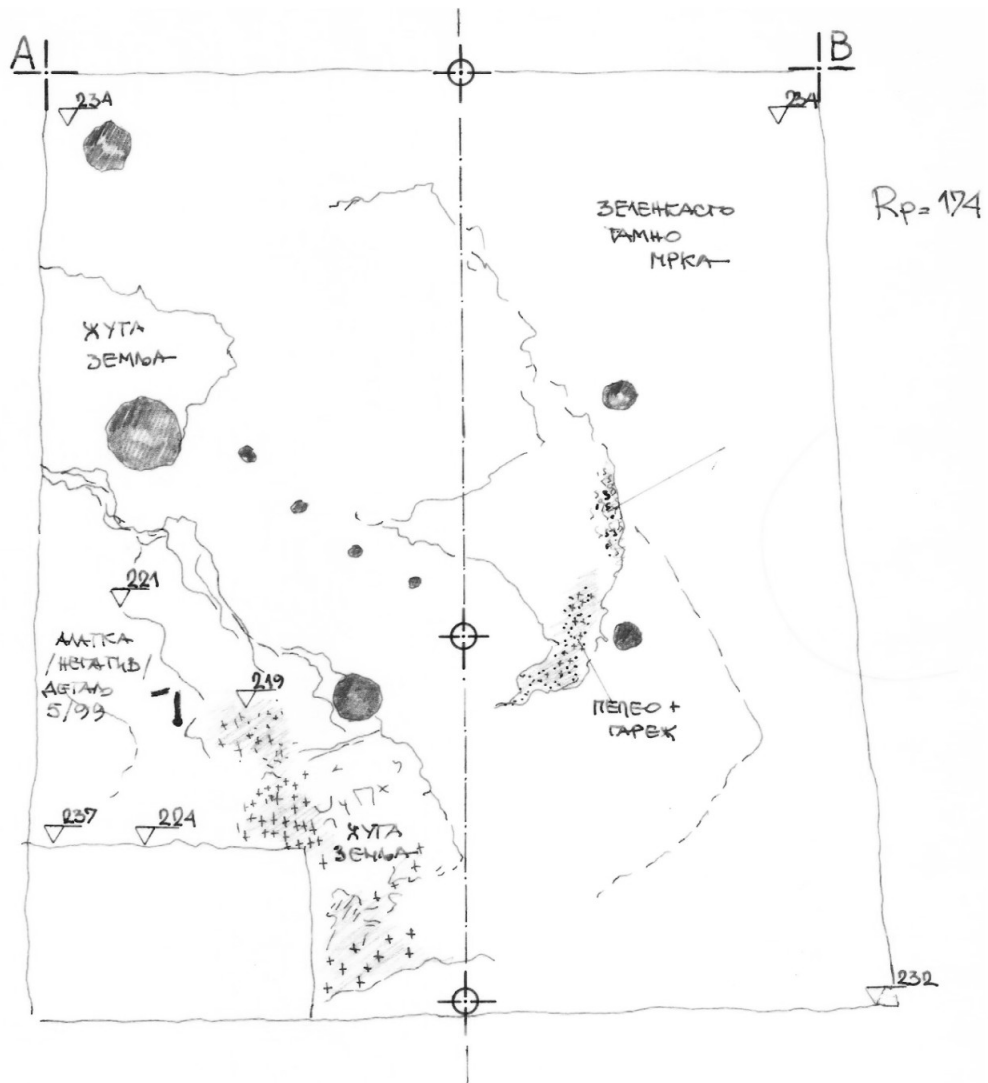
SIVO MRKA SA BIJNIM OSTACIMA

Prilog 100: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997 : 1-3 - 49. o. s., detalji sa podnice 12;
4 - osnova 49. o. s., situacija ispod podnice 12 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

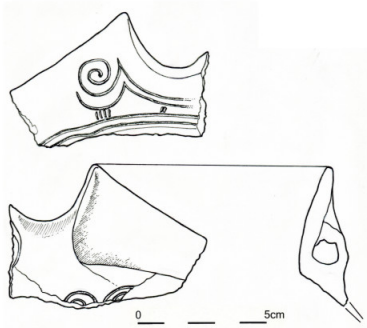

1

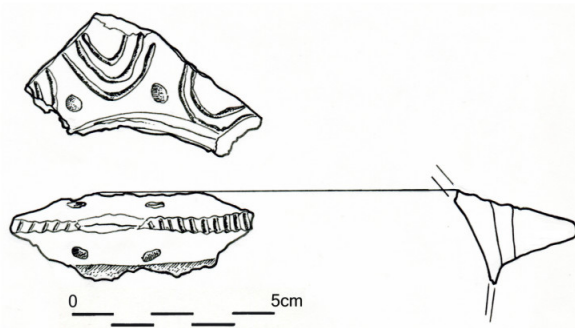

2

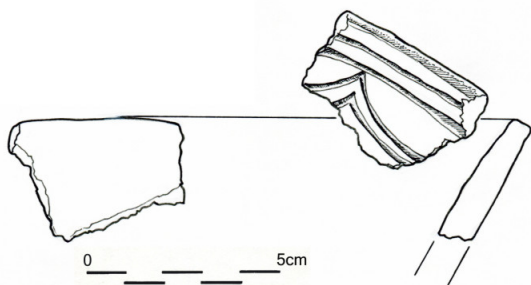
Prilog 101: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997 : 1 - 53. o. s., detalj sa podnice 13;
2 - osnova 53. o. s., podnica 13 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

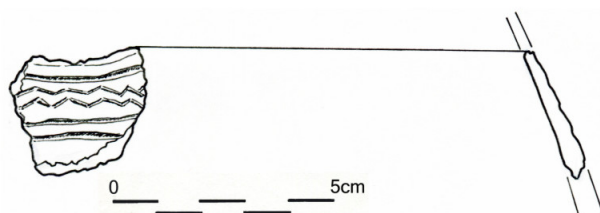
1

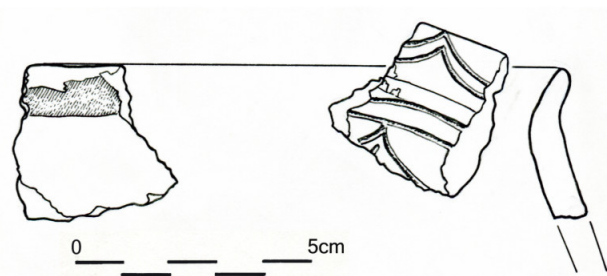
2

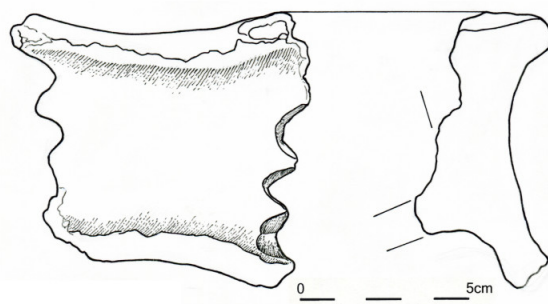
3

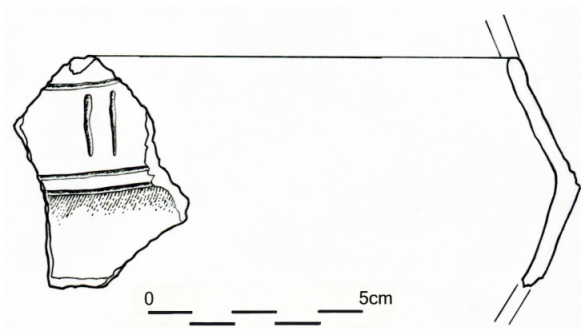
4

5

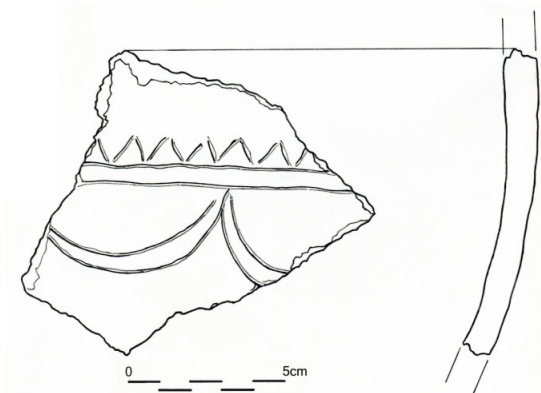

6

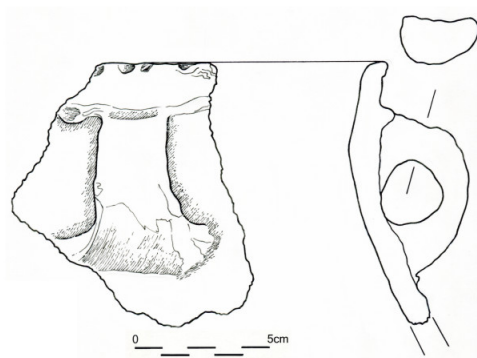

7

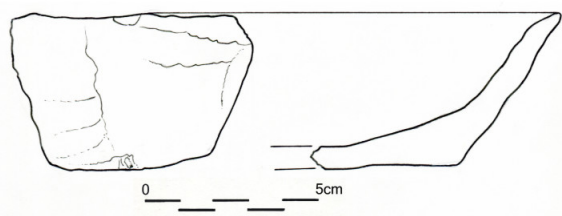
Prilog 102: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - 9. o. s.; 2 - 12. o. s.; 3-4 - 13. o. s.; 5-6 - 14. o. s.; 7 - 15. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

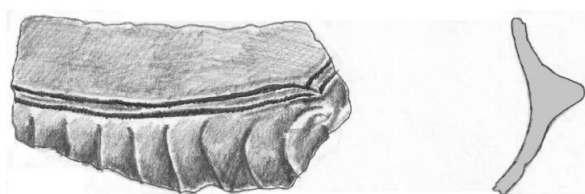
1

2

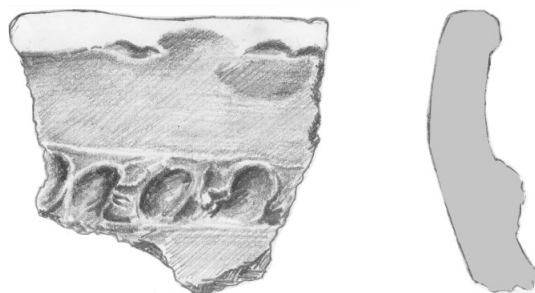
3

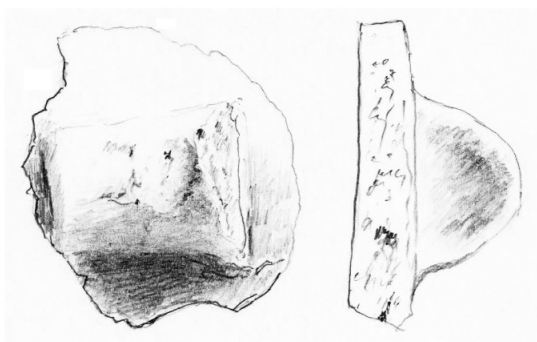
4

5

6

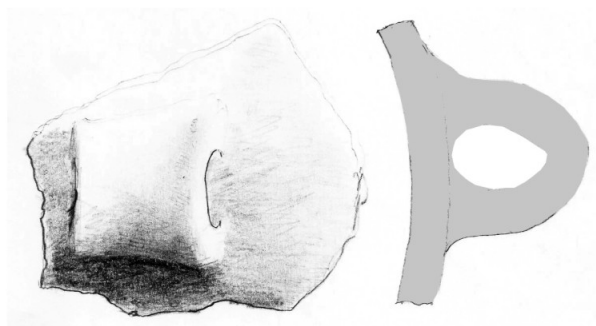

7

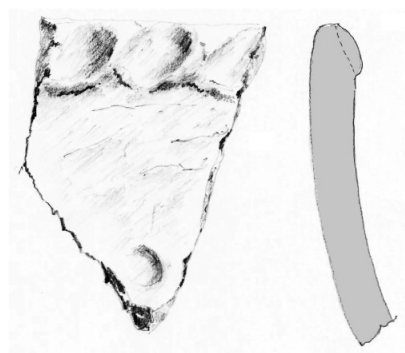

8

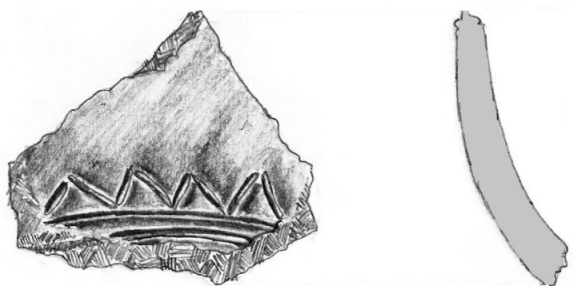
Prilog 103: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-2 - 17. o. s.; 3 - 18. o. s.; 4-6 - 19. o. s.; 7-8 - 20. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

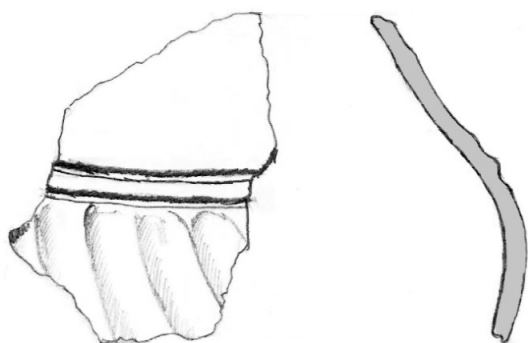
2

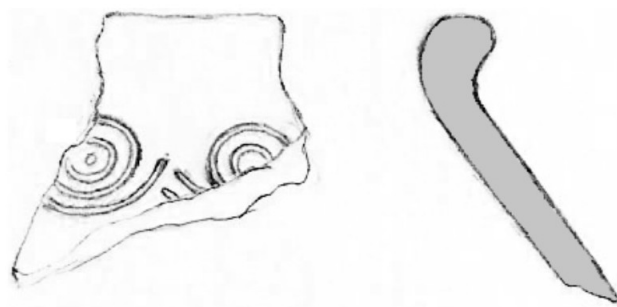
3

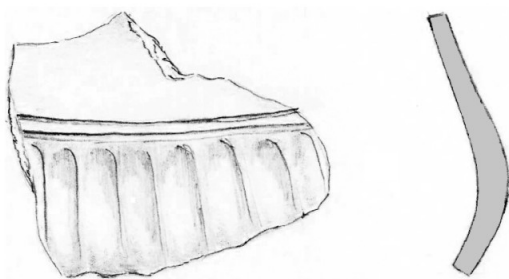
4

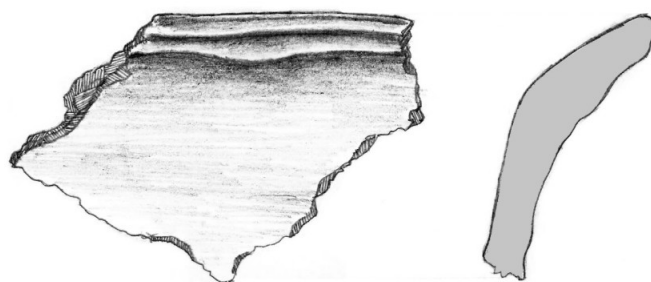
5

6

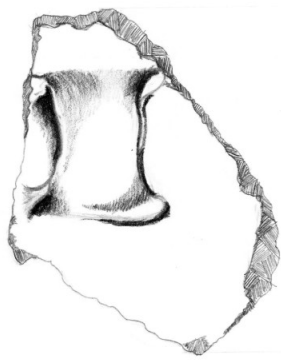

7

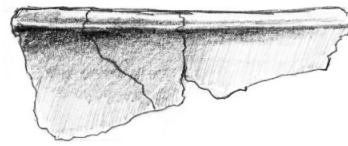

8

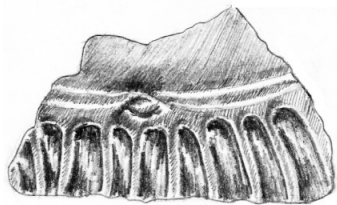
Prilog 104: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-6 - 20. o. s.; 7-8 - 22. o. s.;
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

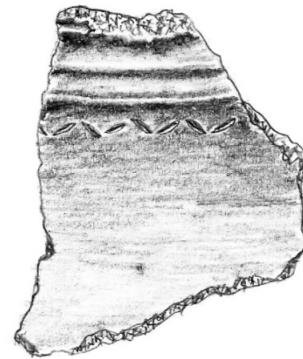
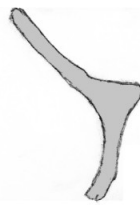
1

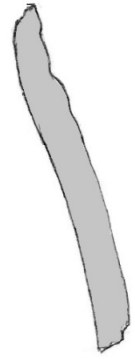
2

3

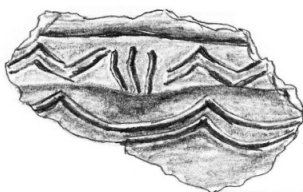
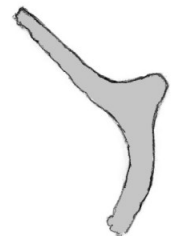
4

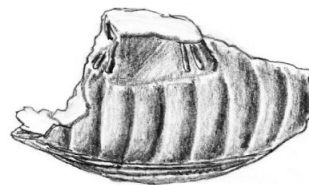
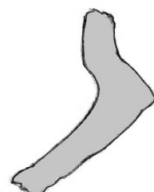
5

6

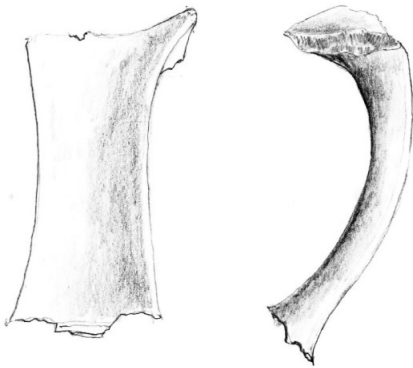
7

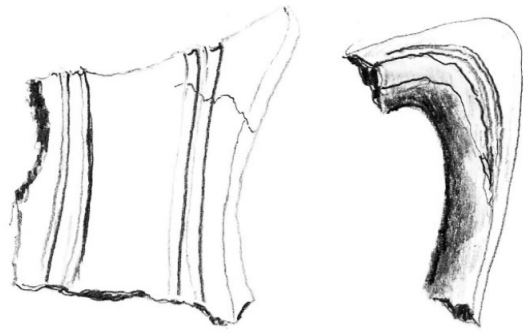
8

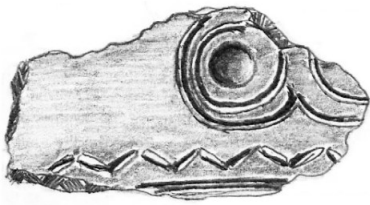
Prilog 105: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - 22. o. s.; 2 - 23. ili 24. o. s.; 3-8 - 23. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

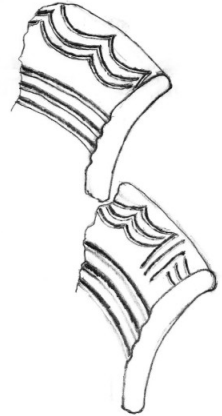
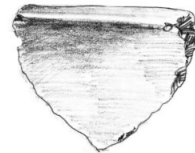
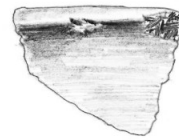
1

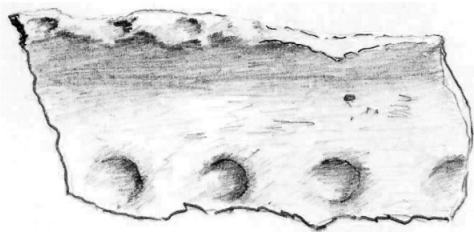
2

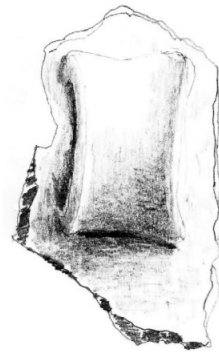
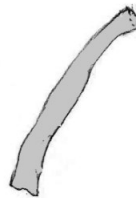
3

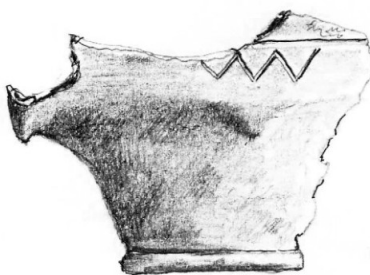
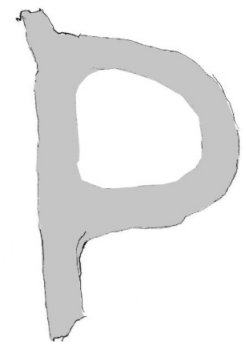
4

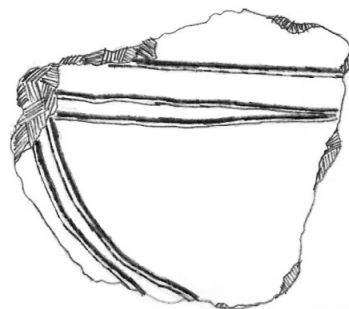
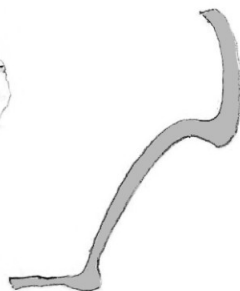
5

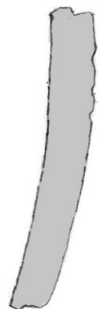
6

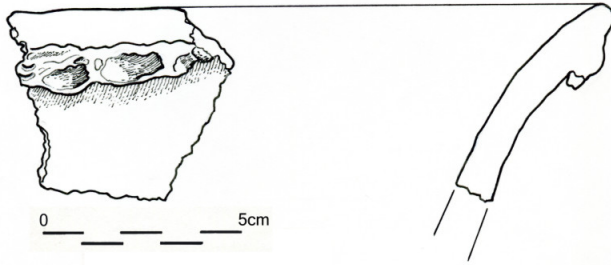
7

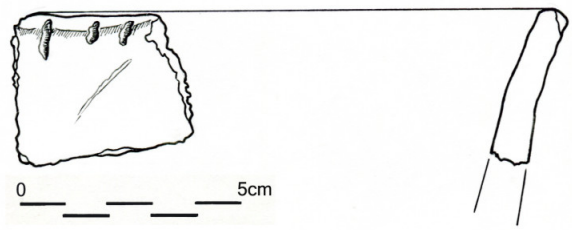
8

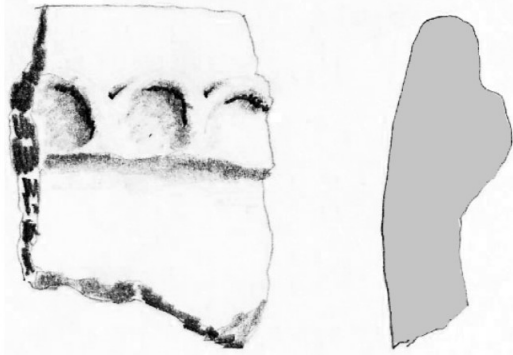
Prilog 106: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - 24. o. s.; 2-8 - 25. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

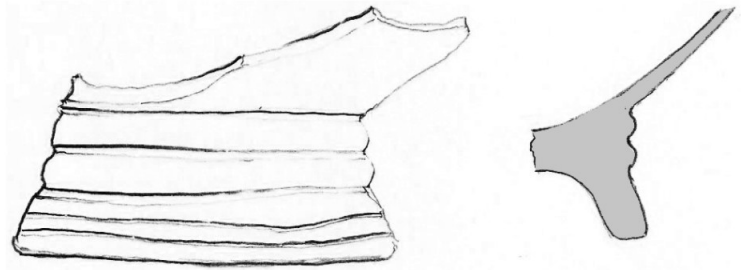
1

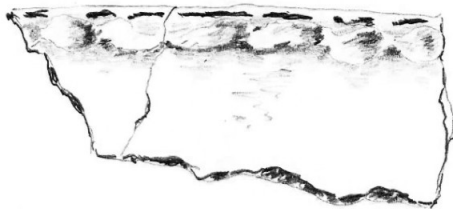
2

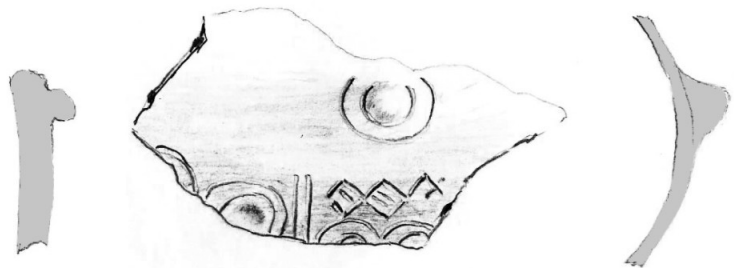
3

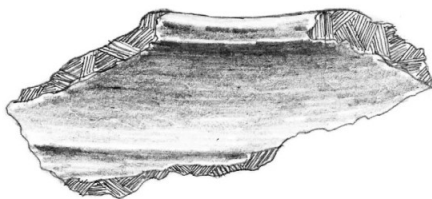
4

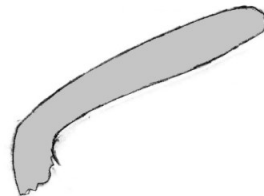
5

6

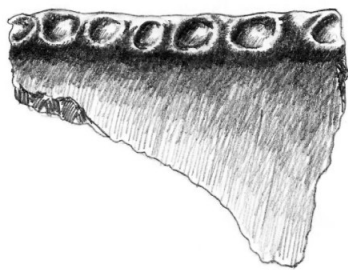

7

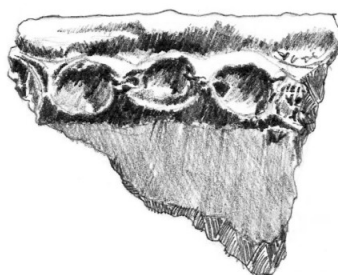
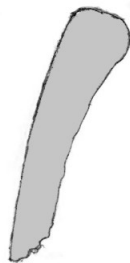

8

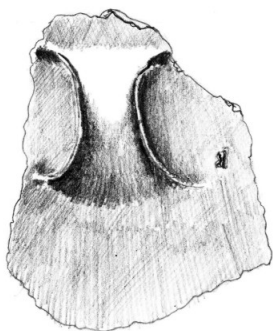
Prilog 107: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-2 - 25. o. s.; 3-8 - 27. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

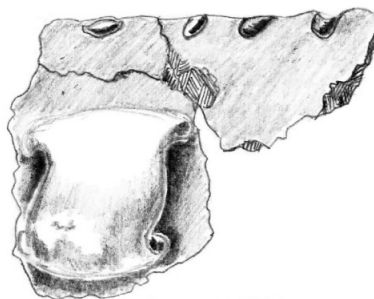
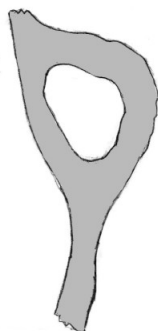
1

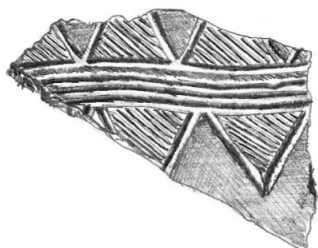
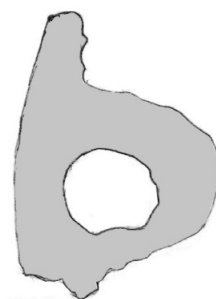
2

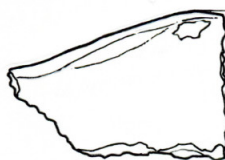
3

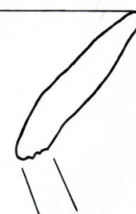
4

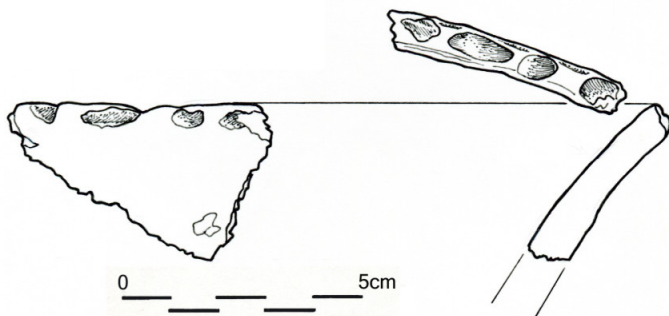
5

0 5cm

6

0 5cm

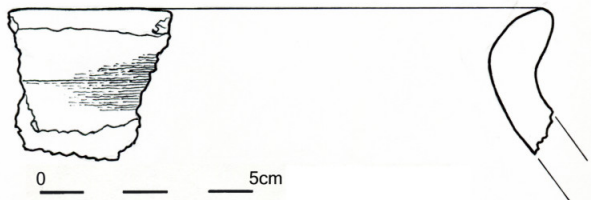
7

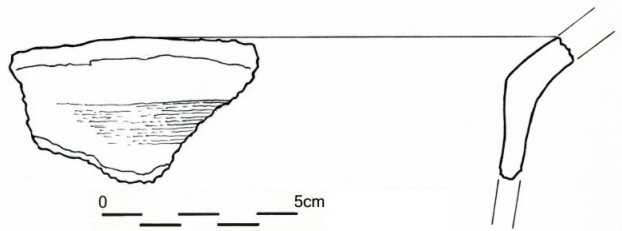
0 5cm

8

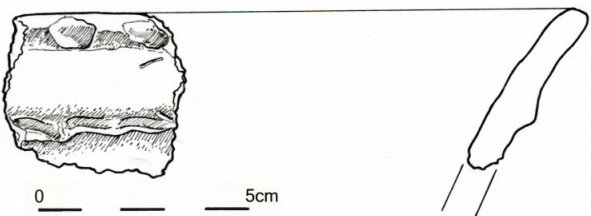
Prilog 108: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-8 - 28. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

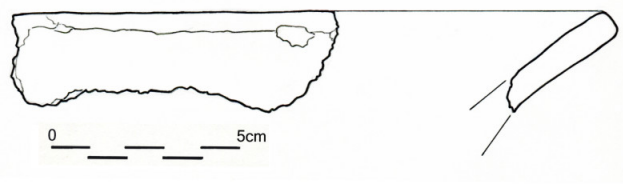
1

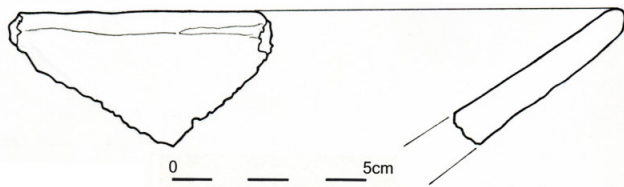
2

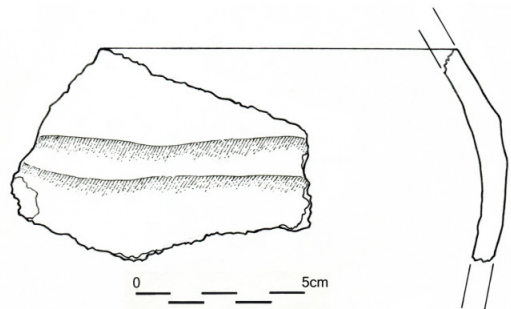
3

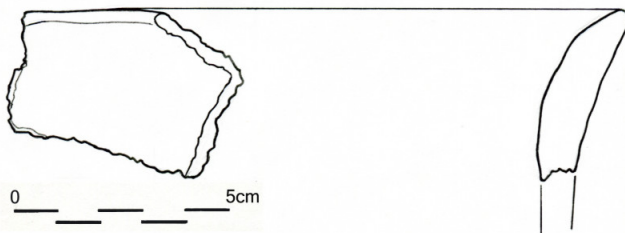
4

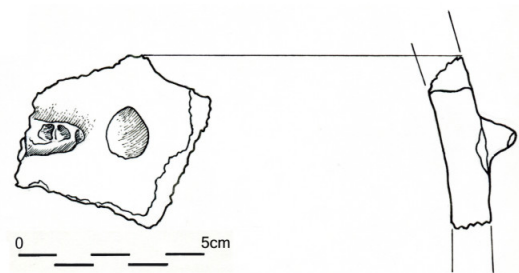
5

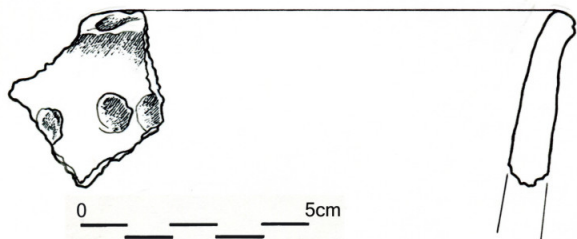
6

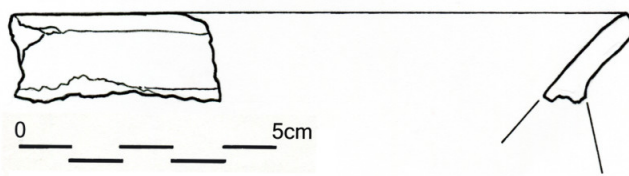
7

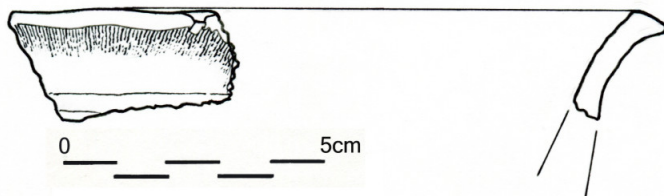
8

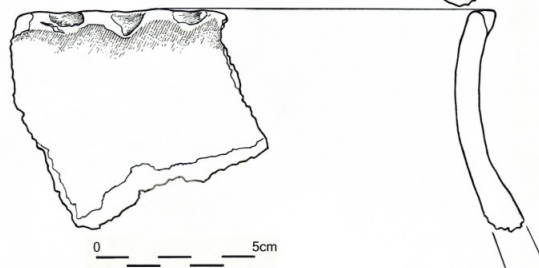
1

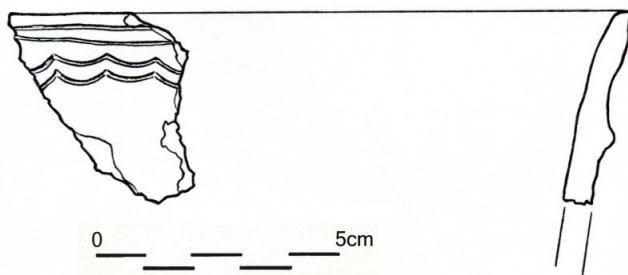
2

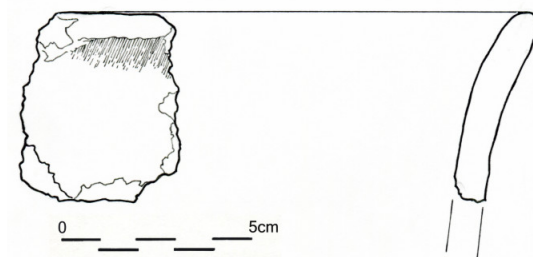
3

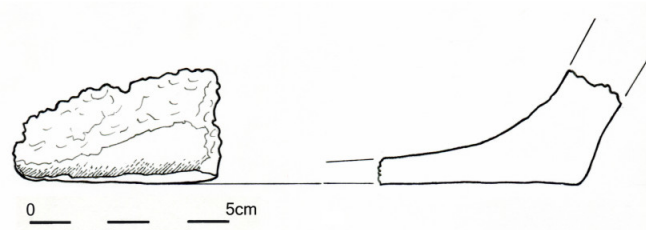
4

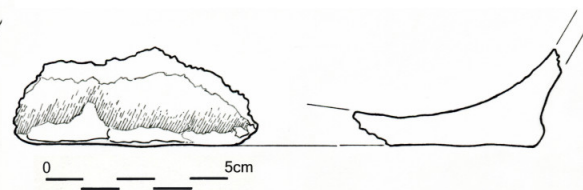
5

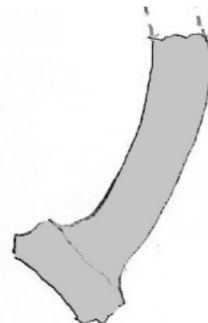
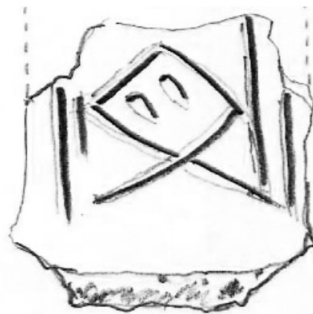
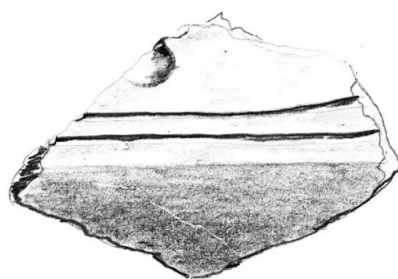
6

7

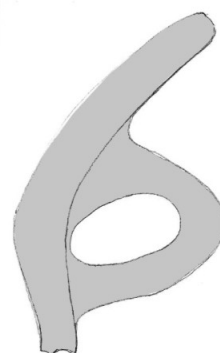
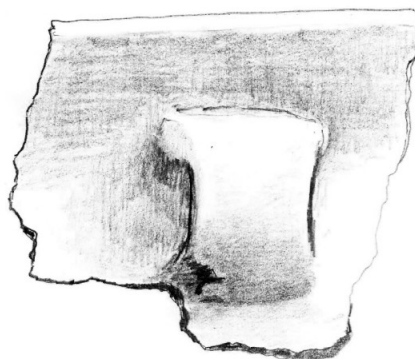

8

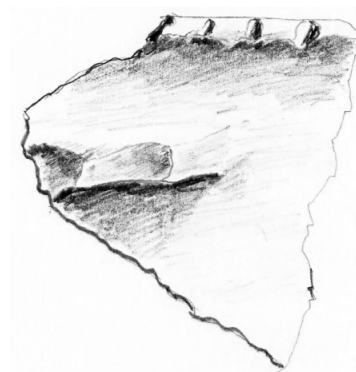
1

2

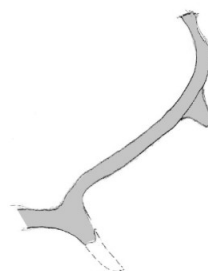
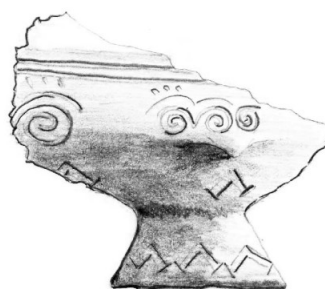
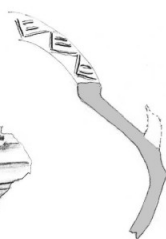
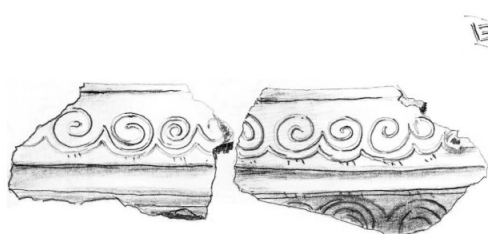
3

4

5

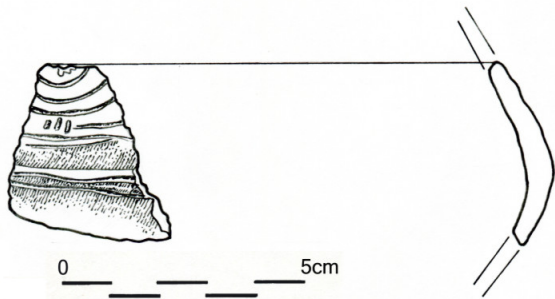
6

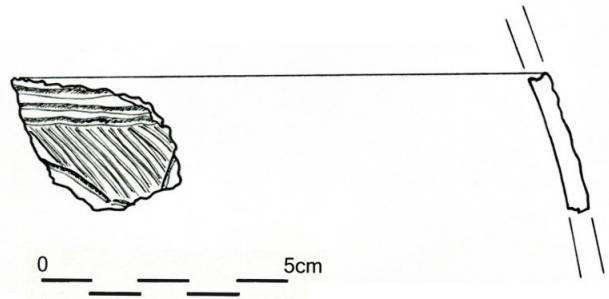
7

8

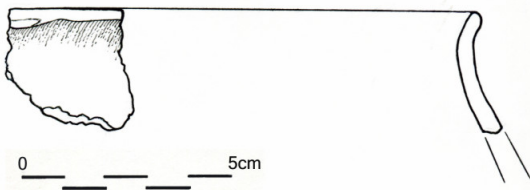
Prilog 111: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-3 - 29. o. s.; 4-8 - 30. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

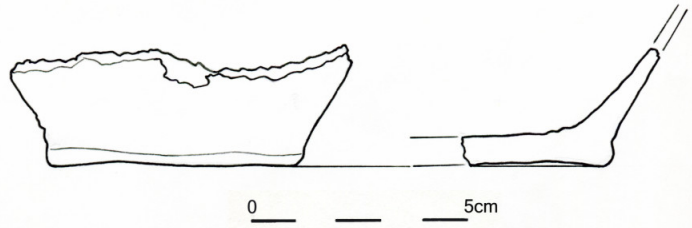
1

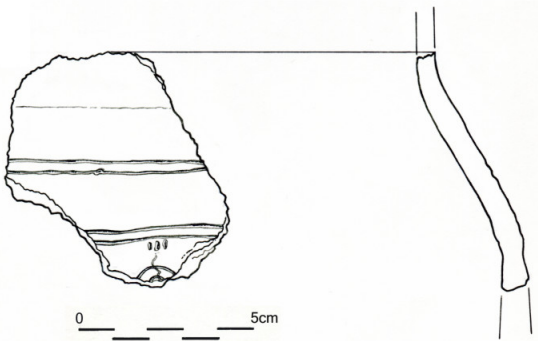
2

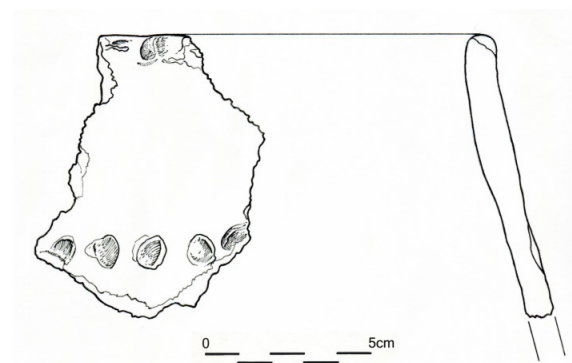
3

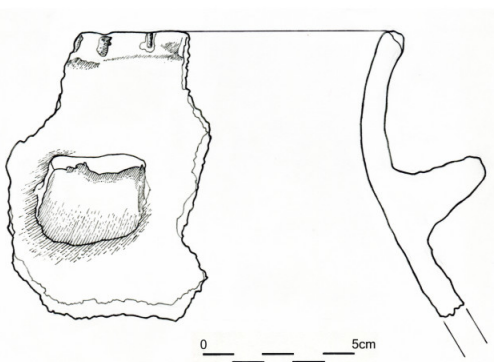
4

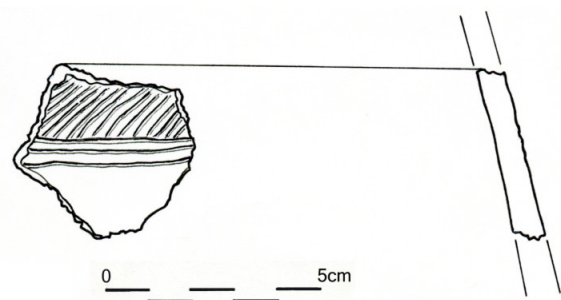
5

6

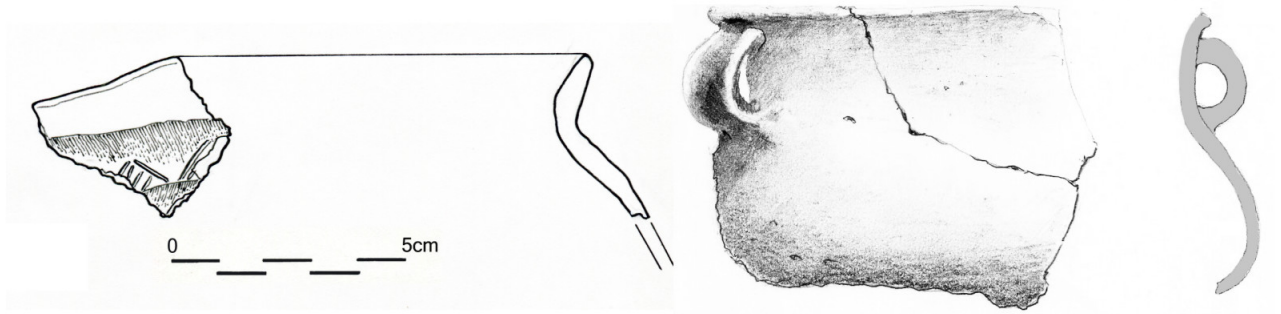

7

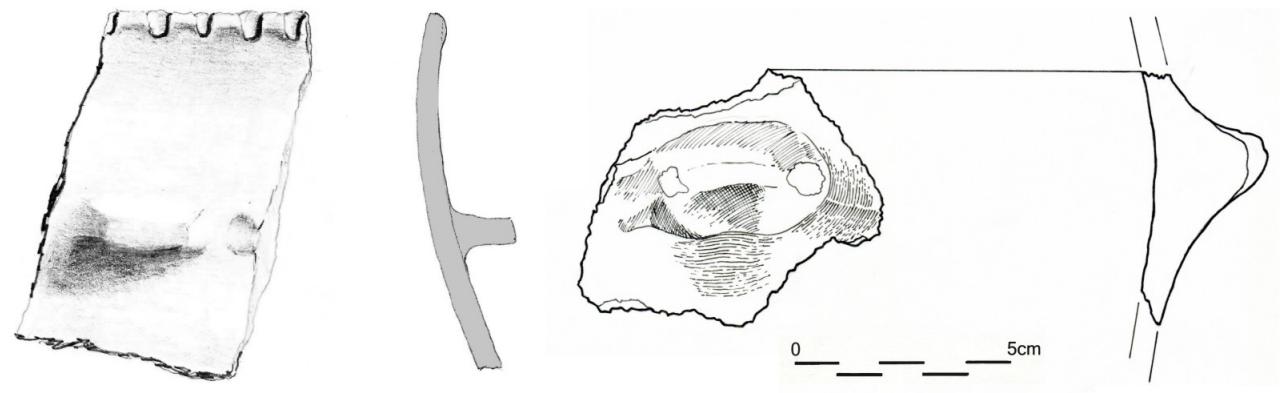
8

Prilog 112: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-5 - 30. o. s.; 6-8 - 31. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

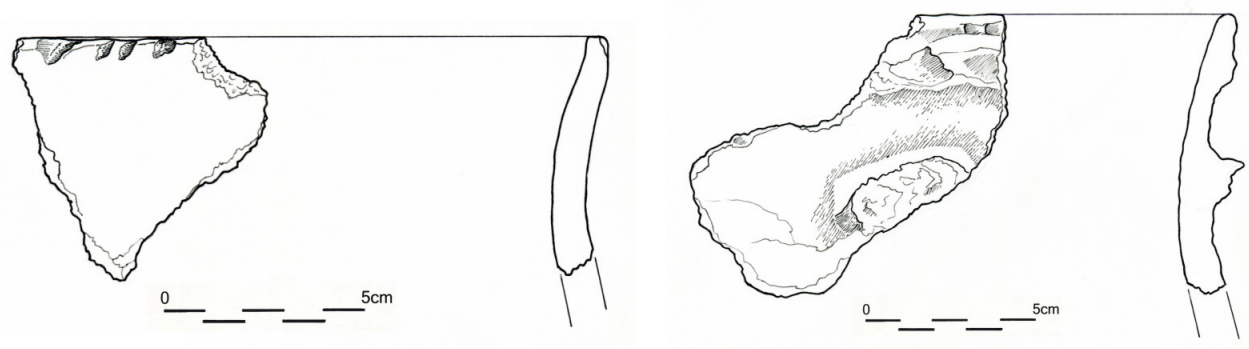
1

2

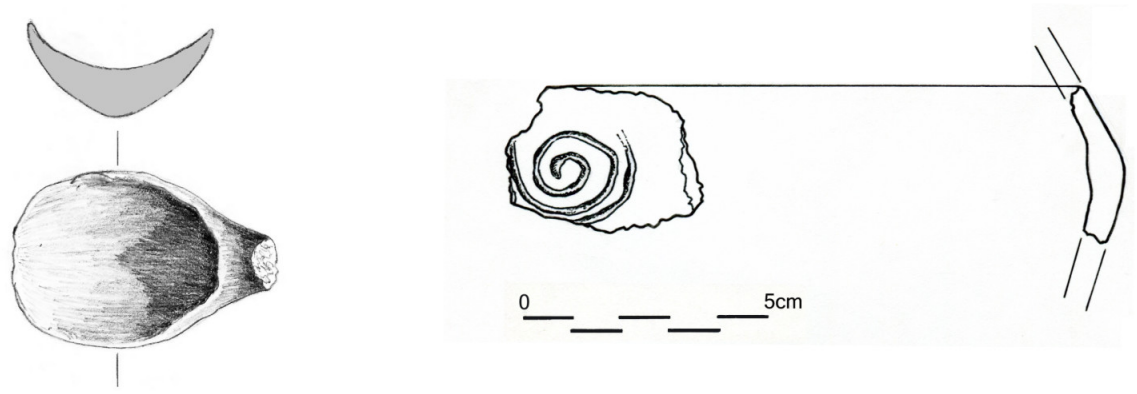
3

4

5

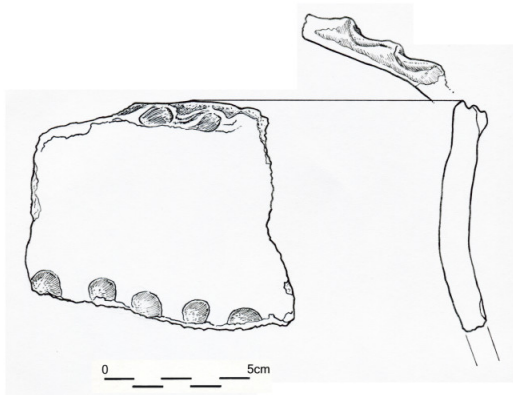
6

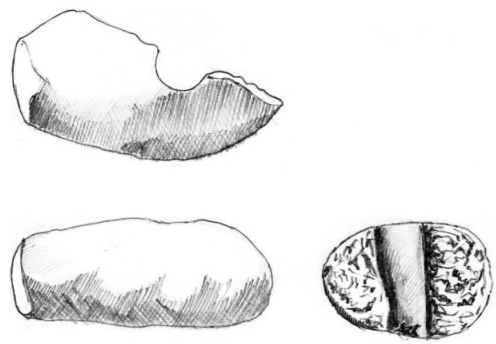
7

8

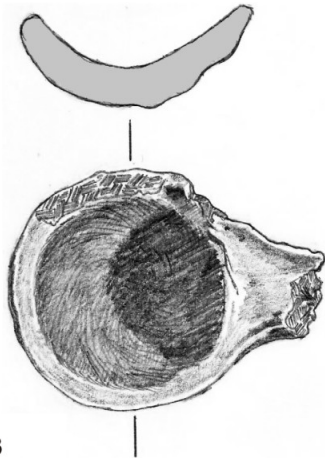
Prilog 113: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-2 - 31. o. s.; 3 - 32. o. s.; 4-6 - 33. o. s.; 7 - 34. o. s.; 8 - 35. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

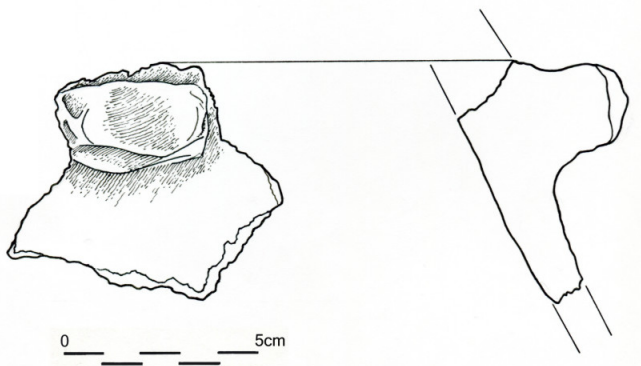
1

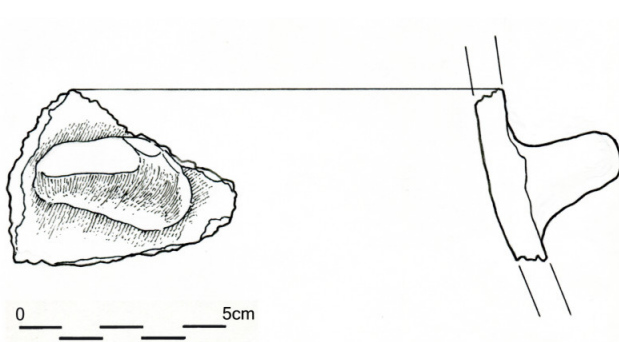
2

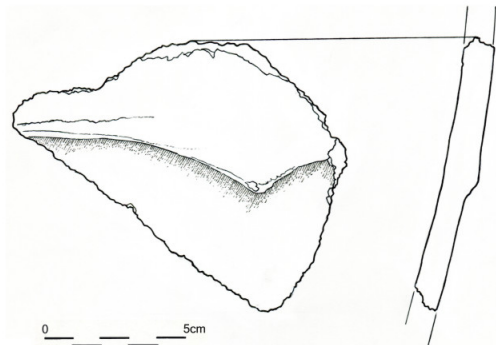
3

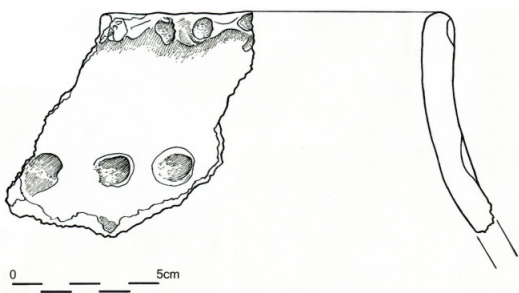
4

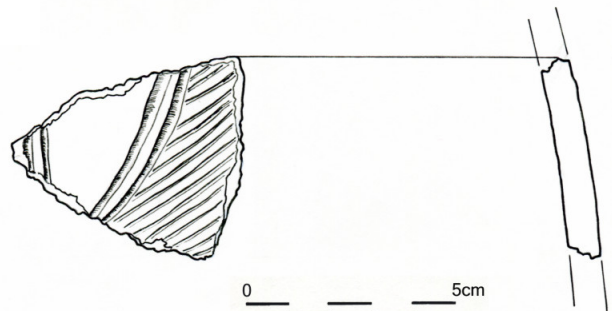
5

6

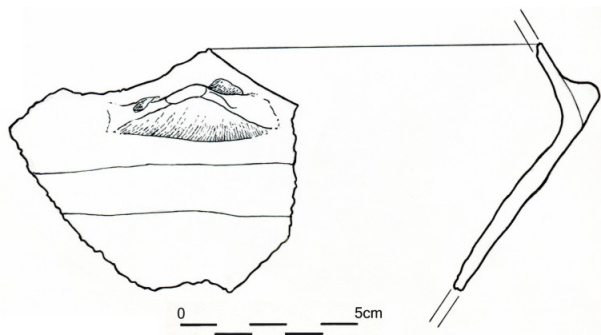

7

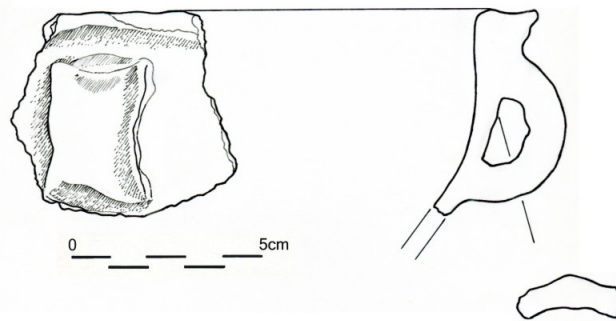

8

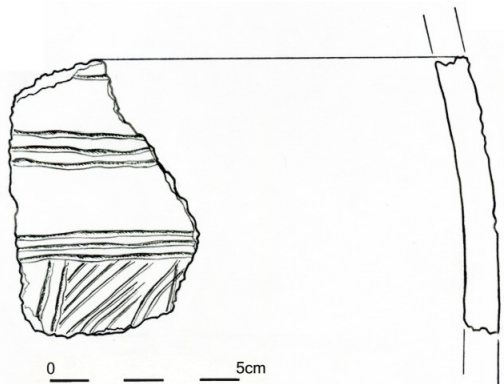
Prilog 114: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - 36. o. s.; 2-8 - 37. o. s. (br. 2 i 3 ispod poda 7) (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

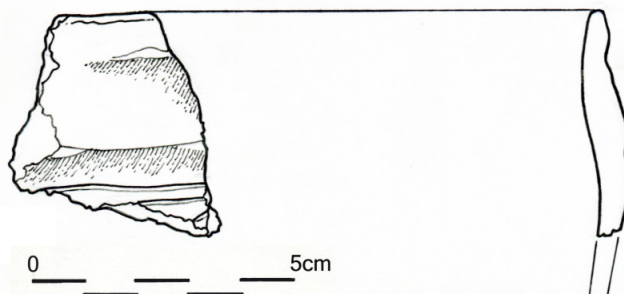
1

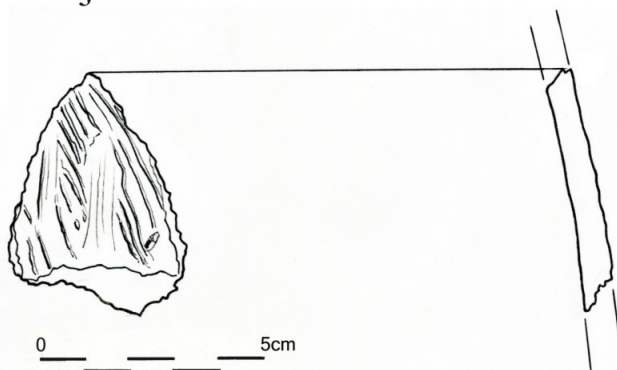
2

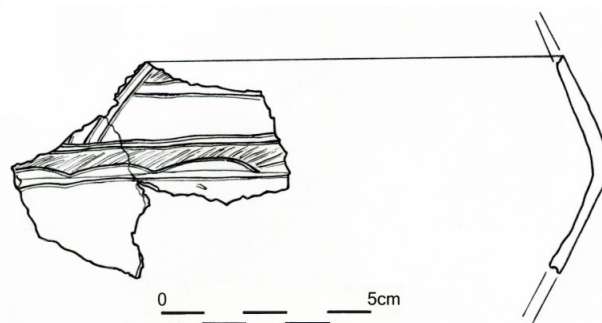
3

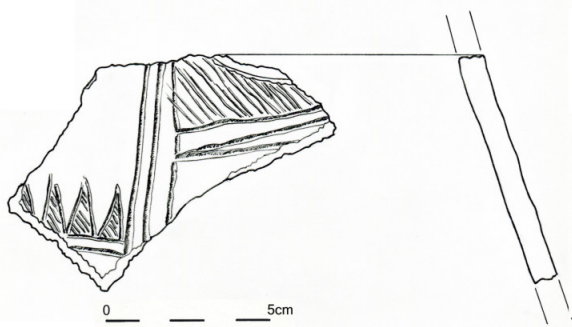
4

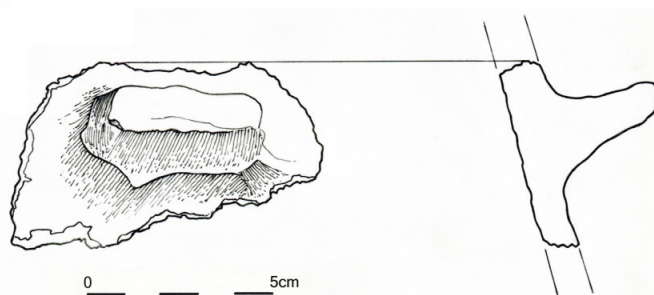
5

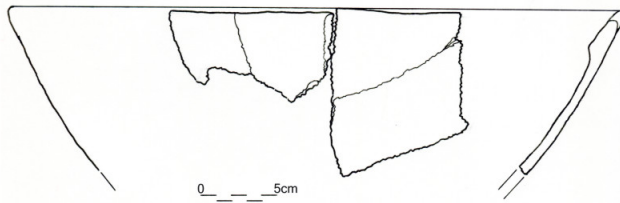
6

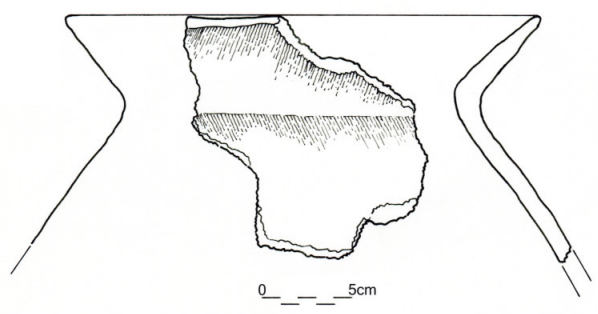
7

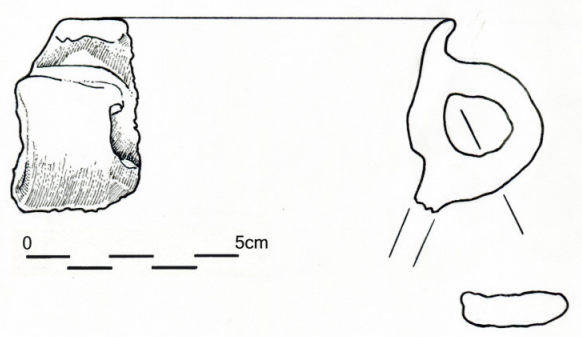
8

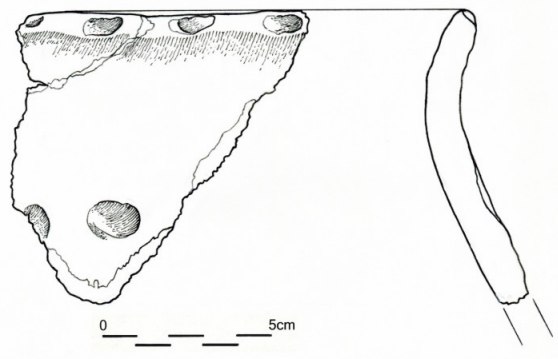
1

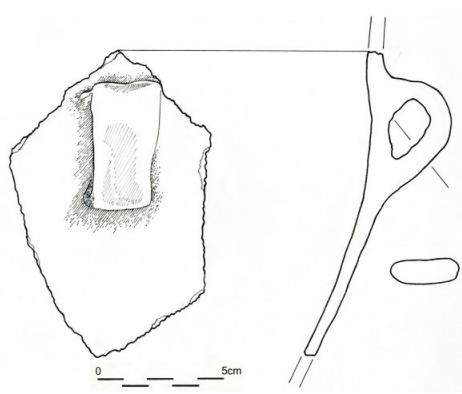
2

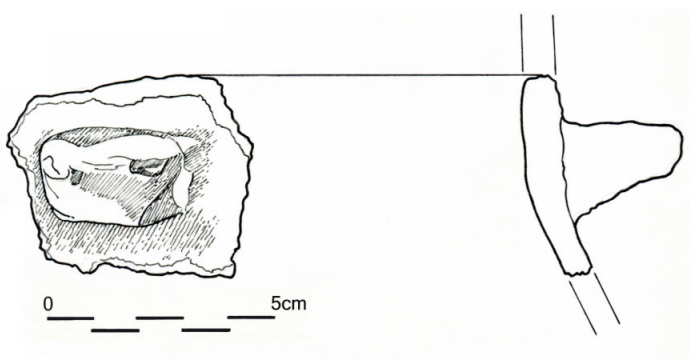
3

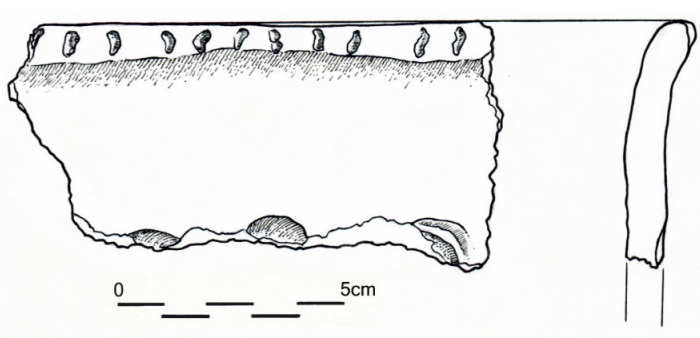
4

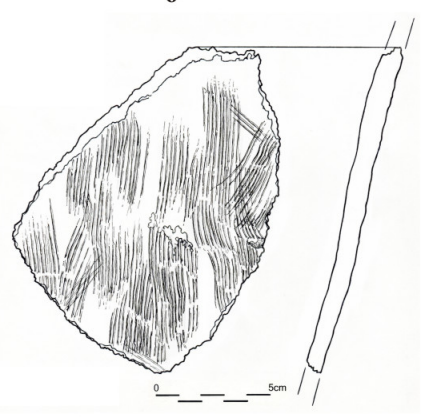
5

6

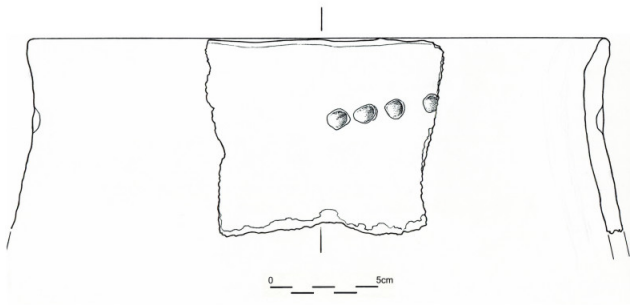

7

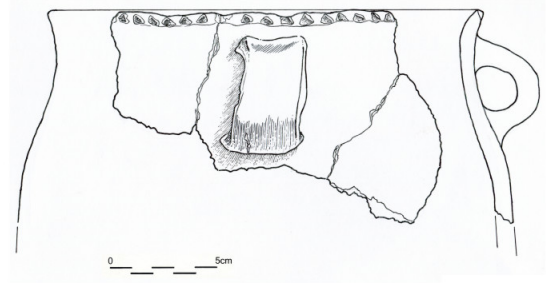

8

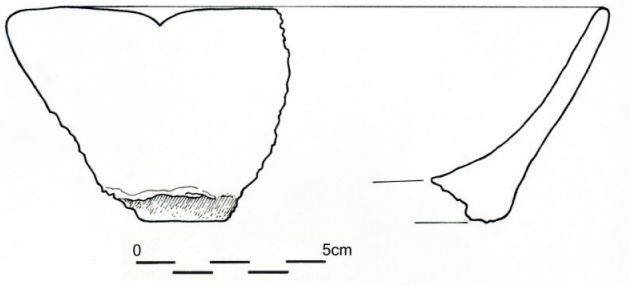
Prilog 116: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-8 - 37. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

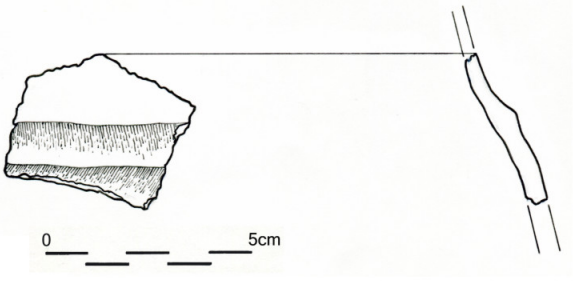
1

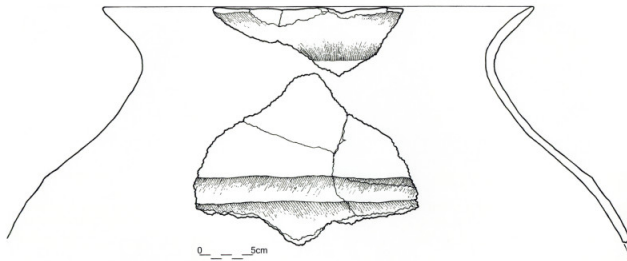
2

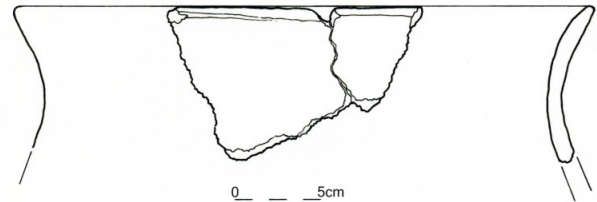
3

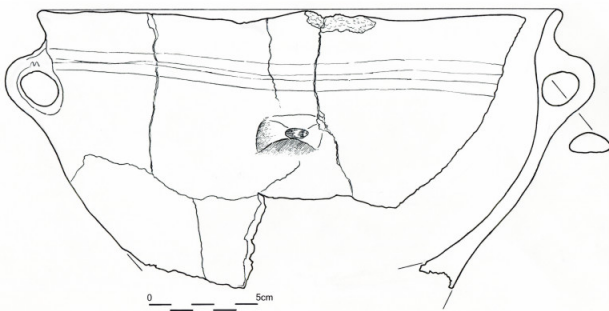
4

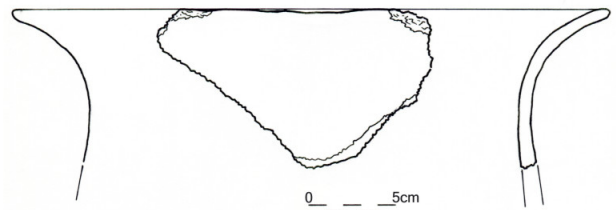
5

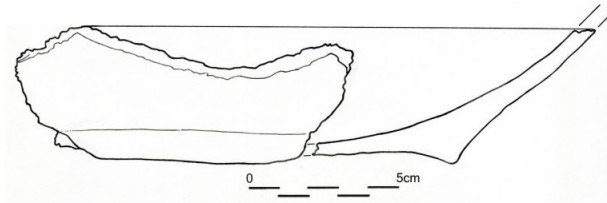
6

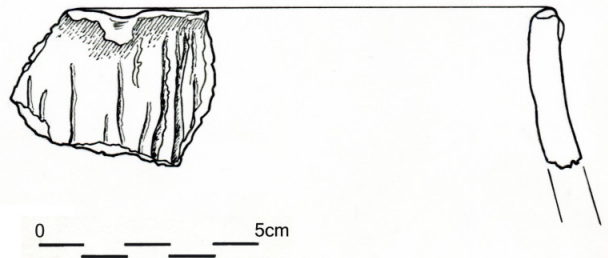
7

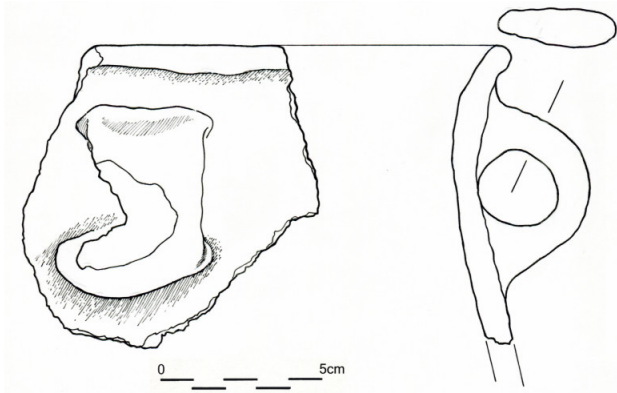
8

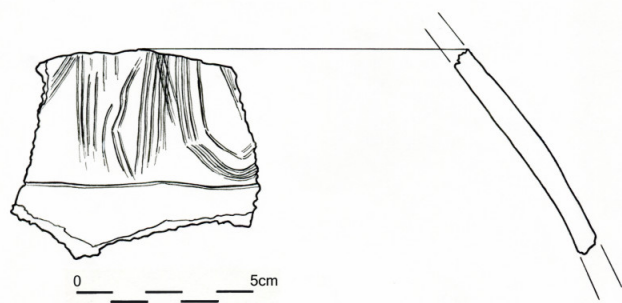
1

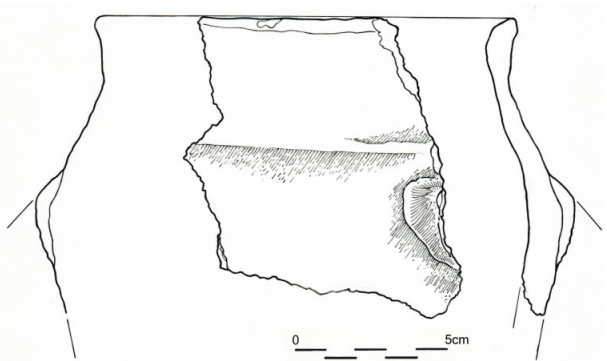
2

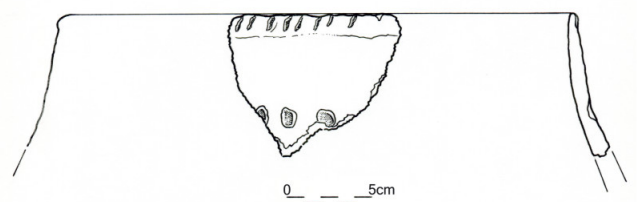
3

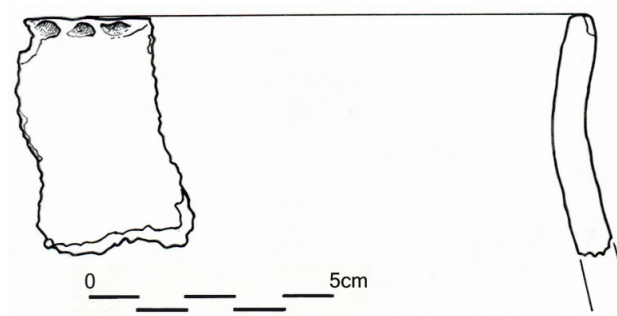
4

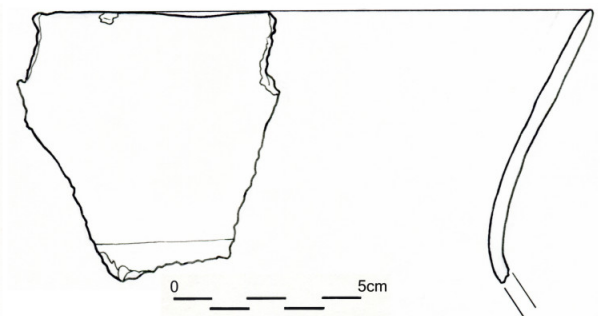
5

6

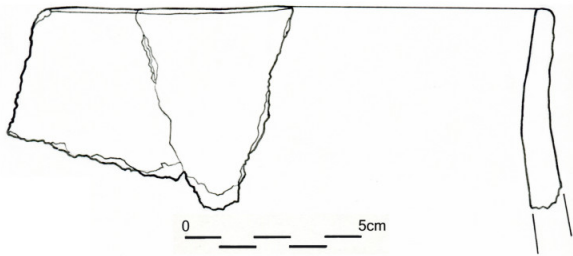

7

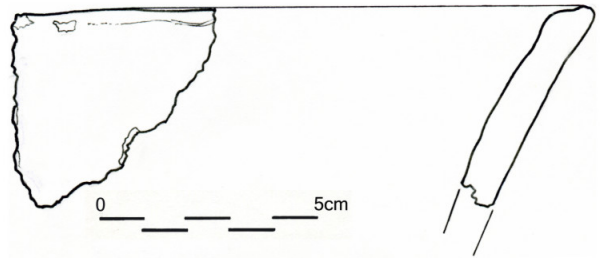

8

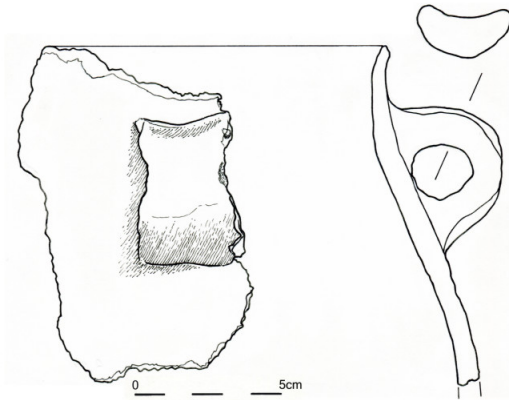
Prilog 118: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - 38. o. s.; 2-5 - 40. o. s.; 6-8 - 41. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

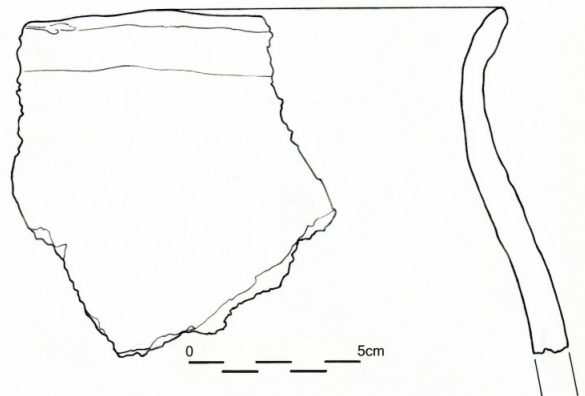
1

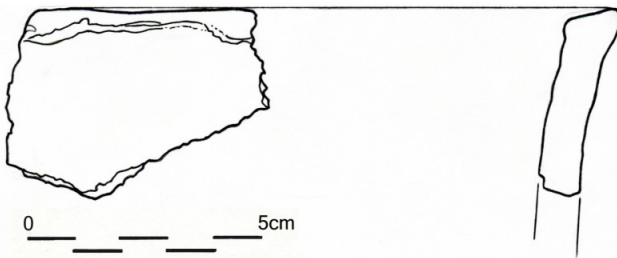
2

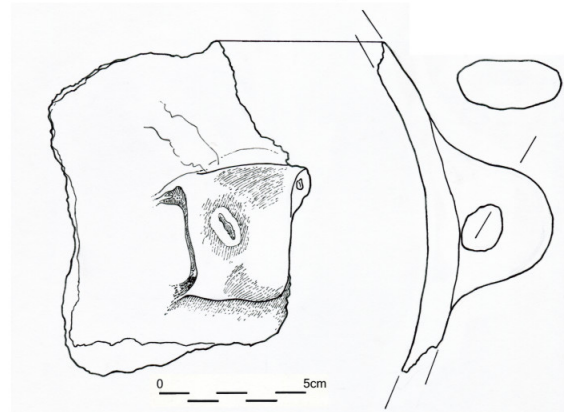
3

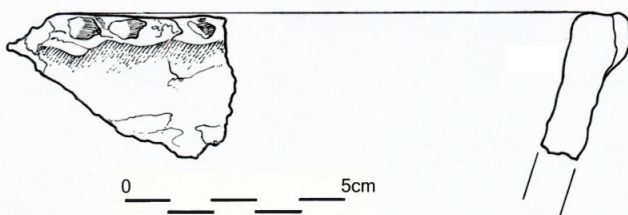
4

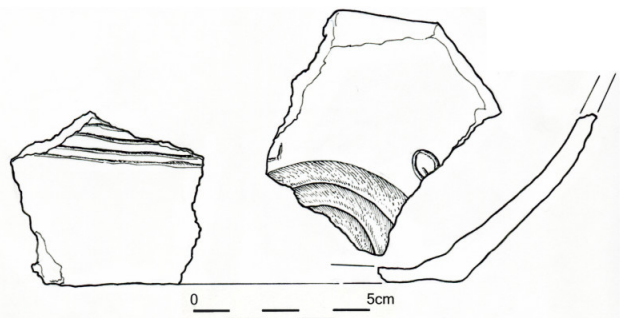
5

6

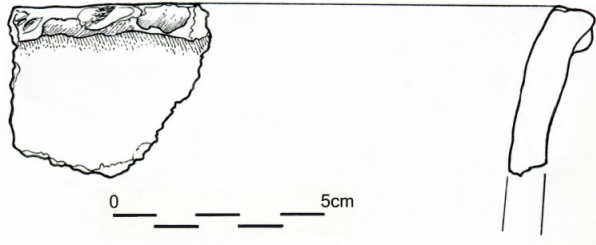

7

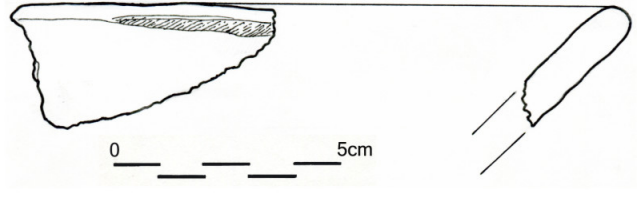

8

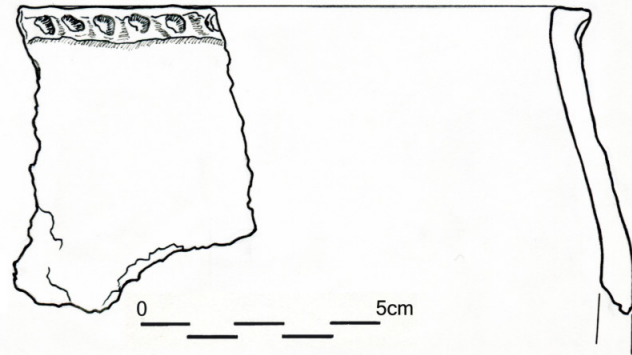
Prilog 119: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-8 - 41. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

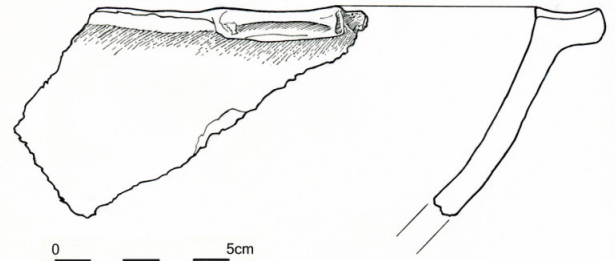
1

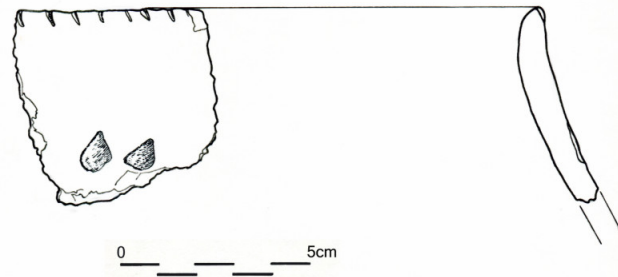
2

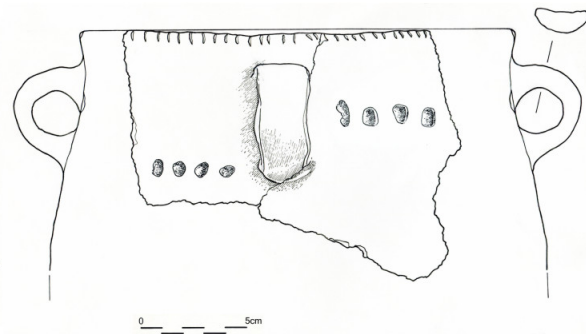
3

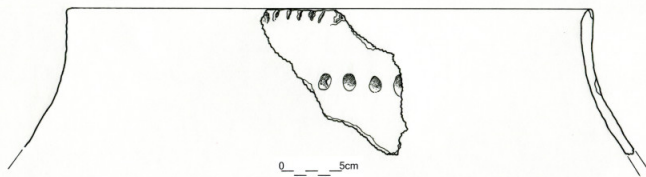
4

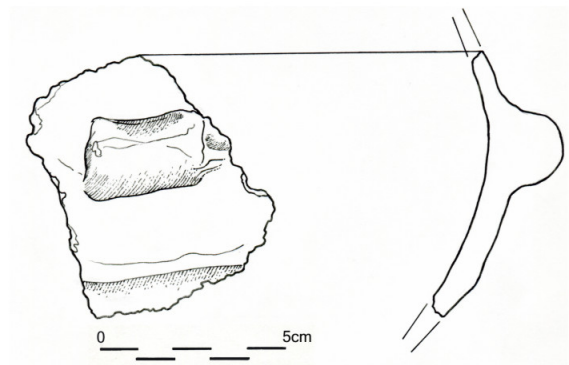
5

6

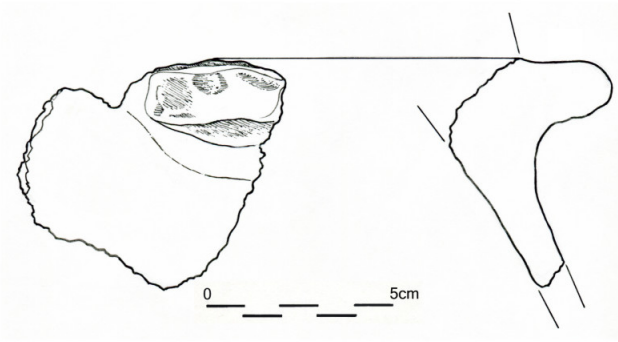

7

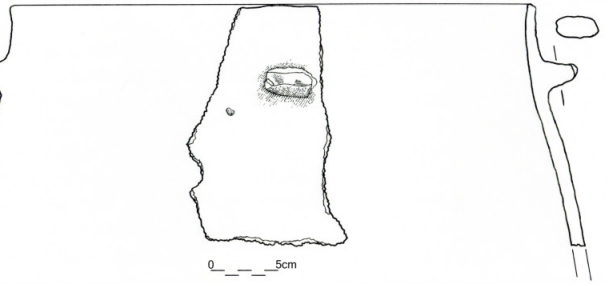

8

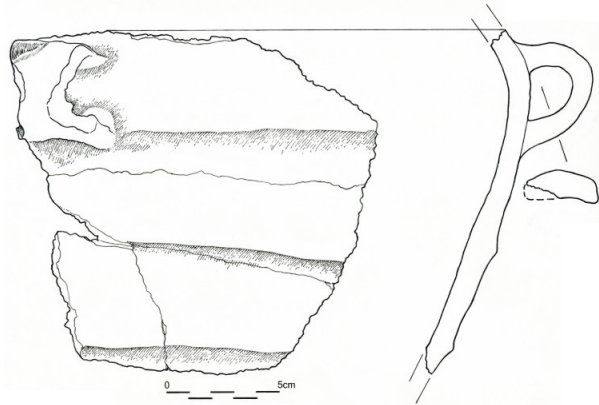
Prilog 120: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-3 - 41. o. s.; 4-8 - 42. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

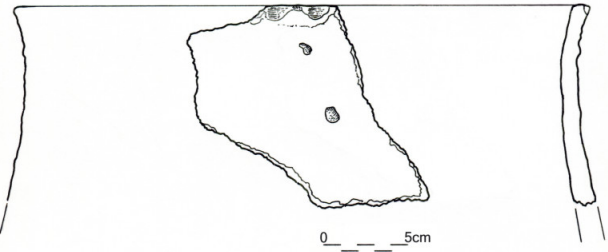
1

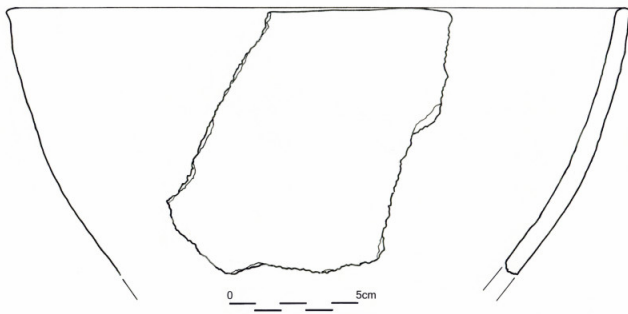
2

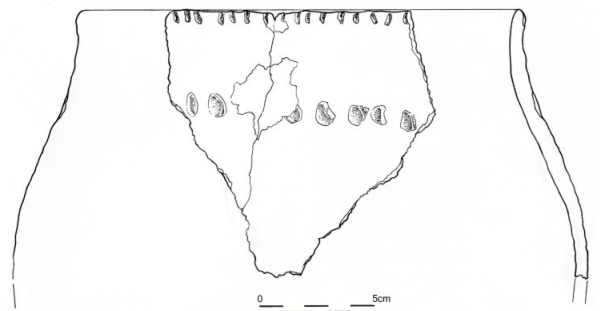
3

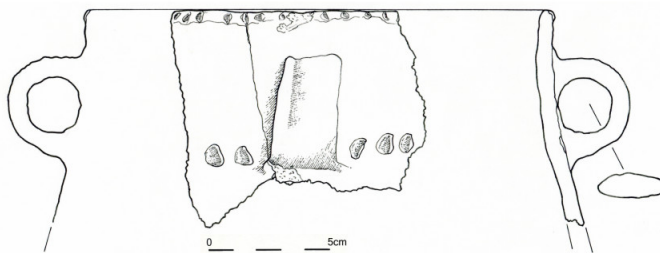
4

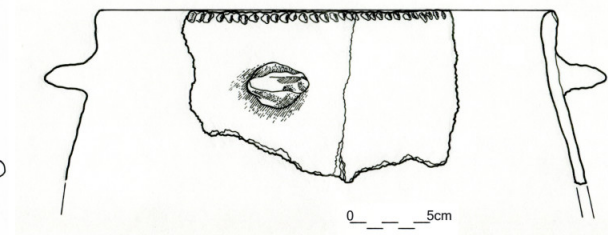
5

6

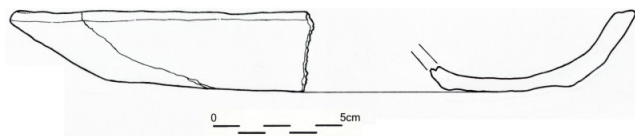

7

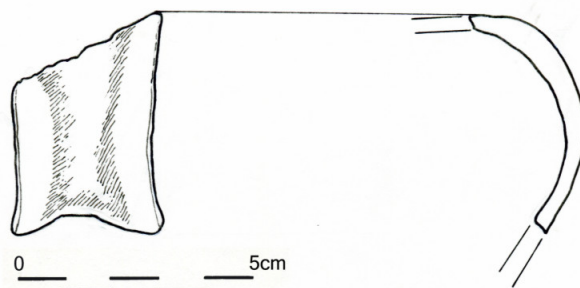

8

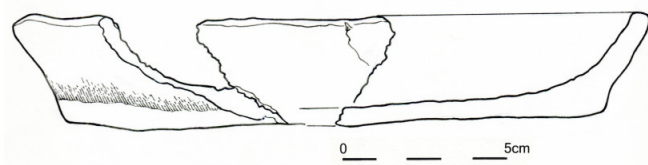
Prilog 121: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-3 - 42. o. s.; 4-8 - 43. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

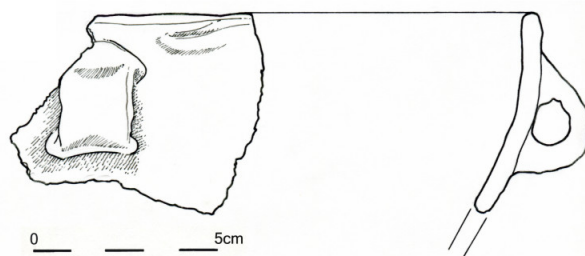
1

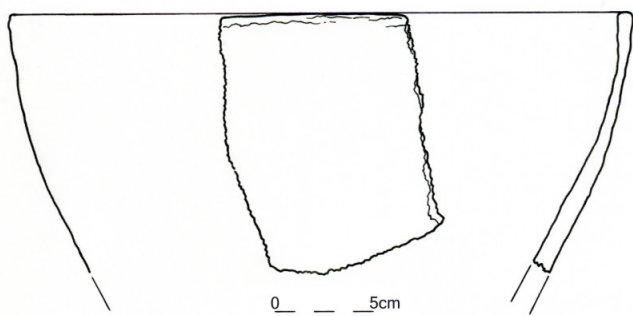
2

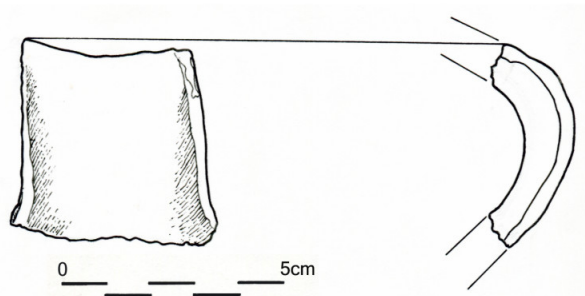
3

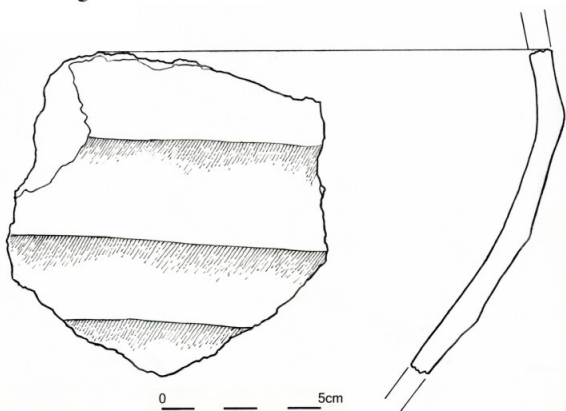
4

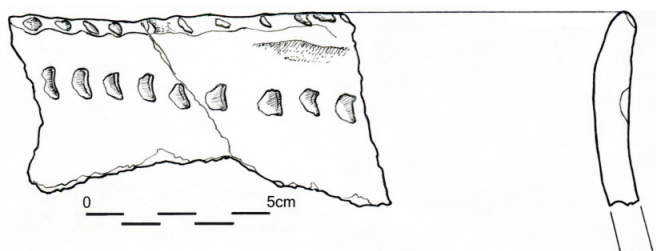
5

6

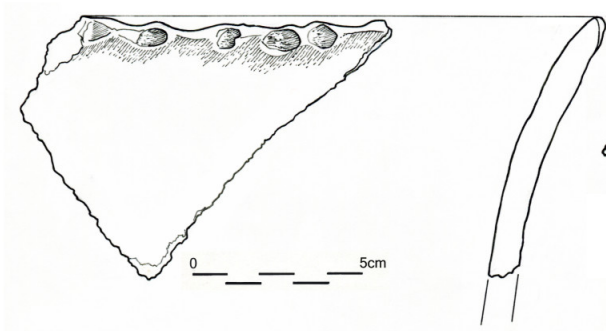

7

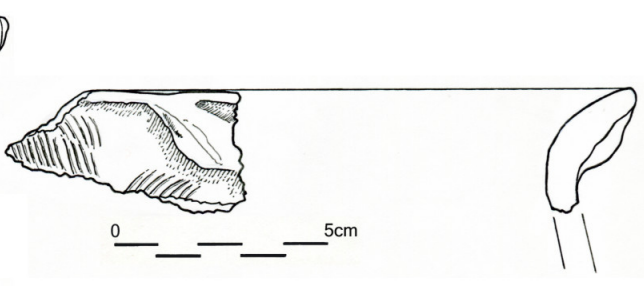

8

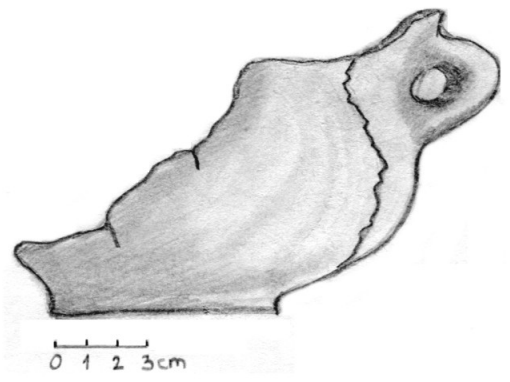
Prilog 122: Židovar - Stratigrafska sonda 1/1997: 1 - 43. o. s.; 2-6 - 44. o. s.; 7-8 - 45. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

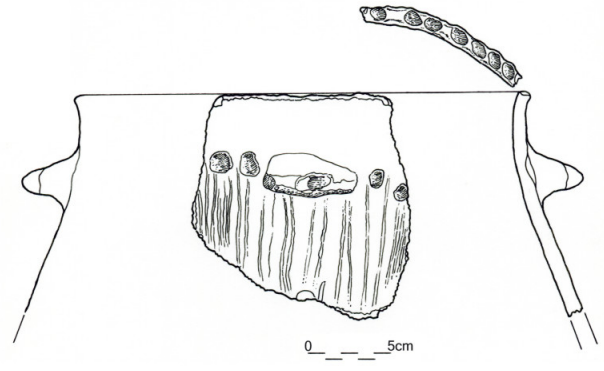
1

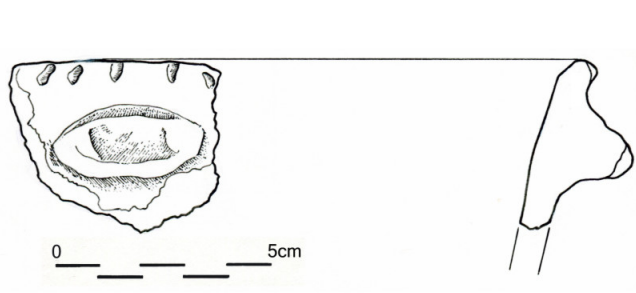
2

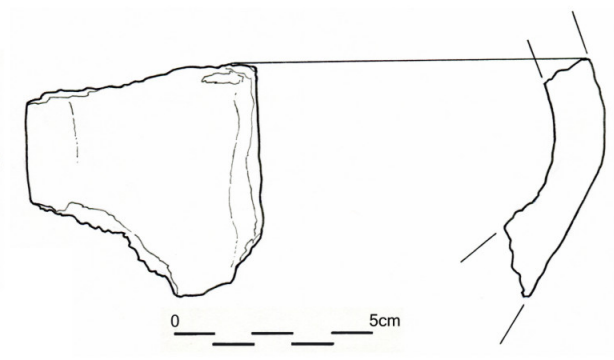
3

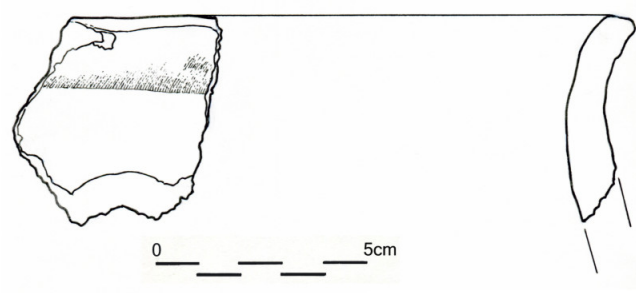
4

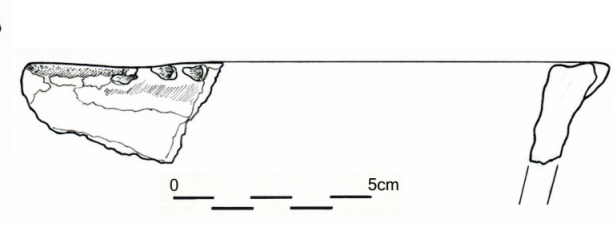
5

6

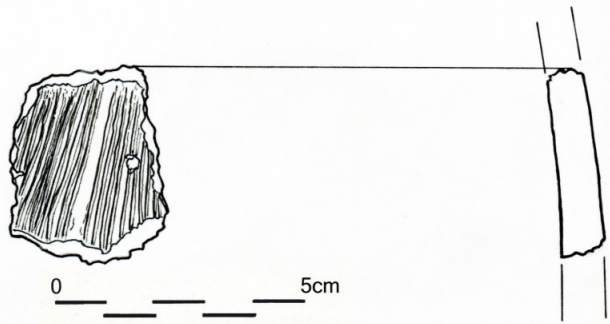

7

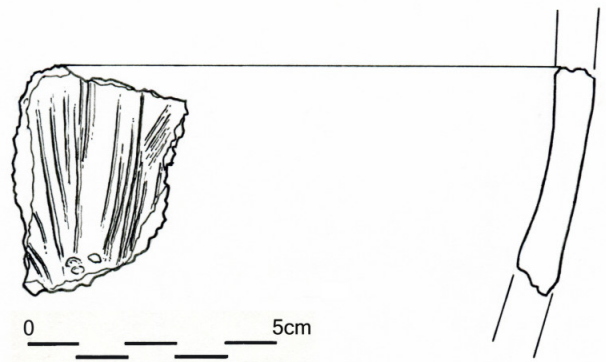

8

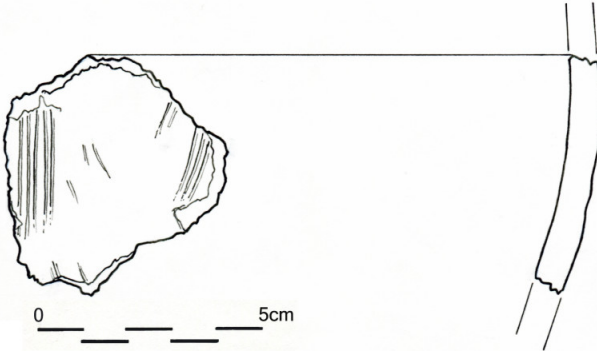
Prilog 123: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-3 - 45. o. s.; 4-8 - 48. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

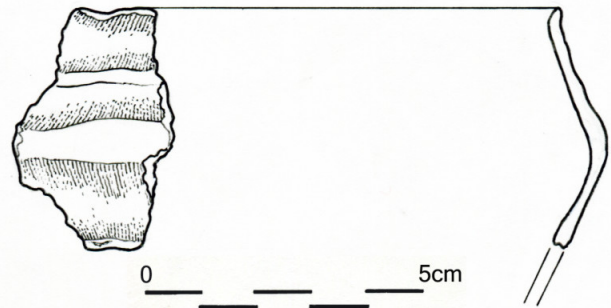
1

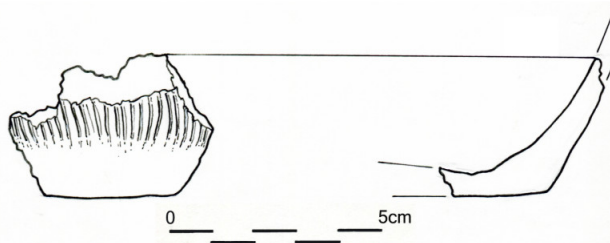
2

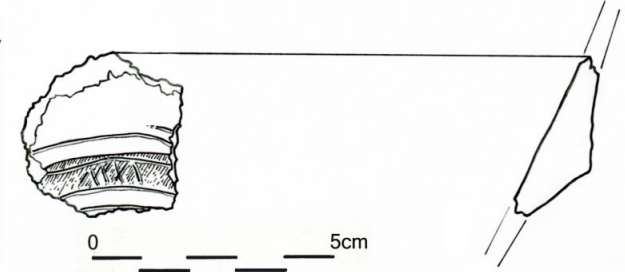
3

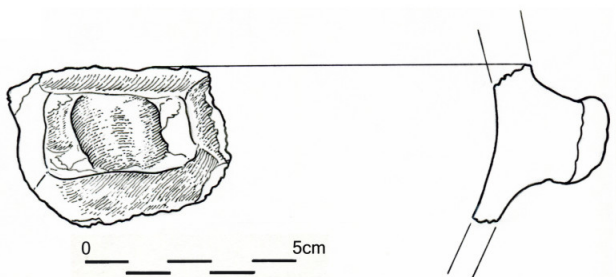
4

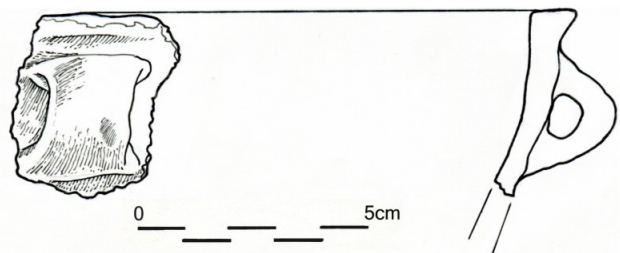
5

6

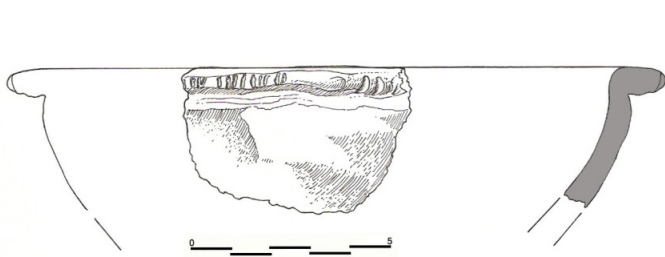

7

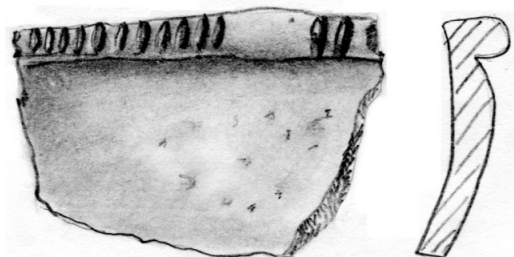

8

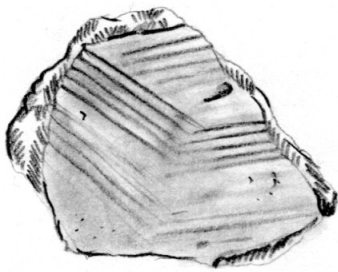
Prilog 124: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - 48. o. s.; 2-4 - 49. o. s.; 5-8 - 50. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

1

2

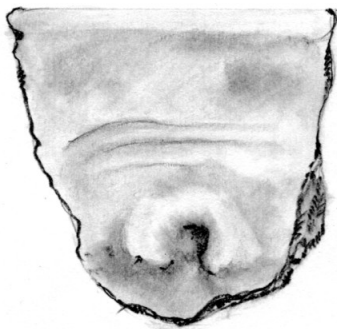

3

0 1 2 cm

4

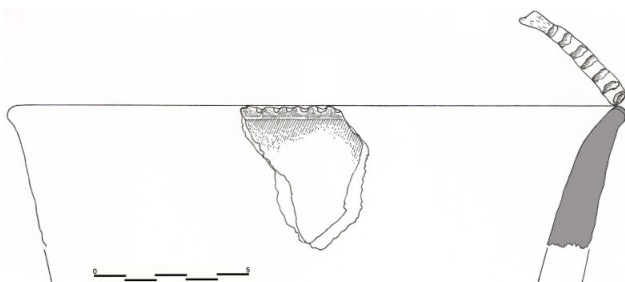
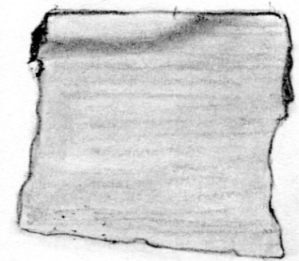

5

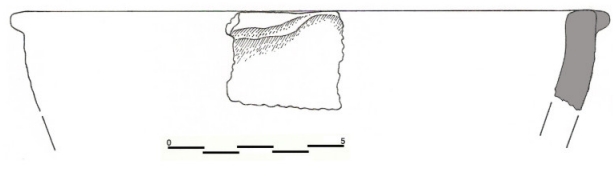

0 1 2 cm

6

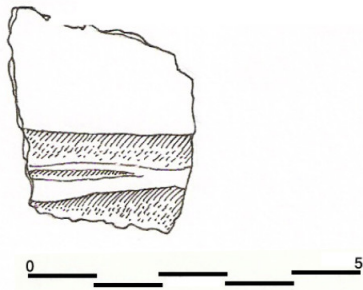

7

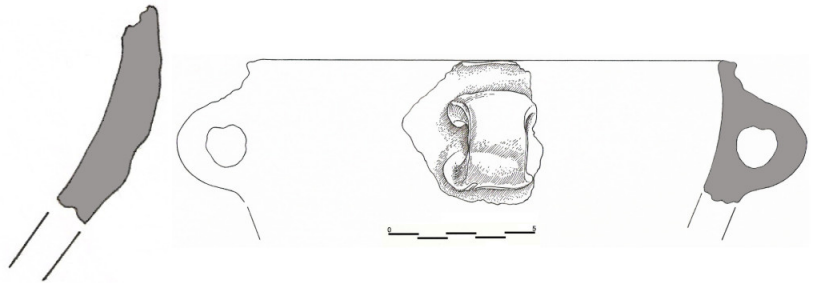

8

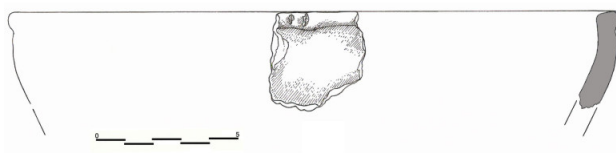
Prilog 125: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-2 - 50. o. s.; 3-8 - 51. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

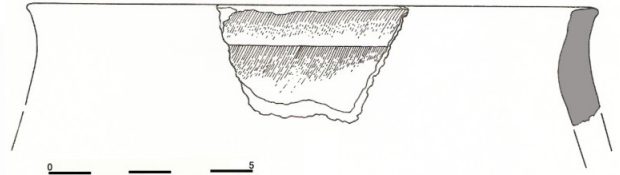
1

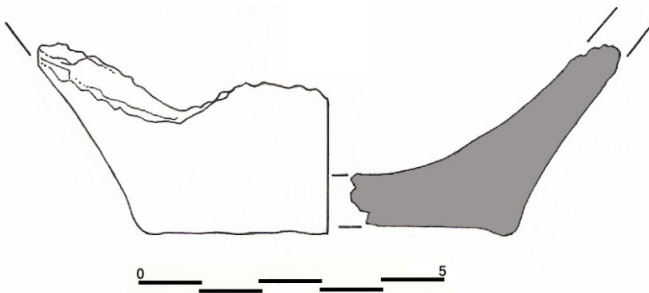
2

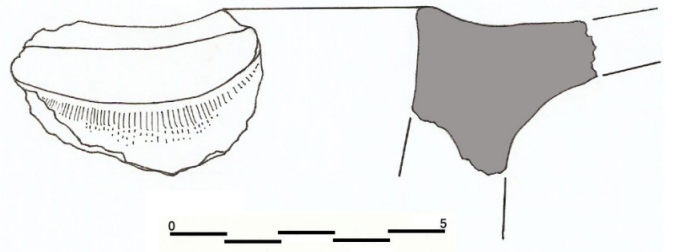
3

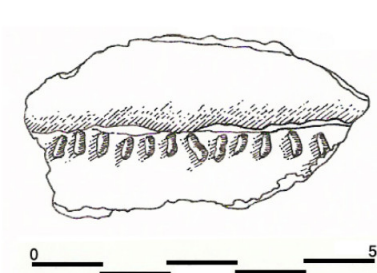
4

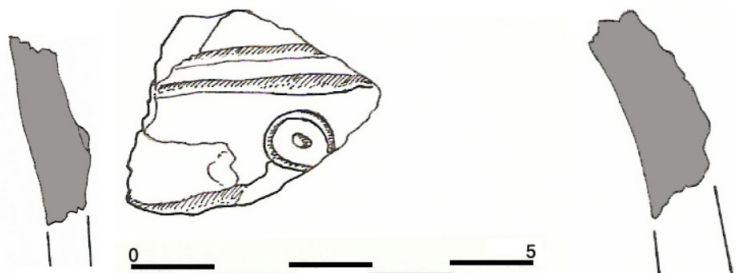
5

6

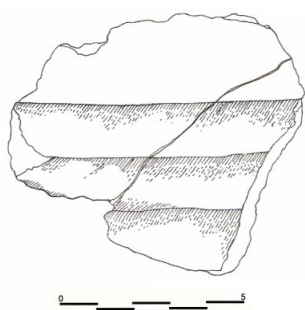

7

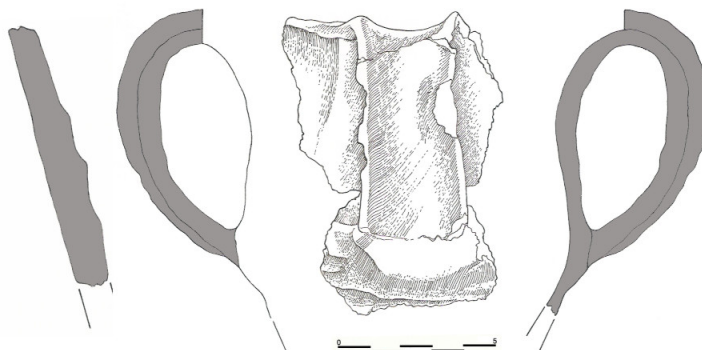

8

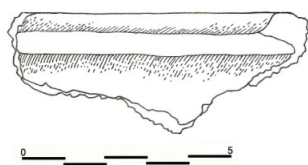
Prilog 126: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-3 - 51. o. s.; 4-8 - 52. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

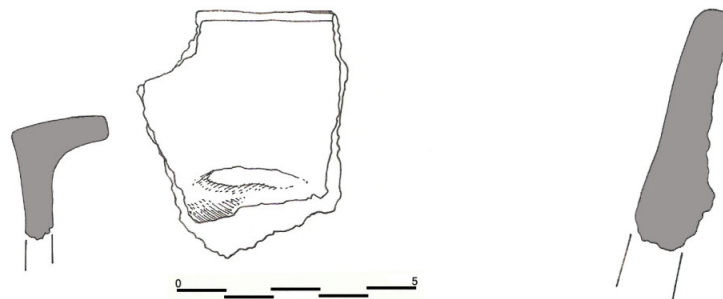
1

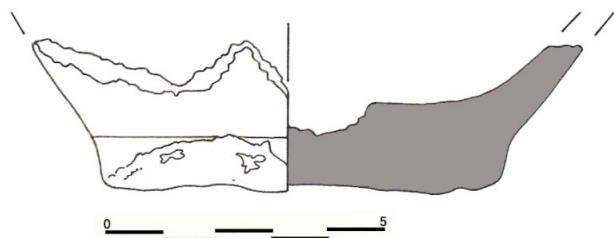
2

3

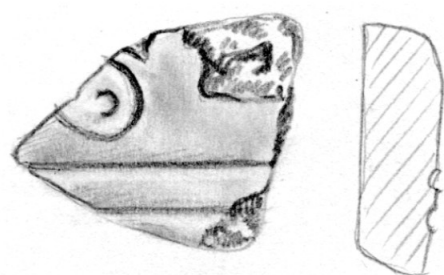
4

5

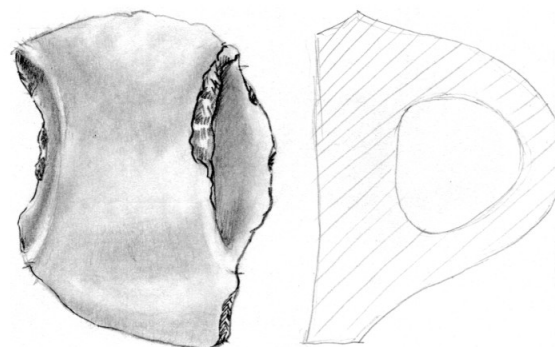

0 5

0 1 2 cm

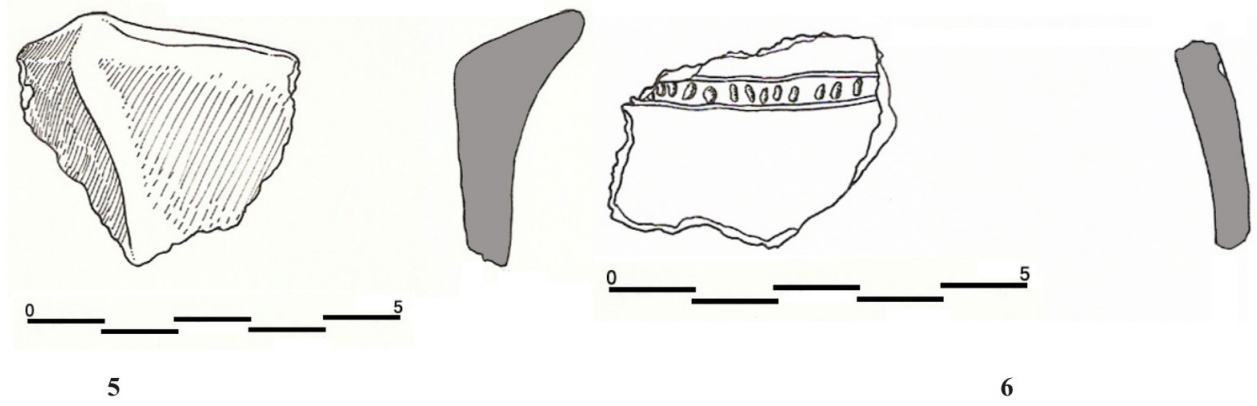
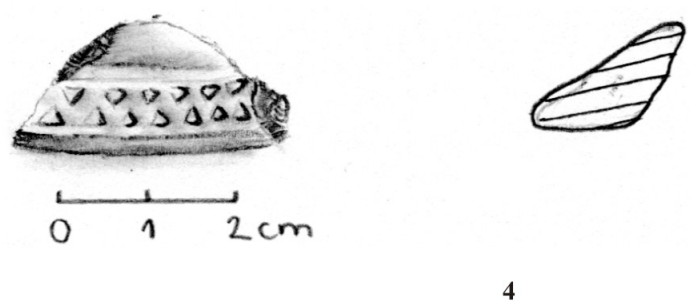
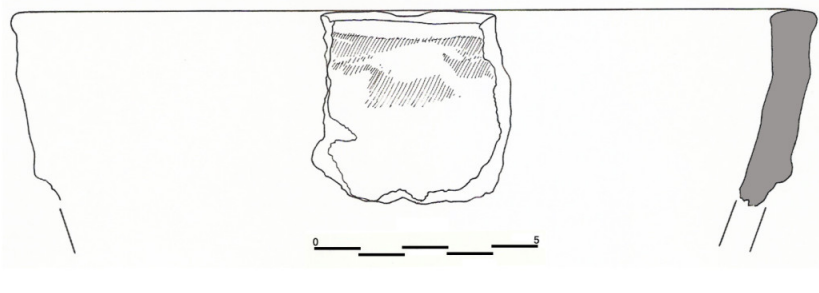
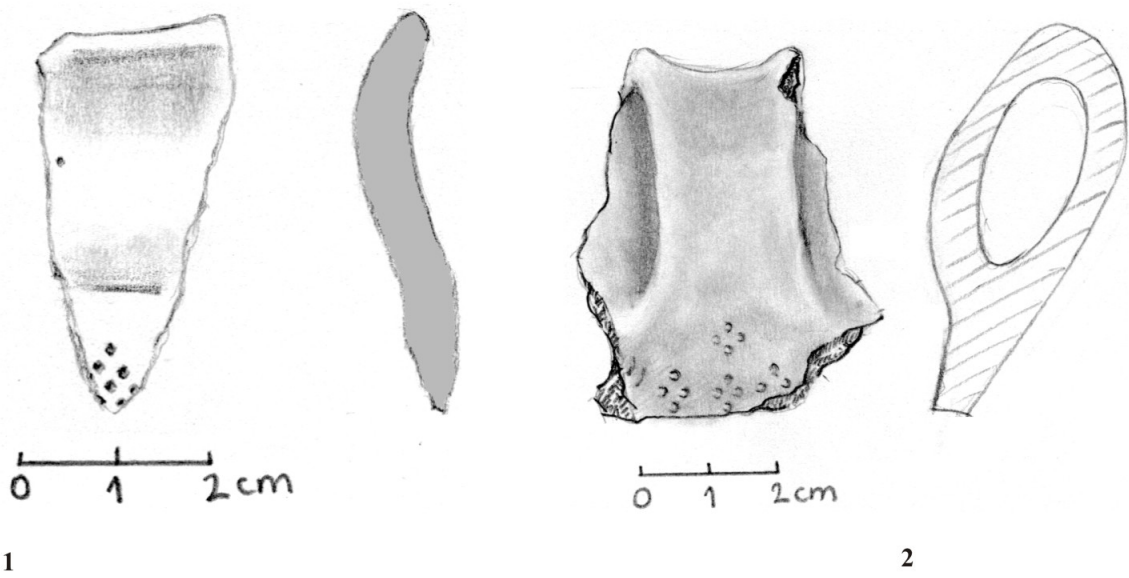
7

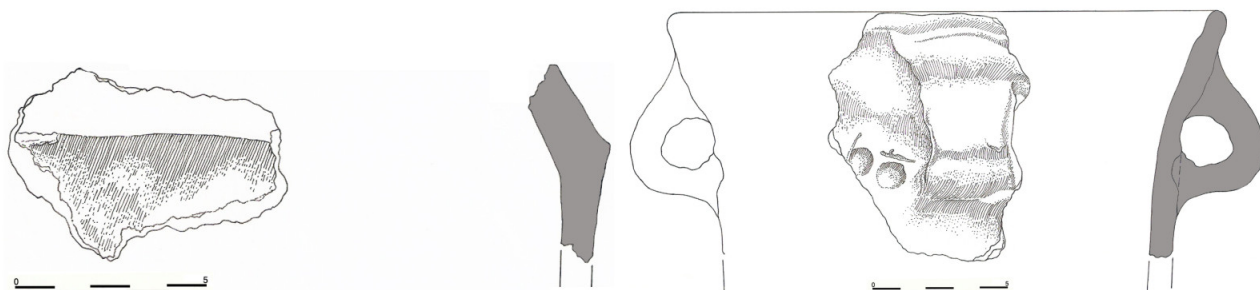
0 1 2 cm

8

Prilog 127: Židovar - Stratigrafska sonda 1/1997: 1-8 - 52. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

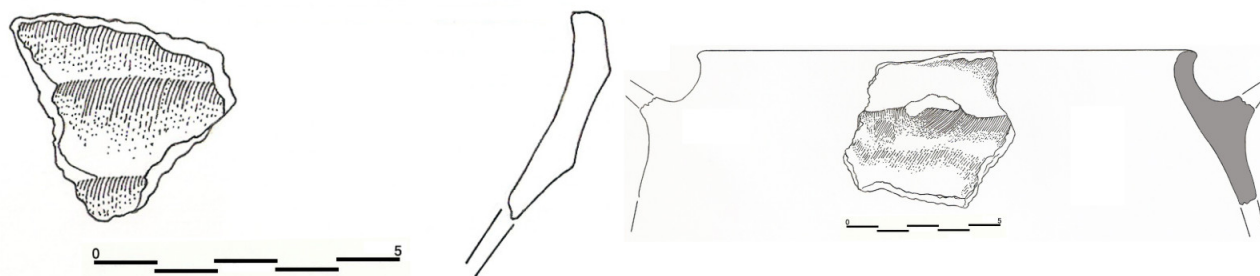

Prilog 128: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-6 - 53. o. s.
 (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

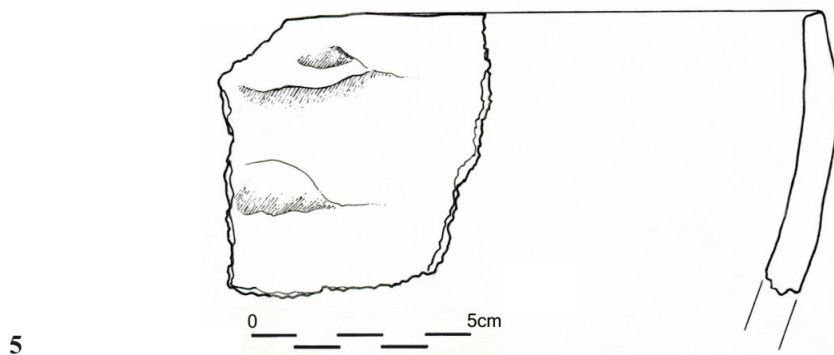
1

2

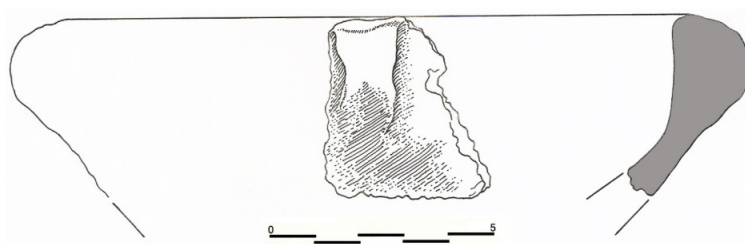

3

4

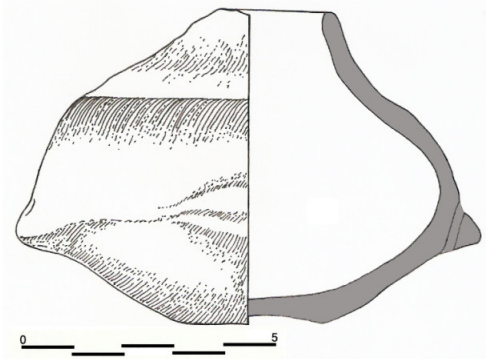

5

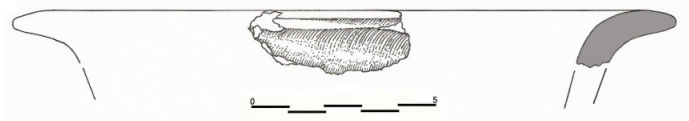

6

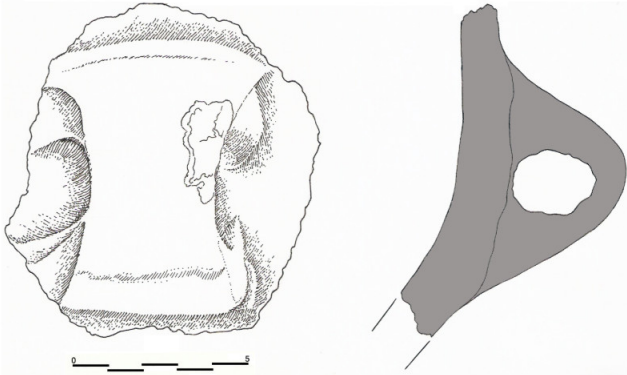
Prilog 129: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1-3 - 53. o. s.; 4-6 - 54. o. s. (dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

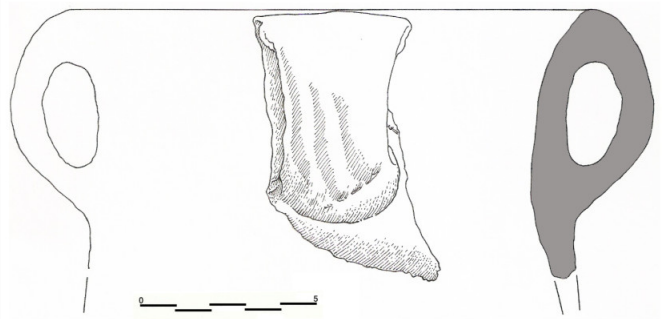
1

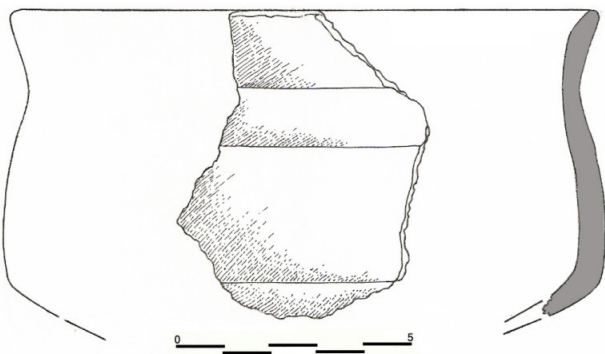
2

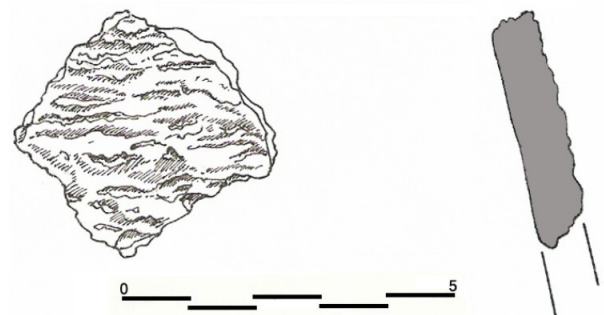
3

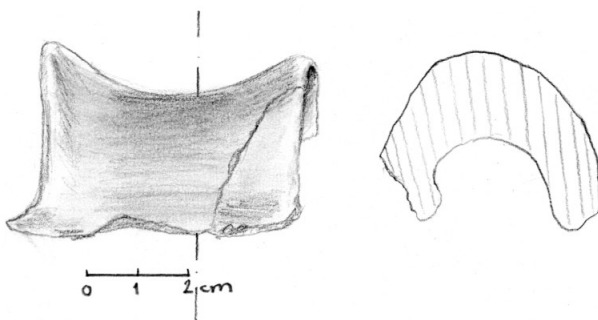
4

5

6

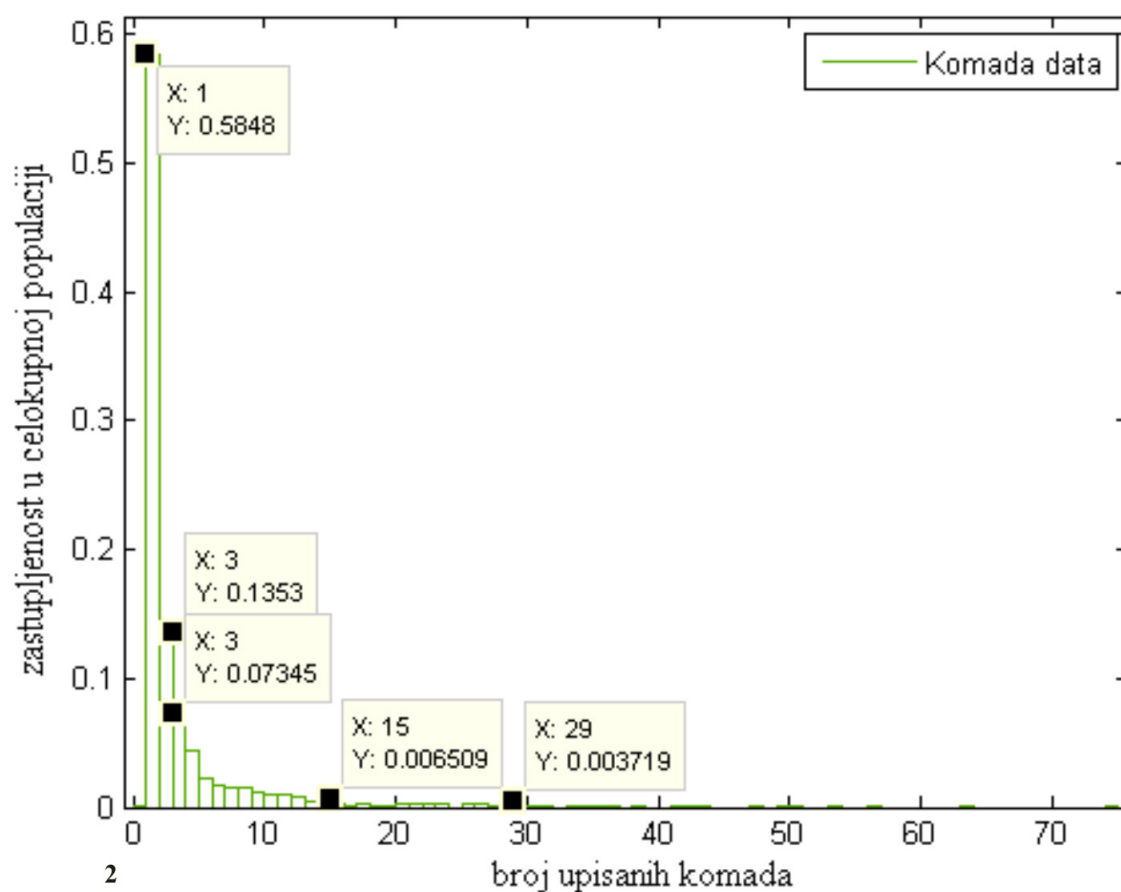
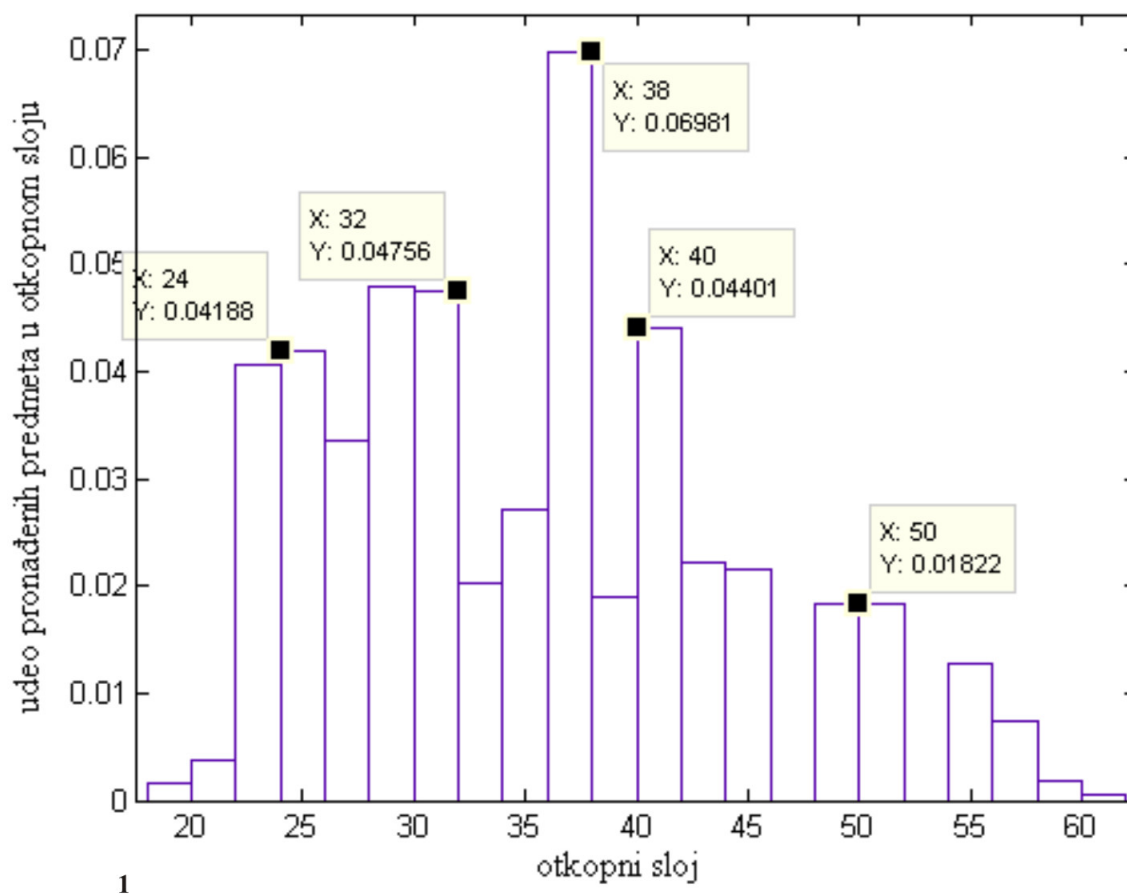

7

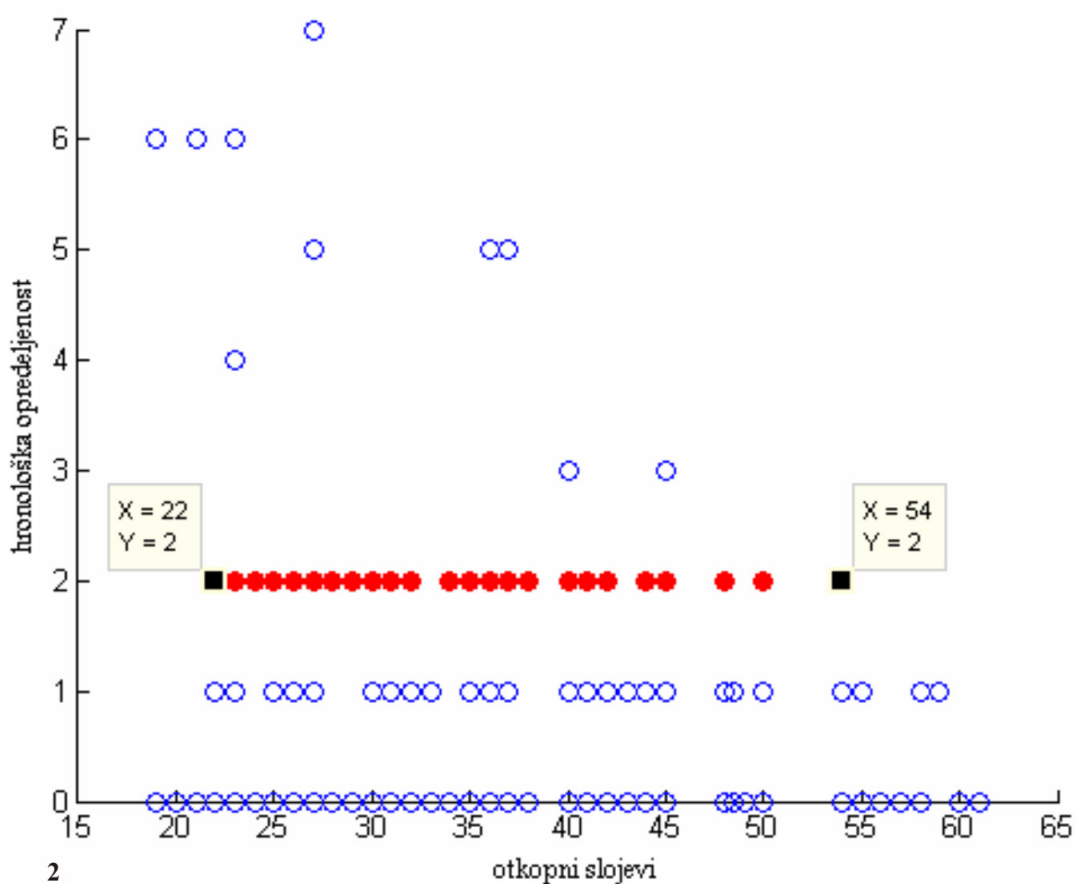
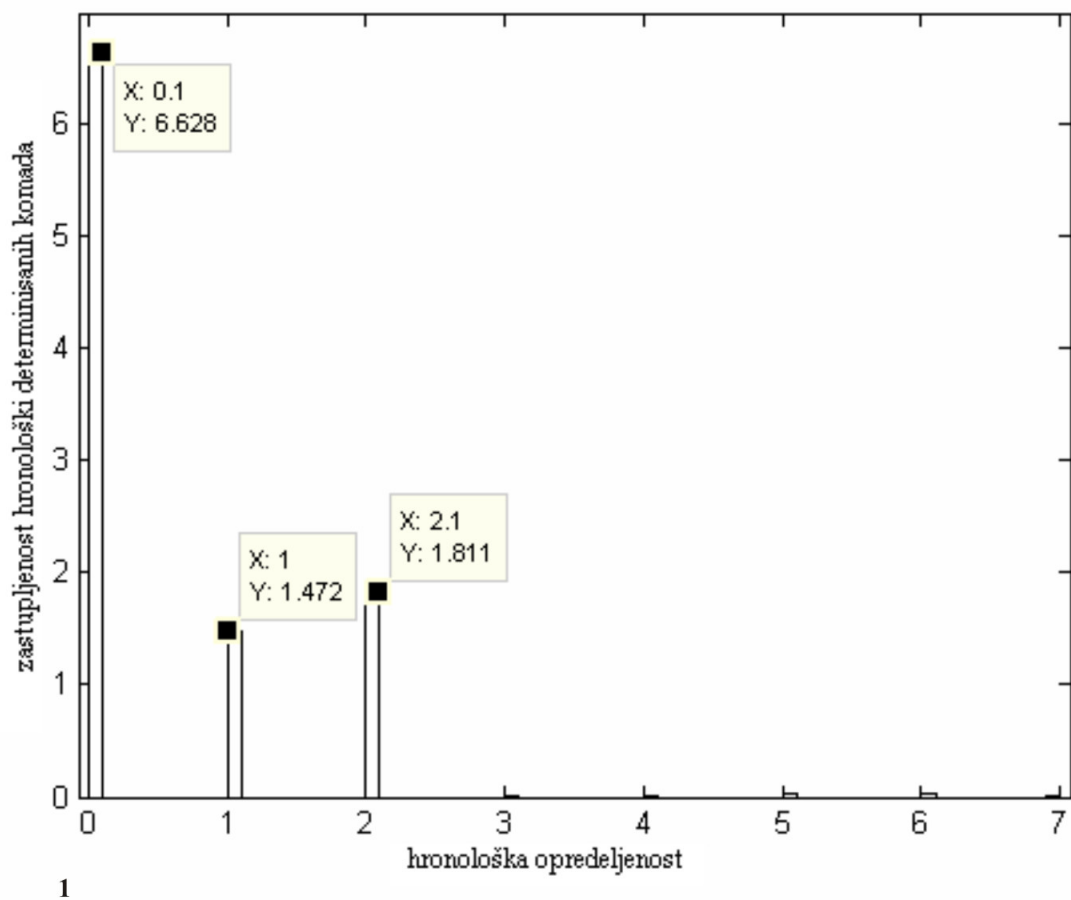

8

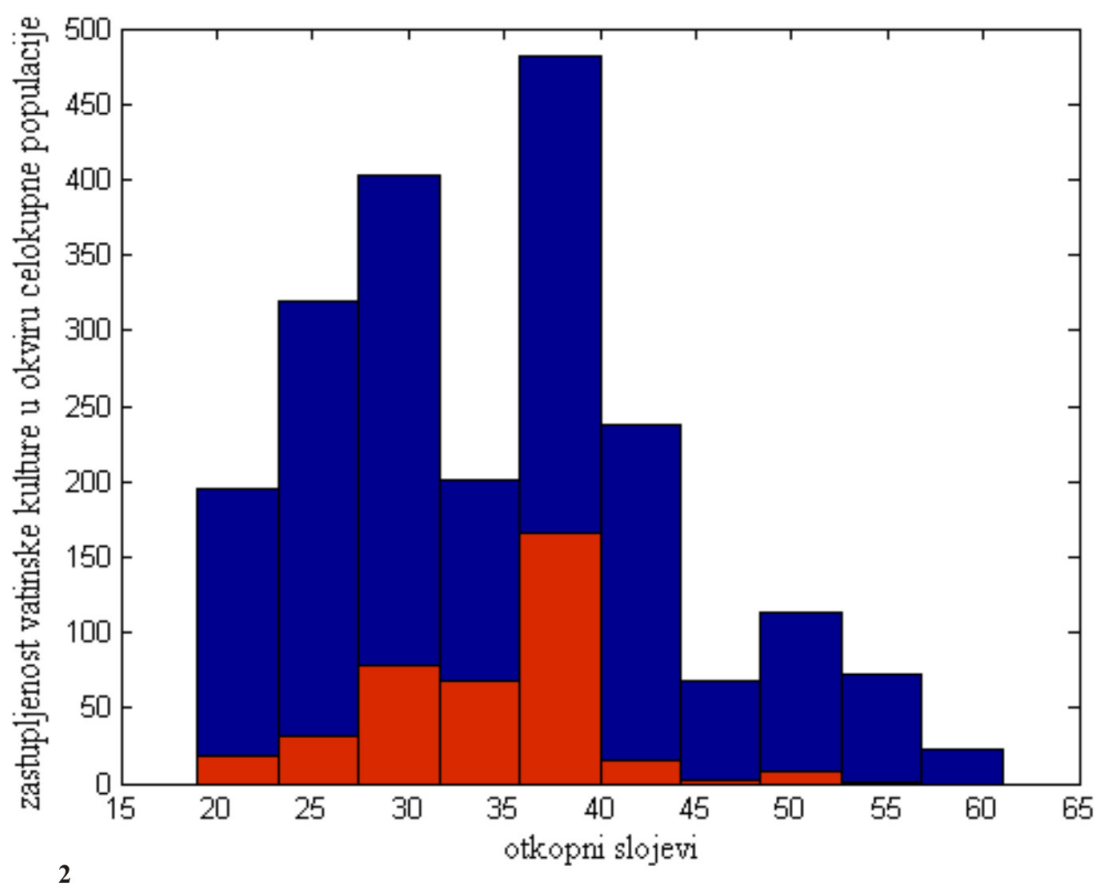
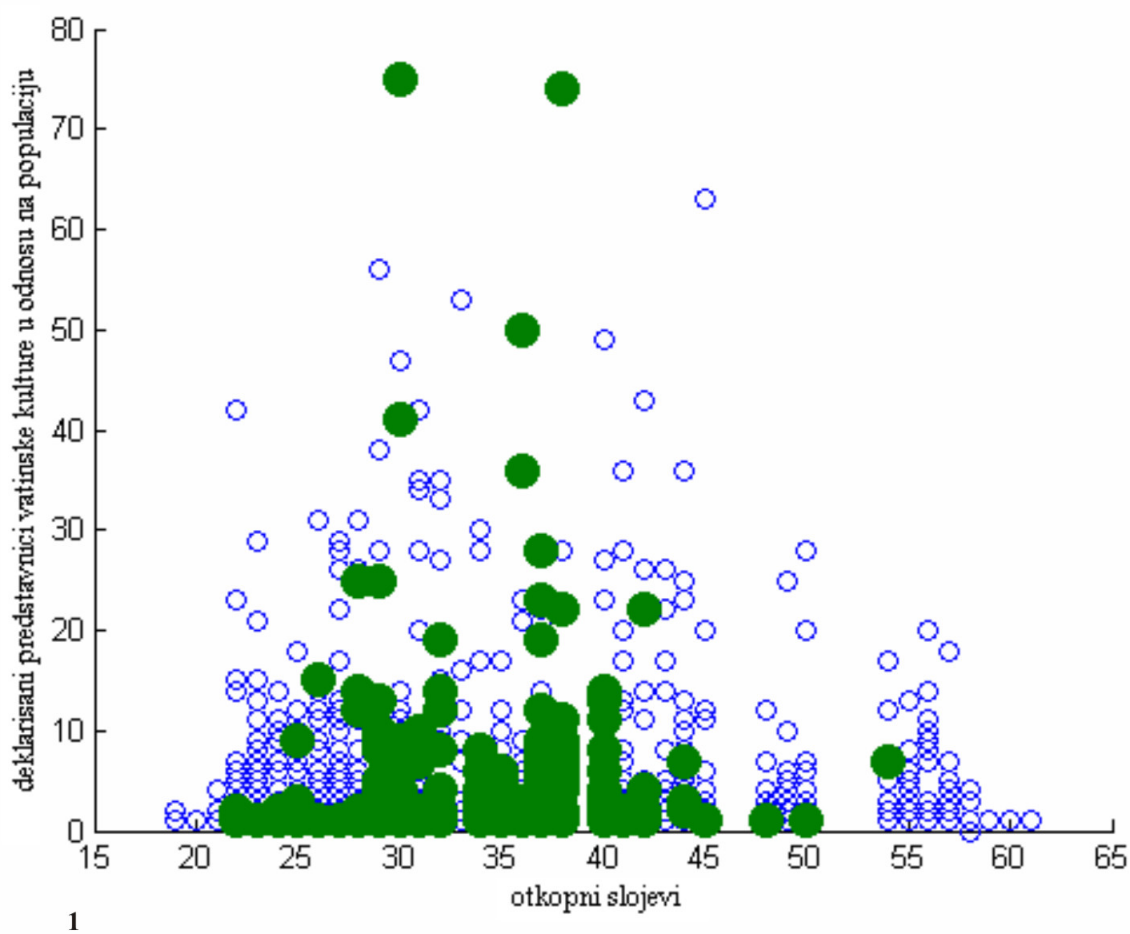
Prilog 130: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - 55. o. s.; 2-8 - 56. o. s.
(dokumentacija Filozofskog fakulteta u Beogradu).

Prilog 131: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - udeo pronađenih predmeta u ukupnoj populaciji, prema otkopnom sloju; 2 - zastupljenost broja komada u celokupnoj populaciji.

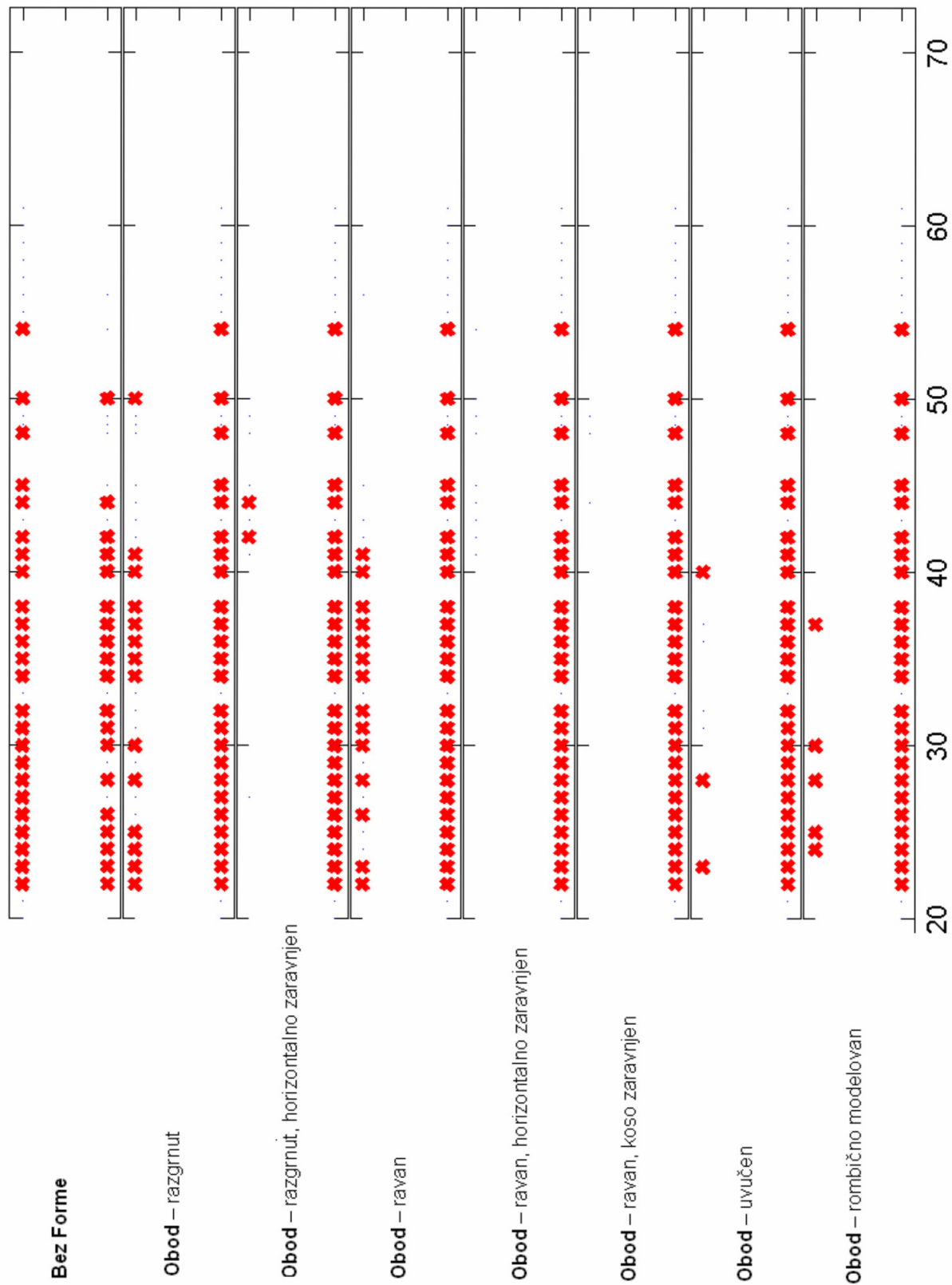

Prilog 132: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - zastupljenost hronološki determinisanih predmeta u odnosu na populaciju; 2 - prisustvo hronološki opredeljenog materijala, prema o. s.

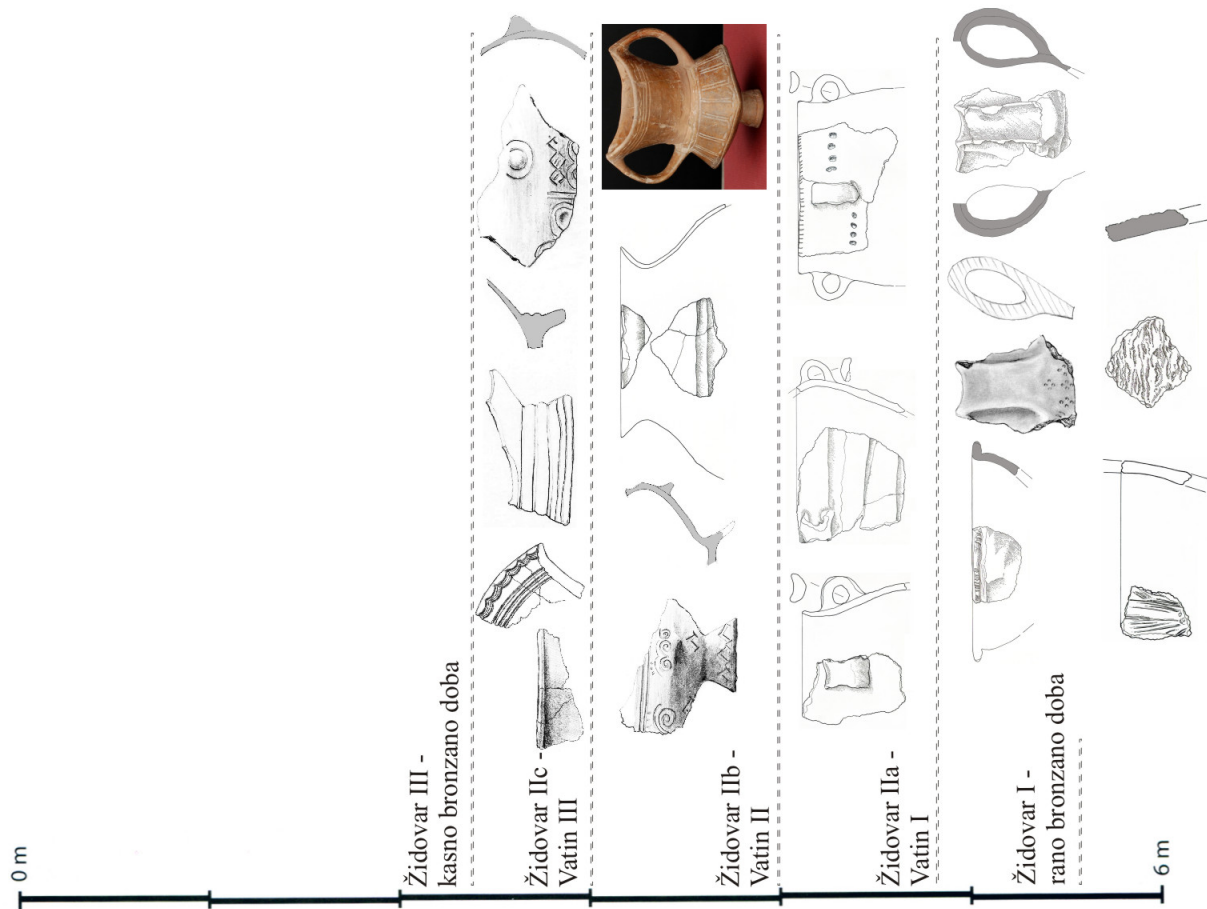

Prilog 133: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: 1 - udeo keramike sa odlikama vatskog stila; 2 - udeo vatske keramike u ukupnoj populaciji.

U vrhu - motiv postoji među predmetima
U sredini - motiv ne postoji u bilo kom otkopnom sloju
U dnu - motiv ne postoji u otkopnom sloju
Prisutnost donje i gornje oznake - motivi se javljaju i ne javljaju na pronađenim predmetima u datom otkopnom sloju

Prilog 135: Židovar - stratigrafska sonda 1/1997: vatinska kultura - zastupljenos tipova oboda.

Prilog 136: Židovar, stratigrafska sonda 1/1997 - vertikalna stratigrafija naselja ranog i srednjeg bronzanog doba (profil prema Јовановић, Јевтић 2006)

Marija (Đuro) Ljuština, rođ. Došenović, rođena je 20. 02. 1975. u Zrenjaninu. Osnovnu školu završila je u Petrovaradinu 1989., a Karlovačku gimnaziju u Sremskim Karlovcima 1993. Na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu diplomirala je 1999. Diplomski rad *Praistorijska nalazišta u novopazarskom kraju* odbranila je na Katedri za praistorijsku arheologiju. Magistrirala je 2006. na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu sa temom *Naselje vatinske kulture na Vinči* (mentor dr Miloš Jevtić).

Učestvovala je na više terenskih istraživanja i saradivala sa više institucija koje se bave arheologijom: sa Muzejem grada Novog Sada (srednjovekovna nekropola u Čelarevu), Istraživačkom stanicom Petnica (neolitsko naselje u Čučugama), Pokrajinskim zavodom za zaštitu spomenika kulture (Petrovaradinska tvrđava), Muzejem Vojvodine i Odeljenjem za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (srednjovekovno naselje u Barandi). Angažovana je na projektu sistematskog istraživanja lokaliteta Židovar od njegovog pokretanja 1996. (Filozofski fakultet u Beogradu). Saradnik je na projektima Narodnog muzeja Čačak i Gradskog muzeja Vršac, kao i na projektu sistematskog istraživanja lokaliteta Ardeu (Univerzitet u Alba Juliji i Muzej dačke i rimske civilizacije, Deva, Rumunija).

Od 2000. zaposlena je na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. U periodu 2006.-2011. učestvovala je na naučnim skupovima u Vršcu, Novom Sadu, Zrenjaninu i Nišu (Srbija), Karlovu (Bugarska), Drobeta-Turnu Severinu, Tulči, Trgu Murešu, Buzauu i Braili (Rumunija) i Nirnbergu (Nemačka). Autor je više članaka publikovanih u domaćoj i stranoj periodici, kao i monografskim publikacijama. Član je Srpskog arheološkog društva i stipendista Tokio fondacije, Japan. Kao stipendista Tokio fondacije bila na studijskom boravku na Institutu za praistoriju Freie Universität-a u Berlinu 2001. g.

Poseduje aktivno znanje engleskog i ruskog jezika, i osnovno znanje nemačkog i hebrejskog.

Udata je i majka kćerke Ksenije.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Марија Ђ. Љуштина

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Стратиграфија насеља и периодизација ватинске културе у Војводини

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 01. 06. 2012.

Марија Љуштина

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марија Љуштина

Број уписа _____

Студијски програм Археологија

Наслов рада Стратиграфија насеља и периодизација ватинске културе у
Војводини

Ментор др Милош Јевтић

Потписани Марија Љуштина

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 01. 06. 2012.

Марија Љуштина

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Стратиграфија насеља и периодизација ватинске културе у Војводини

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 01. 06. 2012.

